

Руслан Умеров
Сергій Ковтун
Олександра Лихолай

Історія: Україна і світ

**ПІДРУЧНИК ДЛЯ 7 КЛАСУ
закладів загальної середньої освіти**

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН
2023

УДК 94(477 : 075)
У 52

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від _____ № _____)*

Підручник створено за Модельною навчальною програмою
«Історія: Україна і світ. 7–9 класи (інтегрований курс)» (варіант 2)
для закладів загальної середньої освіти
(автори: Власова Н.С., Желіба О.В., Кронгауз В.О.,
Секиринський Д.О., Щупак І. Я.)

Умеров Р.В., Ковтун С.В., Лихолай О.С.

У 52 Історія: Україна і світ: підручник для 7 кл. закладів загальн.
середн. освіти / Р.В. Умеров, С.В. Ковтун, О.С. Лихолай. —
Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2023.

ISBN 978-966-10-8769-8

Зміст підручника відповідає Державному стандарту загальної
середньої освіти та Модельній навчальній програмі «Історія:
Україна і світ. 7–9 класи (інтегрований курс)» (варіант 2) для
закладів загальної середньої освіти (автори: Власова Н.С., Желіба
О.В., Кронгауз В.О., Секиринський Д.О., Щупак І. Я.)

Для учнів та учениць 7 класу.

УДК 94(477 : 075)

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.*

Завантажуйте безкоштовний інтерактивний додаток,
використовуючи детальну інструкцію, за посиланням:

<https://edodatok.com/8769-8/>

Дорогі семикласники і семикласниці

У цьому році, на уроках історії вас чекає подорож до епохи Середньовіччя. Для багатьох народів ця доба починалась як час політичного ослаблення і забуття важливих знань. Однак людство змогло зібратися із силами і надолужити втрачене. Упродовж Середньовіччя народи Європи та Азії досягнуть суттєвого прогресу в науці, освіті та мистецтві, перш за все, за рахунок попередніх здобутків Стародавнього світу.

Як і люди, держави Середньовіччя мали унікальний життєвий шлях. Вони розвивались неоднаково, але всі були пов'язані одне з одним. Народи залишали сліди в історії одне одного, навіть якщо ніколи не стикалися кордонами.

Більшість держав, які ми знаємо сьогодні, беруть свій початок саме із Середньовіччя. Наша держава Україна також розпочала свій шлях у Середні віки. Русь-Україна відіграла визначальний вплив на історію світу, а світ позначився на нас. Саме тому ваш підручник називається «Україна і світ».

Як працювати з підручником

Підручник призначений не лише для читання. Він містить інструменти, які допомагають вам розвиватися, мислити різними методами, навчають пізнавати цей світ якомога краще.

Навчальний матеріал розподілений на **розділи і параграфи**. Кожен параграф поділений для зручності на окремі **пункти**. Наявність **практичних занять** допоможе пригадати пройдений матеріал, вирішити цікаві історичні задачі, відчувати себе в якості дослідників. **Уроки-узагальнення знань** призначені для повторення та підготовки до контрольної роботи.

Окрім тексту, підручник містить **ілюстрації** та **карти**. Звертайте увагу на **підписи до ілюстрацій** — в них ви знайдете корисну пізнавальну інформацію та запитання для кращого розуміння теми. В багатьох темах ви знайдете посилання на карти, які допоможуть вам розібратись у географічному просторі, політичних, культурних та економічних особливостях Середньовічного світу. Відповідаючи на запитання до карт, ви зможете краще розібратись у світових взаємозв'язках.

Перед початком кожної теми є **запитання і міркування на повторення** вивченого раніше. Розпочинаючи нову тему, долучайтесь до пригадування і обговорення, адже це допоможе вам легше ознайомитися з новим матеріалом

Для вивчення інтегрованого курсу з історії «Україна і світ» вам допоможуть такі рубрики:

«Пригадайте або поміркуйте»

«Цікава цитата»

Вплив описуваних подій
на світову історію

Вплив описуваних подій
на історію України

Практичне заняття

Словничок

Вправа-гра до теми

Історична бесіда

Підсумкова робота до теми

Окрім того, в тексті є виділені важливі дати, періоди та поняття. Основні дати повторюються після параграфу. Ключові поняття та роз'яснення винесено в окремий блок, який виділяється посеред основного тексту. **Обов'язково звертайте увагу на «Вплив описуваних подій на світову історію / історію України»** – вони допоможуть вам осягнути увесь масштаб взаємозв'язків між народами. Інтерактивна **вправа-гра** в легкій формі робить важливі акценти до теми. **Підсумкова робота до теми** містить різноманітні тести для закріплення ваших вмінь, розуміння і навичок. **Цікава цитата** дозволить відчувати дух Середньовічної епохи та поміркувати над цікавими явищами. **Історична бесіда** створена для підготовки самостійних учнівських досліджень (групових / індивідуальних) з подальшим обговоренням в класі.

Різноманіття робіт у практичних заняттях дає можливість знайти вправу до снаги та інтересам. Ваші вчителі та вчительки допоможуть вам зорієнтуватися із вибором:

хмаринка знань

подорож у часі

міркую творчо

практичне дослідження

досліджуємо карту

робота з джерелами

мислю системно

Бажаємо вам успіхів у навчанні та цікавих уроків!

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЯК ІСТОРИЧНА ЕПОХА

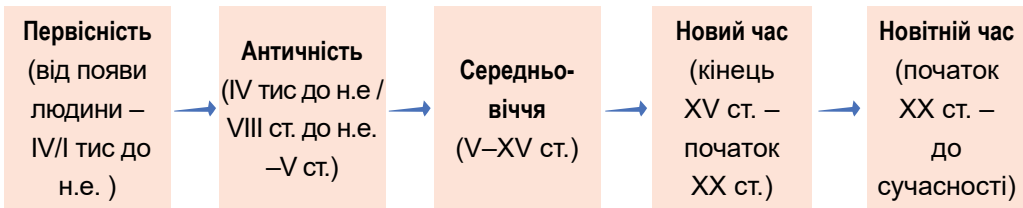
§ 1. ІСТОРИЧНА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Пригадайте:

1. Навіщо історики поділяють історичне минуле на періоди?
2. Які важливі для людства зміни відбулися в період первісності та античності?
3. Які історичні сліди залишили по собі народи, що проживали на українських теренах в Стародавню добу?

Періодизація історії

1. Періодизація всесвітньої історії.

Спочатку поняття «Середні віки» вживали християни у значенні періоду між першим і очікуваним другим пришествям Ісуса Христа. У XV ст. італійські вчені почали використовувати поняття «Середні віки» для позначення історичного періоду між античністю і Новим часом. Вони прагнули показати свій зв'язок зі спадщиною Стародавньої Греції та Риму, тому й виокремили період від **V** до **XV** ст. Італійські вчені сприймали античність періодом цивілізацій, а Середньовіччя — занепадом та епохою варварства. Оскільки назва періоду сформувалася після його завершення, людина, яка жила в той час навіть не

Сторінка
з середньовічного
літопису

здогадувалась, що це Середньовіччя. Згодом дослідження Середньовіччя показало багатоманітність та важливість цього часу для світової історії. В історичній науці дослідження епохи Середньовіччя отримало назву **медієвістика** (з лат. *medium aevum* — середній вік).

Середньовіччя (з лат. *medium aevum* — середній вік) — період в історії людства між античністю та новим часом (з V по XV ст.).

Традиційно початком епохи Середніх віків вважають **падіння Західної Римської імперії**, тобто **476 р.** Також із початком цього періоду асоціюється Велике переселення народів, яке породило середньовічну Європу. Кінцем Середніх віків вважають завоювання турками-османами **Константинополя** і падіння **Візантійської імперії (1453 р.)** та **Великі географічні відкриття** (зокрема, відкриття Христофором Колумбом у **1492 р.** Америки), які розпочали нову епоху в історії людства. Потрібно зважати, що хронологічні межі будь-якої епохи є умовними і залежать від багатьох факторів. Наприклад, темпи розвитку певної спільноти, народу або цілого регіону будуть різними. Так для більшості **країн Сходу** перехід до Середньовіччя не був зафіксований у певній події, а його завершення науковці доводять аж до XVII ст.

Наукова спільнота поділяє епоху Середньовіччя на **три періоди: раннє, високе (зріле) та пізнє.**

- **Раннє Середньовіччя** (середина V–IX ст.) характеризується процесом переселення племен та народів, зародженням держав на території Європи, утвердженням християнської Церкви та формуванням християнського світогляду. Це період панування натурального господарства, сповільнення розвитку культури, поступове формування нових торговельних та політичних зв'язків.
- **Високе (зріле) Середньовіччя** (IX — кінець XIII ст.) примітне зростанням кількості населення, активізацією господарського життя, виникненням середньовічних міст та розквітом держав. У цей час остаточно сформувалося європейське суспільство, міська культура, світогляд.
- **Пізнє Середньовіччя** (XIV–XV ст.): зменшення кількості населення, сповільнення господарського життя, формування централізованої влади, зменшення авторитету Церкви. Водночас у цей період відбулося зародження гуманізму, розвиток мистецтва та науки.

На теренах сучасної України початок та завершення періоду Середньовіччя збігаються у часі з іншими європейськими країнами. Середньовіччя для історії України — це перш за все період формування слов'янських держав: **Русі-України та Галицько-Волинської держави**. Початок пов'язаний із розселенням слов'янських племен та формуванням їхніх племінних союзів, а завершення з поширенням влади сусідніх держав на удільні князівства. Історія українських земель тісно пов'язана із сусідніми державами і народами.

Похід кийівського князя Олега на Царгород. Мініатюра з Радзивілівського літопису

Періодизація Середньовіччя

Світова історія	Раннє Середньовіччя (V– IX ст.)	Високе (зріле) Середньовіччя (IX – кінець XIII ст.):	Пізнє Середньовіччя (XIV–XV ст.)
Історія України	Становлення племінних союзів слов'ян та зародження державності. (V– IX ст.)	Період формування, розвитку та розпаду Русі-України, формування Галицько-Волинської держави (IX – кінець XIII ст.):	Період удільних князівств, українські землі в складі інших держав (XIV–XV ст.)

Які хронологічні межі середньовіччя? З якими подіями вони пов'язані?

2. Характерні ознаки середньовіччя. Коли поняття «середні віки» лише почало формуватися у XV-XVI ст. його сприймали як час дуже повільного розвитку людства, яке гальмувалось релігійними заборонами, обмеженими знаннями та марновірством. Дійсно в період Середньовіччя суспільство було поділено на **стани** (замкнені соціальні групи), звичними явищами були війни, хвороби, епідемії. До того ж в усі сфери життя людини втручалася Церква, тому **світогляд людини був релігійним (теологічним)**. Разом із тим сучасна наука вважає, що під кінець Середньовіччя починає формуватися сучасне уявлення про те, що європейські

*Сторінка
Остромирового
Євангеліє
(1056–1057 рр.)*

держави мають не лише територіальну близькість, а й **спільні культуру, цінності, світогляд.**

Важливим досягненням Середньовіччя стало формування **сучасних європейських народів і держав.** З'явилися **парламенти та правові системи**, удосконалилися **різні форми правління.** Сформувалися **національні мови** багатьох європейських народів. Найпоширеніші мови складають германську, романську та слов'янську мовні групи. Тоді ж сформувалася староукраїнська мова, яка лежить в основі сучасної української мови. Також у цей період створили **писемність**: на основі латинського алфавіту на заході Європи та на основі грецького та церковнослов'янського — на сході Європи.

У період Середніх віків країни Сходу не зазнавали таких суттєвих змін. Але їхньою спільною рисою з європейськими державами була провідна роль у суспільстві **релігії.** Саме в Середньовіччі утвердилися такі нові світові релігії, як християнство та іслам.

Складно уявити цю епоху без **середньовічних міст** з їхньою міською культурою. Багато сучасних європейських міст або виникли в період Зрілого Середньовіччя, або розбудовані на основі міст Західної Римської імперії. Зазнало змін і **господарське життя людини.** Удосконалилися знаряддя праці, збільшилася площа оброблюваної землі. Також поступово поліпшувався побут людини. З'явилися такі **винаходи**: гудзики, окуляри, дзеркала, ножиці, механічний годинник, доменні печі, порох тощо. Розвивалося

*Дитинець м. Чернігова
(укріплена частина міста).
Реконструкція*

мореплавання, удосконалювалися кораблі, що дозволило організувати морські експедиції та здійснити Великі географічні відкриття, які й розпочали новий період в історії людства.

В епоху Середньовіччя сформувалися специфічні суспільні відносини, які базувалися на взаємозалежності соціальних груп. Основною цінністю та мірилом матеріального стала

земля (**феод**). Так склалася **система сюзеренітету-васалітету**, в якій сюзерен пропонував васалу земельну ділянку та захист, а васал зобов'язувався за це надавати військову та іншу допомогу.

Починаючи з XI ст. з'являються **перші університети**, відкриття яких стало поштовхом до розвитку освіти та науки. Середньовічні університети — Болонський, Паризький (Сорбонна), Оксфордський, Празький, Ягеллонський (у Кракові) — у сучасності продовжують бути провідними закладами вищої освіти. Також винайдено перший друкарський верстат. Друкована книга розширила можливості освіти та якісно її змінила. Зародився випуск газет, змінився спосіб передачі новин.

Отже, багато здобутків та винаходів Середньовіччя в тому чи іншому вигляді використовує сучасна людина. У V–XV ст. наша увага прикута до країн Європи та Азії. Також у Пізньому Середньовіччі складаються передумови для розквіту науки, формування ідей гуманізму, розширення світогляду людини. Більшість сучасних держав зберігають середньовічну спадщину.

*Лекція в університеті.
Середньовічна мініатюра*

Які винаходи та здобутки Середньовіччя використовуються на сучасному етапі?

Цікава цитата

«Давня Греція залишила Європі подвійний спадок: по-перше, протиставила їй Сходу, Азії, а по-друге демократичну модель управління»

Жак Ле Гофф, французький історик XX-XXI ст.

1. Що саме автор цитати має на увазі під «демократичною моделлю управління»?
2. Чи однаковими є демократія антична та демократія сучасна?
3. Яка подія в історії Давньої Греції сприяла протиставленню європейської цивілізації до азійської цивілізації?

3. Джерела вивчення історії Середніх віків.

Пригадайте види історичних джерел?

З якими труднощами стикаються дослідники стародавньої доби?

Історики та історикині реконструюють події Середньовіччя за допомогою **історичних джерел** — усіх носіїв інформації про життя людства в минулому. На противагу епосі первісності та античності, про період Середньовіччя залишилося значно більше джерел. Разом із тим їхнє дослідження передбачає обов'язковий критичний підхід до них, перевірку на достовірність, визначення авторства, датування тощо. Різні види джерел доповнюють один одного, тому дослідники їх вивчають у комплексі.

Срібник кийського князя Володимира Святославовича

Види історичних джерел середньовіччя

Речові
(пам'ятки матеріальної культури)

Усні

Писемні

Досліджуючи минуле, наукова спільнота використовує **речові джерела**, тобто **пам'ятки матеріальної культури**: архітектурні та скульптурні пам'ятки, твори мистецтва, знаряддя праці, посуд, меблі, одяг, зброю, монети, ювелірні вироби, печатки, герби тощо. Архітектурні пам'ятки просто неба збереглися у багатьох давніх містах. Середньовічні замки, фортеці, площі, вулиці та квартали, які збереглися з тих часів допомагають побачити і відчути епоху.

Успенський (Юріївський) собор XII ст. (м. Канів Черкаська область, сучасний вигляд)

Цінними є **писемні джерела**, а саме: документи (наприклад, укази та рішення правителів, органів влади, закони, судові справи, списки майна, описи володінь), книги, літописи, листування, спогади, оповіді, біографії, романи, наукові трактати тощо. Писемні джерела доповнюють інформацію інших джерел, допомагають її перевірити

Літопис (хроніка) – історико-літературний твір, у якому оповідь ведеться за роками.

і зіставити або порівняти. Писемні джерела зберігаються переважно в спеціальних установах — **архівах**. У сучасному світі оцифрування таких джерел є запорукою їхнього збереження.

Серед писемних джерел виокремлюють **літописи (хроніки)**, в яких оповідь про події тодішньої дійсності велася за роками («літами»). У Західній Європі такі документи називалися анналами (від лат. *annus* — рік). Записували цю інформацію при дворах правителів, часто авторами ставали ченці. Оповідь починали від «створення світу» до подій, які відбувалися за життя автора. Так історія середньовічної України описана у «Повісті минулих літ», Київському літописі, Галицько-Волинському літописі. У Пізньому Середньовіччі підвищився рівень освіти авторів, тому подібні твори містили аналіз та пояснення подій. Літописи часто містять ілюстрації, які також дають певну інформацію для дослідника.

Усні джерела історії Середньовіччя представлені народними піснями, баладами, легендами, казками, прислів'ями, приказками, загадками тощо. Ці джерела були записані дослідниками значно пізніше. Вони можуть бути чудовим доповненням до писемних пам'яток. Завдяки таким джерелам історики можуть реконструювати життя і побут тодішніх людей, зрозуміти їхні ментальність і цінності.

Отже, дослідження історичного минулого може бути повним лише за умови використання різних видів джерел, їх перевірки

Сторінка «Повісті минулих літ»

Цікава цитата

«Український народ належить до європейського не тільки силою історичних зв'язків, але й самим складом народного характеру».

Михайло Грушевський, український історик XIX-XX ст.

- Висловіть думку: які саме риси народного характеру має на увазі автор цитати?

на достовірність, порівнянні та зіставленні. У цьому навчальному році ти спробуєш пізнати історію Середньовіччя та побути в ролі дослідника, який реконструює події епохи.

Розгляньте ілюстрації та визначте, до якого виду джерела належать об'єкти на них.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. У Середньовіччі виникли європейські народи та мови. Були створені основи для формування спільної європейської культури та цінностей.
2. Сформувалися європейські держави, почали окреслюватися їхні кордони.
3. Остаточно сформувалися такі світові релігії, як християнство та іслам.
4. Відкрито перші університети. Нові винаходи і наукові відкриття, що мали місце у Пізньому Середньовіччі, значно вплинули на наступну епоху.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. На теренах України зародилася державність східних слов'ян.
2. Через українські території проходили важливі торговельні шляхи, які забезпечили економічні, політичні та суспільні зв'язки.
3. Сформовано важливу культурну спадщину, сформовано староукраїнську мову.

Дати для запам'ятовування:

476 р. — падіння Західної Римської імперії.

Початок Середньовіччя.

V–XV ст. — епоха Середньовіччя.

1492 р. — відкриття Х. Колумбом Америки. Кінець Середньовіччя.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

§ 2. ЗАНЕПАД АНТИЧНОГО СВІТУ. ЗАХІДНА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ НАПЕРЕДОДНІ СВОГО ПАДІННЯ. СВІТ ВАРВАРІВ

Пригадайте:

1. Які здобутки та досягнення античного світу використовує сучасне людство?
2. Що свідчило про кризові явища в Римській імперії?
3. Які регіони світу були в центрі уваги в період античності?

1. Занепад античного світу. Західна Римська імперія напередодні свого падіння. Процес переходу від античності до Середньовіччя був розтягнутий у часі. Протягом III–V ст. розпад Римської імперії супроводжувався загостренням внутрішніх проблем та зовнішніх викликів. Серед причин занепаду Римської імперії можна виокремити: занепад господарства, політичну нестабільність (часті зміни влади), численні повстання, напади варварських племен тощо.

У III ст. починає занепадати економіка Римської імперії. В результаті розорення дрібних та середніх господарств зростає чисельність великих землевласників. Через зниження продуктивності праці рабів відбувалося сповільнення економічного життя, стрімко знецінювалися гроші, підвищувалися ціни та занепадала торгівля. Також відбулися зрушення в соціальній структурі давньоримського суспільства. Набував поширення колонат — форма залежності сільського населення від великих зем-

Вестготська навала на Рим у 410 р., французька мініатюра XV ст.

левласників, які здавали свою землю в оренду. **Колони** — дрібні орендарі — отримували від землевласника частину знярядь праці, а інколи навіть декількох рабів. За це вони зобов'язувалися віддавати власнику частину врожаю та відпрацьовувати на нього декілька днів на рік. Також землевласники почали відпускати рабів на волю і наділяли їх земельними ділянками, за які теж, подібно колонам, віддавали частину врожаю та відпрацьовували. Тому поступово така система залежності замінила рабовласництво.

Через постійну військову загрозу та повстання всередині імперії зростала чисельність війська. Рим потребував постійних коштів для утримання армії, тому підвищував податки, що й зумовлювало незадоволення населення та напругу у суспільстві.

У **395 р.** Римську імперію поділили два сини Феодосія I (379–395 рр.) — Аркадій та Гонорій: на Західну та Східну. Після цього розрив між двома частинами імперії поглиблювався. **Західна Римська імперія** сформувалася із центром у **Римі** і охоплювала території Італії, західні провінції в Європі та Африці. **Східна Римська імперія**, з центром у **Константинополі**, контролювала території Балканського півострова, Єгипет, Малу Азію, Сирію, Палестину. Історики її ще називають Візантією (від назви міста Візантій, на місці якого побудували Константинополь).

Території Західної Римської імперії зазнавали постійних нападів варварських племен: гунів, готів, вандалів. У **410 р.** Рим розграбували загони вестготів на чолі з Аларіхом. Найбільше руйнувань «вічне місто» зазнало у **455 р.**, коли напали племена вандалів на чолі з Гейзеріхом. Руйнування культурних пам'яток було таких масштабів, що з'явилося поняття **«вандалізм»** — безжалісне знищення або пошкодження культурно-історичних пам'яток. Датою припинення існування Західної Римської імперії вважають **476 р.**, коли вождь германців Одоакр позбавив імператорської влади 15-річного Ромула Августула.

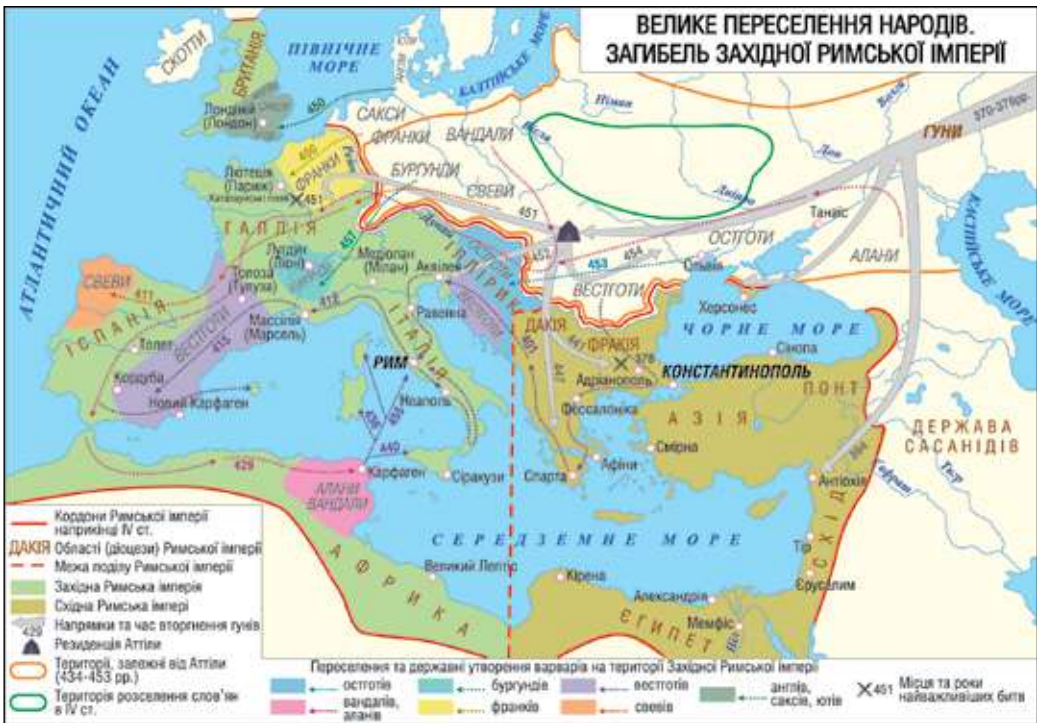
Інакше склалася доля Східної Римської імперії (**Візантія**). Вона змогла зберегти сильну централізовану імператорську владу та стала наступницею Рима. Константинополь перетворився на відомий центр розвитку ремесел та торгівлі. Візантія мала активні

Варвари (з грец. «іноземці», буквально – «ті, що бурмочуть») – неримське населення (германці, кельти, слов'яни, гуни тощо). Спочатку в Греції та Римі поняття вживалося стосовно народів, мову яких вони не розуміли.

зв'язки з теренами сучасної України. А проіснувала вона до середини **XV ст.** коли була знищена в результаті вторгнення турків-османів.

Отже, розкол Римської імперії на Західну та Східну, нескінченні війни, економічні негаразди, постійні переміщення та напади варварських народів сприяли остаточному зникненню Західної Римської імперії з історичної карти. На її уламках почала формуватися середньовічна Європа.

Знайдіть кордони Східної та Західної Римської імперії.

Хто був сусідами римлян? Поміркуйте, як склалися з ними відносини.

2. Світ варварів. Відносини римлян і варварів не були однако-вими в різні періоди. Через часті війни Рим був змушений постійно поповнювати армію, тому римські імператори почали набира-ти до неї представників варварських народів. У результаті перед загибеллю Західної Римської імперії кількість солдатів-варварів і колишніх варварських полководців в армії імперії була настільки значною, що поділ на римлян і неримлян ставав дедалі менш помітним. Варварські племена, які селилися на кордоні з Римською імперією, зазнавали постійного політичного, економічного, куль-турного впливу імперії. Але так було не одразу.

Найчисленнішими варварськими племенами римського періоду були германці. На початку нашої ери вони зайняли території від

*Сім'я давніх германців
у IV ст., історична
реконструкція*

Зброя франків

*Екстернштайн — святилище
германців, розташоване
в Тевтобурзькому лісі.
Сучасний вигляд*

Рейну до Одера та частину Скандинавського півострова. Германські племена поділяють на три групи: скандинавська група (стала основою формування скандинавських народів: данців, шведів, норвежців та інших), західногерманська група (фризи, франки, алемани, юти, англійці і сакси) та східногерманська група (лангобарди, бургунди, вандалі, алани, готи, гепіди).

Свідчення про звичаї, повсякденне життя та релігійні уявлення германців містяться у праці давньоримського історика **Тацита «Про походження і край германців»**. Побут германців був простий. Вони створювали поселення на галявинах та біля водоймищ, для захисту навколо них робили вали та рови. Зводили невеликі дерев'яні будинки. Займалися скотарством та землеробством. Під впливом римлян германці перейшли від натурального обміну до товарно-грошових відносин. Ще за бронзової доби германці торгували з народами Середземномор'я, тому засвоїли римські методи сільського господарства. Також германці займалися виноградарством, поширеним було полювання та рибальство. Завдяки розвитку металургії германці виготовляли знаряддя праці та зброю.

Германці об'єднувалися у клани (роди) на основі кровної спорідненості. Організовували демокра-

тичні збори воїнів. Основну владу мали **військові вожді**, яких обирали зі знатних родин, **народні збори** та **рада старійшин**. Військовий вождь набирив постійні загони — **дружини**. Германці активно вели війни, тому отримували військову здобич. Поступово в германському суспільстві посилювалася майнова нерівність та соціальне розшарування. Германські роди почали об'єднуватися у племена, а згодом (у III–IV ст.) у племінні союзи.

Германці сповідували **язичництво** (віра в багатьох богів і духів). Їх вожді, поєднували військові й релігійні функції. Германці обожествляли різні природні явища. Германська релігія вшановувала богів родючості — бога вітру і морської стихії Ньерда, богині любові і плодючості Нертус, повелителя сонячного світла і ясної погоди Фрейра, бога війни Вотана (Одіна), захисника селян від всіляких лих Тора (Донара). Германці не будували храмів, місцями поклоніння богам ставали священні гаї, де споруджувались святилища та вівтарі. Більшість германських племен довго опиралася поширенню християнства.

Германські племена постійно перебували в русі. Так готські племена в II ст. мігрували на південний схід. У результаті вестготи розселилися на узбережжі Чорного моря на північ від дельти Дунаю, а остготи — у Криму та дніпровських степах. Також у IV ст. частина франкських племен переселилася на терени Римської імперії у якості союзників.

У чому полягало переплетення та взаємозалежність римського та варварського світів на зламі античності і Середньовіччя?

Цікава цитата

«Хто перевершить германців у хоробрості? А в стрімкості атаки? А в любові до зброї? Вдосконалюватись у володінні зброєю – їх єдина турбота. А хто перевершить їх у витривалості? Та чому ж досі програють вони битви? Бо схильні до гніву! Він робить їх безладними. Але що як, навчатись колись їх тіла дисципліні? Прийде розум в їх душі? Мені навіть страшно уявити, що тоді станеться з нашою імперією!»

Сенека, давньоримський філософ I ст. н.е.

1. Чи справдилися побоювання Сенеки?
2. Яка антична цивілізація могла навчити германців знанням і дисципліні?
3. Пригадайте з програми 6 класу: як і чому відбувалось поступове піднесення германців?

3. Велике переселення народів. Процеси переміщення населення супроводжували Римську імперію від початку I ст. тому постійний рух на кордоні сформував стійкі зв'язки з варварськими народами. Переселення та масові вторгнення племен на територію Римської імперії у IV–VII ст. отримали назву **Велике переселення народів**. Це був найбільший міграційний рух, в результаті якого сформувався новий вигляд середньовічної Європи. Основними причинами переміщень були зміни клімату, зростання чисельності населення, потреба нових земель та продуктів харчування, посилення тиску кочівників тощо.

Причини Великого переселення народів

Зростання чисельності населення та перенаселення.

Різке похолодання та зміна клімату

Тиск кочівників зі Сходу (гунів)

Посилення варварських племен, їх прагнення захопити нові території та військову здобич.

Велике переселення народів – міграції варварських племен (готів, гунів, германців, слов'ян та інших) на територію Римської імперії у IV–VII ст.

Міграція (з лат. migratio — переселення) – це процес переміщення населення через кордони тих чи інших територій, з метою зміни місця проживання назавжди або на певний час.

Початок Великого переселення народів пов'язують із вторгненням **гунів** — тюркомовних кочівників зі Сходу. У 370-х рр. гуни з'явилися на кордоні сучасної України. Спочатку вони розгромили аланів, Боспорське царство, грецькі поліси Північного Причорномор'я. У **375 р.** в приазовських степах гуни зруйнували державу **остготів** на чолі з **Германаріхом**. Після цього більшість остготів підкорилася гунам, а вестготи оселилися на територіях Римської імперії і повинні були охороняти її кордони. Після того **вестготи** на чолі з **Аларіхом**, у відповідь на відмову оселити їх на території однієї з провінцій імперії, пограбували Рим у **410 р.**

Гуни стали грізною силою, яку не могли подолати протягом майже століття. Вони здійснили спустошливі походи, захопили значні території та утворили **Гунську імперію** від Рейну до Чорного моря з осідком у Паннонії (нині територія Угор-

Аттіла, зображення на монеті

щини). Розквіт держави гунів пов'язують із правлінням **Аттіли** (434–453 рр.).

В умовах наступу гунів римляни заручилися підтримкою франків, аланів, вестготів, та бургундів. У **451 р.** римляни перемогли гунів у **битві на Каталаунських полях** (територія сучасної Франції). Просування гунів вдалося зупинити, але Римську імперію чекав ще один виклик — навала **вандалів** у **455 р.** Розселення франків, бургундів, вестготів, остготів, вандалів та інших племен на території Західної Римської імперії призвело до формування протягом V ст. **варварських королівств**. Падіння Західної Римської імперії у **476 р.** завершило добу античності та поклато початок новій епосі — Середньовіччю.

Одним із етапів Великого переселення народів стало розселення **слов'янських племен** у V–VII ст. Більшість учених вважає, що слов'яни є автохтонним (місцевим, корінним) населенням індоєвропейської культурної спільноти, яке займало території між р. Одер на північному заході, Карпатами на південному заході та середньою течією Дніпра на південному сході. У I–II ст. з'являються перші згадки про слов'янські племена у працях римських істориків під назвою **венеди**, які займають територію між річками Дніпро і Вісла. У VI ст. в працях візантійського хроніста готського походження Йордана згадуються дві групи слов'янських племен: **склавинів** (на Балканах та Подунав'ї) та **антів** (на території сучасної України).

Розселення слов'янських племен відбувалося в різних напрямках: на північний схід, захід і південь. Як наслідок, слов'яни освоїли значні простори Східної та Центральної Європи та почали формуватися три гілки: східні, західні та південні слов'яни. Слов'яни розміщувалися на територіях Східної Римської імперії (Візантії) та активно впливали на розвиток наступниці Риму.

Велике переселення народів значно змінило карту Європи та створило умови для формування нових європейських народів та мов. Населення середньовічної Європи сформувалися на основі трьох груп: осілих жителів імперії, варварських племен та кочовиків. Отже, середньовічний світ формувався на основі античної (греко-римської) цивілізації, християнства та суспільного устрою варварських народів.

*Пряжка ремінна.
Готи, друга
половина VII ст.*

Які племена та народи брали участь у міграції Великого переселення народів? Знайдіть напрямки їх розселення

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Внаслідок загибелі Західної Римської імперії та Великого переселення народів відбулося формування середньовічної Європи.
2. Започаткували процеси формування європейських народів, мов, держав.
3. Відбулося поєднання спадщини античної цивілізації, християнства і традицій варварських племен.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. У результаті розселення слов'янських племен сформувалися осередки державності на теренах сучасної України.
2. Українські території долучилися до процесів формування середньовічної Європи.
3. В ході розселення слов'ян встановилися активні зв'язки з Візантією.

Дати для запам'ятовування:

- 395 р.** — розділення Римської імперії на Західну і Східну.
410 р. — розграбування Рима вестготами.
451 р. — битва на Каталаунських полях
455 р. — зруйнування Рима вандалами.
476 р. — падіння Західної Римської імперії.
IV–VII ст. — Велике переселення народів.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Що означав образ дикої людини в середньовічній міфології та літературі?
2. Як зображували «дику людину» та чому цей образ був популярним?
3. Наведіть приклади східнослов'янських та західноєвропейських середньовічних літературних творів з персонажем «дикої людини».

§ 3. СЛОВ'ЯНИ: ЕТНОГЕНЕЗ ТА РОЗСЕЛЕННЯ.

Пригадайте:

1. Чому у період IV–VII ст. на території Європи відбувалися масові міграції?
2. Які племена брали участь у Великому переселенні народів?
3. За якими напрямками розселялися слов'янські племена на початку Середньовіччя?

1. Прабатьківщина слов'ян та походження слов'ян. Історики розглядали різні концепції походження слов'ян. Так, міграційна концепція базована на думці, що у 1-й половині I тисячоліття слов'яни прийшли на терени сучасної України з Передньої або Малої Азії. Автохтонна концепція навпаки доводить, що **слов'яни** — це місцеве (корінне) населення індоєвропейської культурної спільноти, на яке вплинули прийшли етноси. Більшість сучасних науковців підтримують автохтонну концепцію.

Прабатьківщину, тобто територію, яку населяли племена давніх слов'ян, дослідники визначають на основі археологічних та мовних досліджень. Давні слов'яни сформувалися на території між р. Одер на північному заході, Карпатами на південному заході та середньою течією Дніпра на південному сході. Процес виокремлення з індоєвропейської культурної спільноти слов'янської групи племен та формування у них мовних, культурних та інших особливостей називають **етногенезом слов'ян**.

Етногенез – процес формування і розвитку етнічних спільнот.

У римських джерелах I–II ст. слов'яни згадуються під назвою **венеди**, які займають територію між річками Дніпро і Вісла. На теренах сучасної України поселення венедів підтверджуються археологічними знахідками в Середньому Подніпров'ї. У візантійських джерелах з IV ст. з'являються відомості про дві групи слов'янських племен: **антів** та **склавинів**. Візантійський історик Йордан зазначає, що анти і склавини одного роду й походження і раніше називалися венедами. Хоч давні автори називають ці спільноти племенами, насправді вони були об'єднаннями племен.

Перша згадка про **антів** припадає на IV ст. і пов'язана з приходом **гунів** та їхньою спробою

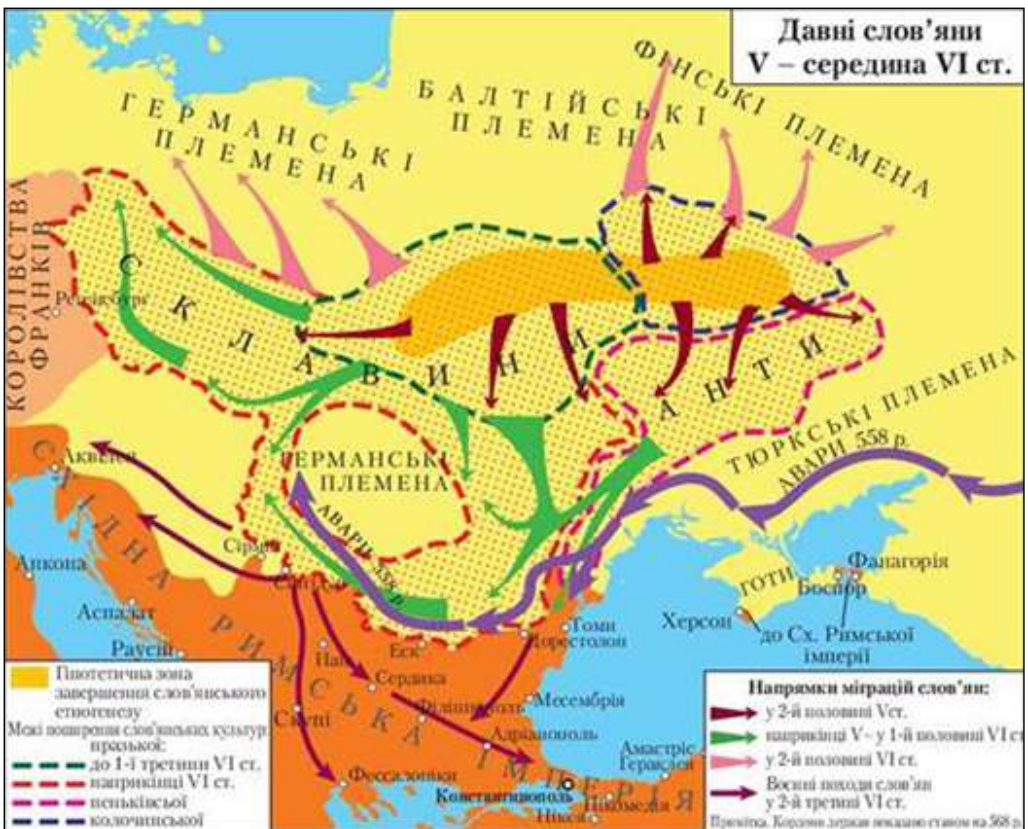

Слов'янська фібула (металева застібка)

вийти в Паннонію (територія сучасної Угорщини). Анти стали союзниками гунів у боротьбі з готами та здійснювали спільні походи на Візантію. На теренах України між Дністром і Дніпром анти створили протодержаву — **Антський союз**, яка проіснувала з кінця IV ст. — до початку VII ст. Відомо, що анти зазнавали нападів сусідніх племен, тому споруджувати укріплені городища. Вони вели осілий спосіб життя, активно займалися землеробством, скотарством, мисливством, розвивали ремесла. До нас дійшли імена деяких антських князів, наприклад Божа й Ардагаста. Зокрема про князя Божа відомо, що він очолював Антський союз під час війни з готами та був підступно вбитий ними разом з 70 старійшинами.

У VI ст. слов'яни зіштовхнулися з навалюю **аварів** — кочових племен, які прийшли з Середньої Азії і утворили свою державу — **Аварський каганат**. Антський союз загинув на початку VII ст. під натиском аварів. Після загибелі Антського союзу на перший

Розселення слов'ян у V-VI ст.

Визначте території розселення слов'янських племен та їх об'єднань

план вийшли **склавини**, які заселяли Волинь та Прикарпаття, а на півдні доходили до Балканського півострова. Назва «слов'яни» співзвучна з назвою «склавини» і вперше з'явилася в VI ст. Аварський каганат слабнув через невдалі війни і остаточно був витіснений з Північного Причорномор'я у VII ст. Як вам вже відомо, у V–VII ст. в результаті Великого переселення народів сформувалися племена **східних, західних та південних слов'ян**. Слов'янські племена розселялися під тиском наступних зовнішніх чинників: переміщення германських племен готів, навала гунів та аварів.

Що таке етногенез? На якій території розпочався етногенез давніх слов'ян?

2. Слов'янські племена і племінні союзи на теренах України. Східні слов'яни розселилися на великих територіях від Карпат до верхів'я р. Волги. У VIII–IX ст. триває процес об'єднання східних слов'ян у **племінні союзи**. Такі об'єднання містили в собі численні племена, мали свою владу, господарство, територію розселення, спільні культурні та мовні особливості. Про племінні об'єднання східних слов'ян ми дізнаємося з «**Повісті минулих літ**», яку імовірно написав Нестор Літописець — монах Києво-Печерської лаври. Автор повісті називає сім східнослов'янських племінних союзів, які мешкали на теренах сучасної України, а саме: **поляни, деревляни, сіверяни, тиверці, уличі, волиняни (дуліби, бужани), білі хорвати**.

Племінний союз – об'єднання племен, споріднених спільними мовою, територією розселення та господарством.

Племінний союз	Територія розселення
Поляни	Середнє Подніпров'я з центром навколо Києва.
Деревляни	Волинь та Полісся з центром у м. Іскоростень.
Сіверяни	На схід від середньої течії Дніпра до верхів'я р. Сіверський Донець. Міста — політичні центри: Чернігів, Новгород-Сіверський, Переяслав.
Тиверці	Між нижніми течіями річок Дністра і Пруту і досягли до Чорного моря з центром у м. Білгород.
Уличі	У басейні Південного Бугу з центром у м. Олешія.
Волиняни (дуліби, бужани)	У басейні Західного Бугу з центром у м. Теревовля.
Білі хорвати	У передгір'ях Карпат.

ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН V-VIII ст.

Знайдіть на карті східнослов'янські племінні союзи, які сформувалися на теренах сучасної України.

Цікава цитата

«В першій половині VI в. анти беруть участь в походах придунайських слов'ян на Візантію. Анти були звичайними учасниками тих повсякчасних нападів болгар, авар та інших слов'ян. Вони страшно шкодили сусіднім візантійським провінціям, але зрідка набирали ширшого значення. Без інших народів, слов'яни рідко атакували Візантію і тим паче не захоплювали її земель».

Михайло Грушевський, український історик XIX-XX ст.

- Як ви вважаєте, чому слов'яни переважно вчиняли набіги вкупі з іншими народами? На вашу думку, що могло заважати раннім слов'янам вести завойовницькі війни, обмежуючись лиш грабунками?

Кожний племінний союз об'єднувався навколо міста, яке ставало політичним, господарським та культурним центром. Тогочасні міста мали **городища** — укріплені поселення із земляних валів та ровів. З VII ст. городища стають звичним явищем і будуються не лише з метою захисту від зовнішніх ворогів, а й для торговельних та господарських цілей. Саме племінні союзи стали основою формування державності на українських теренах з центром у **м. Києві** на території Середнього Подніпров'я. Географічний чинник відіграв важливу роль у формуванні політичного центру. Так, місто Київ було розташоване в середній течії Дніпра на перехресті торговельних шляхів.

Суспільний та політичний устрій східних слов'ян, починаючи з V ст., зазнав суттєвих змін. Спочатку племена східних слов'ян склалися з родових та сусідсько-територіальних громад. Влада в племенах належала князю, який спирався на дружинників (воїнів). Важливі питання вирішували на раді старійшин, також існувало віче — народні збори. Племена об'єднувалися у племінні союзи, які, своєю чергою, теж могли об'єднуватися. Таким об'єднанням були Антський союз з кінця IV ст. — до початку VII ст. та Дулібське об'єднання у VII ст. Наступною сходинкою політичного та суспільного розвитку слов'ян стали племінні княжіння, які формувалися у період VIII–IX ст. та мали ознаки державності: укріплені міста-городища, органи влади, соціальну нерівність та наявність приватної власності.

Пригадайте, як географічне положення впливало на формування цивілізацій стародавнього світу. Як географічне положення вплинуло на формування центру східних слов'ян?

3. Побут та повсякденне життя слов'ян. Важливим джерелом з історії давніх слов'ян є речові джерела, отримані в результаті археологічних розкопок. Вчені пов'язують із праслов'янами **пеньківську археологічну культуру**. З 6-го класу вам вже відомо, що археологічна культура — це комплекс споріднених речових пам'яток, які розташовані на певній території в певний історичний період та мають спільні ознаки побуту, типу поховання, господарського та культурного життя.

Ранні слов'янські племена селилися біля водойм. Побут був простим. Для будівництва житла використовували деревину, хмиз, глину. Поселення укріплювали валами і ровами. Основу господарства давніх слов'ян становило **землеробство** (підсічно-вог-

неве та перелогове). Розвивалося скотарство, слов'яни розводили корів, биків, коней, овець, свиней. Займалися полюванням, рибальством, бортництвом (збиранням меду диких бджіл). Розвивалися **ремесла**: виплавляння та обробка металів, гончарство, ткацтво, ювелірна справа, виготовлення скла, обробка деревини тощо). З розвитком **металургії** слов'яни освоїли виготовлення важкого плуга, яким можна обробляти родючі чорноземи, що давали достатньо врожаю і забезпечували осілий спосіб життя. Разом з тим слов'яни зводять міцніші будинки для постійного проживання. Археологи знаходять залізні знаряддя праці, які свідчать про удосконалення методів їх виготовлення та підвищення ефективності праці та рівня життя.

Слов'яни вийшли на історичну арену під час Великого переселення народів, тому активні контакти з іншими племенами у період IV–VII ст. сприяли збагаченню матеріальної культури. Наприклад, слов'яни почали виготовляти та носити ювелірні прикраси під впливом кочовиків, візантійців та германських племен. Прикраси стали показником впливовості та статусності у суспільстві, що підтверджує соціальну нерівність. Також займалися **торгівлею** з сусідніми племенами. Вони торгували хлібом, худобою, медом, воском, хутром, рибою тощо. З IX ст. через Київ проходив торговельний шлях «Із варяг у греки», що забезпечив активний зв'язок з Візантією (Східною Римською імперією).

У східних слов'ян сформувались релігійні вірування, засновані на поклонінні численним божествам та силам природи. Слов'яни вірили в духів та мали традиції, пов'язані з відзначенням обрядових свят, також у них існував культу предків (роду). **Волхви** (жерці) були носіям головних знань про обряди та світоустрій.

Реконструкцію заглибленого слов'янського житла IX-X ст.

Скарб коваля із Пастирського городища VII–VIII ст.

Язичництво — віра у багатьох богів та духів, обожнювання сил природи. Протилежність монотеїзму — віри в єдиного Бога.

Слов'яни вірили в домовиків, лісовиків, водяників, русалок, також у потойбічне життя.

Поховальні обряди слов'ян свідчать про існування культу предків (роду). Головними божествами для них були: Дажбог — бог сонця, Перун — бог грому та блискавки, Сварог — бог вогню та ковальства, Стрибог — бог вітру, Велес — захисник худоби, скотарства, Дана — богиня води, Лада — богиня любові й краси, покровителька жінок та дітей. У **капищах** — спеціально облаштованих місцях — слов'яни приносили жертви своїм богам. Поруч розміщували ідолів — кам'яні або дерев'яні фігури богів, яким поклонялися.

Східні слов'яни мали календар, який складався з дванадцяти місяців і чотирьох пір року, назви яких були пов'язані з природними явищами. Спосіб життя та господарство суттєво вплинуло на релігійні уявлення слов'ян. Новий рік розпочинався з березня, коли приходив час для польових робіт.

Художня реконструкція святилища Перуна в Перині

Визначте передумови створення держави східних слов'ян, які склалися на рубежі VII і VIII ст.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Розселення слов'янських племен територією Східної та Центральної Європи створило умови для формування середньовічної Європи.
2. В ході Великого переселення народів слов'яни активно контактують з різними племенами та народами, збагачуючи їх матеріальну та духовну культуру.
3. Формування торговельного шляху «із варягів у греки» сприятиме активним політичним, економічним та культурним контактам від Балтійського та Чорного морів.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Завдяки розселенню слов'ян починає формуватися осередок державності — Середнє Подніпров'я з Києвом, яке протягом історії буде відігравати роль головного політичного, економічного та культурного центру українського народу.

2. Укріплені городища східних слов'ян перетворюються на основні міста українського Середньовіччя.
3. Розселення східних слов'ян закладе передумови до формування окремих слов'янських племен, які стануть предками сучасних українців.

Дати для запам'ятовування:

Кінець IV ст. — початок VII ст. — існування Антського союзу.
VIII–IX ст. — об'єднання східних слов'ян у племінні союзи.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Ознайомтесь із легендою «Про Чеха, Леха і Руса».
2. В чому полягає головна ідея її сюжету?
3. Чим відрізняються чеська і польська версія цієї легенди?
4. Порівняйте легенду «Про Чеха, Леха і Руса» з легендою «Про Кия, Щека, Хорива і Либідь».
5. Що є спільного та відмінного в їх сюжеті? Як ви вважаєте, для чого було створено ці легенди?

§ 4. ВАРВАРСЬКІ КОРОЛІВСТВА В ЄВРОПІ

Пригадайте:

1. Кого римляни називали варварами? Як вони вплинули на Римську імперію?
2. Який спосіб життя вели германські племена? Як це відобразилось на їх повсякденному житті та релігійних уявленнях?
3. З якими подіями пов'язують початок формування карти середньовічної Європи?

1. Карта Європи у Ранньому Середньовіччі. Утворення варварських королівств.

У V ст. на території Західної Римської імперії виникають **варварські королівства** — державні утворення вестготів, остготів, франків, вандалів, лангобардів, англів, саксів та інших племен. Політичний устрій (організація влади) середньовічних королівств суттєво відрізнявся від сучасних держав. Так вони не були міцними державними утвореннями, не мали чітких кордонів, не збирали з населення постійні податки, тому монарх жив за рахунок підлеглих і з прибутків від власних земель.

Варварські королівства — держави, створені неримськими племенами на території Західної Римської імперії у V ст.

ВПРАВА

Г
Р
А

Владу у **варварських** королівствах отримували племінні вожді, які оголошували себе верховними правителями — **королями (монархами)**. Король очолював військо, був основним власником землі, міг чинити правосуддя. Влада монарха була спадковою. Для зміцнення королівської влади правитель роздавав землі своїм дружинникам та духівництву. Водночас у Ранньому Середньовіччі король не видавав загальних для всієї держави законів, не мав постійного війська та чиновників і, навіть, постійної столиці. Тогочасні королівства були зосереджені на придушенні опору всередині держави та веденні війн.

Вершник германського племені. Мозаїка VI ст.

Перше варварське королівство утворили **вестготи** в 418 р. за згодою рим-

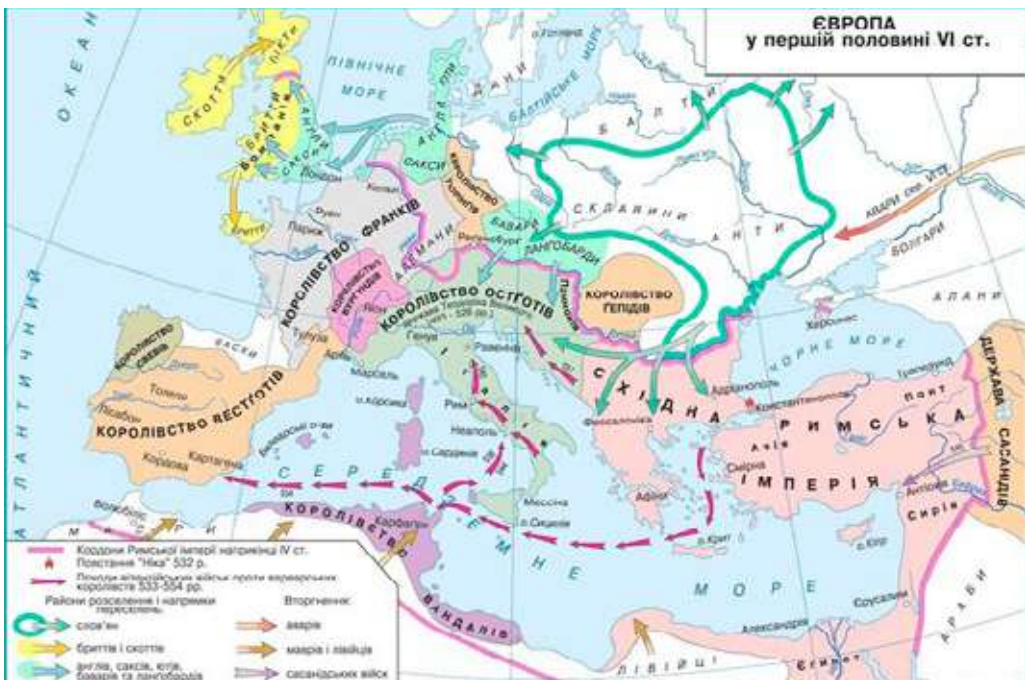
Цікава цитата

«Із варварських істориків та письменників, певне, ніхто так не вихваляв і не лестив своєму правителю і своєму народу загалом, як це робив Кассіодор, канцелярист короля остготів Теодоріха. У своїх хвалебних творах, Кассіодор хотів довести, що готи з найдавніших часів відігравали важливу роль у світовій історії, а тепер, поряд з римлянами, можуть вирішувати долі світу».

Джеймс О'Доннелл, американський історик ХХ-ХХІ ст.

- Поміркуйте, яку роль відіграє наукова та художня література у політичній пропаганді? В яких випадках це може бути шкідливо, а в яких виправдано? Чому справжня наука має сторонитися пропаганди?

Визначте напрямки переселень варварських племен. Які «варварські королівства» утворилися на території Римської імперії?

ського імператора Гонорія з центром у м. Толозі (сучасне м. Тулуза), спочатку на території Галлії (сучасна Франція), а згодом розширилися на територію Іспанії. На території Північної Африки сформувалося королівство **вандалів** зі столицею на місці давнього Карфагена. У середині V ст. **бургунди** захопили землі на південно-сході сучасної Франції і утворили Бургундське королівство із центром у м. Ліон.

Племена **англів, саксів, ютів та фризів** у середині V ст. почали завойовувати Британію і створили сім невеликих варварських королівств, які ворогували між собою. Щодо місцевого населення, то в результаті завоювань частина племен Британії була знищена, а частина витіснена на захід острова. Також деякі місцеві племена бриттів з часом переселилися на півострів Арморика в північно-західній Галлії (бритти дали йому нову назву Британь). І лише кельтське населення Ірландії змогло зберегти незалежність.

Як вам відомо, датою припинення існування Західної Римської імперії вважають **476 р.**, коли вождь германців Одоакр позбавив імператорської влади 15-річного Ромула Августула. Як наслідок, на території Італії виникло **королівство Одоакра** зі столицею у м. Равенні, яке проіснувало лише до 493 року. Вождь **остготів Теодоріх** разом з імператором Східної Римської імперії Зеноном змовилися проти Одоакра. Остготи здійснили похід на територію Італії, Теодоріх уклав з Одоакром договір про її поділ, але підступно вбив останнього. Таким чином у 493 р. на території Апеннінського півострова сформувалося **Остготське королівство**, яке за правління Теодоріха було наймогутнішим варварським

Вотивна корона вестготів, VII ст.

Мавзолей короля остготів Теодоріха. м. Равенна (сучасний вигляд)

Фібули (металеві застібки) періоду династії Меровінгів

королівством. Теодоріх відомий як правитель, що опікувався розвитком культури та мистецтва. Він виріс у Константинополі, тому знав та зберігав римську систему управління та правові норми. Теодоріх оточив себе вченими та діячами культури, фінансував їхню діяльність та прислухався до порад. Секретарем Теодоріха був відомий філософ Боєцій. Піднесення культури за його правління отримало назву «Остготське відродження». Мавзолей Теодоріха у м. Равенна включено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО, тому що це єдиний приклад вцілої

лоті готської архітектури і єдина гробниця варварського монарха, яка збереглася до наших часів.

Серед варварських держав вирізнялося **королівство салічних (приморських) франків**, яке виникло в середині V ст. на території сучасної Бельгії. Наприкінці V ст. королівство очолив Хлодвіг, який зміг підкорити всіх франків і розширити територію держави. Згодом на основі Франкського королівства постала Держава Каролінгів.

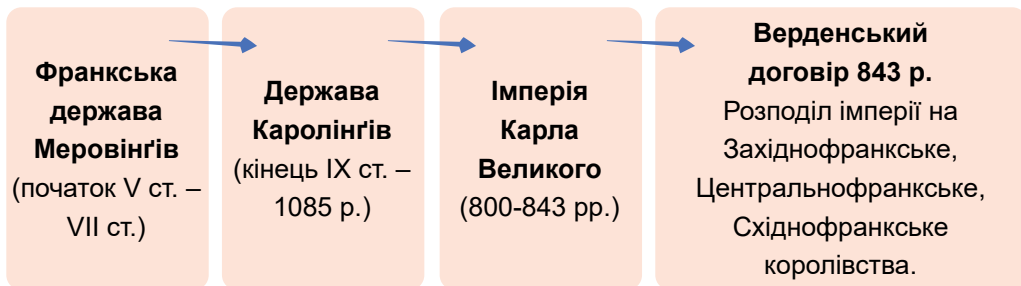
Отже, на теренах колишньої Західної Римської імперії виникли середньовічні державні утворення — варварські королівства. Вони були неміцними та не мали чітких кордонів, але формували нову карту середньовічної Європи. Варварським королівствам не вистачало внутрішньої єдності, частим явищем була боротьба за владу всередині держави. Також відчутними були відмінності між римськими громадянами та германськими племенами. Варварські королівства поєднували в собі племінні звичаї управління та римські норми, поступово відбувалася їхня християнізація та в результаті змішання варварського та античного світів формувалася нова європейська цивілізація.

Які були особливості управління варварськими королівствами? Чому варварські королівства були несталими державними утвореннями?

2. Франкська держава Меровінгів

Етапи франкського державотворення

Франки жили вздовж нижньої течії річки Рейн, окремі племена яких мали свого військового вождя. У 481 р. королем салічних франків став **Хлодвіг** (481–511 рр.), який походив з роду легендарного короля Меровея («народженого морем»). І за ім'ям якого династія франкських королів V — першої половини VII ст. отримала назву династія **Меровінгів**. Джерела описують Хлодвіга як хитрого, жорстокого, обачливого та безпринципного правителя. Саме він організував похід на Галлію — колишню провінцію Західної Римської імперії, якою після загибелі останньої керував її намісник Сиагрій. У **486 р.** франки на чолі з Хлодвігом розгромили біля міста Суассон римське військо та підпорядкували собі Північну Галлію.

Більшість варварських королівств формувалися силою, Франкська держава не була винятком. Хлодвіг усунув всіх суперників, підкорив франкські племена та населення Галлії і став королем усіх франків. **Близько 500 р.** франки створили державу. Хоч влада короля була спадковою, і Хлодвіг зосередив у своїх руках всі важливі державні справи, все ж правителя вважали першим серед рівних, тобто його влада ще не сприймалася як божественна.

Після завоювання Галлії франки зберегли право місцевої знаті на їхню власність, тому вони в більшості визнали владу Хлодвіга. У кожному області Хлодвіг призначав правителів — графів, які збирали з населення податки, команду-

Вестготи зазнають поразки від Хлодвіга — засновника Франкської держави. Мініатюра XV ст.

вали військовими загонами та могли чинити суд. Для зміцнення своєї влади він почав роздавати своїм дружинникам за військову службу королівські землі, згодом такі землі роздавалися прибічникам короля та духівництву. Наприкінці VI ст., із завойованих земель франки стали формувати приватну власність — **алоди**. Це свідчило про формування соціальних груп та розпад родоплемінних традицій. За період свого правління Хлодвіґу вдалося завойовувати майже всю Галлію і збільшити свої володіння.

Приблизно у **498 р.** Хлодвіґ першим з усіх варварських королів прийняв **християнство**. Відомо, що його дружина — королева Клотильда — вже була охрещеною, а король довгий час був прихильником язичництва. В один день з королем були охрещені три тисячі дружинників. Заручившись підтримкою християнської церкви Хлодвіґу вдалося зміцнити королівську владу. Про посилення королівської влади свідчить також перший запис правових норм франків, який отримав назву «**Салічна правда**»

Після смерті Хлодвіґа Франкське королівство почало втрачати свою цілісність. Нащадки постійно воювали між собою. Це ослаблювало владу королів і авторитет династії Меровінґів. У підсумку влада перейшла до рук королівських придворних управителів — **майордомів**. Вони самостійно визначали, хто буде королем, могли будь-якої миті усунути правителя від влади. У VIII ст. майордом **Карл Мартелл** зміг об'єднати під своєю владою все Франкське королівство та відновив цілісність держави.

Як змінювалася королівська влада у Франкській державі? Яким чином Хлодвіґ посилював свою владу?

3. Звичаєве право та варварські правди. У германських племен тривалий час не було записаних правових норм, які б регулювали відносини у суспільстві. Вони послуговувалися звичаями, які передавалися наступним поколінням в усній формі. Такі норми отримали назву **звичаєве право**. Після утворення варварських королівств виникла потреба записати звичаєві норми та створити нові, для удосконалення суспільних відносин з приводу майна, власності, землі тощо. Так з'явилися **варварські правди** — записані збірники законів германських племен. Один з найдавніших збірників — «**Салічна правда**» (за назвою племені — салічні франки), укладена за часів правління Хлодвіґа. З кінця V до VIII ст. з'явилися «Рипуарська правда» (за назвою одного з племен франків),

«Бургундська правда», «Вестготська правда», «Алеманська правда», «Саксонська правда» і «Тюринзька правда».

Варварські правди — перші записані збірки законів германських племен, які заснували варварські королівства. Збірки містили записи звичаєвого права.

Водночас варварські правди були **судебниками**, тобто в них містилися інструкції для суддів, як чинити правосуддя в різних ситуаціях. Ці збірники не розкривали всі питання суспільних відносин, були фрагментарними та неповними, але відображали взаємодію старих племінних звичаїв германців з новими правовими нормами після створення варварських королівств. Також правові збірники не були єдиними джерелами права. З посиленням королівської влади додавалися капітулярії та інші накази. З часом з'являлися різні редакції правд, які змінювали застарілі норми або доповнювали актуальними нормами. На теренах сучасної України на початку XI ст. за князювання Ярослава Мудрого також з'явився збірник законів — «Руська правда», який пізніше мав декілька редакцій.

З усіх варварських правд найбільшу цінність має **«Салічна правда»**, яку на початку VI ст. (скоріш за все між 507 і 511 роками) Хлодвіг подарував франкам від власного імені як королівський закон. З тексту «Салічної правди» ми дізнаємося про господарське життя та суспільний лад франків, розвиток державності та права. «Салічна правда» є найповнішою збіркою **давньогерманського пра-**

Король франків дарує народу Салічний закон. Французька мініатюра XIV ст.

Хлодвіг та його родина. Мініатюра з «Великої французької хроніки»

ва. Про римський вплив на збірник законів говорить лише використання римських грошових одиниць для обрахунку штрафів (солід, денарій) та мова документа — зіпсована (варварська) латина.

У «Салічній правді» записані конкретні злочини і покарання за них. Статті збірника містять конкретні судові випадки, які через багаторазове повторення перетворилися на обов'язкові для виконання приписи. За більшість злочинів встановлюється грошовий штраф — **вергельд**. Водночас зберігався звичай кровної помсти. Більшість статей закону встановлюють покарання за злочини проти особистості та майна. Наприклад, у статтях прописані покарання за крадіжку свійської худоби, рабів, за підпал майна, руйнування огорож тощо. Також передбачені суворі покарання та великі штрафи за вбивство та шкоду здоров'ю. Зі збірки можна дізнатися про соціальну нерівність, а саме: за вбивство раба сплачували 30 солідів штрафу, за вбивство вільного франка — 100 солідів. Життя графа або королівського чиновника оцінювали у 300 солідів, королівського дружинника — 600 солідів.

Отже, варварські правди є важливим історичним джерелом для реконструкції господарського, суспільного та політичного життя германських племен. Вони відображають формування варварських королівств та удосконаленні законів.

Що можна дізнатися про життя франків із збірника законів «Салічної правди»? Чому закони є цінними джерелами про минуле людства?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. У результаті виникнення варварських королівств відбулося злиття світу варварів та античного світу, що заклало основи формування європейської цивілізації.
2. Запис норм звичаєвого права та створення варварських правд створило умови для зародження середньовічної європейської правової системи.
3. Розвиток Франкської держави та перетворення її в подальшому на імперію поклало початок формуванню сучасних європейських держав: Франції, Німеччини, Італії.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Формування варварських королівств на території Західної Римської імперії визначило тіснішу взаємодію слов'янських племен зі Східною Римською імперією (Візантією).
2. Варварські правди стали прикладом запису норм звичаєвого права в Руській державі у вигляді «Руської правди» та її подальших редакцій.

Дати для запам'ятовування:

- 418 р. — утворення Вестготського королівства.
476 р. — припинення існування Західної Римської імперії.
498 р. — прийняття франками християнства.
Поч. VI ст. — укладення «Салічної правди».

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Ознайомтесь із легендою про «Суассонську чашу».
2. Про які традиції та які зміни у франкському суспільстві свідчить сюжет цієї легенди?
3. Дайте власну оцінку діям головних героїв.

§ 5. ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ — НАСТУПНИЦЯ РИМУ

Пригадайте:

1. Коли і як розпалася Римська імперія? До чого це призвело?
2. Як склалася доля Східної Римської імперії (Візантії) після занепаду Західної Римської імперії?
3. Які племена розселялися на території Східної Римської імперії під час Великого переселення народів?

1. Формування Візантії. Як вам вже відомо, у **395 р.** Римська імперія остаточно розділилася на дві держави — Західну Римську імперію та Східну Римську імперію. Але відмінності між різними частинами імперії проявилися раніше. Впродовж 324–330 рр. імператор Константин I розбудував нову столицю Римської імперії — місто на європейському березі протоки Босфор — **Константинополь**. Місто перетворилося на великий ремісничий та торговий центр.

Слово «**Візантія**» з'явилася пізніше і походить від назви давньогрецької колонії Візантій, на місці якої і було збудовано Константинополь. Візантіяці себе називали ромеями (грецькою мовою — римлянами), а свою державу — **імперією Ромеїв**. На ранніх етапах розвитку в державі налічувалося понад тисяча міст, які ставали центрами розвитку торгівлі та ремісництва. Візантія знаходилася на перехресті морських і сухопутних шляхів, що з'єднували Європу з країнами Сходу. Завдяки вигідному

Цікава цитата

У війні з королівством вандалів у Північній Африці, візантійський воєначальник Велізарій почав сварити і карати своїх воїнів за те, що вчинили грабунки й спустошення місцевого люду:

«Я висадив вас на цю землю, сподіваючись лиш на те, що лівійці, які колись були римськими громадянами, не відчують вірності та співчуття до вандалів. Але ви пограбували лівійців і тим самим примирили їх з вандалами. Тепер ви для них головний ворог! Тепер вас чекає війна і з лівійцями, і з вандалами, і навіть із самим Богом!»

Велізарій, візантійський полководець VI ст.

- Про які стратегічні помилки зауважує своїм воїнам воєначальник? Судячи із цитати, в чому полягає запораука успішних військових дій на думку Велізарія? Чому сварячи воїнів, Велізарій загадав і Бога?

географічному положенню розвивалося мореплавство та торгівля, тому Візантія перетворилася на велику морську державу.

Територія Візантії (Східної Римської імперії) охоплювала Балканський півострів, Малу Азію, острови Егейського моря, Сирію, Палестину, Єгипет, великі міста Північного Причорномор'я. Населення Візантії було різноманітним: греки, вірмени, сирійці, франкійці та інші.

На відміну від Західної Римської імперії Візантія зберегла сильну владу імператора. Правитель Візантії коштом податків та зборів утримував сильну армію, яка забезпечувала захист в умовах постійних набігів варварів. Також держава було економічно стійкішою. Рабство було менш поширеним, тому його занепад відбувся швидше, а повстання рабів та бідноти мали менший вплив на державу. Втім Візантія поступово втрачала зв'язки із західними провінціями. За правління імператора Юстиніана (527–565 рр.) навіть намагалася поновити ці контакти. Внаслідок Великого переселення народів залишки римського населення імперії розчинилися під тиском болгар

Які території входили до складу Візантії? Назвіть країни-сусіди Візантії.

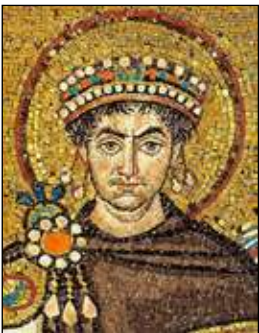

та слов'ян. Східні провінції Візантії у VII ст. захопили араби, територія держави дедалі більше нагадувала грецькі володіння. Ще одним чинником виокремлення Візантії став рух **іконоборства**, що призвів до поглиблення розколу між західним і східним християнством. Отже, процес формування Візантії як самобутньої імперії зі своїми особливостями політичного, економічного, суспільного та культурного життя був тривалим, але поступово Візантія ставала правонаступницею римського світу.

Іконоборство — релігійно-політичний рух проти вшанування ікон у Візантії у VIII — на початку IX ст.

2. Візантія за правління Юстиніана I. Розквіт Візантії пов'язують із правлінням імператора **Юстиніана I (527–565 рр.)**. Він походив з сім'ї македонського селянина. Вирішальну роль у його житті відіграв дядько Юстин, який пройшов шлях від солдата до імператора, після чого запросив Юстиніана в Константинополь, допоміг здобути хорошу освіту та зробив своїм співправителем. За свідченнями сучасників у характері Юстиніана поєднували суперечності. Розум та організаторський хист поєднувалися з жорстокістю та хитрістю. Він багато працював над розбудовою системи державного управління, особисто вів листування, витрачав багато коштів на розбудову Константинополя. Сам вів простий спосіб життя, багато працював, був дуже працездатним за що його називали «імператором, який ніколи не спить». На Юстиніана значний вплив мала його дружина Теодора (Феодора). Вона походила з простої родини, у молодості працювала цирковою акторкою, мала неабиякі здібності до державного управління і тому стала фактичною співправителькою чоловіка.

*Юстиніан I
(фрагмент
мозаїки)*

Одним із найважливіших заходів зміцнення Візантії було створення зводу цивільного права, що отримав назву «**Кодекс Юстиніана**». Комісія з відомих юристів фактично систематизувала

Імперія – велика, багатонаціональна монархія, на чолі якої стоїть імператор. Імперії відрізняються воєнізованим суспільством та складаються із силomicь підкорених народів.

Королівство (монархія) – форма правління, за якої державою править король (монарх). Зазвичай, королівства складаються з одного або декількох споріднених між собою народів.

ла та переглянула норми римського права, створені у II — на початку VI ст. та додала нові закони, видані за правління Юстиніана. Кодекс проголошував необмежену владу імператора, будь-яка непокора владі жорстоко каралася. Також новий збір законів затверджував охорону приватної власності, водночас обмежував права великих землевласників.

Для зміцнення своєї влади та економічної могутності імперії Юстиніан підтримував **розвиток ремесла і торгівлі**. Візантія вела активну торгівлю з іноземними країнами. Вивозили ремісничі вироби, різноманітні тканини, скляний посуд, шкіряні вироби, зерно, залізо тощо. Також Візантія розкрила секрет виробництва шовку і налагодила його власне виробництво. Для ефективнішого управління імператор провів **адміністративну реформу**. Він розширив адміністративні округи шляхом об'єднання двох провінцій під владою одного правителя, який зосередив у своїх руках управлінські та військові функції. Юстиніан сприяв боротьбі проти продажу державних посад та хабарництва. Підтримував відкритість отримання державних посад людьми незнатного походження, які були хорошими фахівцями.

Політика Юстиніана спиралася на ідею єдиної релігії, тому він підтримував **християнську Церкву** та переслідував язичників та представників інших релігій. Церкви отримували землі та привілеї, зокрема звільнення від сплати податків. Зростання податків, переслідування на релігійній основі, жорсткий контроль державних службовців викликали незадоволення. У **532 р.** в Константинополі розпочалося **повстання «Ніка»** (з грецької «Перемога»), назване за гаслом, з яким виступали бунтівники. Вони вимагали зниження податків, звільнення деяких державних службовців, а згодом — зречення Юстиніана з престолу. Незважаючи на активність заворушників, повстання було жорстоко придушене, після чого імператор зосередився на розширенні території держави.

Свою діяльність Юстиніан присвятив ідеї відродження **Римської імперії**. Тому намагався взяти під контроль владу у захід-

*Урочистий вихід Юстиніана.
Мозаїка з церкви Сан-Віталє
в Равенні (VI ст.)*

них провінціях військовим шляхом. У результаті походів завоював королівство вандалів у Північній Африці, королівство остготів в Італії та південну частину Іспанії. Територія Візантії збільшилася майже вдвічі. Але високі податки, які йшли на продовження військових походів, призвели до економічного занепаду. Після смерті Юстиніана виявилось, що могутність імперії була тимчасовою, а кордони нестабільними.

Визначте заходи політики Юстиніана, які сприяли розбудові Візантії. Чому могутність імперії була тимчасовою?

Русько-візантійський договір 911 (912 р.). З Радзивілівського літопису

3. Візантія між Сходом і Заходом. На VII–IX ст. припадає ослаблення Візантії. Тиск на імперію чинили напади слов'ян, персів, арабів, турків. Спочатку вона швидко втратила свої володіння в Сирії, Палестині, Єгипті, Північній Африці. Таким чином території імперії скоротилися вдвічі. Особливу небезпеку становили напади арабів, які витіснили візантійців з моря та взяли під контроль острови Крит, Сицилію та частину узбережжя Балканського півострова. З 672 р. араби здійснили декілька марних спроб захопити Константинополь. Не останню роль в успішній обороні столиці зіграло застосування **«грецького вогню»** — спеціальної суміші смоли, камфори, сірки і селітри, яка загоряється при контакт з водою. За допомогою нової зброї Візантія змогла знищити арабський флот та забезпечила панування свого флоту у Середземному морі.

Використання грецького вогню. Мініатюра з Хроніки Іоанна Скилиці

Візантія зберегла лише території Малої Азії, південну частину Балканського півострова та деякі регіони Італії. Імперія стала набувати ознак середньовічної держави. Навіть змінилися назва титулу правителя: замість римського титулу імператора вживають грецький — **василевс**, адже державною

Василевс – монарх зі спадковою владою у Стародавній Греції, титул імператорів Візантії.

Араби – жителі Аравійського півострова, які з VII ст. почали формувати власну імперію Арабський халіфат.

Турки – кочівники, які в період XI-XIII ст. заснували на східному кордоні з Візантією свою державу, а з XIV ст. почали формувати Османську імперію.

мовою стала грецька. Також відчувався спад економічного життя, зменшилася кількість міст.

Позитивні зміни відбулися за правління перших василевсів **Ісаврійської династії**. Засновник династії **Лев III Ісавр** врятував Константинополь від навали арабів та зупинив їхнє просування далі. Лев III почав реформувати військо та створювати кінноту. Ідея полягала в тому, щоб роздати воїнам землі разом з селянами, які б її обробляли. За прибуток, отриманий з цих земель, вони могли придбати коней та озброєння. На заваді стала відсутність достатньої кількості земель, адже великі землеволодіння утримував Церква.

У VII ст. спалахнув рух **іконоборства**, прихильники якого виступали проти вшанування образів святих, вважаючи це ідолопоклонством. Цим і скористався Лев III. У **726 р.** він видав указ про заборону вшанування ікон і почав забирати землі у монастирів і передавати їх воїнам-кіннотникам. Результати руху були суперечливими. Було знищено багато зразків візантійського мистецтва, частину монастирів закрито, а церковне начиння та ікони вилучено. Лев III використав рух для посилення своєї особистої влади. Водночас вдалося створити професійну кінноту, яка стала ядром оновленої візантійської армії. На початку IX ст. іконоборство ослабло, а у 843 р. церковний собор офіційно відновив шанування ікон.

Наступною династією Візантії стала **Македонська**, яку започаткував **Василій I** (867–886 рр.). За успішне правління династії протягом 2-ої половини IX – середини XI ст. цей період увійшов в історію під назвою «золота доба» імперії. За правління **Василія II** (976–1025 рр.) вдалося зміцнити міжнародний авторитет Візантії. Він ввів тривалу боротьбу з болгарами і отримав вирішальну перемогу у 1014 р. За жорстоку розправу над болгарськими військовополоненими отримав прізвисько Болгаробійця. Також він зміг повернути до складу Візантії частину Сирії, Месопотамії, Малої Азії, Закавказзя та весь Балканський півострів.

Софійський собор у Трапезунді — усипальниця династія Комнінів. Сучасний вигляд

З середині IX ст. відбувається пожвавлення економічного життя імперії, активно розвиваються ремесла та торгівля, зростає кількість міст. Константинополь перетворюється на центр розвитку торгівлі, який стояв на перехресті шляхів між Азією та Європою. У IX–XI ст. важливу роль у зовнішніх відносинах Візантії відігравали торговельні та політичні контакти з **Руссю-Україною**. Саме з Візантії на терени Русі-України поширилося християнство (стало офіційною релігією у 988 р. за правління князя Володимира Великого). Важливу роль у налагодженні зв'язків між держави стало заснування наприкінці IX– на початку X ст. **торговельного шляху «Із варягів у греки»**, який проходив через м. Київ.

В другій половині XI ст. Візантія опинилася у скрутному становищі. Кочівники з Причорноморських степів – печеніги, почали здійснювати регулярні напади на Балканський півострів. Народи Північної Європи (нормани), в ході морських набігів захопили італійські володіння візантійців. Зі сходу наступав ще один кочівницький народ – турки-сельджуки. В результаті поразки Візантії від турків-сельджуків у 1071 р. імператор Роман IV втратив престол, а на захоплених землях турки-сельджуки утворили окрему державу Румський султанат. Для порятунку імперії, у 1081 р. військова аристократія привела до влади **Олексія I Комніна** (1081–1118).

Нова династія Комнінів правила з 1081 до 1185 рр. Олексію I Комніну вдалося відкинути від східних кордонів турків-сельджу-

Вхід Фатіха Султана Мегмета у ворота Стамбула. Худ. Фаусто Зонаро, XIX ст.

ків, перемогти норманів та подолати загрозу від печенігів. Наступний василевс Іоанн I Комнін (1118–1143 рр.) розгорнув боротьбу проти Венеції, яка була торговельним конкурентом Візантії. Династія Комнінів закликала до боротьби з турками-сельджуками європейські держави. Було організовано Хрестові походи. Однак, під час Четвертого хрестового походу, європейські рицарі скористались політичною нестабільністю у Візантії заради особистого збагачення. В **1204 р.** замість боротьби з турками, вони захопили столицю – Константинополь. На території Візантійської імперії європейці утворили державу – Латинську імперію із центром у Константинополі.

У 1261 р. вдалося відновити Візантію на чолі з **династією Палеологів** (1261–1453 рр.). Однак поновити свій вплив імперія вже не змогла і у **1453 р.** турецьке військо на чолі з Мехмедом II захопило Константинополь. Візантійська імперія остаточно припинила своє існування, а Константинополь було оголошено турецькою столицею і перейменовано на Стамбул.

Поміркуйте та визначте, які були причини періодичного занепаду Візантійської імперії?

4. Особливості державного управління, суспільного устрою та культури Візантії. Візантійська цивілізація остаточно сформувалася у IX ст. Від західноєвропейських християнських держав Візантія відрізнялась тим, що Церква переважно підтримувала імператора та не боролась із ним за політичний вплив. Поєднання державної влади та авторитету Церкви характеризували Візантію як централізовану державу з великим бюрократичним апаратом. Намісники провінцій одержували платню зі скарбниці і цілком залежали від імператора (василевса).

Візантійське суспільство було представлено різними суспільними групами: аристократи, чиновники, духівництво, купці, ремісники, селяни, раби. **Аристократи** жили з прибутків від маєтків та очолювали бюрократичний апарат Візантії, займаючи провідні посади в державі. **Чиновники** займалися управлінською діяльністю, утримувалися за рахунок державної платні. Непоодиноким явищем була корупція серед чиновників, також вони могли отримати подарунки та привілеї від василевса. **Духівництво** отримувало прибутки з церковних земель та з пожертв та плати мирян за культові послуги.

*Церква Святої Ірини. Найстаріша
зі збережених християнських
церков Константинополя.
Сучасний вигляд*

обов'язкові податки. Селяни і селянки переважно були вільними, підкорялися безпосередньо державі, сплачували податки та виконували повинності. Селянство об'єднувалось у сільські громади. **Рабів** у Візантії було небагато, в основному із середовища військовополонених.

У візантійській культурі поєднувалися грецькі риси з багатоманітністю народів, які проживали на території імперії. Імператорські наречені могли бути з хозарів, франків, русинів. На Балканському півострові населення Візантії було греко-слов'янським. На візантійську культуру мав значний вплив релігійний світогляд та Церква.

*Храм Святої Софії
в Константинополі.
Сучасний вигляд*

Представники освіти і культури становили невелику частину населення. Вигідне географічне положення сприяло розвитку торгівлі, тому **купецтво** мало високі прибутки, але змушене було зважати на правила торгівлі, які вводила держава. Купці сплачували мито — обов'язковий збір з товарів. Головними виробниками краму були **ремісники**, вони відкривали ремісничі майстерні, а також об'єднувалися в корпорації. Ремісники сплачували

Освіченість вільного населення Візантії значно перевищувала рівень освіченості країн Західної Європи. Такий показник забезпечувався розвиненою мережею шкіл з платним і безкоштовним навчанням. Подібно до західноєвропейської освіти, візантійські школи поділялись на початкові та вищі. У початкових навчальних закладах вивчали три цикли наук «тривіум»: граматику, логіку та оратор-

ське мистецтво. Далі вивчали «квадривіум»: астрономію, музику, арифметику та геометрію.

У середині XI ст. при імператорському дворі сформувалась вища школа. У ній викладали духовні та світські науки (історію, літературу, міфологію та ін.) Значних успіхів візантійці досягли в медицині. Серед провідних наук Візантії була історія. Видатним істориком VI ст. був **Прокопій Кесарійський**. Його твори є важливим джерелом у вивченні історії ранніх слов'ян, зокрема тих, що проживали на теренах сучасної України.

У Візантії переважала література релігійного змісту. Відомою пам'яткою світської літератури є поема X ст. про Дігеніса Акритаса. Візантійське мистецтво та архітектура сформували оригінальні стилі. У Візантії розвивалася палацова та церковна архітектура, в якій поєднувалися риси римської та східної традицій. Великим внеском до всього європейського мистецтва є візантійський **іконопис**. Стіни храмів та палаців прикрашали **мозаїками** (зображеннями з різнокольорового каміння або шматочків кольорового непрозорого скла — смальти). Візантія мала значно вищий рівень розвитку освіти, науки та культури, ніж більшість європейських держав, а тому суттєво впливала на них через різноманітні зв'язки.

*Мозаїка святого
Юрія, Базилика
Святого
Димитрія,
VII ст., Салоніки*

Наведіть ознаки розвитку цивілізації у Візантійській імперії.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Через Візантію проходили важливі торговельні шляхи, це сприяло формуванню потужної економічної системи та зв'язків між країнами Європи та Азії.
2. Візантія була великим центром культури та освіти в середньовічній історії Європи та змогла зберегти римську та грецьку спадщину і поєднати її з самобутністю багатьох народів, що проживали на території імперії.
3. Візантія перетворилася спочатку на один з центрів розвитку християнства, а після його розколу — на головний центр Православної Церкви. Болгарія та Сербія прийняли християнську віру з Візантії. Великого впливу Візантії зазнала Церква Вірменії та Грузії.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Формування політичних та торговельних контактів Русі-України та Візантії сприяло розвитку економіки обох держав.
2. Русь-Україна прийняла християнство з Візантії. Це сприяло поширенню архітектурних та мистецьких традицій Візантії на терени середньовічної України.
3. Династичні шлюби сприяли встановленню державних зв'язків та спільних традицій.

Дати для запам'ятовування:

395 р. — розпад Римської імперії на Західну і Східну.

527–565 рр. — правління імператора Юстиніана.

532 р. — повстання «Ніка».

726–843 рр. — рух іконоборців у Візантії.

1204 р. — падіння Константинополя від вторгнення хрестоносців.

1261 р. — відновлення Візантійської імперії.

1453 р. — падіння Візантійської імперії.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Дослідіть біографію Велізарія – видатного візантійського воєначальника.
2. Яку роль він зіграв у збереженні візантійської могутності доби Юстиніана?
3. Чому художники XVIII ст. часто зображали Велізарія як жебрака?
4. З якими фактами його біографії це пов'язано?
5. Дайте власну оцінку Велізарію, як історичній особі.

§ 6. ІМПЕРІЯ КАРЛА ВЕЛИКОГО ТА ЇЇ РОЗПАД

Пригадайте:

1. Які були етапи франкського державотворення?
2. За рахунок чого Хлодвіґу вдалося посилити королівську владу у Франкській державі?
3. Навіщо створювали варварські правди? В чому полягає цінність «Салічної правди» як історичного джерела?

1. Становлення Франкської держави Каролінгів.

З попередніх уроків ви вже знаєте, що за правління спадкоємців Хлодвіґа Франкське королівство почало втрачати свою цілісність. Меровінґи постійно роздавали землі своїм дружинникам, чиновникам та Церкві, що призвело до посилення великих землевласників. А через постійні чвари між синами Хлодвіґа династія Меровінгів втрачала авторитет, влада короля ставала слабшою. Врешті-решт, влада перейшла до **майордомів** — старших по королівському дому, які з часом почали самостійно визначати, хто буде королем з династії Меровінгів і так само усувати їх від влади. За це монархів з династії Меровінгів називали «ледачими королями». В результаті Франкське королівство розділилося на окремі територіальні утворення на чолі зі своїм майордомом. Лише у 687 р. майордому Піпіну Герістальському вдалося розгромити своїх суперників і об'єднати все королівство франків. Після його смерті в результаті міжусобиць у **715 р.** владу отримав його позашлюбний син **Карл (715–741 рр.)** на прізвисько Мартелл, що в перекладі означає «молот».

Битва при Пуатьє. Картина Карла Штейбена, XIX ст.

Майордом — титул управителя королівського палацу і маєтків в добу династії Меровінгів. З часом, майордами перебрали на себе безпосереднє управління Франкською державою.

Бенефіцій — форма землекористування, яка надавалася за військову службу. Згодом почала передаватися у спадок.

У 1-ій половині VIII ст. з півдня на територію Франкського королівства почали здійснювати свої напади араби, які на той час

Скульптура
Карла
Мартелла.
Зберігається у
Версальському
палаці (Франція)

завоювали майже всю територію Піренейського півострова (територія сучасних Іспанії, Португалії, Андорри, Гібралтару та невелика частина Франції). В 732 р. у **битві біля міста Пуатьє Карл Мартелл** розгромив арабів, таким чином перешкодивши їм просуватися далі територією Європи.

Перемога над арабами дала змогу зміцнити вплив майордома. Ще однією опорою його влади стало військо. Карл Мартелл провів військову реформу, яка мала зміцнити оборону держави. Він створив важко озброєну кінноту. Утримувати коня, зброю та спорядження було дорого, тому за службу воїни отримували землю, яка надавалася разом із селянами. Такі землеволодіння називалися **бенефіцієм**. Спочатку бенефіцій надавався за військову службу і не передавався у спадок, але згодом перетворився на спадкове землеволодіння. **Васал** (той, хто отримував землю за службу) зобов'язувався вірно служити своєму **сеньйору** (тому, хто надавав землю). Таким чином сформувалася взаємозалежність між сеньйором та васалом. Ця реформа стала поштовхом для формування **лицарства** — соціального стану воїнів.

Після смерті Карла Мартелла майордомом став його син **Піпін Короткий** (отримав таке прізвище за невисокий зріст). Він звер-

Цікава цитата

«В результаті завоювань Франкської імперії під короною Карла Великого опинилися найрізноманітніші європейські народи. Єдиним знаменником для об'єднання різних культур стала християнська віра. Таким чином, Карл Великий став провісником майбутнього європейського єднання в одну цивілізацію, яку ми бачимо сьогодні у вигляді Європейського Союзу».

Макс Кернер, німецький історик XX-XXI ст.

- На чому трималася єдність європейських культур доби Середньовіччя? Які спільні цінності сприяють об'єднанню сучасної європейської цивілізації? Чи є ці цінності поширеними в Україні?

нувся до Папи Римського, аби той визначив, хто реальний король франків: той, хто керує чи той, хто лише має титул. Папа ухвалив рішення коронувати Піпіна Короткого. Таким чином, у 751 р. він став фактичним королем франків, а останнього з Меровінгів відправив у монастир. За це Піпін Короткий (751–768 рр.) допоміг Папі Римському усунути загрозу від королівства лангобардів. Піпін організував два походи до Італії, а завойовані землі лангобардів передав в управління Папі Римському. На цих землях у 756 р. було засновано Папську державу — попередницю сучасного Ватикану, яка проіснувала до 1870 р. (створення об'єднаної Італії) і відновлена була у 1922 р. Таким чином, Піпін Короткий започаткував нову династію, яку назвав на честь сина — **Каролінзькою**. Справжнього розквіту Франкська держава досягла в епоху Карла Великого.

Визначте причини занепаду династії Меровінгів. Які заходи посприяли зростанню могутності майордомів та перетворення їх влади на королівську?

2. Від виникнення до розпаду імперії Карла Великого.

Карл Великий (768–814 рр.), отримав своє прізвисько за активну розбудову держави, військові успіхи та політичний таланти, які врешті призвели до перетворення Держави Каролінгів на імперію. Карл оспіваний у середньовічному фольклорі та літературі як ідеальний правитель. Хроністи та письменники оспівували його як енергійного, уважного та невтомного державця. Він відомий як покровитель культури, що допомагав Церкві. На початку правління Карла Великого західні для Франкського королівства не було суттєвих зовнішніх загроз, тому він зосередив увагу на розширенні територій держави. Провів п'ятдесят три військові кампанії, в результаті яких розширив свою державу в усіх напрямках.

У 773–774 рр. Карл Великий успішно воював з **лангобардами**, а підкоривши їхнє королівство, невелику частину передав Папі Римському, а решту включив до складу Франкського королівства.

У 778 р. військо Карла здійснило похід на Іспанію. Перший похід виявився невдалим. Відхід франкського війська прикривав невеликий загін на чолі з племінником короля графом Роландом (Хруотландом). На зворотному шляху

*Карл Великий
(Шарлемань).
Худ. Луї-Фелікс
Ам'єль. 1837 р.*

через Піренеї на них напав загін місцевих жителів — басків. Франкський загін був повністю знищений. Пізніше у французькому героїчному епосі з'явилася **«Пісня про Роланда»**, у якій племінника Карла Великого зображено ідеальним лицарем, невелика сутичка оспівана як масштабна битва між християнами і мусульманами, а невдалий похід як завоювання всієї Іспанії.

Тривалою і важкою була війна із **саксами**. Карл здійснив проти них вісім походів, підкоривши території західних і східних франків. Саксонія була заселена язичницькими племенами, та після перших походів Карла вони пообіцяли прийняти хрещення. Більшість саксонських вождів племен склали присягу на вірність Карлу Великому. Але після цього сакси несподівано підняли повстання. Король франків придушив заворушення небувалою жорстокістю, вожді саксів здалися і прийняли хрещення. Карл залучав на свій бік багатьох знатних саксів, дарував їм подарунки. Місцева знать поступово перейшла на бік франкського короля, і він остаточно зміг підкорити Саксонію. Ці території було розділено на **графства**, які очолювали призначені королем знатні франки та вожді саксів. У 788 р. Карл Великий підкорив **Баварію**, після чого ліквідував там герцогську владу.

У 788–803 рр. Карл Великий у союзі зі слов'янськими племенами воював з **Аварським каганатом**, утвореним кочовими племенами авар вздовж середньої течії Дунаю (територія сучасної Угорщини). Тривала кампанія закінчилася розгромом каганату.

Отже, Карл Великий завоював Лангобардське королівство на південь від Альп (773–774 рр.), Саксонію (775–804 рр.), Баварію (788 р.), Каринтію (799 р.), Бретанську марку (786 р.), Іспанську марку за Піренеями (795–797 рр.) Тобто Карл Великий об'єднав в широке територіальне утворення від Атлантичного океану до Дунаю, від Нідерландів до Провансу. Наприкінці правління Карла під його владою опинилися території, які за розмірами наближалися до Західної Римської імперії.

Карл Великий і Папа Римський. Мініатюра XV ст.

Марка – територіальна одиниця у Франкському королівстві та Франкській імперії. Прикордонний укріплений округ на чолі з маркграфом.

Франко-папський союз остаточно утвердився у **800 р.**, коли під час п'ятої поїздки до Італії папа Лев III проголосив Карла Великого **імператором**. Церковний собор відпустив Карлу гріхи, і під час різдвяної відправи папа поклав йому на голову імператорську корону. З огляду на традиції, коронація не мала чинності: папа не мав визнаного права надавати імператорський титул, а Карл Великий не мав права його приймати. Однак церемонія відбулася, а отже, на Заході з'явився свій імператор, незалежний від Візантії. Таким чином Франкське королівство завдяки Папі Римському отримало новий статус серед європейських держав. Візантія була обурена відродженням імперії на заході Європи. Лише у 812 р. вона визнала імператорський титул Карла Великого, за що отримала Венецію та Далмацію.

Папа Лев III коронує Карла Великого. Базилика святого Петра

Для ефективного управління імперією Карл Великий розділив її на **графства**, а вздовж кордонів держави створив **марки** — укріплені прикордонні області. Королівством, а потім імперією Карла Великого правив мандрівний двір, що постійно переїжджав з одного володіння до іншого. Постійної резиденції у імператора не було. У різних містах Карл утримував маєтки, в яких міг зупинитися разом зі своїм оточенням. Найулюбленіше місце Карла Великого — Аахен (територія сучасної Німеччини). За роботою імператорського двору наглядав штат духовних осіб. Про світський вплив духовенства у державі свідчить той факт, що місцевим єпископам часто доручали наглядати за графами. Двічі на рік король збирав представників вищої знаті, з якими радився про справи.

Графство – адміністративно-територіальна одиниця під управлінням графа, якого призначав правитель держави.

Імперія Карла Великого

Визначте напрямки походів Карла Великого. Як змінювалися територіальні межі імперії Карла Великого?

За правління Карла Великого було запроваджено карбування срібних монет. У правителя було виключне право видавати закони. Спроби систематизувати норми права відображені у **капітуляціях** — збірках указів короля. Так стало обов'язковим сплачувати десятину — збір на користь Церкви. Представників духовництва

міг судити лише суд, у якому спільно головували граф і єпископи. Незважаючи на заборону деяких язичницьких звичаїв, вони ще протягом тривалого часу були популярними серед населення.

Двір Карла Великого був дуже впливовим у Європі. Саме при ньому поширилася назва «Європа» (вперше згадується у давньогрецькому міфі про фінікійську царівну) на ту частину континенту, де правив Карл Великий. Особливістю тогочасної влади було правління Церквою як складовою частиною володінь держави. Карл вважав єпископства та абатства феодальними маєтками, які підпорядковуються загальним законам.

Монета Карла Великого

Визначте, на які території розколася імперія Карла Великого.

ВПРАВА

Г
Р
А

Карл Великий хоч і побудував першу імперію Середньовіччя на заході Європи, але не зміг створити міцну державну організацію. Після смерті Карла у 814 р. одразу почалися суперечки за його спадщину між синами та онуками. Вони швидко ділили імперію на частини, що призвело до її розпаду. Після затяжних війн у **843 р.** три онуки Карла Великого уклали **Верденський договір**. За його умовами імперія поділялася на три частини. Молодший брат Карл Лисий отримав землі на захід від Рейну (здебільшого територія майбутньої **Франції**). Середній брат Людовік отримав землі на схід від Рейну (території майбутньої **Німеччини**). Старший Лотар I зберіг за собою титул імператора та отримав **Італію** і довгу смугу земель від гирла Рейну до гирла Рони (згодом ці землі отримали назву Лотарингія).

Верденський договір створив основу для майбутньої Німеччини, Франції та Італії. Також розпочався процес формування окремих народів, зокрема французького та німецького. Території, які отримав Лотар I — «Середнє царство» — стало джерелом претензій та незгоди між нащадками. Отже, спадщина Карла Великого сформувала середньовічну Європу, але мала перспективу нескінченної боротьби.

Чим управління Франкським королівством відрізнялося від управління імперією Карла Великого? Чому імперія Карла Великого виявилася такою недовговічною?

3. «Каролінзьке відродження». За часів Карла Великого почалося піднесення культури, яке в історії отримало назву **«Каролінзьке відродження»**. Карла Великого сучасники описують як покровителя науки, але сам він був неписьменним, хоч і був вмілим оратором. На запрошення Карла Великого у його дворі працювали видатні вчені — Алкуїн з Йорка, П'єтро з Пізи, Агобард з Ліона. Було започатковано наукове товариство — «Двірцева академія».

«Каролінзьке відродження» – період піднесення культури, освіти та науки за часів Карла Великого та його нащадків (кінець VIII – 1-а половина IX ст.)

За наказом Карла Великого збирались та переписувались давні грецькі та латинські рукописи, видавались граматики, історії та балади. Життєпис Карла Великого — «Vita Karoli» абата Ейнгарда — вважають першою світською біографією. Під контролем Церкви розвивалась освіта. Карл приділив велику увагу будівництву.

За його правління спорудили палаци в Неймегені, Енгельгаймі та Аахені. Зведено міст через Рейн у Майнці та з'єднано каналом, який відкриває шлях до Рейну та Дунаю. Карл Великий поширив **романську архітектуру** (стиль ранньосередньовічного мистецтва) на північ від Альп.

Незважаючи на короткочасність «Каролінзького відродження» досягнення цього періоду заклали підвалини європейської культури.

Вежа палацу Карла Великого в Аахені. Сучасний вигляд

Який вплив мало «Каролінзьке відродження» на подальший розвиток європейської середньовічної культури?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Військова реформа Карла Мартелла започаткувала принцип сеньйоріально-васальних відносин та формування лицарського стану.
2. Франкська держава стала першою імперією Західної Європи, заклавши основи державного управління в Середньовіччі.
3. Верденський договір 843 р. започаткував формування національних держав середньовічної Західної Європи та став джерелом подальших війн і конфліктів.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Карл Великий разом зі слов'янами розгромив Аварський каганат, знявши загрозу.
2. Тісний союз франкських королів з папством закріпив розподіл на західний (католицький) та східний (православний) європейський простір. Руська держава залишилася під впливом Константинополя.
3. Із Франкської імперії почала своє становлення Німеччина, яка намагається просувати свій вплив у слов'янських державах Центральної та Східної Європи. Між 959 і 962 роками в Києві перебувала німецька місія, яка намагалась охрестити населення.

Дати для запам'ятовування:

732 р. — битва біля Пуатьє.

768–814 рр. — Правління Карла Великого.

800 р. — проголошення Карла Великого імператором.

Кінець VIII – 1-а полов. IX ст. — «Каролінзьке відродження»

843 р. — Верденський розділ.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Для європейської цивілізації Франкська імперія була державою нового типу чи спробою відновити стару Римську імперію?
2. Наведіть власні аргументи та історичні факти на підтвердження своєї позиції.

§7. ЗАВЕРШЕННЯ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ: ВІКІНГИ ТА ПРИБУТТЯ УГОРЦІВ

Пригадайте:

1. Коли розпочалося Велике переселення народів? Чим воно було зумовлене?
2. Як Велике переселення народів вплинуло на Римську імперію?
3. Яку роль у Великому переселенні народів відіграли племена германців? Чим германці вирізнялись поміж інших варварів?

1. Завойовницькі походи вікінгів та епоха норманів. Історія вікінгів починається на Скандинавському півострові (Скандинавія). Він розташований на півночі європейського континенту. Для нього характерні холодний клімат і подекуди кам'яністі ґрунти, що заважали розвитку сільського господарства. Зі стародавніх часів його територія була заселена германськими племенами. Вони були працьовиті землероби, вправні рибалки і мали гарні навички в мореплаванні. В III–V ст. германці потерпали від *глобального похолодання* і, масово переселяючись на південь Європи, спричинили розпад Римської імперії. В добу *глобального потепління* VIII–XI ст. населення Скандинавії швидко зросло за рахунок добрих врожаїв. Однак зростання популяції згодом спричинило бідність та безземелля багатьох родин.

Вікінги – воїни мореплавці VIII–XI ст. родом зі Скандинавії; у хроніках Західної Європи відомі як **нормани**, що в перекладі з латини означає «північні люди». У руських літописах їх називали **варягами**, а у Візантії — варангами.

За оцінками дослідників, кількість населення Скандинавії становила **кінець VIII ст.** становила близько 2 млн осіб і продовжувала зростати. У таких умовах мешканці Скандинавського і розта-

Дракари називають найкращими морськими суднами свого часу. Вікінги виготовляли дракари з тонких легких дощок, із закругленими носом та кормом. Це дозволяло швидше рухатися по морю, а за необхідності — перенести корабель на руках по суші. Розміри дракара становили 20 метрів у довжину та близько 5 метрів у ширину. Нормани заповнювали дракар дуже щільно, тому одне судно могло вміщувати півтори сотні воїнів. Щоби залякати злих духів та ворогів, вікінги прикрашали носи дракарів вирізьбленими головами змії або дракона.

Сучасна
реконструкція
дракара

Європа в ІХ-ХІ ст.

Покажіть напрямки походів вікінгів (норманів) та угорців.
Знайдіть місце перемоги Оттона I над уграми

шованого південніше Ютландського півостровів, розпочали добу морських походів на землі інших народів Європи. Учасники цих грабіжницьких набігів називали себе **вікінги**, що в перекладі означає «*пірат*» або «*розбійник*». Найбільше від них потерпали жителі Англії, Франції та Німеччині. Мало що знаючи про цих людей, європейці називатимуть їх **норманами** — людьми Півночі.

Період **кінця VIII — початку XI ст.** йменують **епохою вікінгів**, або **епохою норманських завоювань**. Найбільше від них зазнала руйнувань Англія. Сюди у **793 р.** нормани здійснили перший набіг, пограбувавши декілька церков. Вікінги сповідували язичництво, були жорстокими воїнами, грабували, палили та вбивали, а головне — не боялися смерті, радо йдучи в бій. Завдяки **дракарам** — легким і маневреним кораблям, вони рухалися надзвичайно швидко й атакували несподівано.

Якщо перші походи норманів були розбійницькими нападами, після яких вони відразу відступали, то поступово їхні атаки набирали дедалі більшої сили. У **842 р.** вони вперше спалили Лондон. Не зустрічаючи гідного спротиву з боку населення Англії, вони стали засновувати постійні поселення на її узбережжі. У **IX ст.** вони утворили **Данелаг (Денло)** — так звану область данського права, де діяли норманські закони. Місцеве населення, що тоді було поділене між багатьма англосаксонськими королівствами, намагалось чинити спротив, проте безуспішно. Король Вессексу **Альфред Великий (871–899 рр.)** об'єднав кілька королівств заради спільної боротьби, проте вигнати предків сучасних данців та норвежців не зміг. Англосаксонці змогли підкорити Данелаг лише **наприкінці X ст.**, і то за умови, що норманські звичаї та закони буде збережено. А вже у **1013 р.** величезне військо данського короля Свейна зуміло захопити всю Англію. Данці зберігатимуть контроль над Англією до середини XI ст.

Ослаблене після смерті Карла Великого Західнофранкське королівство теж потерпало від норманів. Вікінги плюндрували Париж у **845, 857, 865 рр.**, а у **885–886 рр.** не змогли взяти місто, хоча тримали його в облозі довгі десять місяців. Французький король **Шарль III (Карл III) Простак (898–923 рр.)** знайшов незвичне рішення проблеми — запропонував частині норманів землі для розселення в обмін на підданство і захист від набігів інших вікінгів. Одна з груп пристала на таку пропозицію. Їх лідер — Роллон у **911 р.** прийняв християнство і титул герцога, а землі, які він отримав, прозвали Нормандією. З часом, нормани християнізували-

Норманська теорія походження руської державності припускає, що державотворчі традиції в Середнє Подніпров'я принесли саме варяги. Засновниками теорії у XVIII ст. стали кілька німецьких учених, що працювали в Санкт-Петербурзькій академії наук. Вони посилалися на «Повість минулих літ», де сказано, що легендарного князя Рюрика місцеве населення запросило зі Скандинавії до Києва, щоби він тут княжив. Імена деяких князів, таких як Олег, Ольга, Ігор мають виразне скандинавське походження. У наш час норманська теорія має дискусійний характер. Існує точка зору, що східні слов'яни на той час уже мали власні державотворчі традиції і свою династію правителів — Києвичів.

ся, засвоїли французьку мову та стали повноцінними підданими французького короля.

Основного удару від норманів зазнало узбережжя Північного моря, географічно близького до Скандинавії. В своїх виправах вікінги досягали навіть Середземного моря. Їм вдалося пограбувати міста Кордовського халіфату (середньовічної арабської держави на теренах сучасної Іспанії), вигнати арабів з острова Сицилія, а візантійців — з півдня Апеннін, утворивши **Сицилійське королівство**.

Іншим напрямком експансії норманів була північ Атлантики — у **870-х рр.** вікінги відкрили Ісландію і стали заселяти її. Тоді ж вони досягли Гренландії (в перекладі «Зелена земля»), котра на той час мала значно комфортніший клімат.

Цікава цитата

«Отримати повне уявлення про добу вікінгів важко. Відображення подій тієї епохи в різних творах носить досить однобічний характер. Авторів західноєвропейських праць рідко цікавлять поселення вікінгів у заморських краях, їх спосіб життя, торгівля і мирне існування. Зате їх увагу привертають розбійні набіги вікінгів, грабежі та вимагання данини, вбивства, спустошення, військові та політичні союзи. Саме про це найчастіше розповідають джерела того часу».

Ельсе Роесдаль, данська історикиня XX-XXI ст.

- Як ви вважаєте, чому середньовічні джерела більше акцентувались на негативних складових епохи вікінгів? На вашу думку, чому мирне життя норманів в значній мірі досі залишається «поза історією»?

Близько **1000 р. Лейф Еріксон** — вікінг, що тікав від правосуддя, досяг Ньюфаундленда на території сучасної Канади. Таким чином, саме нормани, а не Христофор Колумб, були першими європейцями в Америці. Проте скандинавам не вдалося закріпитися в Північній Америці, а їхнє відкриття не стало загальноєвропейським надбанням.

Предкам норвежців та данців географічно ближче було рухатися на захід, а от предки шведів рухалися на схід. Там вони зустрічалися з балтськими, угро-фінськими та слов'янськими племенами. Давні слов'яни називали таких прибульців **варягами**. Варяги були більш миролюбні — вони не ставили за мету грабунків, а прагнули контролювати торгові шляхи. Шлях від Балтійського моря до Константинополя отримав назву на їхню честь — **«із варяг у греки»**. Гості з Півночі також служили найманцями у війську — як у Києві, так і в Константинополі.

У **середині XI ст.** набіги вікінгів припинилися. Ті нормани, кому не вистачало місця на Батьківщині, завоювали нові землі і перейшли до відносно мирного існування. Завершення епохи вікінгів вважають одночасно закінченням Великого переселення народів. Пізніше нормани змішаються з народами тих держав, в яких оселились, втративши свою ідентичність.

Що стало причиною початку норманських завоювань? Чому вони припинилися?

2. Виникнення скандинавських держав. На початку епохи норманських завоювань мешканці Скандинавії не мали власних держав. Для них була характерною родоплемінна структура, де кожне невелике плем'я мало свого вождя — **конунга** (титул, рівнозначний королю).

Південніше за інші скандинавські країни розташована Данія — тут м'якші природні умови, і через своє географічне положення вона має більше зв'язків із рештою Європи. Зародки державності тут починають виникати ще у VIII ст., проте лише у **другій половині X ст.** повністю об'єднати країну вдається **Гаральду Синьозубому (958–986 рр.)**. Цей конунг у **965 р.** охрестив Данію, а ще мав талант об'єднувати дрібні племена для досягнення спільної мети. На його честь сучасні інженери назвали технологію Bluetooth, котра дозволяє з'єднати між собою електронні гаджети.

Король **Канут Великий (1016–1035 рр.)** зумів підкорити величезні території, правлячи Англією, Данією, Норвегією та Швецією, проте імперія розпалася по його смерті.

Об'єднувачем Норвегії **наприкінці IX ст.** став **Гаральд Прекрасноволосий (872–930 рр.)**. На відміну від Данії, у Норвегії державотворчі процеси протікали складніше — держава то розпадалася, то опинялася під владою Данії, як у часи Гаральда Синьозубого чи Канута Великого. Повноцінне об'єднання країни завершиться на **початку XI ст.**, але протягом наступних століть вона неодноразово потраплятиме під вплив більш сильних сусідів. Швеція досягла єдності найпізніше — зусиллями короля **Олафа Шетконунга (995–1022 рр.)**, але в цій країні королівська влада ще довго буде слабкою.

До кінця Середньовіччя скандинавські держави розвивалися окремо від решти Європи. Провідною була Данія. У **XII–XIII ст.** данці остаточно стали християнами, а в їхній державі установилися розвинені феодалні відносини. На **середину XIV ст.** Данія була близькою до того, аби контролювати всю балтійську торгівлю, проте зазнала поразки від Ганзи — німецького торговельного альянсу міст.

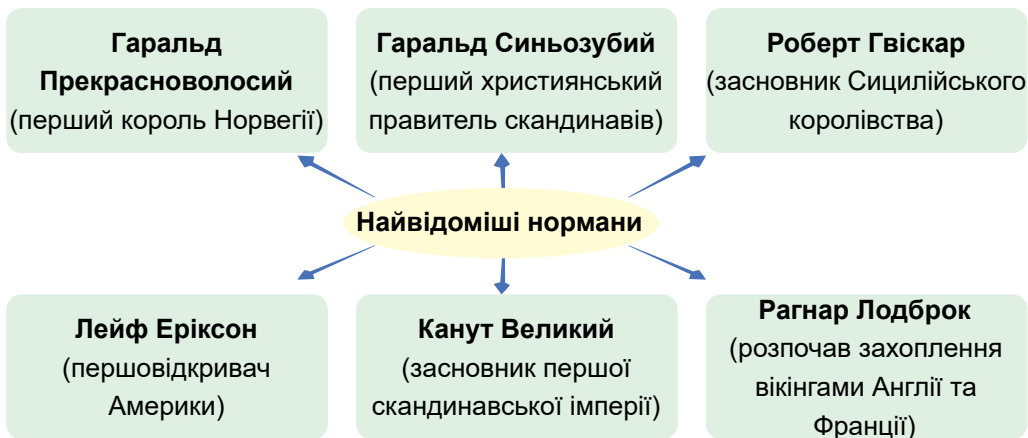
Максимального піднесення Данія досягла завдяки королеві **Маргариті I (1387–1412 рр.)**. Вона вийшла заміж за короля Норвегії, а після його ранньої смерті стала правителькою обох держав. З **1397 р.** королем Швеції став її онук, проте фактично владу в усіх трьох країнах здійснювала Маргарита. У тому ж **1397 р.** вдалося укласти **Кальмарську унію** — союз Данії, Швеції та Норвегії. Кожне королівство зберігало свою незалежність, але під формальною владою одного монарха. Кальмарська унія проіснувала до **початку XVI ст.** за очевидного лідерства Данії, після чого Швеція зуміла здобути незалежність.

*Канут Великий,
король Данії,
Англії, Норвегії
та Швеції.
Мініатюра
XIV ст.*

*Маргарита I,
королева Данії,
Норвегії та
Швеції —
скульптура XV
ст. на надгробку
у Роскілле, Данія*

Окремої уваги заслуговує Ісландія. Наприкінці IX ст. в Норвегії формується перша серед скандинавів монархія на чолі з єдиним королем — Гаральдом Прекрасноволосим. Колишні племінні вожді, що втратили владу, а також переможені супротивники, яким король був не до вподоби, починають шукати нових земель. Так відбувається активне заселення Ісландії IX–X ст.

Дослідники припускають, що її колонізували переважно заможні люди, які могли взяти в далеку подорож чимало майна, збіжжя і худоби. Поселенці утворювали громади, в яких панувало так зване «ісландське народоправство». Всі важливі питання вирішували колективно на **альтингу** — народних зборах, що мали законодавчу і судову функції. Майнового розшарування не існувало. Не було і правителів. Правові суперечки розв'язував закономовець, радячись з усією громадою. Ісландське народоправство було спробою побудувати більш вільне й доброзичливе суспільство, натомість альтинг став прообразом європейських парламентів. У **1262 р.** Ісландія стала васалом Норвегії, і аж до середини XX ст. не матиме незалежного статусу.

Коли і за яких обставин вікінги утворили власні держави?

3. Культура вікінгів. Скандинавські племена сформували розвинену міфологію та релігію, спільну для всіх норманів. До прийняття християнства у **X–XI ст.** вікінги були язичниками. Вірили у багатьох богів на чолі з Одіном — богом смерті та мудрості. Скандинавська міфологія популярна в сучасному світі. Ви напевно чули імена Тора, бога грому та блискавки, та Локі, злого бога бешкету та обману. Скандинави мали свою писемність — **руни**.

*Битва Тора з велетнями .
Худ. Мортен Ескіль
Вінге,, 1872 р.*

Рунічне письмо використовували не для обміну інформацією, а з ритуальною метою.

Світ, за уявленнями вікінгів, існував довкола світового дерева **Іггдрасіль** і ділився на три основні рівні. **Асгард** — верхній світ, що був домом для богів-асів, які створили світ і керували ним. У **Мідгарді** — середньому світі, жили люди. З усіх боків він оточений водою, яку не можна перетнути через злого змія **Йормунганда**. Нижній світ — **Ніфльхейм**, пов'язаний зі смертю. Центральним елементом давньоскандинавської релігії є віра у **Рагнарок** — неминучу битву богів та людей із силами зла, яка стане кінцем світу.

Релігія скандинавських народів мала тісний зв'язок з війною. Безстрашні воїни, що загинули на полі бою, потрапляли до **Вальгалли** — своєрідного раю, де довічно святкували з богом **Одіном**. Вікінги вірили, що загіблх під час битви заберуть до Вальгалли **валькірії** (служниці **Одіна**). Це робило вікінгів безстрашними — у цьому одна з причин їхніх численних перемог. До нашого часу дожило поняття **берсерка** — воїна, сп'янілого від битви, здатного бездумно й жорстоко руйнувати все на своєму шляху.

Уявлення про скандинавські дохристиянські вірування дійшли до наших днів завдяки добре розвиненому **епосу** — детальним оповідям та переказам легенд. **Саги** — скандинавські віршовані перекази про міфологію та життєписи героїв, були записані у **першій половині XIII ст.** Саги є важливими писемними джерелами про Раннє Середньовіччя у Німеччині, Англії, скандинавських державах і в Русі-Україні. Головними сагами є «Старша Едда» невідомого автора та «Молодша Едда» ісландця **Сноррі Стурлусона (1171–1241 рр.)**. Скандинавська міфологія і речові джерела, свідчать, що жінка в суспільстві вікінгів мала широкі права: обирала собі чоловіка, успадковувала частину майна в разі його смерті чи розлучення, а також могла брати участь у битвах нарівні з чоловіками.

Опишіть уявлення вікінгів про навколишній світ. Звідки нам відомо про їхній світогляд?

4. Становлення та розвиток Угорського королівства. Кочові племена угрів (мадярів) прийшли в Причорноморські степи з-за Уралу у IX ст. Надовго утриматися в Причорномор'ї вони не змогли — натиск печенігів змусив їх рухатися далі. Близько **896 р.** угри на чолі з вождем **Арпадом** перейшли через Карпати у Паннонську рівнину, де розташована сучасна Угорщина. В угорській історіографії цю подію прийнято називати «**віднайденням Батьківщини**».

Досягнувши Дунаю, угри довго зберігали кочовий спосіб життя — місцеві степи давали чимало простору для ведення скотарства. Важливим джерелом добробуту угрів було майно, здобуте в набігах на сусідні землі. У **955 р.** король Німеччини **Оттон I** завдав кочовим уграм нищівної поразки. Після такого удару вони вже не могли здійснювати набіги на німецькі землі, і змушені були перейти до осілого господарства.

Наприкінці X ст. під впливом німецьких місіонерів серед угрів поширюється християнство. Правитель **Іштван I (997–1038 рр.)** проводив примусову християнізацію своїх підданих. За це Папа Римський у **1000 р.** визнав його королем, а пізніше Католицька Церква проголосила його святим. Під орудою Іштвана Святого новоутворене **королівство Угорщина** швидко розвивалося завдяки реформі місцевої влади. Король поділив державу на **комітати**, очолювані його намісниками. Намісники короля здійснювали реальну владу на місцях і збирали податки, кожен із них мав власний загін кінноти для підтримання порядку.

Упродовж **XI–XIII ст.** в Угорщині міцніє влада великих феодалів (магнатів). Таким становищем були невдоволені середні та дрібні землевласники, котрі часто були прямими васалами короля. Тривалі міжусобиці призвели до прийняття в **1222 р.** «**Золотої булли**» — королівського документа, що значно обмежував права короля, натомість закріплював права

*Арпад.
Літографія.
1828 р.*

*Корона Святого
Іштвана —
символ
державності
Угорщини, нею
коронували
майже всіх
угорських королів*

ВПРАВА

Г
Р
А

шляхтичів (дрібніших землевласників — майбутніх дворян). У «Золотій буллі» закріплено навіть право шляхти на повстання проти короля, якщо він править негідно.

Попри міжусобиці Угорське королівство в **XI–XIII ст.** провадило активні завоювання. Підкорило землі сучасної Хорватії, зазіхало на Галицько-Волинське князівство. У **1241 р.** угри самі стали жертвою нападу: їхнє військо цілком розбили монголи. Проте вже наступного року завойовники пішли, а Угорщина після цього почне укріплювати свою військову могутність і стане вагомим гравцем у європейській політиці.

Як ви розумієте вислів «віднайти Батьківщину»?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Набіги вікінгів мотивували народи гуртуватися проти них. Це прискорило державотворчі процеси в Англії, Франції, Італії, Польщі та Русі-Україні.
2. Нормани вплинули на хід історії південної Європи. Саме завдяки ним, південь Італії та острів Сицилія сьогодні політично та культурно належать до європейської християнської цивілізації, а не до мусульманського світу.
3. Торговельні експедиції вікінгів міцно об'єднали ринок Європи Раннього Середньовіччя з мусульманським світом. Вікінгів-торговців знали від Ірландії до Багдаду та Єгипту.
4. Як найманці, нормани служили багатьом королям та імператорам середньовічної Європи, поглиблюючи міжнародні конфлікти, але водночас сприяли й формуванню нових кордонів.
5. Багата скандинавська міфологія й досі є джерелом натхнення для митців у сфері кіно, літератури, живопису та ігрової індустрії.
6. Угри стали єдиним кочовим народом, котрий зумів заснувати європейську державу. Угорщина стане одним із плацдармів для поширення німецького впливу в Європі, а також ціною власної незалежності захистить християнську цивілізацію від наступу турків XV–XVI ст.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Завдяки варягам утворився торговельний шлях «із варяг у греки» між Скандинавією та Візантією. Без нього державотворення Русі-України могло би розтягнутись у часі.
2. Варяги певною мірою могли вплинути на слов'янське язичництво, а також залишили свій культурний слід у вигляді чоловічих та жіночих імен, якими ми досі послуговуємось.

3. Як військові найманці, варяги сприяли зміцненню влади великих київських князів — Святослава Хороброго, Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
4. Впродовж століть, політичні інтереси скандинавів опосередковано торкалися українських земель. В середні віки, скандинави прийняли участь в руському державотворенні. В добу Нового часу XVI-XVIII ст. Швеція мала в союзниках українських козацьких гетьманів – Богдана Хмельницького та Івана Мазепу.
5. Угорці вже понад тисячу років є безпосередніми сусідами України. Культурний слід Угорщини помітно в закарпатській архітектурі та місцевому діалекті. Зараз в Україні живе понад 150 тисяч етнічних угорців, чимало з яких доклалися до розвитку та захисту нашої держави.

Дати для запам'ятовування:

793 р. — перший набіг норманів на Англію.

965 р. — хрещення Данії.

1000 р. — проголошення Угорського королівства.

1241 р. — монгольська навала на Угорщину.

1397 р. — Кальмарська унія. Об'єднання Данії, Швеції та Норвегії.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Чому попри свою завзятість, вікінги лишили мінімальний слід в тих краях, де засновували свої держави?
2. Складіть перелік із сучасних зразків мистецтва (книги, фільми, аніме, ігри тощо) в яких виразно простежується скандинавська культура?
3. Наведіть ознаки скандинавської культури в творах з вашого списку.

§8. ПЕРШІ ДЕРЖАВИ СЛОВ'ЯН: САМО, ВЕЛИКА МОРАВІЯ, БОЛГАРСЬКЕ ЦАРСТВО. ВИНИКНЕННЯ РУСИ-УКРАЇНИ

Пригадайте:

1. Що ви знаєте про історію східних слов'ян до виникнення Русі-України? Чи були в них утворення, що мали окремі риси державності?
2. Коли та чому занепав Антський союз?
3. Які сім східнослов'янських племінних об'єднань є предками сучасних українців?

1. Само — перша держава слов'ян.

Слов'янські племена протягом тривалого часу не мали власної державності, аж до виникнення держави **Само**. «Само» — не назва князівства, а ім'я князя, який правив ним у **623–658 рр.** Територія, підвладна Само, охоплювала землі Чехії та Моравії. Історики вважають, що сам князь був не слов'янином, а західнофранкським купцем, який зумів очолити місцеві племена.

Передумовою виникнення держави стала необхідність боротьби із сильним сусідом — **Аварським каганатом**. Держава Само розпалася по смерті свого творця і єдиного князя, але лишила слов'янам уявлення про власне державотворення. Також князівство допомогло слов'янам не зникнути під натиском потенційно сильнішого ворога.

Князь Само на фресці першої половини XI ст.

Де розташовувалося князівство Само? Коли воно існувало?

2. Виникнення та розвиток Великої Моравії. Державницькі традиції Само не були втрачені — наступна слов'янська держава виникла на тих же теренах. Засновником **Великоморавського князівства** вважається князь **Моймир (818–846 рр.)**, що згуртував під своєю владою території між Середнім Дунаєм та верхів'ям річок Лаба і Одер. Об'єднавчим фактором знову стали зовнішні вороги — Східне Франкське королівство (майбутня Німеччина), що тиснула із заходу.

Німецький натиск був обумовлений бажанням охрестити слов'янські племена, котрі лишалися язичниками. Під приводом хрещення королівства Раннього Середньовіччя розширювали свої кордони.

На теренах яких європейських країн існувала Великоморавська держава?

Великоморавська держава на мапі Європи з сучасними державними кордонами

Кирило і Мефодій на картині польського художника Яна Матейка, 1885 р.

Щоб уникнути залежності, князь **Ростислав (846–870 рр.)** звертається до віддаленої Візантії, щоб саме вона відправила на його землі духовних наставників, які поширять християнську віру. У **863 р.** до Моравії прибувають візантійські брати-проповідники **Кирило і Мефодій**. Окрім релігії, вони принесли створену ними слов'янську абетку, необхідну для навчання Святому Письму. Їх зусиллями християнство стало швидко поширюватися, але це не припинило зазіхання німецьких феодалів на слов'янські землі.

Окрім німців, ворогами Великоморавського князівства був також Аварський каганат. Моймир, Ростислав та **Святополк (870–894 рр.)** успішно стримували ворогів на два фронти, але сини останнього загрузли у внутрішніх чварах. **Наприкінці IX ст.** на Паннонську рівнину, розташовану біля кордонів Великої Моравії, прибули угри. Ослаблена міжусобицями держава не витримала появи третього ворога і розпалася.

Розвинена Велика Моравія з власною культурою та писемністю не могла зникнути безслідно. **Наприкінці IX — на початку X ст.**

на її руїнах постало Чеське (Богемське) князівство. Центром нової держави стала долина річки Влтава. Пам'ять про існування власної держави залишиться у слов'ян також на території сучасної Словаччини (Нітранське князівство) та на Паннонській рівнині (Блатенське князівство).

Як виникла та чому зникла Велика Моравія? Який внесок для слов'ян зробили проповідники Кирило і Мефодій?

3. Перше Болгарське царство. Назва сучасного слов'янського народу болгар походить від **булгар** — тюркського народу Раннього Середньовіччя, який кочував у степах від Приазов'я до Каспійського узбережжя. У **VI ст.** тюрки мали в Приазов'ї власну державу, що називалася Великою Болгарією. Це державне утворення протрималося недовго, його знищили більш могутні сусіди — хозари.

Після цього болгары розділилися. Основна їхня частина рушила до середньої течії Волги, де утворила нову державу — **Волзьку Булгарію**. Інша частина болгар на чолі з ханом **Аспарухом (679–700 рр.)** рушила через причорноморські степи на Балкани. Там вони осіли на кордоні Візантійської імперії. Так утворилося **Перше Болгарське царство (681–1018 рр.)**. Його населення становили переважно місцеві слов'янські племена, тоді як управління здійснювалося тюрками. З часом тюрки змішалися зі слов'янами, перейняли слов'янську мову та звичаї, але залишили державі та народу свою назву.

Слов'янські племена у ранній період Першого Болгарського царства зберігали самостійність, лише сплачуючи данину ханові. Також вони долучалися до завоювання західних околиць Візантії заради розширення власної межі проживання. Іноді болгары виступали союзниками візантійцям, допомагаючи їм у боротьбі проти арабів.

У **середині IX ст.** розгорілася справжня боротьба за християнізацію болгар, котрі до того часу зберігали язичництво. Поширити християнство на ці землі намагалися східні франки, однак у **864 р.** хрещення Болгарії відбулося за Візантійським обрядом. **Наприкінці IX ст.** до Болгарії прибувають учні Кирила та Мефодія, які поширюють апробовану у Великій Моравії слов'янську абетку та сприяють поширенню християнства. Авторитет духовних наставників

Фрагмент пам'ятника Аспаруху в болгарському місті Стрелча. Сучасний вигляд

болгарські хани використовують для того, аби позбутися релігійного та політичного впливу Візантії. У **X ст.** остаточно зникає розподіл суспільства на тюркську та суто слов'янську складову.

Перше Болгарське царство впродовж свого існування вело запеклу боротьбу з усіма сусідами. Візантійська імперія неодноразово платила данину болгарам, аби убезпечити себе від їхніх набігів і заручитися збройною підтримкою. На піку могутності, за часів князя **Симеона (893–927 рр.)**, що в **918 р.** отримав титул **царя** (рівнозначно королю), Болгарія контролювала майже увесь Балканський півострів: від Чорного моря до Адріатичного. На півночі її володіння доходили до терен сучасної України.

На початку XI ст. болгари мали низку програшних війн з Візантією. Частина аристократії та священства вважали за краще здатися суперникові без бою та увійти до складу імперії. Зрештою, так і сталося — у **1018 р.** Візантія остаточно підкорила Перше Болгарське царство.

У чому полягає різниця між булгарами і болгарами? В чому полягала складність їхнього раннього державного досвіду?

4. Русь-Україна — перша держава східних слов'ян. З усіх міст, заснованих східнослов'янськими племенами в Ранньому Середньовіччя, найбільше пощастило з розташуванням **Києву** — столиці племені полян. За археологічними даними, це місто заснували наприкінці V ст. Його розташування залишається незмінним ось вже півтори тисячі років. Розбудований на високих пагорбах над Дніпром, Київ опинився на перехресті торгових шляхів з Азії до Європи, з Балтійського до Чорного моря. Особливості рельєфу дозволяли ефективно захищатися від ворогів.

Пам'ятник засновникам Києва, встановлений у 1982 р. до гіпотетичного 1500-ліття міста

За легендою, засновниками міста є трое братів — **Кий, Щек та Хорив**, а також сестра їхня **Либідь**. Існування Кия як історичної особи, сучасною історичною наукою не підтверджене, проте вважається, що місто назване на його честь. Першу напівлегендарну династію, що правила Києвом і землями навколо нього, умовно називають **Києвичами**.

Поставши як одне з міст полян, з часом Київ почав підкорювати собі дедалі більше

земель сусідніх племен. Київський князь у своїй владі спирався на **дружину** — професійних воїнів з найближчого оточення. З її допомогою він регулярно збирав **полюддя (данину)** з підкорених племен, а натомість гарантував захист від зовнішніх ворогів. Київські князі були слов'янами і спочатку не втручалися у внутрішню родоплемінну структуру підкорених слов'янських племен, тому їхнє правління сприймалося більш лояльно, аніж грабіжницькі набіги тюрків — **хозар**, а пізніше **печенігів**.

Князь – східнослов'янський титул, що спочатку означав виборного військового ватажка. Цим словом також називали голів найвпливовіших родів, довкола яких гуртувалися племена. З розвитком соціального розшарування суспільства князівська влада стала спадковою.

Найбільш детальним писемним джерелом про історію східних слов'ян є «**Повість минулих літ**» — літопис київського ченця **Нестора Літописця**, складений на межі **XI–XII ст.** Дослідники припускають, що цей твір є збіркою попередніх писемних джерел, які не збереглися до нашого часу. За іншою версією, «Повість» може містити чимало усних переказів, особливо про ранню добу східнослов'янської державності.

Державу, що виникла у **IX ст.** з центром у Києві, автор літопису називає **Руською землею**, або просто **Руссю**. Цю назву він використовував щодо Київського князівства. Така назва зустрічається й в деяких іноземних середньовічних джерелах, що ускладнює її трактування. Дослідники виокремлюють три основні теорії походження слова «Русь»:

- **Антична.** Від перського слова «рокс» (в перекладі «рудий» або «світловолосий») — так античні географи йменували сарматське плем'я роксоланів, які проживали на українських теренах. Сьогодні ця теорія не користується популярністю;
- **Географічна.** Від назв річок Рось та Росава, що знаходяться неподалік Києва і могли дати назву народу, який проживав на їхніх берегах;
- **Скандинавська.** Від фінського слова «руутсі», або «руотсі» — так предки сучасних фінів та естонців називали варягів, які спускалися Дніпром униз до Візантії і мали беззаперечний вплив на формування Руської державності.

Сучасна реконструкція зовнішності Нестора Літописця

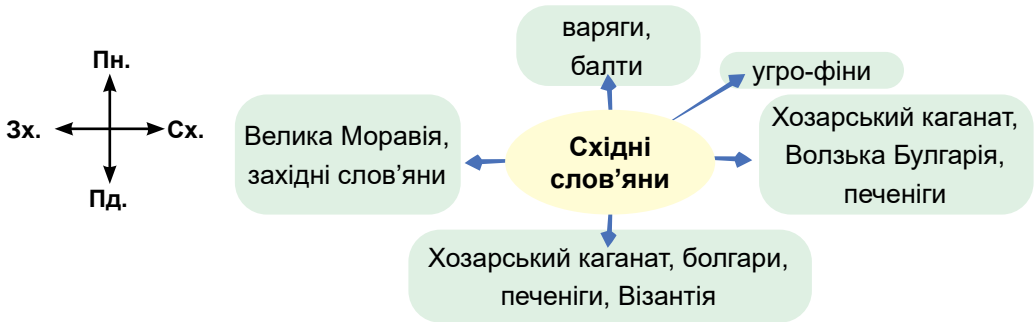
У сучасній історіографії землі семи східнослов'янських племен, що розвивалися спільно з центром у Києві, називають **Руссю-Україною**, адже ці племена безпосередньо долучилися до етногенезу нинішніх українців. Більш того, назва нашої країни «України», згадується в писемних джерелах під **1187 р.**, що робить нашу історію невід'ємною від доби Середньовіччя.

Однак Росія присвоює собі нашу історію, ототожнюючи слова «русский» (тобто росіянин або російський) і «руський» (приналежний до Русі»). Російська історіографія називає державу зі столицею у Києві «Древнерусским государством». Це неправильно, оскільки Росія постає лише у XVIII ст., а землі довкола сучасної Москви вийшли зі складу Русі **не раніше XII ст.**

Русь-Україна активно взаємодіяла з численними сусідами. Найбільшу роль відіграли сусіди з півночі — **варяги** та півдня — **візантійці**. Варяги, предки сучасних шведів, проклали по Дніпру торговий шлях «**із варяг у греки**», що поєднував Скандинавію, балтські племена, Візантію та Арабський халіфат. Існування цього шляху сприяло збагаченню та розвитку Києва. Варяги візьмуть участь у створенні Київської та інших племінних князівських династій. Служитимуть київським князям як наймані дружинники. Відіграють важливу роль у історії Русі-України як безстрашні воїни та спритні торговці.

Покажіть на карті сусідів Русі-України вказуючи сторони світу. Опишіть географію маршруту «Із варяг у греки»

Візантія, розташована вздовж Південного Причорномор'я, мала тісні стосунки з Руссю-Україною. Для Києва вона стане найближчим взірцем розвиненої культури та мистецтва, посприяє хрещенню русів у **988 р.** за східним обрядом. До XII ст. Візантія та Русь-Україна будуть важливими торговельними партнерами одна для одної. До хрещення русичів, між Руссю та Візантією ставались війни з економічних і територіальних причин.

Південно-східними сусідами русів були кочові держави та народи: Хозарський каганат, Болгарське царство, Волзька Булгарія та бездержавне плем'я печенігів. Попри войовничість цих країн та народів, вони сприяли налагодженню торговельних контактів Русі з Азією. Хозарський каганат у VIII–IX ст. підкорив слов'янські племена полян, сіверян, радимичів та в'ятичів, збираючи з них данину. Водночас, для руських купців в містах Хозарії існували окремі квартали.

Цікава цитата

«У середньовічній руській культурі не було традиції підписувати літопис чи інший дослідний текст. Не було поняття авторства. Літописи почасти були результатом складання воєдино попередніх творів. Руські літописи можна охарактеризувати, як «відкриті», оскільки кожен переписувач міг міняти слова, пропускати або додавати власний «історичний» матеріал».

Омелян Пріцак, україно-американський історик XX–XXI ст.

- Про які труднощі відтворення української середньовічної історії зазначає автор цитати? Як ви розумієте вислів: «критичне ставлення до джерела»? На вашу думку, чому історія Русі-України все ще сповнена великих прогалин? Як це можна виправити? Чому це було так важливо?»

Цікава цитата

«Вміщена у недатованій частині «Повісті минулих літ» легенда про заснування Києва Києм, Щеком і Хоривом сповіщає нам не тільки і не стільки про народження міста, скільки про походження місцевої князівської влади та встановлення цивілізаційного ладу (порядку) в Руській землі».

Володимир Ричка, український історик ХХ-ХХІ ст.

- З якою метою, на думку автора цитати, літописець розповів легенду про засновників Києва?

На північному сході й північному заході, сусіди русів — угро-фінські та балтські племена не становили суттєвої загрози через свою географічну віддаленість та нечисленність.

Про ранню історію Русі-України до ІХ ст. відомо небагато через брак письмових джерел. У «Повісті минулих літ» одна з найперших згадок — це правління полянського князя **Аскольда (860–882 рр.)**, який здійснив похід на Царгород (так руси називали Константинополь). Тоді ж дві держави уклали першу відому нам торгову угоду, що надавала русам вигідні умови торгівлі в Чорному морі. За візантійськими джерелами, із князем Аскольдом пов'язана перша згадка про прийняття русами християнства — охрестився сам князь і частина його дружини. Більше про знакові події в історії Русі-України ви дізнаєтесь із наступних параграфів.

Сторінка з Радзівілівського літопису (ХV ст.) з описом походу Аскольда на Царгород

Коли було засновано Київ? Як склалися відносини східних слов'ян з їхніми сусідами? Чи правильним є отожднення слів «Русь» і «Росія»? Аргументуйте відповідь.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Русі-Україні історично судилося стати фронтіром (захисним кордоном) Західної Європи від проявів військової агресії середньовічного кочівницького світу.

2. Русь-Україна в Середні віки була наймогутнішою із держав східного християнства. Без Русі-України православне християнство, імовірно, занепало б в XV ст. разом із падінням Візантії.
3. Поява Чеського князівства і Болгарського царства започаткували історію сучасних європейських держав — Чехії та Болгарії.
4. Слов'янська азбука Кирила і Мефодія сприятиме культурному розвитку слов'ян та прискорить їх державотворчі процеси. Без цього винаходу всі сучасні слов'яни, імовірно, використовували б латинську абетку.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Становлення Руської держави — це одна із найславетніших сторінок в історії українських земель. Міркуючи сучасними категоріями, руси могли би пишатися своєю державою як однією з найсильніших на той час.
2. Об'єднання семи племінних союзів в одну державу вже у Середньовіччі заклало витоки майбутньої нації — українців. Слово «Україна», яким нині йменується наша держава, також зародилося у середні віки.
3. У міру територіального розширення на північ, Русь-Україна доєднає терени фіно-угорських племен, створивши тим самим основу для виникнення в XIII ст. окремого Московського князівства, з якого у XVIII ст. постане Росія. Ігноруючи очевидні історичні факти, російська пропаганда й досі ототожнює Русь-Україну з початком історії Росії, що не відповідає науковій дійсності.

Дати для запам'ятовування:

623–658 рр. — Держава Само.

681–1018 рр. — Перше Болгарське царство

818 р. — заснування Великоморавського князівства.

864 р. — хрещення Болгарії

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Які регіони Східної Європи належать до поняття «Руська земля» в широкому та у вузькому значенні? Покажіть різницю на карті.

§9. РУСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА) ЗА ПЕРШИХ КНЯЗІВ

Пригадайте:

1. Які були передумови виникнення Руської держави?
2. На землях якого слов'янського племінного союзу виник Київ?
3. Які були основні риси суспільного та політичного устрою східних слов'ян?
4. Чому перша династія правителів Києва називалась Києвичі?

1. Правління Києвичів. Письмові свідчення про ранню добу Русі-України поділяються на *руські* (написані від XII ст.), *візантійські* (від IX ст.) та *арабські* (IX–X ст.). Автором візантійських джерел є візантійські церковні та політичні діячі, які були свідками великих нашесть русів на Константинополь. Арабські джерела представлені працями географів та істориків, які підтверджують існування східнослов'янської держави у Середньому Подніпров'ї під назвою **Куявія** (в перекладі з араб. «Київська держава»). Головним руським джерелом про ранню Русь-Україну є «Повість минулих літ» Нестора Літописця. Написана на межі XI–XII ст., вона висвітлює часи, починаючи від середини IX ст.

До IX ст. східнослов'янські племена були роздробленими: кожен племінний союз керувався власними князями (вождями). Існували **племінні княжіння** — протодержавні утворення, де не було чіткого розподілу суспільних ролей. Князь у племені міг бути виборним або передавати владу у спадок. Велику роль відіграло віче — збори вільних чоловіків племені. Правителі племінних княжінь мали слов'янське та норманське походження.

На межі VIII–IX ст. в племінних княжіннях відбуваються процеси розшарування суспільства на стани. Формується група *бояр* — нащадків родоплемінної знаті, які становили верхівку тодішнього суспільства. Також виокремлюється клас воїнів — *дружинників*, які проживали поряд із князем у *граді* — укріпленому поселенні, що оточене дерев'яним частоколом. У IX ст. поляни із центром у Києві, набираються достатньої сили, аби впливати на сусідні племена, підкорюючи їх одне за одним. Зважаючи на велике торговельне значення Києва, його князі були задіяні в купецькій справі. Захистити торговельні інтереси в ті часи почасти доводилось зброєю.

Назва імовірно першої династії руських правителів – **Києвичів** є умовною. Вона пов'язана з назвою міста Київ, де правили полянські вожді. Як називався рід, до якого належали тодішні правителі, історичній науці невідомо.

Радзивілівський літопис кінця XV ст. показує Аскольда і Діра як співправителів

Візантійське джерело IX ст. згадує про вождя Бравлина, можливо правителя Києва. Це одна із перших згадок про східнослов'янських вождів. Бравлин наприкінці VIII ст. здійснив успішний похід у Крим, який тоді належав візантійцям. Бравлин захопив важливі приморські міста, які відкривали йому шлях до вигідної чорноморської торгівлі без посередників.

Сучасна історична наука не дає однозначної відповіді, чи князь Бравлин узагалі існував, чи був пізнішою вигадкою.

Більше відомостей є про князя **Аскольда**, який почав правити Києвом не пізніше **860 р.** Інколи його співправителем називають князя **Діра**, натомість арабські джерела вважають Діра попередником Аскольда. Існування Аскольда та його діяльність підтверджуються «Повістю минулих літ», арабськими та візантійськими джерелами.

Аскольда змальовують як войовничого правителя, що здійснював походи на Візантію з **860 по 874 рр.** Про потужність його держави свідчить те, що **18 червня 860 р.** він привів до Царгорода (Константинополь) флот із **200 лодій** (вітрильних човнів) із воїнами та взяв місто в облогу. Візантійський імператор змушений був погодитися на виплату данини. Руські купці отримували вигідні умови для торгівлі в Константинополі — місті, яке в Середні віки було серцем євразійської торгівлі. Наступні київські князі будуть здійснювати подібні морські виправи саме заради того, аби поновлювати вигідні умови торговельного договору. Завдяки численним походам русичів на Візантію, Чорне море в ті часи прозвали Руським морем.

В обмін на договір, візантійці ставили ватажкам русів одну умову — приймати християнство. Це був радше політичний хід для закріплення дружніх відносин, аніж намагання охрестити народ. Відомо, що Аскольд, будучи язичником, прийняв християнство у 860 р. Однак це не завадило йому здійснювати повторні набіги на Константинополь, імовірно тому, що умови торговельного договору порушувалися.

Через торговельні відносини, християнство набувало економічного значення для русів. Деякі дослідники припуска-

ють, що Аскольд спробував поширити християнство серед киян та підвладних йому племен, аби гарантувати вигідні умови торгівлі з Візантією без потреби здійснювати повторні набіги. Прихильність східних слов'ян до язичництва, імовірно, спричинила бунт проти Аскольда, що врешті призвело до його загибелі та зміни влади в Києві.

Як ви розумієте, чому попередники Аскольда вважаються легендарними, а не історичними постатями? Які джерела підтверджують існування Аскольда?

Цікава цитата

«Для багатьох народів Стародавньої і Середньовічної доби, межа між міфом та реальністю була розмита. Навколо ядра добре засвідчених подій нарастають драматичні оповідки про минувшину, що здобувають широку довіру і служать меті обґрунтування поточних подій, узаконення чийогось права на владу та інше...»

Ентоні Сміт, британський науковець-соціолог ХХ-ХХІ ст.

- Чи можемо ми бути беззаперечно впевнені у точності літописних свідчень? Як ви вважаєте, чому історична наука змушена час від часу звертатись до непідтверджених письмових свідчень?

2. Правління Олега. Поки в Середньому Подніпров'ї міцніла Київська держава, на північ від Дніпра у східнослов'янському світі єдності не було. «Повість минулих літ» розповідає про **Рюрика** — норманського князя, який у **862 р.** захопив Новгород, прибувши на запрошення племен кривичів та ільменських слов'ян. Їхнє рішення було обумовлено необхідністю захисту від нападів сусідніх племен, у тому числі неслов'янських. На думку сучасних істориків, у літописі йшлося не про Новгород, який постане лиш у ХІ ст., а про певне «нове місто» («новий град»). Згідно

*Олег убиває Аскольда.
Картина ХІХ ст.*

*Пам'ятник
Олегові у Переяславі*

з археологічними даними, таким містом могла бути Ладога біля Ладозького озера, що неподалік Балтійського узбережжя.

Дослідники схиляються до думки, що Рюрик був легендарною особою, тобто, князя з таким іменем насправді не існувало. За Нестором Літописцем, автором «Повісті», Рюрик помер у 879 р., лишивши нащадка — **Ігоря**, якому було близько двох років. Реальне правління перебрав на себе **Олег** — воєначальник Рюрика, якого також вважають легендарним. Якщо Олег і існував, немає чіткого уявлення про те, ким він був Рюрику — родичем чи підлеглим воєначальником. Так само дослідники сперечаються, чи був Олег повноцінним князем, чи сприймався виключно як регент (тимчасовий правитель при малолітньому спадкоємцеві престолу).

Нестор Літописець приписує Олегові об'єднання східнослов'янських земель. У **882 р.** цей князь зібрав велике військо і рушив із ним у похід на Київ. Біля міста він сховав більшу частину воїнів, а решта вдали з себе купців, що нібито прямують до Візантії. Хитрістю вони виманили князя Аскольда, щоб він подивився неіснуючі товари, і вбили його. Деякі історики вважають, що утвердженню Олега в Києві сприяли численні місцеві бояри-язичники, яким не подобалося, що Аскольд прийняв християнство.

Князь **Олег (882–912 рр.)** об'єднав північ і південь східнослов'янських земель. Столицею — «матір'ю

*Маршрути полюддя перших
київських князів*

Назвіть племена з яких перші київські князі збирали полюддя

містам руським» обрав саме Київ, адже місто розташовувалось по середині торгового шляху «із варяг у греки», а також мало міцні укріплення. З його приходом до влади в Києві, династія Києвичів припинилася. Дедалі більшої ролі в управлінні Русі набувають варяги, оскільки і сам Олег, був варягом. Його ім'я «Helgi» (Гельгі, Олег) в перекладі зі старосведської означає «віщий», «той, хто пророкує майбутнє».

Олег намагається об'єднати під владою Києва якомога більше земель. Окрім племені полян, він до **885 р.** обклав даниною деревлян, сіверян та радимичів. За останніх два племені він бився з хозарами, досить сильним на той час народом, про який ви дізнаєтесь у наступних параграфах. Племінні союзи тиверців та уличів спочатку не підкорилися Олегу — з ними він воював.

З підкорених земель, князь із дружиною щоосені збирав **полюддя** — податок у вигляді харчів, хутра, шкур, меду, воску, ремісничих виробів та іншого. Зібране добро продавалося у Візантію. Так в Русь потрапляли предмети розкоші, вишукана зброя, корабельне оснащення, якісні породи худоби, а також монети, адже своїх грошей русичі до X ст. не карбували.

Ще одним джерелом прибутків було стягнення **мита** з купців, які проходили через Київ сухопутним або річковим шляхом. У IX ст. найбільше тут проходило арабських купців. Археологи й досі знаходять під Києвом скарби зі срібними арабськими монетами того часу.

Стиль правління Олега можна визначити як авторитарний та суворий. Він був сильним і жорстоким лідером, навіть до власних підданих. Полюддя збиралося в жорсткій формі, і більше нагадувало грабунок. Олег також воював із усіма сусідами, до яких міг дістати. У **907 р.** він здійснив успішний похід на Константинополь, зібравши 2000 лодій. Візантія готувалася до нападу і перекрили вхід у міську гавань величезним ланцюгом. Але руси їх перехитрили — поставили лодії на колеса і з попутним вітром під'їхали по суші до міста з тилу. Ошелешені, візантія погодилася укласти з переможцями угоду, а Олег, за легендою, на знак перемоги прибив свого щита до константинопольських воріт.

Східні джерела не згадують імені Олега, але в період 905–912 рр. фіксують численні руйнівні походи русів на прикаспійські держави та Арабський халіфат. У **911 р.** Олег знову послав військо до Константинополя, бо візантія не виконували взятих на себе зобов'язань. Руси знову перемогли, і між двома країнами було укладено нову угоду. Її умови збереглись у «Повісті минулих літ».

Русь-Україна за Києвичів та перших Рюриковичів

Опишіть географічні межі Куявії.
 Опишіть маршрут прибуття князя Олега в Київ

Зокрема було встановлено:

однакову
відповідаль-
ність
за скоєні
злочини

правила
повернення
полонених
та втікачів

принципи
взаємної
допомоги
торговим
суднам

руси
отримують
оснащення
для кораблів

руси мають
право жити
в околицях
Константинополя
і не сплачувати
мито

Дослідники називають різні дати смерті Олега. У Нестора Літописця він помирає у **912 р.** у Києві. Новгородський перший літопис стверджує, що це сталося у **922 р.** біля міста Ладоги, звідки він колись і прибув до Києва.

Чому бояри Києва підтримали князя-зайду Олега у боротьбі за княжий престол? Визначте внутрішні та зовнішні напрямки політики князя Олега.

Цікава цитата

«Згідно з міжнародними соціологічними висновками, в середні віки, достатньо було дуже невеликої групи людей із хорошою зброєю, аби захопити владу в цілій державі. Слов'яни мали лише луки і списи. У норманів були мечі й сокири. Для захисту вони робили шоломи, великі щити й кольчуги, тоді як решта народів – шкіряні обладунки. У норманів був заведений військовий вишкіл».

Дмитро Гордієнко, український історик XXI ст.

- На яких перевагах вікінгів наголошує автор цитати?

3. Князь Ігор. Становлення династії Рюриковичів. Після смерті Олега правити став князь **Ігор (912–945 рр.)**, син Рюрика. Ігор вважається першою достеменно історичною постаттю серед київських князів, а також засновником нової князівської династії — **Рюриковичів**.

Щойно очоливши державу, новий князь зіткнувся з проблемами — повстали підкорені Києву деревляни та уличі. Ігор продемонстрував ще більшу жорсткість, ніж його попередник, суворо розправляючись із повсталими й обкладаючи їх ще більшою даниною за непокору. Уличі вирішили за краще втікати, і відселилися з Середнього Подніпров'я аж до межиріччя Дністра й Південного Бугу.

У **915 р.** на південні кордони Русі-України вийшли нові кочові сусіди — **печеніги**. Спочатку Ігор уклав із ними мир, проте пізніше довелося воювати, оскільки Візантія підбурювала степовиків до нападів на слов'ян.

Інтенсивну військову діяльність князь Ігор розгорнув незадовго до своєї смерті. У **941 р.** він здійснив свій перший відомий похід на Константинополь, зібравши 1000 лодій. Похід виявився невдалим — візантійці спалили руський флот за допомогою «грецького вогню». Палаючу суміш було неможливо загасити водою. Більшість флоту і дружинників Ігоря загинули від вогню або потонули. Це був великий удар по фінансах князя.

У **943 р.** військо Ігоря здійснило похід на Кавказ і на багаті торгові міста Дербент, Ширван, Бердаа. Руси не стали утримувати захоплені території, а покинули їх, прихопивши щедрю здобич. У **944 р.** вони зібрали величезний флот і знову пішли на Візантію. Битви так і не відбулося — візантійці вирішили відкупитися від непроханих гостей, заплативши велику данину і уклали торгіву угоду з русами. На відміну від щедрих умов, які мав Олег, князь Ігор отримав низку вимог від візантійців:

руські торговці мають
сплачувати мито

Русь втрачала контроль
над узбережжям Криму

обмеження кількості
руських товарів на
візантійському ринку

Великі витрати на невдалі походи та не вигідна торговельна угода спустошили князівську казну. До другого походу на Константинополь Ігор залучав численних найманців, у тому числі, варягів та печенігів. Щоб оплатити їх послуги, князь у **945 р.** по-

*Візантійці спалюють руський флот «грецьким вогнем»
Малюнок першої половини
XIX ст.*

*Деревляни страчують князя Ігоря.
Малюнок 1-ої
половини XIX ст.*

рушив звичай і вирішив зібрати полуддя з деревлян двічі. Скривджені деревляни не стерпіли наруги та вбили кривдника.

Як свідчать останні археологічні дослідження, упродовж 940-х років було спалено чимало слов'янських поселень вздовж Дніпра та Дністра. Імовірно, від повторних збирань данини страждали ще й інші племена: поляни та уличі.

Чому засновником династії Рюриковичів вважають саме Ігоря, а не Рюрика або Олега? Порівняйте зовнішню та внутрішню політику Ігоря та Олега. Що спонукало їх до нападів на Візантію?

Чому засновником династії Рюриковичів вважають саме Ігоря, а не Рюрика або Олега? Порівняйте зовнішню та внутрішню політику Ігоря та Олега. Що спонукало їх до нападів на Візантію?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Становлення Русі завершило процес формування орієнтовних східних кордонів європейської цивілізації.
2. Унаслідок морських виправ Києвичів та перших Рюриковичів у Візантії частково змінюється військова система: з'являються елітні військові найманці «роси» (тобто слов'яни-русичі) та «варанги» (тобто «північні люди, що живуть за договором»). Учасники набігів, що найнялись до візантійців, суттєво зміцнили ромейську армію, а найкращі з них навіть охороняли імператорів.
3. Прихід до влади Рюриковичів відкриє шлях великої міграції скандинавів у Східну Європу. Частина норманів залишиться на Русі, інші — будуть використовувати її землі як транзитний пункт до держав Південно-Східної Європи, Близького Сходу та Візантії.
4. Завдяки появі Русі-України сформується «трикутник» східноєвропейської торгівлі: Русь-Візантія-Хозарський каганат. Це сприятиме культурному та матеріально-технічному обміну між Європою та Азією загалом. Пожвавлення торгівлі також прискорить державотворчі процеси у чехів, поляків, німців та угорців.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. За правління Києвичів, Київське князівство сягне розквіту і значно випередить у розвитку інші сусідні князівства. Із IX ст. саме Київ стане об'єднуючим ядром для всіх інших східнослов'янських племінних союзів.
2. Набіги на Константинополь впливатимуть на культурний світогляд русичів. Дедалі більше дружинників прийматимуть християнство, а князі замисляться про економічні та політичні вигоди єдиної віри.

3. За часів Олега та Ігоря влада київського князя вийде за межі розселення союзу полян. З тих пір саме Київ стане диктувати подальші кроки в державотворенні східних слов'ян.
4. Недосконала система оподаткування часів Олега та Ігоря змусить наступних правителів розв'язати проблему щодо розмірів і порядку збирання данини.

Дати для запам'ятовування:

- 860 р.** — похід Аскольда на Константинополь.
882 р. — падіння влади Аскольда і династії.
 Київчичів, утвердження у Києві Олега.
882–912 рр. — правління Олега.
907, 911 рр. — походи Олега на Константинополь.
912–945 рр. — правління Ігоря.
941, 944 рр. — походи Ігоря на Константинополь.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Які є версії походження роду Рюриковичів?
2. Де могла знаходитись імовірна батьківщина легендарного Рюрика? До якої версії більше схильєтесь ви? Чому?

§10. РУСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА) ЗА КНЯЗЮВАННЯ ОЛЬГИ ТА СВЯТОСЛАВА

Пригадайте:

1. Що було спільного та відмінного у правлінні Київчів та перших Рюриковичів?
2. Які заходи здійснював князь Олег для зміцнення центральної влади?
3. Які були помилки та прорахунки в політиці князя Ігоря?
4. Як можна охарактеризувати стосунки Русі-України з Візантією за часів перших князів?

1. Княгиня Ольга та її реформи. Княгиня Ольга (945–964 рр.) прийшла до влади у вкрай складній ситуації. Її чоловік, київський князь Ігор, щойно загинув від рук повсталих деревлян, а їхній син *Святослав* був ще хлопчиком. Самовпевнені деревляни вважали вбивство київського князя своєю перемогою над Києвом, тому прислали посольство з вимогою до княжої вдови — вийти заміж за їхнього князя *Мала*. Проте Ольга не була слабкою жінкою, мала досвід правительки в часи відсутності вдома чоловіка. Княгиня розуміла, що держава вимагає змін, і знала, як їх втілити. Про її помсту за загибель чоловіка детально розповідає «Повість минулих літ».

Послів, які прибули її сватати, вона обдурила і жорстоко покарала за нахабність. Кияни вдали, що пропозиція шлюбу для княгині-вдови — честь, і зустріли деревлянських посланців за міськими воротами, запропонувавши на знак пошани внести їх до Києва на руках. Замість Києва послів принесли до великої ями, куди скинули й закопали живцем.

Наступним її кроком стала помста деревлянам та їхньому князю. Як розповідає «Повість минулих літ», Ольга разом з військом прибула до деревлян і взяла їх столицю **Іскоростень** в облогу. В якості відкупу вона попросила данину — по три голуби та три горобці від кожної хати. Деревляни зраділи такій малій ціні за примирення. Люди Ольги прив'язали до птахів тліючі трути і відпустили їх. Голуби та горобці повернулися до своїх гнізд і спалили все місто. Відтоді у деревлян ніколи не було власного

Ольга зустрічає тіло загиблого Ігоря.
Худ. В. Суриков, 1915 р.

князя, а **Мал**, який був останнім, потрапив у київський полон разом із донькою **Малушею**, яка згодом стане дружиною Святослава. З тих пір Іскоростенем правив посадник (намісник) київського князя.

Ольга покарала повсталих, проте була досить розумною, аби усвідомлювати: вони повстали у відповідь на несправедливість. Княгиня провела державні зміни, які ми сучасники, називаємо сьогодні *реформами*.

Вона впорядкувала збір податків і визначила їх фіксований розмір. Оподаткування здійснювалося **уроками** — встановленими розмірами матеріальної данини та **оброками** — відробітком. Збирання данини у вигляді безладного грабунку припинялося, натомість було введено **«устава»**, котрі регулювали судові та адміністративні дії київських представників на місцях. Засновувалися **погости** — представництва київської влади у віддалених від Києва землях. Поруч із погостами влаштували **становища** — місця для зберігання зібраної данини, що ретельно охоронялися. Додатковим джерелом державного доходу визначалися **ловища** — місцини, багаті на хутряну дичину, які відтепер належали київським князям.

Перші дії Ольги характеризують її як жорстоку і безжальну, проте вона не ходила в походи проти сусідів і вважала за краще діяти дипломатією, а не силою. У **946** (за іншими даними — **957 р.**) Ольга особисто відвідала Константинополь, і не з військом, а з посольством. Правителька досягла домовленості, за якою Русь-Україна допомагатиме візантійцям у їхній боротьбі проти арабів, варягів та болгар. Натомість Візантія мала сплачувати Києву данину.

Угода додатково була скріплена тим, що Ольга охрестилася за сприяння самого імператора Візантії **Константина VII Багрянородного (945–959 рр.)**. Проте княгиня розуміла небезпеку надмірної залежності від одного союзника. У **949** (за іншими даними — **959 р.**) вона відправила послів до майбутнього імператора Священної Римської імперії **Оттона I**, який тоді був східнофранкським королем. Попередники Ольги взагалі не мали дипломатичних зносин із Західною Європою, а тут княгиня відразу попросила надати єпископа для хрещення своїх

Пам'ятник княгині Ользі в Києві. Сучасний вигляд

Цікава цитата

«Після смерті князя Ігоря, Ольга не виходила заміж. Причину можна побачити у словах древлян, які є в літописі: «Одружимо нашого князя з Ольгою, а Святослава заберемо собі і що схочемо, те з ним зробимо». За стародавніми традиціями, в разі другого одруження, дітей від першого шлюбу вбивали або продавали в рабство».

Дмитро Гордієнко, український історик ХХІ ст.

- Судячи з цитати, як автор пояснює причину незаміжжя княгині Ольги? Чи зробила вона правильний вибір? Обґрунтуйте свою думку.

земель. Місія на чолі з єпископом Адальбертом діяла на Русі-Україні у **961–962 рр.**, проте успіху не мала. Дослідники висувають три версії того, чому хрещення Русі-України Адальбертом провалилося:

1. Сама Ольга не мала на меті хрестити країну, а запросила єпископа лише для того, аби підкреслити різносторонність дипломатії та її незалежність від візантійського імператора;
2. Християнізації противився син Ольги та Ігоря, Святослав, якого княгиня поволі підпускала до влади;
3. Київська знать була переважно язичницькою, а її опір християнізації був настільки потужним, що місіонери не почувалися в безпеці.

В історичних джерелах не ставиться під сумнів щира християнська віра Ольги, а Православна церква навіть визнала її святою. Але княгиня не стала примусово хрестити Русь-Україну — це зробить її онук, Володимир Великий, син Святослава та деревлянської княгині-полонянки Малуші. У **964 р.** правління Ольги завершилося — вона передала владу змузнілому сину Святославу.

У народній пам'яті княгиня Ольга отримала прізвисько «Мудра». Як гадаєте, чому?

2. Святослав — переможець хозар. Князь Святослав (964–972 рр.) очолив державу не відразу після смерті батька, а вже в зрілому віці, маючи понад 30 років. Його правління було коротке і войовниче. Син виявився не схожим на матір, адже завжди обирав війну замість дипломатії і принципово не хотів хреститися, попри вмовляння Ольги.

Візантійський хроніст (історик) Лев Диякон, сучасник Святослава, подав цікавий опис зовнішності князя, в якому особливо виразні три деталі: «князь мав голену голову, проте з одним довгим пасмом волосся, носив дуже довгі вуса і коштовну сережку лише в одному вусі». Так само можна описати зовнішність українського козака через шість століть.

Усі відомі предки Святослава носили скандинавські імена — Рюрик, Ігор, Ольга. Святослав, імовірно, був варягом, але першим князем зі слов'янським іменем. Після нього всі київські князі матимуть саме слов'янські, а не варязькі імена. Це свідчить про те, що якщо верхівка держави свого часу і мала скандинавське походження, це не відсувало слов'ян від управління державою. Слов'янський вплив на варягів на Русі був визначальним, і вони поступово повністю слов'янізувалися.

Святослав здобуде прізвисько **Хороброго**, оскільки ніколи не уникатиме бою і завжди йтиме на чолі свого війська. Літопис свідчить, що князь гребував пастками і хитрощами. Натомість мав шляхетну звичку відкрито оголошувати війну противнику замість того, аби віроломно атакувати в неочікувану мить. «Іду на ви» — таке послання він робив супротивникам, вирушаючи на них в похід.

Щойно ставши князем, Святослав в **964 р.** рушає у першу виправу. Його ціль — Хозарський каганат: політичний і торговий конкурент Русі. Хозари тримали торгівлю з Близьким Сходом через Кавказ та Приазов'я. І хоча в Хозарії було чимало руських купців, особистий контроль над транзитною торгівлею дав би набагато більше прибутків. Також хозари збирали данину зі слов'янських племен на лівому березі Дніпра, що прямо загрожувало безпеці Києва.

*Пам'ятник
Святославу
Хороброму у
Запоріжжі.
Сучасний вигляд*

Спрямувавши війська в напрямку річок Оки й Волги, князь Святослав на своєму шляху підкорив слов'янське плем'я *в'ятичів*, розгромив волзьких булгар, мордву та буртасів. Потім розвернув на південь і в **965 р.** розбив хозарські війська у відкритій битві. Після цього русичам відкривався шлях на торговельні міста-фортеці хозар: *Семендер* (на узбережжі Каспійського моря), *Саркел* (потужна твердиня на річці Дон) та *Итиль* (столиця Хозарії у пониззі Волги). Семендер та Итиль були зруйновані та пограбовані, а Саркел перейменовано на **Білу Вежу** і

перетворено на один з осередків **Тмутороканського князівства**, яке було доєднано до Русі. Таким чином, Київ взяв під особистий контроль Приазовський регіон і сухопутні торговельні шляхи із Близького Сходу до Східної Європи. Хозарія після важкої поразки вже не зможе відновитись і поступово занепадає.

Як розширилися межі Руської держави після походу Святослава 964–965 рр.?

3. Болгарські походи Святослава. Після здобутків на Сході, Святослав вирушає у **перший Болгарський похід**. Ця виправа починалась, як служба по контракту. Візантійський імператор Никифор Фока, вражений військовою успішністю київського князя, попросив Святослава за винагороду придушити бунт болгар, від яких потерпали західні околиці Візантії.

У **968 р.** князь зібрав велике військо (за різними оцінками від 10 до 60 тисяч воїнів) і швидко розбив болгар, що прагнули незалежності від імперії Ромеїв. Східна Болгарія (близько 80 міст) фактично опинилась в руках Святослава, який був настільки вражений багатством і вигідним розташуванням цього краю, що захотів залишити землю собі.

У місто Преслав, що на Дунаї, він спланував перенести столицю. Правитель вбачав вигоду у тому, що тут сходилися торгові шляхи з Русі-України, з верхів'їв Дунаю (Чеського та Угорського князівств, Східнофранкського королівства) та Візантії.

Стривожені такими планами, візантійці підмовляють кочівницьке плем'я печенігів до нападу на руські землі. Існує думка, що печеніги погодились на похід, тому що були залежні від торговельної активності Русі, яка вже довго не проводилась внаслідок воєнних дій. У **968 р.** Київ опинився в печенізькій облозі. Святослав вчасно прибув і вибив ворога. Однак його матір Ольга докоряє сину за те, що він не піклується про батьківський спадок, даремно витрачаючи сили на зовнішні війни. У 969 р. Ольга померла, а князь,

Вторгнення русичів у Болгарію. Мініатюра з літопису Константина Манасія, XIV ст.

Русь-Україна за князювання Ольги та Святослава

Опишіть географію походів князя Святослава. Покажіть напрямки Хозарських та Болгарських походів.

плануючи нові походи, провів єдину за свого правління внутрішню реформу — поділив руські землі на намісництва, які доручив своїм синам. Старшому сину *Ярополку* передано Київ. Середньому сину *Олегу* ввірено Деревлянську землю. Молодший син *Володимир* отримує найвіддаленіший північний край — Новгород.

У **970 р.** Святослав відправляється у **другий Болгарський похід**, щоб відновити контроль над втраченими землями. Тим часом у Візантії відбувся династичний переворот. Імперський трон здобув запальний та негативно налаштований до Русі полководець **Іоанн I Цимісхій (969–976 рр.)**.

Війська Святослава розрізнені та складаються зі східних болгар, угорців, печенігів та варягів. Наявність кочівників, непристосованих до організованого бою, заважає князю вести ефективні дії супроти професійних та добре впорядкованих військ Візантії. Болгари, які борються перш за все за свою свободу, а не за Святослава, також не додають його військам стійкості. У 971 р. візантійський імператор розбиває сили князя у битві під Аркадіополем.

Залишки князівського війська зайняли оборону в Доростолі. Візантійці взяли місто в глуху облогу. Над соратниками Святослава нависла загроза голодної смерті. Ромеї пообіцяли випустити руське військо разом зі зброєю, і навіть дати харчів на дорогу, якщо Святослав відмовиться від завойованих болгарських земель і присягнеться не здіймати меча на Візантію, а стати її союзником. Після здачі Доростала, ромеї дотримали слова і не перешкоджали русичам в їхньому поверненні додому.

На шляху до Києва, Святослав розділив своє військо: основна частина рушила по суші, а сам він із порівняно невеликим загonom вирішив підніматися вгору Дніпром. Біля дніпровських порогів київську дружину перестріли печеніги й примусили зимувати на річкових островах, у вкрай складних умовах, очікуючи шансу на прорив.

Навесні **972 р.** князь, не отримавши допомоги з Києва, зі ще більш ослабленим загonom спробував прорватися — і загинув у бою з печенігами **хана Курі**. Сучасні історики вважа-

Золотий візантійський солід із зображенням імператора Іоанна I Цимісхія – супротивника князя Святослава

ють, що печенігам заплатили за напад на Святослава. Зацікавленими були або візантійці, які хотіли дотиснути суперника, або його власний син Ярополк, що стояв на чолі київських християн і не хотів повернення князя-язичника. Літопис свідчить: воєводи радили Святославу не йти Дніпром, а рушити з усім військом по суші, проте хоробрий князь ніколи не уникав битви.

За легендою, печеніги зробили з черепа Святослава оковану золотом чашу. На ній зробили напис: «Чужого бажаючи, своє втратив».

Кого з воїнів минулого нагадує вам князь Святослав? Порівняйте особливості зовнішньої та внутрішньої політики княгині Ольги та її сина князя Святослава. Дайте узагальнювальну характеристику взаємовідносин Русі-України та Візантії IX–X ст.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. За часів Ольги Русь-Україна вперше стає державою загальноєвропейського масштабу. Впливовою фігурою, що формує міжнародну політику між європейськими королівствами, Візантійською (Ромейською) імперією та кочівницьким світом.
2. Розгромивши Хозарський каганат, князь Святослав відкрив безперешкодний шлях у Північне Причорномор'я печенігам — войовничому тюркському народу, який вчинятиме набіги не лише на руські землі, а й на Візантію, Болгарію, а також на союзи південно-західних слов'ян, гальмуючи розвиток їхньої державності.
3. Болгарські походи Святослава надірвали міць Болгарського царства та спричинили династичну кризу в країні. Державу швидко окупували візантійські війська. На початку XI ст. Перше Болгарське царство зникає з політичної арени.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Реформи княгині Ольги створили передумови для формування централізованої держави з чітко визначеною податковою системою, каральним апаратом та представниками київської влади на місцях.
2. За князів Ольги та Святослава Русь-Україна вперше заявляє про себе як про державу із вагомим зовнішньополітичним впливом. Вибудовується південно-східний (візантійський) та західний (європейський) вектори дипломатії.
3. У другій половині X ст. Русь-Україна стає однією з найбільших середньовічних держав Європи. Однак вона все ще ізольована від впливу християнських цивілізацій, адже її оточують язичницькі народи з примітивним родоплеменним устроєм.

4. Розширення Русі-України в східному та південно-східному напрямках мало й негативні наслідки. Із занепадом Хозарії в X ст. саме руські землі будуть першими приймати на себе удар від вторгнення кочівницьких племен Великого степу.
5. На завойованих хозарських землях постане Тмутороканське князівство — осередок міжнародної торгівлі, формально підконтрольний Русі-Україні. Через нього в Київ потраплятимуть мусульманські купці та єврейські общини, які познайомлять русичів із лихварством — позикою під відсотки.
6. Далеке від терен Русі-України окремішне Тмутороканське князівство стане середовищем для осіб із сумнівною репутацією, зрадників, вигнанців та найманих вбивць. Саме тут, більшість князів-бунтарів XI–XII ст. будуть переховуватися та планувати змови проти чинної влади.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Які існують версії походження княгині Ольги? До якої більше схиляєтесь ви? Чому?
2. Які існують версії хрещення Ольги? Де і коли це могло відбутись? Чи могла Ольга хреститись декілька разів з політичних міркувань? Аргументуйте свою відповідь.

§11. ХРИСТИЯНСЬКА ЦЕРКВА В IV–XI СТОЛІТТЯХ

Пригадайте:

1. Де й коли виникло християнство?
2. За яких умов християнство поширилося на території Римської імперії?
3. Звідки християнство поширювалося на руські землі?

1. Утвердження та поширення християнської Церкви.

Наприкінці Античної доби молода християнська релігія отримала можливість стати панівною в Європі. Якщо перші християни в Римській імперії піддавалися гонінням із боку державної влади, то з початку IV ст. ситуація змінюється. **Міланський едикт 313 р.** імператора Константина урівнював у правах всі релігії: християнські громади здобули законний статус і отримали право на володіння власністю. Почали зводитися перші церкви, а кількість християнських спільнот різко зросла. Під впливом римлян християнство перейняли варварські народи — вестготи, франки, вандали, лангобарди та інші.

Після розпаду Римської імперії політична розстановка у Європі зазнає змін. У Ранньому Середньовіччі варварські королівства швидко формувались і занепадали. Люди відчували невизначеність. «Об'єднувачем» суспільств виступила християнська Церква — стійка структура, яка вселяла надію у краще майбутнє. В епоху, коли наукові знання втрачалися й забувалися, християнські *монастирі* виявились тим місцем, де знання будуть зберігатися і передаватися наступним поколінням.

Південь та Захід Європи християнізувалися до розпаду Римської імперії. Центральні, північні та східні регіони вступили у Середньовіччя язичницькими. **Християнізація** (процес поширення християнства) відбувалася трьома шляхами:

- 1) в ході завоювань, коли християнські монархи приєднували нові території і насильно хрестили місцеве населення;
- 2) королівства та представники Церкви здійснювали місіонерську діяльність серед непідкорених язичницьких племен;
- 3) язичницькі правителі ставали християнами і хрестили власних підданих, виходячи з політичної доцільності.

До XI ст. християнізація Західної, Центральної та Південно-Східної Європи завершилася. Релігійним центром у Західній Європі став Рим — звідси церквою керував **Папа Римський**, він же **Понтифік** (батько Церкви). У Візантії центром християнства

виступав Константинополь, де релігійним лідером був **патріарх** («родоначальник» Церкви). З Риму християнство поширювалося у Північну та Центральну Європу, з Константинополя — у Східну Європу та на Балканський півострів.

Церковна ієрархія — рівні священства християнстві.

Церковний собор — загальнодержавний або міжнародний з'їзд вищого духовництва для виборів голови Церкви або для встановлення певних правил релігійної спільноти.

Папа Римський (Понтифік) — голова західної (католицької) Церкви.

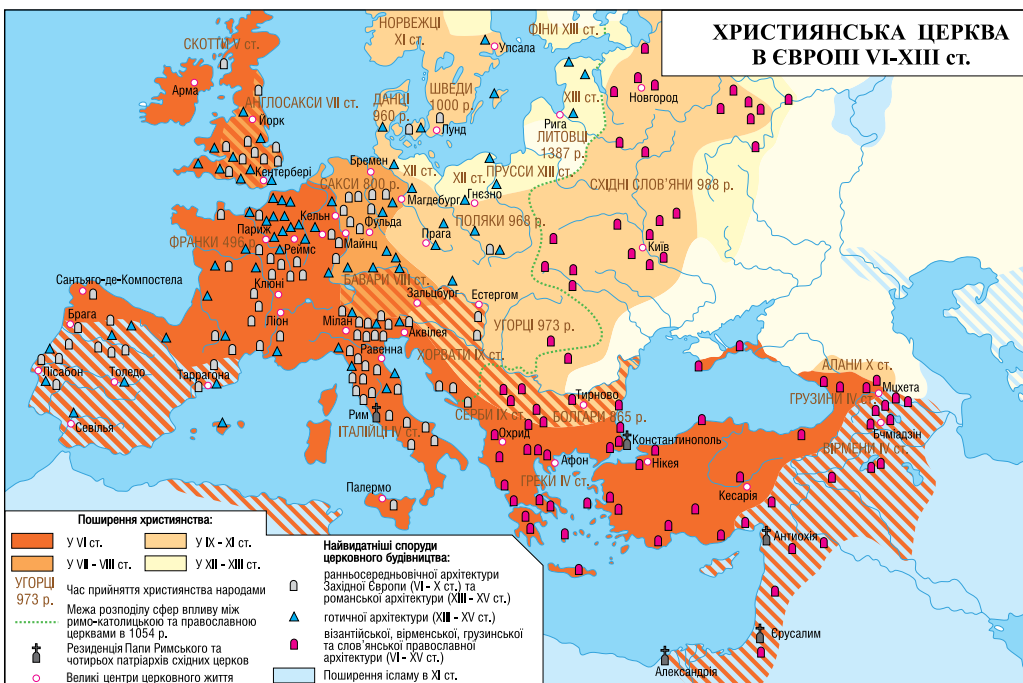
Патріарх — голова східної (православної) Церкви. До сьогоднішнього дня, існують чотири патріархати: Константинопольський, Александрійський, Антіохійський та Єрусалимський.

Митрополит — очільник християнської Церкви у певній державі або її частині. У православ'ї обирався з ченців.

Єпископ — священнослужитель, який очолює єпархію (єпископство).

Єпархія — у християнській церкві територіальна одиниця на чолі з єпископом.

Римська Церква активно втручалася в політику й суспільне життя, намагалася взяти світських правителів під контроль. В своїх заходах, вона почасти мотивувалася фінансовими інтересами.

Знайдіть резиденції Понтифіка та патріархів.
Які народи хрестилися найраніше, а які — найпізніше?

Східна християнська Церква була частиною єдиної державної системи, не претендувала на політичну владу, підтримувала правителя та допомагала в управлінні країною. Західна церква Раннього Середньовіччя поступалася в освіченості Східній церкві, перш за все тому, що Візантія на відміну від варварських королівств зберегла освітній та науковий спадок Римської імперії.

Християнські духівники у Ранньому Середньовіччі виділилися в окремий, привілейований стан. Також у цей період сформувалася **церковна ієрархія** — багаторівнева структура духівництва. Диякони та священники провадили службу у своїх парафіях — громадах, які обмежувались територією селища, кількох селищ або міста, залежно від статусу духівника. Кілька парафій об'єднувалися в єпископства на чолі з **єпископами**. Декілька єпископств формували архієпископство, очолюване **архієпископом**. На Сході їхнім аналогом були митрополії на чолі з **митрополитами**. Папу та патріарха обирали священнослужителі на **церковних соборах** — з'їздах вищих ієрархів. Папа та патріарх на свій розсуд призначали єпископів, а єпископи — священників та абатів.

Взаємозв'язок між середньовічним християнством та світоглядом добре демонструє пануюча в той час ідея поділу земного та небесного суспільств на стани за сферою діяльності.

Ієрархія духовенства

Папа Римський, патріарх
митрополити, архієпископи
єпископи абати
священники, диякони

ІСАРХІЯ НЕБЕСНА

Серафіми

ангели полум'язі у вірі та любові до Бога

Сибилі

ангели Божественної міщності

Ангели

Божественні трудівники, посередники

ІСАРАРХІЯ ЗЕМНА

Духівництво

Рицарство

Селяни та ремісники

Ієрархія небесна і земна (ілюстрація)

Які процеси сприяли християнізації Європи? Порівняйте «земну» і «небесну» ієрархії: визначте спільне та відмінне.

2. Основи християнської ідеології та світогляду в Середні віки. Середньовічна християнська церква ставила релігійні заповіді як найвищі моральні норми, яких варто дотримуватися неухильно. **Біблія** — головна релігійна книга християн, вважалася твором, котрий містить відповіді на всі питання і пояснює, як має жити справжній християнин. В основі світогляду лежала віра у спасіння душі після смерті, але для цього треба прожити праведне життя. Відправлення релігійних обрядів та регулярне відвідування церкви вважалися обов'язковими для потрапляння до раю. «Мирські» потреби не мали значення порівняно з духовними — земне життя вважалося тимчасовим і незначущим. Як результат, життя людей середньовічної Європи було просякнуте релігійними нормами. Вплив релігії також визначав напрями розвитку науки та культури.

У IV ст. єпископ з Північної Африки **Аврелій Августин** у своїй праці «Сповідь» висловив тезу, що Церква — єдиний посередник між Богом та вірянами, а християни мусять неухильно дотримуватися правил, проповідуваних Церквою. Також він сформулював ідею первородного гріха, який передається у спадок всім людям від перших людей — Адама та Єви. Таке трактування робило суспільство залежним від релігії, підштовхувало до спокутування гріхів способами, які продикує Церква.

Біблії неодноразово згадується традиція зі старих язичницьких часів про сплату 1/10 прибутку на користь Церкви. Ґрунтуючись на цих згадках, римські папи та єпископи із VI ст. поширили серед християнських держав обов'язковий податок у формі **десятини**. За її несплату в Західній Європі відлучали від Церкви.

*Аврелій Августин – основоположник християнської догматики
Картина французького художника А. Кабанеля, XIX ст.*

Святий Антоній на православній іконі середини XVI ст.

Цікава цитата

«Перед вірою тьмяніють усі досягнення розуму. Будьмо ж вірити, якщо не можемо зрозуміти!»

Аврелій Августин, християнський єпископ, філософ, проповідник IV-V ст.

- Яке значення віри у житті людини відводить автор цитати? Як ви вважаєте, чому дана теза глибоко прижилася в західноєвропейському суспільстві Раннього Середньовіччя?

У Єгипті, який у добу Раннього Середньовіччя належав Візантії, виникло уявлення про те, що найкращий спосіб вести праведне життя — відмова від усього зайвого, крім праці та молитви. Так виникло **«чорне» духівництво**, або чернецтво, засноване **Святим Антонієм**, що 21 рік прожив у пустелі. Довкола його самотньої обителі з часом стали селитися його послідовники. Так було закладено принцип функціонування монастиря як самодостатньої спільноти віруючих людей, що живуть за власним статутом. У Західну Європу чернецтво приніс **Святий Бенедикт у 1-ій полов. VI ст.** На противагу ченцям та вищим церковним ієрархам існувало **«біле» духівництво**. Так називали нижчих церковних ієрархів — священників та дияконів. На відміну від ченців вони вели активне громадське життя, проводили богослужіння та мали право одружуватися.

Які тези християнської ідеології стали визначальними для життя та світогляду середньовічного суспільства?

3. Ірландська церква. Потужну проповідницьку роботу у Європі здійснювали мандрівні ірландські ченці. В Ірландію християнство проникло у **V ст.** зусиллями **святого Патріка** і швидко закріпилося на острові. Ірландська церква спиралася на монастирі, не пов'язані з міським життям, але засновані поблизу язичницьких культових місць. Це обумовило незалежність монастирів від племінних вождів та королів. В Ірландській церкві **абат** — голова монастиря, був вище міського єпископа, хоча в континентальній Європі було навпаки. Так склалось тому, що Ірландія не мала розвиненого міського життя й ніколи не потрапляла під римський вплив. Свобода зробила ірландських ченців більш підприємливими та ініціативними.

На човнах ірландці рушали в місії до чужих берегів і сприяли християнізації Англії, Шотландії, Скандинавії (Данії, Норвегії, Швеції), Німеччини та народів Балтійського регіону. Заповзятість ірландських місіонерів вражає. Зупиняючись у християнському королівстві, вони засновували церкву або великий монастир-резиденцію з якого поширювали зв'язки з християнськими общинами сусідніх держав. Їхня діяльність не оминула й Русі-України. В XI ст. ірландські ченці мали свої осередки в Києві та залучали зібрані благодійні кошти від київських християн на ремонт і будівництво монастирів по всій Європі. Окрім проповідей, ірландські монастирі займалися створенням копій *Євангелія* (життєпис Ісуса Христа) та *Псалтиря* (молитовника). Мистецька якість ірландської книжкової мініатюри була однією з найкращих в Ранньому Середньовіччі. Вишуканим чином, в їхніх малюнках поєднувалася християнська тематика і язичницькі кельтські символи.

Церква Святого Якова у Регенбурзі, збудована в XI ст. ірландськими місіонерами. Дах споруди звели на кошти київських християн

У чому полягали особливості Ірландської церкви? Як це відобразилось на її діяльності?

4. Виникнення розбіжностей у християнській Церкві. Великий розкол. Молодий християнський світ був надто великий, щоб зберігати єдність. Перші розбіжності почали виникати ще від того часу, як Римська імперія поділилася на Західну та Східну. Так виокремилися два релігійних центри однієї віри.

Рим був серцем Римської імперії, тому римський єпископ (Папа Римський) формально вважався найголовнішим. З іншого боку в IV ст. політичний центр імперії зміщується до Константинополя, що обумовило появу ієрарха нового типу — патріарха. Так зародилась суперечність: «Хто головніший?».

З часом формувалися й інші розбіжності: 1) різне трактування Святого Письма та його приписів; 2) відмінності в обрядах богослужінь; 3) різниця у релігійній філософії та світогляді. Два центри християнства су-

перничали на ниві християнізації, борючись за право першими охрестити язичницькі народи. Понтифіки зазіхали на парафії патріарха та намагалися керувати ним. Натомість голова Східної церкви та візантійські імператори вбачали у таких діях Рима пряму загрозу своїй владі та незалежності.

У 1054 р. суперечності досягли такого рівня, що Папа Римський та константинопольський патріарх прокляли один одного і відмовилися визнавати владу конкурента хоча би над частиною християн. Ця подія увійшла в історію як **«Великий розкол»** («Велика схизма»). Церкву, підпорядковану константинопольському патріарху, стали називати ортодоксальною або **православною** («істинною»), а підвладну Папі Римському — **католицькою** («всесвітньою»). Християнство, що в Ранньому Середньовіччі змогло об'єднати європейців як одновірців, в **XI ст.** не змогло запобігти розколу Європи на два світи.

Сторінка з Книги Дарроу ірландської копії Євангелія VII ст. В оздобленні використано стародавні кельтські символи

Які обставини передували Великому розколу християнської Церкви? Назвіть головний наслідок цієї події.

5. Відмінності між католицькою та православною церквами. Відмінності між католиками і православними були перш за все обумовлені різницею у відносинах між Церквою та державою, а також різним ставленням Церкви до людини. Православна Церква не перебувала у конфлікті із владою, тому дійшла до нашого часу майже без змін. Натомість католицькі ієрархи вели боротьбу зі світською владою за свою незалежність і політичні права. Це спричинило суттєві зміни в католицькому світі впродовж його історії.

Критерії відмінностей	Православні	Католики
потойбічні уявлення	<i>Рай</i> — місце для праведників. <i>Пекло</i> — місце для грішників.	Окрім раю та пекла є <i>чистилище</i> — місце для очищення душ від незначних гріхів, перед потраплянням у рай.

обряд хрещення	<i>Занурення у воду.</i>	<i>Обливання водою.</i>
мова богослужінь та Біблії	<i>Грецька і церковнослов'янська — адаптована під розмовну мову кожного народу в окремості.</i>	<i>Латина — незрозуміла більшості населення мова давніх римлян.</i>
особливості богослужінь	<i>Місця вірян тільки стоячі.</i>	<i>Місця вірян сидячі.</i>
хресне знамення	<i>хрестяться справа наліво</i>	<i>хрестяться зліва направо</i>
положення про верховенство	<i>Ані Папа Римський, ані патріархи не є одноосібними очільниками Церкви.</i>	<i>Папа Римський – голова християнської Церкви.</i>
обряд причащання	<i>усі віряни причащаються хлібом і вином.</i>	<i>хлібом і вином причащаються лише священники, а всі інші віряни – лише хлібом.</i>
ставлення до Святого Письма	<i>Миряни мають право читати Біблію.</i>	<i>Миряни не мають права читати Біблію.</i>
роль мистецтва	<i>Церковні зображення святих на іконах та фресках (настінних малюнках).</i>	<i>Церковні зображення святих на фресках та вітражах (скляних вікнах).</i>
політична влада	<i>Церква залежна від світської влади і є додатком до влади монарха. Не бореться за свою самостійність.</i>	<i>Церква залежна від світської влади, але бореться за незалежність. Папа Римський має свою державу — Папську область (центр Італії).</i>
продаж посад (симонія)	<i>присутня</i>	<i>присутня</i>
відпущення гріхів за гроші (індульгенція)	<i>відсутня</i>	<i>присутня</i>

Як ви вважаєте, якби Православна Церква також боролася за свої політичні права зі світською владою, чи відбулися б у ній зміни? Яким чином вони б проявились?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Християнська мораль та світогляд стали визначальними для середньовічної людини. Це відобразилося у мистецтві, літературі та філософії, які тривалий час «обслуговували» інтереси Церкви.
2. Поширення монастирів у VI–XI ст. стане передумовою для розвитку європейської освіти, філософії та науки.
3. Сплата десятини — одна із визначальних складових у боротьбі між світською владою та Церквою у Західній Європі. Ця боротьба триватиме впродовж Середньовіччя і закінчиться становленням сильних монархій, ослабленням Католицької Церкви та народженням нової гілки християнства — протестантизму.
4. Протистояння між світською владою та Церквою призведе до формування сучасних європейських цінностей: 1) гроші мають працювати на державні інтереси; 2) політичний баланс сил; 3) взаєморозуміння між станами; 4) закони суспільного добробуту.
5. У боротьбі народжується прогрес. Православна Церква не боролася за політичні та економічні права зі світською владою, тому правителі православних держав демонстрували пасивність у проведенні важливих суспільних і правових змін.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Географічна близькість Константинополя до Русі-України, спільний торговельний шлях «із варяг у греки» та взаємовигідні політичні інтереси врешті підштовхнуть київських князів до прийняття східного християнства у X ст.
2. Великий розкол на багато століть зробив православних та католиків байдужими одне до одного. Два християнські світи не зможуть об'єднатися для спільної боротьби, коли в XIII ст. у Європу вторгнуться монголи, а у XV ст. прорвуться войовничі турки-османи.
3. Належність України до православного світу визначить її шлях після Середньовіччя. В боротьбі за свободу у XVII ст. українські політичні діячі оберуть союзника за релігійним принципом, зупинившись на православному Московському царстві, яке розцінить військовий союз як запрошення на панування. Відгомін цієї історичної помилки відчувається і сьогодні.

Дати для запам'ятовування:

- 313 р.** — Міланський едикт, легалізація християнства в Римській імперії.
IV ст. — Антоній Великий засновує перші монастирі.
V ст. — початок християнізації Ірландії.
V ст. — початок чернецтва у Західній Європі.
1054 р. — розкол Церкви на католицьку і православну гілки.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Що таке «Небесна Ієрархія»? В який приблизно час вона виникла? На вашу думку, для чого була вигадана «Небесна Ієрархія»? Як це могло бути пов'язано з устроєм середньовічного суспільства?

§12. РУСЬ-УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ X — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТ.: СТАНОВЛЕННЯ ІМПЕРІЇ ЗА КНЯЗЮВАННЯ ВОЛОДИМИРА І ЯРОСЛАВА

Пригадайте:

1. Які великі міста та племена входили до складу Русі-України в другій половині X ст.?
2. Хто із київських князів відзначився завойовницькою активністю? У походи проти кого він ходив?
3. Назвіть київських правителів IX–X ст. які приймали християнську віру? Чому Русь-Україна попри наявність деяких охрещених правителів не приймала християнство?

1. Прихід до влади Володимира Великого. Особливості його внутрішньої політики. Святослав був єдиним сином своїх батьків — князя Ігоря та княгині Ольги. Тому його право на київське княжіння ніким не заперечувалося. Натомість сам Святослав мав трьох синів. На той час у Руській державі не було законів чи порядку престолонаслідування. Усі троє синів Святослава прагнули стати князями київськими.

Після смерті Святослава княжити в Києві лишився його старший син **Ярополк**. Він зумів здолати спротив своїх братів — Олега, що княжив у деревлян, та Володимира, який керував Новгородом. Якщо Олег загинув у братовбивчій війні, то Володимир рятувався втечею у Скандинавію. Там він знайшов підтримку варягів і за кілька років повернувся. Дорогою на Київ, його військо підкорило Полоцьке князівство, а також племінні княжіння кривичів, дреговичів і сіверян. **У 980 р.** Володимир захопив Київ, і, убивши Ярополка, став князем. Пізніше, завдяки походам Володимира київському престолу підкоряються також білі хорвати з Прикарпаття, в'ятичі та радимичі між долинами р. Оки та верхів'ям Дніпра.

Портрет Володимира Великого із книги Миколи Аркаса «Історія України-Русі, 1912 р.

Князь **Володимир (980–1015 рр.)** вважав метою свого правління розширення меж держави і зміцнення князівської влади. Задля укріплення держави він проводив численні **реформи** — зміни в структурі управління.

За часів Володимира племінні княжіння остаточно зникають. Замість місцевих князів

Цікава цитата

«Хто не зайде завтра на ріку, багатий чи убогий, прошак чи робітник, буде моїм ворогом».

Володимир Великий, князь київський та всієї Русі-України

- До якої знакової події стосується цей вислів? Коли і з яких причин сталася ця подія? Яке значення вона відіграла для статусу Русі-України?

правитель посадив княжити власних синів. Щоб не залежати від кількості нащадків, князь провів **адміністративну реформу** — поділив державу на округи, кордони яких не збігалися з племінними княжіннями. Племінних князів із вірними їм людьми було переселено на південь держави, до кордонів із печенігами. Там вони долучилися до боротьби з печенігами та іншими степовиками, що вчиняли регулярні набіги.

Не можна сказати, що племінні князі вирушали на вірну смерть, адже Володимир провів **містобудівну реформу**. Він посилив кордони держави новими містами та фортецями. За його правління були засновані або значно розбудовані Чернігів, Володимир, Переяслав, Василів (нині Васильків). Увага приділялася не лише південним, а й східним кордонам — розвивалися міста Смоленськ, Ростов, Ярославль.

Вагомою була **військова реформа** Володимира. Окрім найманців-варягів князю стали служити «ліпші мужі» залучені до дружини з усіх підвладних племен. За попередніх князів дружинники отримували як плату частку від спільно зібраної данини, але Володимир став надавати воїнам земельні наділи для **кормління** — самостійного збору данини на власну користь. Такі наділи дружинникам не належали — їх не можна було передавати в спадок, дарувати чи продавати. Князь надавав дружиннику наділ лише на час служби, і міг забрати його будь-коли.

Фінансова реформа Володимира полягала в тому, що він першим став карбувати власні монети — **срібники та златники**. До того руси кори-

Срібник (ліворуч) і златник (праворуч) Володимира Великого

стувалися арабськими монетами або здійснювали натуральний обмін товарами. Монети Володимира містили його родовий герб — **тризуб**. Цей символ зображений на гербі незалежної України.

Після хрещення Русі-України князь Володимир проводив **судову реформу**. Вона полягала в розмежуванні судів: було створено окремі єпископські (християнські) та міські суди. Записаної збірки законів ще не існувало, проте судді користувалися усним зведенням — «**Уставом земляним**», який імовірно почав збиратися також за правління Володимира.

Причини хрещення Русі-України

Примирення із Візантією після невдалої війни Святослава Хороброго

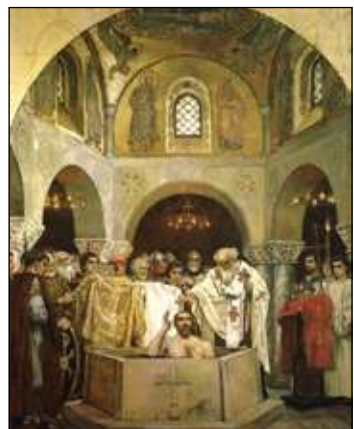
Необхідність централізації влади: одна віра-один Бог-один правитель

Зміцнити міжнародний авторитет Русі-України

Прагнення об'єднати племінні князівства під владою одного релігійного центру — Києва

Літопис подає легенду, згідно з якою Володимир обирав релігію, яка виглядала би найбільш величною. Прийняття саме християнства було вигідним і з політичної точки зору, аби держава набула поваги у Європі. Але була ще одна передумова, чому Володимир обрав саме християнство.

Незадовго до хрещення Києва по допомогу до київського князя звернувся візантійський імператор **Василій II**. У його державі вирувало повстання, і він прохав військової допомоги. Володимир пообіцяв надати 6 тисяч воїнів, а взамін попросив не багато й не мало — сестру імператора, **Анну**, собі в дружини. Руси виконали свою обіцянку, а візантійці — ні. Розсерджений Володимир зібрав військо, рушив на Крим, захопив і зруйнував важливе візантійське місто Корсунь (Херсонес, біля сучасного Севастополя). Заради миру візантійці таки погодилися віддати принцесу заміж за князя, але за умови, якщо той прийме християнство. Там же, в Херсонесі, Володимир охрестився, і вже з новою княгинею поїхав до Києва.

Хрещення Володимира. Фреска у Володимирівському соборі, Київ, 1890 р.

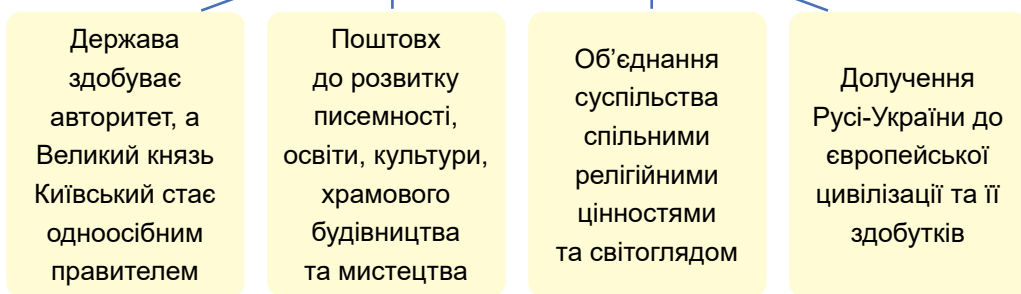

Прізвисько «Великий» Володимир отримав за **релігійну реформу**. Величезна держава була населена численними племенами, які треба було об'єднати спільною ідеєю. Князь також прагнув мати підтвердження свого авторитету з боку єдиної державної релігії. Спочатку він спробував у якості об'єднавчого фактору культ Перуна на основі традиційної язичницької релігії полян, але це не спрацювало.

За літописною легендою, князь розглядав три варіанти — християнство, іслам чи юдаїзм. Зрештою, вибір упав на християнство, яке дозволило би влитися до кола європейських держав. Володимир хрестив киян у **988 р.** У наступні роки охрестили інші міста. Подекуди це доводилося робити силою, якщо місцеві язичники чинили сильний спротив. Загалом процес християнізації Русі розтягнеться щонайменше на 200 років.

Особливість християнізації Русі-України полягала в тому, що хрестили переважно жителів та жительок міста, тобто всіх тих, хто дотичні до влади та фінансів. Єдина релігія мала сприяти кращій злагодженості в управлінні великою країною. Натомість більшість населення — селяни і селянки, зберігали язичницькі вірування та обряди впродовж століть. Християнство проникало в селянські общини поступово, органічно змішувалось з язичництвом і так сформувалось унікальне явище — *народне християнство*, суміш язичницьких традицій та християнської обрядовості.

Наслідки хрещення Русі-України

Відразу після хрещення киян Володимир наказав будувати величну кам'яну церкву на честь Богородиці. На її будівництво та утримання князь виділяв десятину свого прибутку, тому її називали **Десятинною церквою**. Пам'ятка архітектури не витримає навали монголів у **XIII ст.**

Чому Володимира можна вважати великим реформатором? Яке значення для Русі-України мало прийняття християнства?

2. Зовнішня політика Володимира Великого. Володимир розширював межі своєї держави шляхом завоювань, проте таким відчайдушним воїном, як його батько, не був. До його територіальних здобутків належать *Волинь* і «*Червенські міста*» на прикордонні з Польським князівством. Межі держави Володимира також включали землі балтського племені ятвягів, проте Руська держава ніколи не встановить стійкого контролю над ними.

Назвіть племена та міста, приєднані київськими князями Володимиром і Ярославом.

Опишіть географічні межі «Змієвих валів». Яку роль вони виконували для Русі-України?

Назвіть північні та південні географічні межі Русі-України станом на середину XI ст.

Які кочові племена переселились у Північне Причорномор'я після остаточної втечі печенігів?

Як ви вважаєте, що могло сприяти швидкому територіальному розширенню Русі-України в XI ст.?

Ходив Володимир і на схід — успішний похід проти *Волзької Булгарії* посприяв встановленню тривалого миру. Завдяки цьому руські купці отримали вільний доступ до Волги, і змогли вільно спускатися нею вниз у напрямку Каспійського моря. Цим шляхом були здійснені військові експедиції русів, внаслідок яких вони домоглися сплати данини від ослабленого *Хозарського каганату*. У часи Володимира *Тмуторокань*, яку підкорював ще Святослав, остаточно увійшла до складу держави.

Серйозним ворогом Русі часів Володимира були печеніги. Для захисту від степових набігів з півдня, князь заснував місто Переяслав. За легендою, саме тут Кирило Кожум'яка «перейняв славу» (поборов) печенізького богатиря. Додатково Володимир захистив південні кордони «**Змієвими валами**» — величезною системою дерев'яних оборонних споруд високими земляними насипами. Деякі історики та історикині вважають створення «Змієвих валів» заслугою попередників Володимира, а йому приписують лише розширення їхньої системи. На захист валів князь направляв родоплеменну знать підкорених племінних князів. Приймаючи перший бій і попереджаючи тили про напад здалеку помітними стовпами диму, захисники «Змієвих валів» допомагали Києву.

Попри участь у багатьох війнах, Володимир був прихильником миру. Про це свідчить його активна **шлюбна дипломатія**. У добу Середньовіччя родинні зв'язки між монархами дозволяли поліпшити відносини, заручитися військовою чи фінансовою підтримкою, отримати виключні торговельні права. Одруживши синів із принцесами, Володимиру вдалося породичатися із європейськими правителями: син *Святополк* був одружений з донькою польського князя Болеслава, а син *Ярослав* — з донькою короля Швеції Олафа Шетконунга. Сам Володимир був одружений із сестрою візантійського імператора.

Шлюбна дипломатія — укладення шлюбів між представниками держав з метою підтримки взаємовигідних відносин.

Навіть без шлюбної дипломатії Володимир підтримував зв'язки із численними державами, включаючи Священну Римську імперію, Угорщину, Вірменію. До нього двічі приїздили послы Папи Римського, а він у відповідь двічі відправляв своїх послів до Рима. За часів Володимира Русь-Україна стала могутньою державою, повноцінним членом європейської спільноти, центром східноєвропейської торгівлі.

Які зовнішньополітичні кроки князя Володимира сприяли формуванню безпеки Русі-України та піднесенню її міжнародного авторитету?

3. Прихід до влади Ярослава Мудрого та його внутрішня політика. Князь Володимир помер, так і не запровадивши чіткого принципу престолонаслідування. Синів у нього було понад десять, і хоч на київський престол претендували не всі, держава по смерті колишнього князя поринула в міжусобиці. В ході боротьби 1015–1019 рр. загинули чотири сини Володимира. Основними претендентами на київський трон виступали Святополк та Ярослав. Нетривалий час у Києві правив **Святополк**, у літописі названий **Окаянним**, а **Ярославові** довелося тікати до Новгороду, де за життя Володимира він був намісником. Там він пішов шляхом батька — знайшов підтримку варягів, повернувся з ними до Києва і переміг брата.

Установивши свою владу в Києві, Ярослав зіткнувся ще з одним претендентом, і теж братом. **Мстислав** був князем Тмуторокані, і рушив у похід на Київ. У **1024 р.** між військами братів відбулася битва, і Ярослав погодився віддати братові усе лівобережжя Дніпра разом із Черніговом. Після цього брати помирилися: війна припинилась, а Ярослав та Мстислав неодноразово допомагали одне одному військами, правлячи державою сумісно. У **1036 р.** Мстислав помер, і Ярослав знову став одноосібним правителем.

Правління Ярослава (**1019–1054 рр.**) — доба найвищого розквіту та найбільшої могутності Русі-України. Цей князь дбав про внутрішнє зміцнення своєї держави. Взявши за взірець Константинополь, князь почав розбудовувати та укріплювати Київ. Перлиною столиці став **Софійський собор** — присвячений Мудрості Божій. Споруду заклали у **1011 р.**, ще до Ярослава, а завершили будівництво **1037 р.** Саме тут буде резиденція київського митрополита.

*Ярослав Мудрий,
іконописне
зображення*

*Пам'ятник
Ярославу
Мудрому у Києві.
Князь тримає
в руках макет
збудованого ним
Софійського
собору*

Візантії, посприявши хрещенню Русі-України, спочатку вважали, що північні сусіди потрапили в культурну залежність від них. Константинопольський патріарх як вищий за статусом, ніж київський митрополит, призначав митрополитів самостійно, обираючи їх із греків. Під кінець свого правління Ярослав використавши власний авторитет, поставив у **1051 р.** Київським митрополитом першого русина — **Іларіона**, священника із церкви Спаса на Берестові. Новий митрополит мав репутацію дуже освіченої та скромної людини. Разом з князем брав участь у книгописанні та перекладі іноземних праць. Також Іларіон був автором твору «**Слово про закон і благодать**» — однієї з перших писемних пам'яток тієї доби. Окрім філософських тем, твір захищав самостійність держави і Церкви, заперечував претензії Візантії на втручання в справи Русі-України.

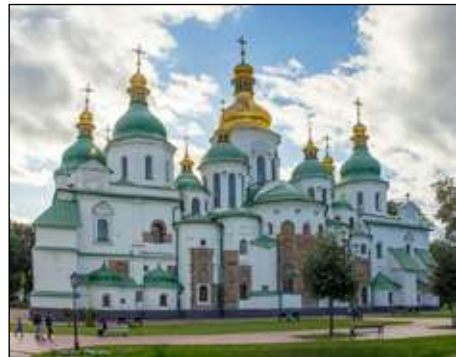
Ярослав мав жагу до знань, любив читати і сам багато писав. Він заснував у Києві при Софійському соборі першу *бібліотеку* та перший *скрипторій* — місце для перекладу і переписування книг.

За правління Ярослава почалось створення «**Руської правди**» — першої письмової збірки законів Русі-України, яка була основою законодавства впродовж XI–XIII ст. Цей кодекс є головним джерелом з історії організації суспільства, господарства та побуту Русі-України. «Руська правда» закріплювала стану та майнову нерівність, але водночас захищала приватну власність та людське життя. Кровна помста була заборонена. Згідно із законом, за злочин сплачувався грошовий штраф, розмір якого залежав від провини винуватця.

Попри суттєві здобутки, князь Ярослав допустив одну вагому помилку. За заповітом **1054 р.** він розділив землі Русі-України між п'ятьма синами, чим заклав основи державної роздробленості. Давши нащадкам однакове право на прав-

*Собор Святої Софії Київської.
Макетпервісного вигляду
в XI ст.*

*Софійський собор у Києві.
Сучасний вигляд*

ління у Києві, Ярослав створив привід для міжусобної боротьби за верховну владу. Міжусобиця почнеться майже одразу після його смерті і триватиме з перервами півтора століття.

Головні положення «Руської правди»

закріплення
майнової
нерівності

визначення прав
і свобод різних
верств
суспільства

захист приватної
власності та
охорона життя

кровна помста
змінена вироку –
грошовим
відшкодуванням

Як ви вважаєте, чому історики дали князю Ярославу прізвисько «Мудрий»? Чому заповіт Ярослава спричинив роздробленість Русі-України?

4. Зовнішня політика Ярослава Мудрого. Князь Ярослав не вирізнявся войовничістю, однак змушений був не раз захищати кордони держави від сусідів. За час свого правління він відвоював у поляків Червенські міста, втрачені внаслідок міжусобиці після смерті Володимира Великого, а також здобув Перемишль та Белз. У **1036 р.** князь прийняв бій із печенігами, які підступили до Києва і завдав їм нищівної поразки, після якої вони назавжди покинули причорноморські степи. Вслід за печенігами згодом прибувають торки, але зазнаючи поразок від княжого війська, нові племена степовиків дедалі частіше наймаються на службу, стаючи союзниками Русі.

Цікава цитата

«За часів Ярослава Мудрого простежувалась боротьба двох партій: прихильників формування руської державності та прихильників політичної роздробленості. Прибічники руської державності хотіли, щоб князі та їх дружина назавжди оселилися в найбільших містах, «зрослися з народом». Прибічники роздробленості воліли продовження багатонаціональної співпраці між князями, варязьким купецтвом та візантійським вищим духовенством. З цих же причин, вони не хотіли бачити слов'янина на чолі Київської митрополії».

Омелян Пріцак, україно-американський історик ХХ-ХХІ ст.

- Про які проблеми в Русі-Україні ХІ ст. говорить автор цитати? На сторону якої «партії» пристав Ярослав Мудрий? Назвіть історичні факти, які це підтверджують. Чи був вибір князя правильним? Аргументуйте відповідь.

У питаннях міжнародних відносин Ярослав спирався на шлюбну дипломатію ще більше, ніж його батько. Сам Ярослав був одружений зі шведською принцесою, сестру віддав за польського короля, синів одружив із польською, візантійською та німецькою принцесами. Його доньки стали королевами Норвегії

Назвіть країни, які підпадали під шлюбну дипломатію Ярослава Мудрого

та Угорщини, а найбільше прославилася **Анна**, королева Франції. За широкі родинні зв'язки князя прозвали «тестем Європи».

Прагнучи відігнати войовничих сусідів, Ярослав будував на північних та південних кордонах своєї держави фортеці. Дві з них мали назву **Юр'їв**, на честь християнського імені Ярослава — зараз це міста Тарту (Естонія) та Біла Церква (Київська область). Постійно воюючи зі степовиками, князь чи не першим став масово переманювати їх на свій бік. Ядро дружини Ярослава становили варяги.

Відносини з Візантією за часів Ярослава були неоднозначними — руси намагалися не впадати в залежність від держави, яка їх охрестила. У 1043 р. відбувся невдалий руський похід на Константинополь, а за умовами миру було укладено ще один династичний шлюб. У Всеволода Ярославовича та візантійської принцеси Анастасії народиться син Володимир, який стане переяславським, а згодом великим київським князем і носитиме візантійське прізвище — **Мономах**.

За часів Ярослава Русь-Україна утвердилась як важливий політичний гравець. Держава здобула вагому репутацію і у Європі, і на Близькому Сході.

Перелічіть найсуттєвіші відмінності між Католицькою та Православною церквами в Середньовіччі.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Після завоювань Володимира Великого, західні королівства вперше стикаються кордоном із Руссю-Україною. Польща і Угорщина вступають в довготривалу територіальну боротьбу з русичами.
2. Династичні зв'язки між династією Рюриковичів та польських П'ястів стануть визначальними. Впродовж XI ст. польські правителі будуть неодноразово залучатися до князівських міжусобних війн за Київський трон.
3. Інтереси до так званих Червенських міст (регіони Галичини, Волині, Люблінщини, Холмщини і Посяння) неодноразово ставатимуть «каменем спотикання» у польсько-руських відносинах.
4. Династичні шлюби Русі-України зі Швецією та Норвегією сприятимуть культурному обміну та прискорять християнізацію скандинавських держав.
5. Завдяки шлюбу Анрі Капетинга з київською принцесою Анною Ярославною, французька монархія буде врятована від династичної кризи.
6. Після хрещення Русі-України, Візантія здобуде потужного союзника та економічного партнера. Руські дружини впродовж XI-XII ст. допомагатимуть візантійським імператорам приборкувати бунти та боронити кордони імперії від загарбників.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. «Змієві вали» у Середньому Подніпров'ї на багато віків зафіксують межу між руською цивілізацією та кочівницьким світом. Назва «Україна» буде вперше вжита у літописах саме в контексті цього регіону та його боротьби з половцями, які прибудуть на зміну печенігам.
2. Фінансова реформа Володимира Великого прискорить розвиток товарно-грошових відносин в Русі-Україні. Пожвавиться торгівля, а ремесла зазнають суттєвих вдосконалень.
3. Саме завдяки фінансовій та судовій реформі розпочнеться справжній розквіт руських міст, який триватиме до XII ст., коли міжусобна боротьба сягне критичного рівня.
4. Хрещення Русі-України за східним обрядом позитивно вплине на розвиток руської освіти, науки та культури за візантійським зразком. Впродовж XI-XII ст. культурний рівень Русі буде значно вище порівняно з більшістю європейських християнських королівств.
5. «Заповіт Ярослава» укладений на засадах рівності та справедливості, обернеться жорстокою міжусобною боротьбою його нащадків за Київський престол. Врешті, це стане однією з причин занепаду руської цивілізації.
6. Внаслідок шлюбної дипломатії Ярослава Мудрого, Русь-Україна стане прихистком для багатьох європейських правителів-вигнанців, які користуючись правом рідства з Рюриковичами, знайдуть в Києві політичний захист. Перебуваючи в Русі, деякі з таких монархів підготують достатньо сил, щоб відновити свої права на трон.

Дати для запам'ятовування:

980–1015 рр. — правління Володимира Великого.

988 р. — хрещення Русі-України.

1019–1054 рр. — правління Ярослава Мудрого.

1037 р. — завершення будівництва Софійського собору.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Дослідіть особливості правління великого князя Ярополка Святославича (старшого сина Святослава Хороброго), зокрема проблеми релігійного питання. Хто імовірно винний у вбивстві Ярополка – князь Володимир чи його варяги? Спробуйте аргументувати думку.
2. Якби ви були на місці одного з цих князів: висловіть свій план дій для недопущення кризи.
3. Дослідіть історію першого шлюбу князівни Анни Ярославни з Анрі (Генріхом) Капетингом. Що на вашу думку в цій історії є правдою, а що вигадкою? Поясніть свою позицію.

§13. ТРИУМВІРАТ ЯРОСЛАВИЧІВ ТА ПОЛІТИЧНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ РУСИ-УКРАЇНИ

Пригадайте:

1. Чому доба правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого вважається періодом розквіту Русі-України?
2. Через що виникали і чим закінчувались князівські міжусобиці кінця X – початку XI ст.?
3. Які кочівницькі народи прибувають у Північне Причорномор'я після вигнання русичами печенігів 1036 р.?

1. Триумвірат Ярославичів. Ярослав Мудрий пам'ятав руйнівний вплив міжусобиць, коли спадкоємці борються за трон, проливаючи кров одне одного. Тому своїм синам він лишив чітку настанову — *«бути разом і дбати про свою рідну землю»*.

Прагнучи справедливого поділу влади, Ярослав перед смертю склав заповіт (**«Заповіт Ярослава»**), за яким кожен із п'яти його синів впродовж життя, мав право зайняти київський трон. На момент смерті Ярослава княжити в Києві мав старший син, Ізяслав, тоді як четверо інших отримували **уділи** (окремі князівства) з центрами в Чернігові, Переяславі, Володимирі-Волинському та Смоленську. Верховна влада в державі передавалася не синам, а наступному по старшинству братові, що спричиняло переміщення всіх князів з одного уділу до іншого.

«Заповіт (Ряд) Ярослава» — порядок престолонаслідування, складений у 1054 р. перед смертю Ярослава Мудрого. Згідно заповіту, трон правителя переходив від старшого брата до молодших братів, а по смерті братів — від старших синів старших братів до молодших синів молодших братів. Таким чином, кожен в родині Рюриковичів міг стати великим князем.

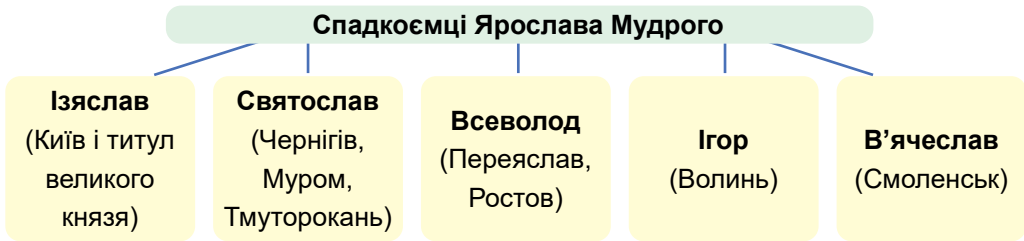
Уділ — окреме князівство, яким керує князь, залежний від великого київського князя.

Вотчина — в Русі-Україні назва спадкового землеволодіння (досл. «від отця»), яке можна було передати у спадок, продати чи подарувати.

Триумвірат — одночасне співправління трьох правителів у одній державі.

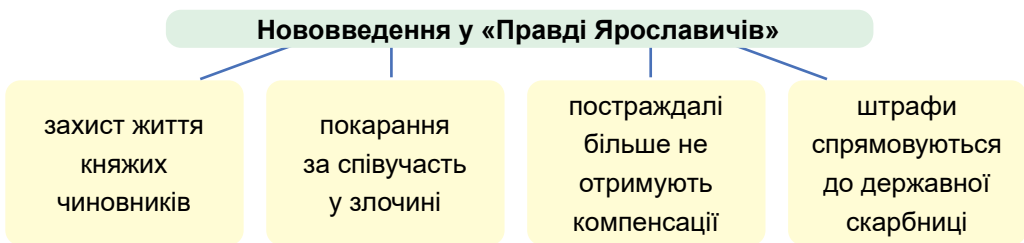
Після смерті Ярослава у 1054 р. київським князем став **Ізяслав**, проте два наступні за чергою брати — **Святослав**, що княжив у Чернігові, та **Всеволод**, князь переяславський — його зверхності не визнали, тому Ізяслав погодився на співправління. Період **1054–1073 рр.** в історії Русі-України відомий під назвою триумвірат Ярославичів — співправління братів Ізяслава, Святослава та Всеволода.

Молодші брати Ігор та В'ячеслав померли замолоду, залишивши після себе спадкоємців немовлят. Тріумвіри перейняли їх уділи під свій контроль у «тимчасове володіння». Ця обставина зумовить сплеск міжусобної боротьби, коли сини Ігоря та В'ячеслава виростуть і заявлять претензії на спадок.

Заповіт Ярослава зі справедливим престолонаслідуванням мав зберегти єдність та мир в Русі-Україні, однак не врахував швидкого збільшення кількості нових спадкоємців та раптові смерті вже наявних претендентів. В новоствореній системі спадкування почали проявлятися негаразди й суперечки, які звели чіткий порядок престолонаслідування нанівець.

Позитивним досягненням доби Тріумвірату варто вважати подальше вдосконалення правової системи. У **1072 р.** тріумвіри доповнили «Руську Правду» новими законами. Оновлена збірка отримала назву «**Правда Ярославичів**». Її поява була результатом розвитку міст та спроби централізації влади через збільшення чиновницького апарату.

Як ви розумієте, чому заповіт Ярослава не помирило його синів, а призвело до міжусобиць та дроблення держави?

2. Половецька загроза. Початок великої міжусобиці.

В добу тріумвірату Русь-Україна зазнає нападів нових кочівників — **половців**, тюркомовних племен, що прибули з каспійських та волзьких степів. Перша літописна згадка про їх вторгнення датується 1055 р. Приблизно в цей же час прибувають **торки**, тікаючи від половецького переслідування. Спочатку торки ставились

вороже до Русі, але після кількох поразок від військ тріумвірату, вони наймаються на службу до Ярославічів.

У **1068 р.** тріумвірат зазнав серйозного удару ззовні — потерпів велику поразку в **битві на річці Альта**. Тріумвіри поховалися по своїх фортецях, а кияни, розлючені бездіяльністю Ізяслава, вигнали князя з міста. За півроку він повернувся назад та з допомогою польського війська покарав учасників бунту. У **1073 р.** тріумвірат розпадеться, незадоволені Ізяславом, Святослав та Всеволод виженуть його з країни.

Великокнязівський престол впродовж **1073–1076 рр.** посідатиме Святослав, який посилить централізацію влади. У найважливіших містах він саджатиме на правління своїх синів, племінників та вірних намісників. Для підтримання порядку Святослав спирався на військо Всеволода. Історики вважають, що в цей період існував **дуумвірат** — співправління двох князів.

Після смерті Святослава у 1076 р. великокнязівський престол займає Ізяслав, повернувшись з вигнання. Всеволод у віддяку за свою підтримку, отримує від брата Чернігів — колишній уділ Святослава, але Олег, син Святослава, збройно виступив проти цього. Для здобуття бажаного, Олег спирався на половецьке військо. З того часу, **Ольговичі** — нащадки Олега — будуть протягом кількох поколінь боротися за владу та вплив у державі. Половці стануть жахливим знаряддям у князівській ворожнечі, спустошуючи міста та забираючи людей у рабство.

Після загибелі Ізяслава у битві проти Олега, на київський престол зійшов **Всеволод** (1078–1093 рр.). Справою його життя стає боротьба проти половців та приборкання територіальних претензій з боку обділених родичів, які прагнули отримати свої уділи. Для підтримання цілісності держави, князь створив родинний дуумвірат, спираючись на підтримку свого сина Володимира Мономаха, який княжив у Переяславі.

*Битва на річці Альта, 1068 р.
Мініатюра з Радзивіллівського
літопису. XV ст.*

*Олег
Святославич,
засновник роду
Ольговичів, на
монеті XI ст.*

*Пам'ятник
Любецькому
з'їзду князів у
сучасному Любечі
(Чернігівщина),
нагорі – Володимир
Мономах.
Скульптор
Г. Єршов. 1997 р.*

В умовах ослаблення центральної влади у деяких містах посилилися **бояри** — місцева знать, заможна верхівка, яка на свій розсуд виганяла та запрошувала князів. Руська держава продовжувала існувати як когорта удільних князів, що об'єднує спільна потреба боротьби проти кочівників.

Київський князь більше не ухвалював загальнообов'язкових рішень, тому виникли **снеми** — князівські з'їзди, на яких удільні князі ухвалювали спільні рішення або узгоджували військові дії проти половців. У **1097 р.** на снемі у **Любечі** ухвалили новий порядок наслідування престолу. Заповіт Ярослава фактично скасували, закріпивши передачу влади в князівствах від батька до сина. Уділи можна було передавати у спадок. Так з'явилися **вотчини** — спадкові князівські та боярські землеволодіння. Поділ держави був остаточно узаконений.

Чому на Любецькому з'їзді князі змушені були скасувати Заповіт Ярослава та змінити принцип спадкування влади? Які події зумовили появу окремої князівської гілки Ольговичів?

3. Правління Володимира Мономаха та його сина Мстислава. Володимир Мономах (1113–1125 рр.), син Всеволода Ярославича, протягом життя дотримувався заповіту діда, тому встиг побувати князем у Смоленську, Чернігові, Переяславі. Усюди він показував себе як здібного та розумного правителя, завойовував повагу містян та місцевих бояр. У **1094–1113 рр.** він княжив у Переяславі, на кордоні зі Степом, і ефективна оборона держави від степовиків чимало завдячує саме йому. Сам він стверджував, що провів близько 80 переможних походів проти половців.

Володимир Мономах не мусив ставати київським князем, але в столиці у **1113 р.** спалахнуло повстання. Після смерті попереднього князя прості кияни, скористав-

*Володимир Мономах.
Уявна реконструкція
в експозиції музею*

Русь-Україна за Триумвірату Ярославичів та в добу великої князівської міжусобиці

1. Опишіть географічні межі половецьких орд в Північному Причорномор'ї. Які сучасні області України входили до половецьких кочовищ?
2. Знайдіть на карті володіння Володимира Мономаха до того, як він став великим київським князем.
3. Покажіть головні князівства Русі-України наприкінці XI ст.
4. Які із князівств були найближче до європейських королівств, а які до Балтійського регіону?

шились слабкістю влади, зводили рахунки з пригноблувачами — боярами та купцями. Останні зібралися на віче й двічі запрошували на княжий престол Мономаха як сильного лідера, здатного навести лад.

Першого разу він відмовився. Вказав на своє посереднє місце в черзі престолонаслідування за заповітом Ярослава, а також посилався на рішення князів у Любечі. Другого разу все ж погодився, щоб у Києві остаточно не запанував безлад. Володимир Мономах став засновником княжої гілки **Мономаховичів**, які впродовж XII ст. боронитимуть Київські землі від Ольговичів та їх соратників.

Перший крок Мономаха на великокнязівському троні — ухвалення «**Статуту Володимира Всеволодовича**» як доповнення до «Руської правди». Останню доповнювали не раз, але новий князь вніс положення, що стосувалися всіх верств населення і мали стати запобіжником для майбутніх повстань. Найбільш важливими змінами були:

- Повноваження лихварів суттєво обмежені;
- Вільна людина не стає холопом (рабом) за борги, якщо втратила майно через нещасний випадок;
- Уперше чітко визначено права та обов'язки закупів — селян, що відпрацьовують борг;
- Податки для міщан зменшено.

Володимир Мономах після тривалої перерви став передостаннім київським князем, якого слухаються інші князі. Мудрий правитель діяв як силою, так і дипломатією, йому підкорилася більшість руських земель. Половців він винищив стільки, що вони ще сорок років

Символом російської царської влади з XV ст. вважається так звана **шапка Мономаха**. Золотий головний убір, оторочений соболиним хутром, начебто подарував своєму онукові, Володимир Мономаху, візантійський імператор Константин IX. Московські князі, демонструючи шапку, твердили, що вона свідчить про їхнє походження від візантійських імператорів та великих князів київських. Сучасні історики мають інший погляд на цю реліквію, вважаючи її подарунком монгольського хана Узбека, зробленим **на початку XIV ст.** Московські правителі дійсно були нащадками Володимира Мономаха, проте його син **Юрій Долгорукий (1090–1157 рр.)**, засновник династії **Юрійовичів**, практично не мав дійсних шансів на київський престол як лише шостий син славнозвісного батька. Долгорукий досяг певних успіхів у міжусобицях завдяки військовій силі, і двічі був князем київським по два роки. Проте більшу частину життя він княжив на північному сході держави — в **Заліссі**, де, заснував у **1147 р.** **Москву**. Його нащадки вигадали легенду про шапку, аби виглядати не вигнанцями, а єдиними і законними спадкоємцями великих династій.

Цікава цитата

«Коли не вибачите гріхів брату, то і вам не відпустить Отець ваш небесний».

Володимир Мономах, великий князь київський та всієї Русі-України

- Які політичні події в Русі-Україні могли спонукати князя до такої поради? Як ті події відобразились на становищі нашої середньовічної держави? До яких людських цінностей звертається Володимир Мономах своїм висловом?

не займатимуть Русь. У безпечній та стабільній державі розвивалася економіка та торгівля, а в Києві вперше в історії збудували міст через Дніпро — дерев'яний. Шлюбна дипломатія активно застосовувалася для утворення міцних зв'язків за кордоном: князь був старим, діти його — дорослими, тому він одружував онуків.

У 1117 р. Володимир Мономах створив **«Повчання дітям»** — твір виховного змісту, в якому на власному життєвому досвіді пояснює нащадкам, як треба жити та поводитися для досягнення успіху. Попри те, що «Повчання» складене 900 років тому, чимало порад Мономаха були би доречними і сьогодні.

Мстислав (1125–1132 рр.), старший син Володимира Мономаха, успішно продовжував політику батька. Він був останнім київським князем, який мав реальну владу на більшій частині території Русі. Його правління несло державі стабільність та процвітання, а своїх дочок він зумів видати за правителів Візантії, Норвегії, Данії та Угорщини. Нетривале правління князя, якого нащадки називатимуть Великим, зумовлене тим, що він, як і його батько, зійшов на престол уже в поважному віці.

Мстислав за життя допустив велику історичну помилку — підтримав Ольговичів у боротьбі за Чернігів. Цей рід принесе чимало лиха Русі-Україні, бо постійно претендуватиме на київський престол і провокуватиме міжусобиці, активно залучаючи до них половців.

*Мстислав
Володимирович
(Великий).
Уявний сучасний
портрет*

Як Володимирі Мономаху вдалося об'єднати державу під своєю владою? Чому він був мудрим правителем?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. У ході князівських міжусобиць, від Києва відокремлюються північні та північно-східні землі, які сформують окремі державні утворення з власними політичними системами: Новгородська боярська республіка, Володимиро-Суздальське князівство та Московське князівство.
2. Унаслідок ослаблення центральної влади, Русь-Україна втрачає контроль над балтійськими племенами. В їх середовищі будуть поступово відбуватися державотворчі процеси, що врешті призведе до появи у середині XIII ст. Великого князівства Литовського.
3. Доба великої князівської міжусобиці XI–XIII ст. збіглася із переорієнтацією торгових шляхів у Європі. Поступово занепадає шлях «із варяг у греки», який стимулював розвиток руських міст та дозволяв Києву вести централізаторську політику. Вже у першій половині XII ст. окремі князівства починають тяжіти до торгівлі у Балтійському регіоні або до сусідніх європейських королівств: Угорщини, Польщі, Чехії.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. «Заповіт Ярослава» являв собою справедливу систему спадкування влади, але надто заплутану та непрактичну. Замість припинення чвар, цей порядок спадкування призведе до великої князівської міжусобиці, яка триватиме аж до вторгнення монголів у XIII ст.
2. У ході боротьби за великокнязівський престол сформуються дві протиборчі князівські гілки — Ольговичі та Мономаховичі. З гілки Мономаховичів вийде засновник Москви Юрій Долгорукий.
3. Залучення до князівських чвар половців призведе до гальмування міського життя на півдні Русі-України. Боячись грабунку, загибелі чи потрапляння в рабство, чимало русичів покинуть свої домівки та мігрують у малозаселені північно-східні землі (Залісся).
4. Міжусобиця та подальше дроблення уділів призвели до появи безземельних князів-ізгоїв, які не знаходячи собі місця, долучались до воєнних дій або відправлялись на освоєння Залісся.
5. Вторгнення половців призведе до втрати Києвом контролю над Тмутороканським князівством, Кримським півостровом і транзитним торговим шляхом з Кавказу і Близького Сходу. Можливість використання шляху «із варяг у греки» також зникне.
6. «Правда Ярославичів» переживе Руську державу. Цей кодекс став основою руського судочинства і проіснує з певними правками до XVI ст. Її зміст ляже в основу правових систем Литви та Польщі, які розділять українські терени у XIV ст.

Дати для запам'ятовування:

- 1054 р. — «Заповіт (Ряд) Ярослава».
 1054–1073 рр. — триумвірат Ярославичів.
 1068 р. — битва на річці Альта.
 1072 р. — «Правда Ярославичів».
 1073–1076 рр. — правління Святослава Ярославича.
 1078–1093 рр. — правління Всеволода Ярославича.
 1097 р. — снем у Любечі.
 1113 р. — київське повстання. Володимир Мономах стає Великим князем Київським.
 1125–1132 рр. — правління Мстислава Володимировича.

ТЕСТ ДО ТЕМИ**Історична бесіда**

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Виділіть головні та другорядні причини з яких «Заповіт Ярослава» не зміг забезпечити мир та злагоду в Русі-Україні. Які поправки до «Заповіту Ярослава» ви б внесли аби не допустити тих подій про які вам вже відомо?

Тестові завдання до розділу I
«Народження Середньовічної Європи»

Узагальнення знань
до розділу I «Народження Середньовічної Європи»

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЗА МЕЖАМИ ЄВРОПИ

§14. АРАБИ ТА НАРОДЖЕННЯ ІСЛАМСЬКОГО СВІТУ

Пригадайте:

1. Що таке релігія? Що таке політеїзм та монотеїзм?
2. Хто такі кочівники та чим вони займаються?
3. Що таке імперія та як вона утворюється?

1. Виникнення нової релігії — ісламу. Аравійський півострів вирізняється суворим кліматом. Це посушлива пустеля, в якій відсутні річки. У пустелі лише зрідка трапляються квітучі оази — місця з доступом до свіжої прісної води та плодючими ґрунтами. Попри складні умови, Аравійський півострів ніколи не був безлюдним, адже через нього проходили торгові шляхи, якими каравани возили верблюжу шерсть, фініки, рабів, слонову кістку, шовк, перли, зерно та інші товари. Активній торгівлі сприяло географічне розташування регіону — на стику Азії та Африки, дорогою до Європи.

Населення Аравійського півострова складалося з розрізних племен арабів, які жили як у містах, розташованих в оазах, так і безпосередньо в пустелі (так звані бедуїни). Величезні відстані між оазами і невелика кількість населення не дозволили арабам створити власну державу раніше: кожне плем'я мало власні інтереси, а людей для контролю за безмежною пустелею не вистачало. Не мали арабські племена і спільної релігії — були язичниками, вірили в духів, поклонялися ідолам численних богів.

Оаза в Аравійській пустелі — сучасний вигляд

Архангел Джебраїл розповідає Мухаммедові правила ісламу. Манускрипт початку XIV ст.

Близьке сусідство з християнами та юдеями сприяло проникненню в арабські землі ідеї про те, що Бог має бути лише один. У **610 році** 40-річний мешканець з міста **Мекка**, якого звали **Мухаммед** (570–632 рр.), оголосив, що йому наснився сон, у якому архангел Джебраїл (Гавриїл) розповів йому про існування єдиного Бога — **Аллаха**. Також Мухаммеду відкрилися закони нової віри, яку назвали **ісламом** — у перекладі з арабської «смирненністю» (перед волею Аллаха). Мухаммед став **пророком** (тим, хто спілкується з вищими силами), а послідовників нової віри стали називати мусульманами, що перекладається як «слухняні» або «вірні».

Іслам (з араб. – «Покірність Богу») – монотеїстична релігія, заснована пророком Мухаммедом в Аравії на початку VII ст. Послідовники ісламу – мусульмани. На сьогодні це друга після християнства релігія з понад 1,5 млрд послідовників.

Філософія ісламу досить широка, вона викладена в священній книзі мусульман — **Корані**. Водночас існують *п'ять стовпів* ісламу — основних принципів, які не підлягають жодним запереченням:

- Існує один єдиний Бог — Аллах, а Мухаммед є його пророком.
- Правовірний мусульманин повинен турбуватися про спасіння своєї душі, а для цього треба молитися (здійснювати намаз) щоденно по п'ять разів.
- Мусульмани повинні жертвувати частину своїх прибутків на користь тих, хто цього потребує.
- У священний місяць **рамадан** вірянам заборонено їсти та пити у світлий час доби. Це можна робити тільки вночі. Завдяки суворому посту мусульмани вчаться цінувати їжу та напої, а також співпереживати тим, у кого немає цих благ.
- Для кожного мусульманина вкрай бажаним діянням є хадж — відвідини священного міста Мекка. Таку мандрівку необхідно здійснити хоч б раз у житті.

У рідному місті Мухаммед спочатку не домогся успіхів — багатії Мекки не підтримали ідеї пророка, а його послідовників переслідували. Життя в Мекці для мусульман ставало дедалі небезпечнішим, тому в **622 р.** відбулася **гіджра** — переселення Мухаммеда разом із усіма послідовниками до іншого міста, **Медини**. Серед мешканців Медини ідеї ісламу швидко набули популярності, тому мусульманський календар веде відлік саме від гіджри, а не від перших проповідей. У **630 р.** Мухаммед на чолі численних прихильників із Медини повертається до Мекки — тепер місцева знать змушена його визнати. Мекка стає головним духовним центром мусульман, а вплив ісламу починає стрімко поширюватися. Мухаммед очолює нову державу і як світський правитель, і як духовний очільник усіх мусульман.

*Мухаммед повертається до Мекки і нищить ідолів.
Ілюстрація початку XIX ст.*

У яких умовах виникнув іслам? Які тогочасні релігії вплинули на ідеї ісламу?

2. Арабо-мусульманська імперія — Халіфат. Іслам передбачає, що навернення представників інших релігій на мусульман — це богоугодна справа. Хоча ранні мусульмани лояльно ставилися до християн та юдеїв, вони від самого початку прагнули поширити свою владу (як владу Аллаха) на якомога більші території. До своєї смерті у 632 р. Мухаммед устигнув об'єднати арабів, але іслам як релігія передбачав **експансію** (територіальне збільшення держави способом завоювань) також і на інші народи.

Халіфат — теократична арабська держава, в якій панує іслам, а очолює таку державу — халіф. Халіфат виник в VII ст. внаслідок арабських завоювань.

Халіф — правитель халіфату, який поєднував у собі функції верховного судді, верховного воєначальника та верховного священнослужителя.

Експансія — розширення меж панування народу за рахунок завоювання сусідніх територій.

Дуже розвинені товарно-грошові відносини

Толерантність до інших народів та вірувань

Віра в «священність» війни з іновірцями

Добровільне навернення в іслам

Теократичність держави (халіф має вищу духовну владу)

По смерті Мухаммеда управління державою перейшло до його родичів та близьких друзів. Наступних правителів стали називати **халіфами**, тобто намісниками пророка. Держава отримала назву **Арабський халіфат** і мала такі характерні риси:

Після смерті Мухаммеда в 632 р. арабську державу тридцять років очолювали його найближчі сподвижники — чотири праведних халіфи (намісники пророка) Абу-Бакр, Омар, Осман і Алі. Їхніми головними завданнями стали подолання віровідступництва, укріплення ісламської віри серед арабських племен, встановлення єдиних мусульманських законів та норм поведінки. В зовнішній політиці вони починають військові дії проти **Візантії** на півночі та проти **Сасанідської імперії (Ірану)** на сході. Головна мета завоювань — взяти під контроль важливі торговельні шляхи в Аравії та повернути до ісламу якомога більше народів.

Якщо на момент смерті Мухаммеда держава контролювала не більш ніж половину Аравійського півострова і ніде не виходила за його межі, то в 661 р. їй належала територія від Лівії на заході до Ірану на сході, і від Кавказу на півночі до Ємену на півдні.

Коли загинув Алі — четвертий праведний халіф, у державі відбувся розкол. **Мусульмани-шиїти**, вважали що наступними халіфами можуть бути лише родичі Мухаммеда та Алі. Натомість **мусульмани-сунніти** були переконані, що халіфом має бути перш за все бездоганний знавець права та релігії, тобто професіонал. Сунніти перемогли, а шиїти відокремились від основної мусульманської спільноти і згодом заснували окрему державу на території сучасного Ірану. По сьогоднішній день мусульмани-сунніти переважають в ісламському світі.

У **661 р.** відбулася зміна влади: халіфом став намісник Сирії, **Муавія** із роду Омейя, засновник династії **Омейядів**, яка правила халіфатом в **661–750 рр.** Новий правитель переніс столицю з Мекки до Дамаска, звідки походив сам. Муавійя та його нащадки змогли суттєво розширити територію держави. На сході араби знищили велику Сасанідську імперію (Сасанідський Іран) та дійшли

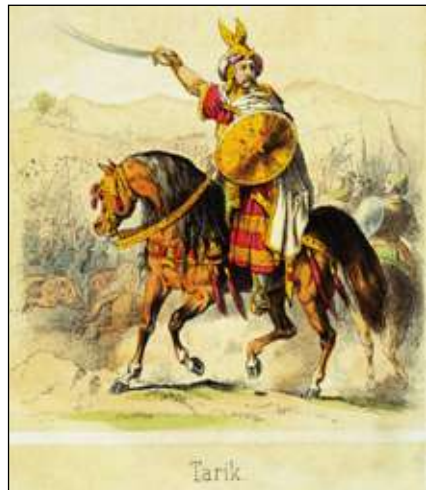

Арабський халіфат

1. Знайдіть на карті міста: Мекку, Медину, Дамаск, Єрусалим, Константинополь, Кордову.
2. Знайдіть місце Таласької битви. В чому було її значення?
3. З якими великими державами межував Арабський халіфат?

до кордонів з Індією та Китайською імперією династії Тан. На півночі завдали поразок візантійцям і досягли Кавказьких гір, але згодом їх відкинув Хозарський каганат. На заході мусульмани підкорили Північну Африку сягнувши Атлантичного океану! Після цього вони рушили на північ, де підкорили Піренейський півострів (сучасні Іспанія та Португалія), а потім вдерлися на територію сучасної Франції, де лише у **732 р.** їх зупинили та відкинули назад франки. До кінця правління династії Омейядів Арабський халіфат досягнув своїх максимальних розмірів, а іслам поширився не тільки по всьому

Тарік ібн Зіяд – арабський полководець VIII ст. на картині середини XIX ст.

Цікава цитата

«Я шукав смерті в сотнях битв. Чому я не загинув у бою? І ось, я помираю, як помирає верблюд. Я помираю в ліжку ганебною смертю. Очі боягузів не закриваються уві сні».

Халід ібн аль-Валід, видатний арабський воєначальник VII ст.

- Про які риси середньовічної воїнської честі говорить цитата? До яких результатів призвела арабська завзятість на межі VII-VIII ст.? Чому міцну та процвітаючу державу неможливо збудувати без талановитих людей? Обґрунтуйте свою відповідь.

Близькому та Середньому Сходу, а й у Північній Африці та подекуди на півдні Європи.

Успішність експансії Арабського халіфату зумовлена як військовою тактикою, так і особливостями внутрішньої політики. Здобуваючи нові землі, араби практикували блискавичні набіги кінноти — вони майже завжди були абсолютно несподіваними для ворога. Арабські воїни вдавалися до численних воєнних хитрощів: влаштовували засідки, здійснювали напади рано-вранці, послуговувалися шпигунами, а фортеці штурмували, обстрілюючи їх із катапульт глечиками з палаючою нафтою.

Підкоривши інші народи, мусульмани не примушували місцеве населення приймати іслам, натомість дозволяли зберігати свої звичаї та традиції. Водночас перехід в іслам для корінного населення був економічно вигідним: якщо селяни-іновірці сплачували близько 30 % врожаю в якості податків, то селяни-мусульмани — лише 10 %. Подібні правила застосовувалися до всіх сфер діяльності, тому перехід в іслам означав для родини економію. Завойовники, за умови покори з боку підкорених і дотримання ними законів мусульманського права (*шаріату*), не забирали майно чи землю, а податки навіть для немусульман часто виявлялися лояльнішими, ніж у сусідній Візантії. Завдяки цьому на підкорених землях не зафіксовано великих антимусульманських повстань.

Причини швидкого поширення ісламу

Помірковані податки для підкорених народів

Перевага арабів у кінноті

Ідейна натхненність мусульман

Відсутність єдності у Візантії та Сасанідській імперії

Талановиті полководці

У 750 р. до влади прийшла нова династія — **Аббасиди**. Період їхнього правління часто називають золотим часом для Арабського халіфату, але це твердження справедливе лише щодо перших правителів династії. Величезна держава поступово втрачала вплив на віддалені провінції. Намісники халіфа — **еміри** ставали дедалі більш незалежними і утворювали власні держави. В середині X ст. Аббасиди правили лише Багдадом і найближчими околицями. Їхня влада над емірами стала суто формальною і почасти ігнорувалася. Арабський халіфат впродовж X–XII ст. переживав політичну роздробленість, яка лише поглиблювалася і врешті призвела до появи окремих мусульманських середньовічних держав.

Авторитет Арабського халіфату підірвався у 1055 р., коли турки-сельджуки захопили Багдад, зберігши за Аббасидами виключно релігійну владу. У 1258 р. монгольське нашествя остаточно поклало край існуванню Арабського халіфату. Останнього халіфа стратили, а його посада більше не відновлювалася.

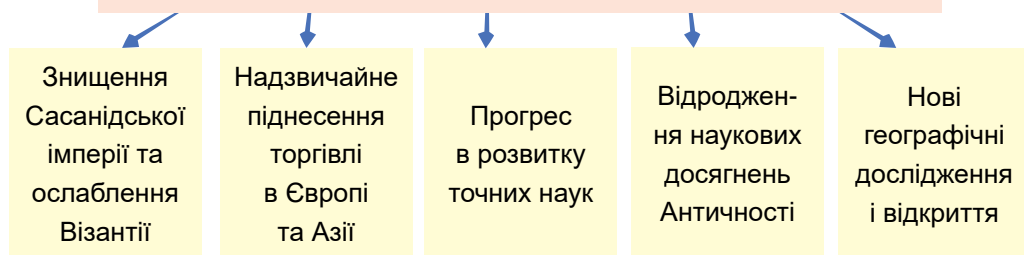

Завдяки чому Арабський халіфат досяг успіху впродовж VII–X ст.? Назвіть напрямки арабської експансії.

3. Арабо-мусульманська культура. На ранніх етапах творення власної держави араби відкидали культуру та науку інших народів, вважаючи єдино правильними свої культуру та науку. Проте розширення халіфату на землі, що належали іншим народам, продемонстрували поступове злиття культур. Поки в середньовічній Європі відмовлялися від «поганських» здобутків науки та культури часів Античності, араби багато в чому зберегли їх та примножили. Вигідне географічне розташування також дозволило арабам використовувати знання, запозичені з Китаю та Індії.

Наслідки арабських завоювань

Як наслідок, на піку свого розвитку Арабський халіфат був світовим центром передової науки. Саме араби вигадали математику в її сучасному вигляді — ми досі по-слуговуємося цифрами, які називаємо арабськими, а основи сучасної алгебри заклав учений **аль-Хорезмі** (780–847 рр.). **Ібн Сіна** (980–1037 рр.) був найвідомішим медиком свого часу, а його твори навіть через декілька століть використовували для навчання європейських студентів-медиків.

Палац Альгамбра (Гранада, Іспанія) — взірець середньовічної арабської архітектури. Сучасний вигляд

Багаті міста Арабського халіфату, що процвітали завдяки торгівлі, щедро фінансували наукові дослідження та мистецтво. При цьому класичне арабське мистецтво позбавлене живопису і передбачає дуже обмежений (з точки зору європейця) розвиток скульптури, адже шаріат не допускає зображення людини. Натомість араби досягли успіхів у складанні поетичних віршів, архітектурі, каліграфії та малюванні абстрактних візерунків, які отримали назву арабесок.

Водночас у величезній державі носіями власне арабської культури були лише самі араби (мешканці Аравійського півострова) та еліта підкорених країн. Місцеве неарабське населення, навіть прийнявши іслам, багато в чому зберігало власну культуру, так і не утворивши якогось єдиного народу. Таким чином, кожен регіон Арабського халіфату мав ще й власну локальну культуру.

Культурно-національне розмаїття відбилосся й на тому, як треба сприймати релігію. До нашого часу збереглися дві найбільші течії ісламу, які утворилися ще в Середні віки — це сунізм та шиїзм. **Шиїти** вважають єдиним джерелом законів шаріату Коран, тоді як **суніти** визнають також Сунну — збірку повчальних текстів за

Титульна сторінка найвідомішої праці аль-Хорезмі, фактично перший у світі підручник з алгебри

мотивами життя пророка Мухаммеда. У цілому суніти трохи демократичніші, вони допускають, що халіфа може обирати громада серед учених-богословів, тоді як шиїти більше схильні дотримуватися предковічних традицій, і за халіфа обирали би виключно нащадків Мухаммеда.

У чому полягали особливості ісламської культури?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Іслам стане другою найпоширенішою релігією в світі з майже 1,5 мільярдами послідовників в нинішній час.
2. Становлення мусульманського світу спричинить низку великих цивілізаційних конфліктів між мусульманами та християнами: Реконкісту в Іспанії VIII–XV ст., Хрестові походи на Близькому Сході XI–XIII ст., вторгнення Османської імперії в Європу в XV ст.
3. Зручне географічне розташування Арабського халіфату і його розвинене мореплавання сприятимуть розвитку товарно-грошових відносин в середньовічній Європі.
4. Вторгнення арабів у Європу прискорить розвиток феодалних відносин, адже королі потребуватимуть більше кінних лицарів для протистояння арабам.
5. У ході війн з Візантією араби здобудуть численні наукові трактати доби Античності, вони зроблять переклади та з їх допомогою здійснять низку важливих відкриттів у математиці, механіці, хімії, медицині та астрономії.
6. Досягнення, відкриття і карти арабських мандрівників ляжуть в основу майбутніх Великих географічних відкриттів XV–XVI ст.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Арабські торговці IX–X ст. принесуть в Русь-Україну велику кількість срібних монет та екзотичні товари, що суттєво прискорить розвиток товарно-грошових відносин на українських землях.
2. Поява світового центру торгівлі в Аравії сприятиме розвитку торговельного шляху «із варяг у греки».
3. Арабські географи, історики та мандрівники залишать багато цінних письмових свідчень про ранній розвиток Русі-України.
4. Межа поширення мусульманської культури з часом досягне українських терен. Це сприятиме як численним війнам, так і цивілізаційному обміну українців із сусідами.
5. Унікальний феномен української історії — козацтво, стане можливим саме завдяки існуванню ніким не контрольованої території на межі двох світів, християнського та мусульманського.

Дати для запам'ятовування:

622 р. — переселення Мухаммеда з Мекки до Медини.

661–750 рр. — халіфат Омейядів.

732 р. — битва при Пуатьє.

1055 р. — захоплення турками-сельджуками Багдада.

1258 р. — знищення халіфату Аббасидів.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Дослідіть біографію Халіда ібн аль-Валіда – видатного арабського воєначальника. Яку роль він зіграв в утвердженні молоді мусульманської держави та становленні Арабського халіфату? Порівняйте Халіда ібн аль-Валіда із Велізарієм: що в їх життєвій долі спільного?
2. Висловіть думку: як одна особистість може впливати на долю всієї держави? Наведіть приклади.

§15. ДЕРЖАВИ КОЧОВИКІВ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Пригадайте:

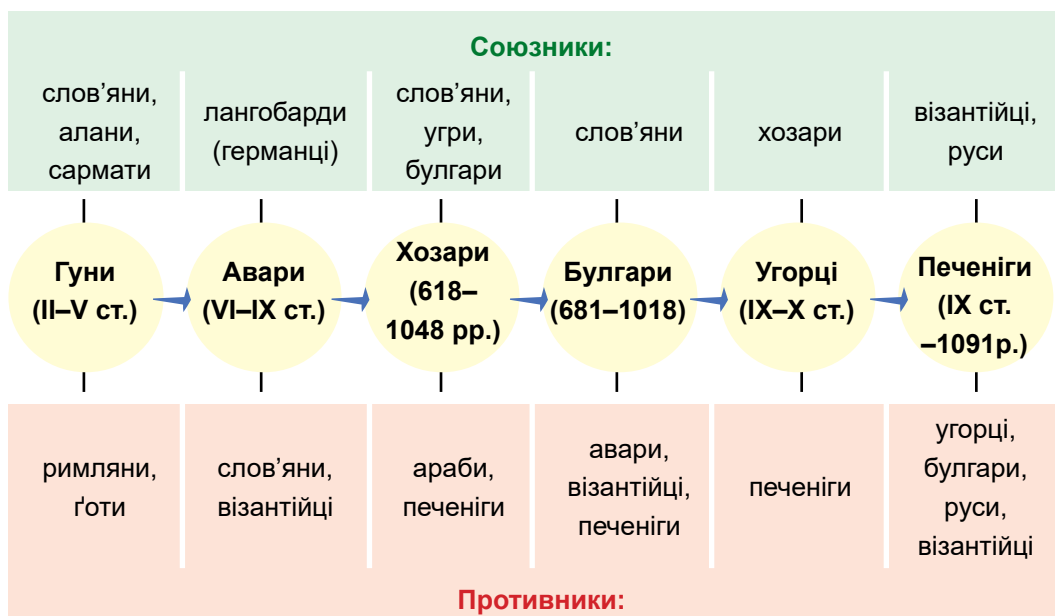
1. Яку роль у стародавній історії відіграло плем'я гунів?
2. Чим відрізняються кочівники від осілих народів?
3. У чому полягав одвічний конфлікт між кочівницькими і землеробськими спільнотами?

1. Великий степ. Місцем зародження і проживання кочівницьких спільнот був так званий **Великий степ** — це велика лісостепова зона Євразії, яка простягається від території сучасної Угорщини до північно-західних околиць Китаю. Через Великий степ проходили важливі торговельні магістралі Великого Шовкового шляху.

Протяжність Великого степу

Хронологія прибуття кочовиків Раннього Середньовіччя у Європу

Південні та центральні регіони України є невід'ємною частиною Великого степу. Протягом тисячоліть людської історії українське Причорномор'я виступало своєрідним цивілізаційним містком, через який кочові народи мігрували із Центральної Азії в Європу.

На наших теренах постійно відбувалася завзята боротьба між новоприбулими і місцевими племенами. Кочівників приваблювали розлогі степи для пасовиськ, а землеробські народи вабила родюча земля і безліч річок. Через **Північне Причорномор'я** (південь України) також проходили важливі торговельні шляхи, які сполучали країни Азії та Європи. За контроль над цими шляхами відбувалися кровопролитні війни, але водночас транзитна торгівля сприяла культурному обміну та технологічному прогресу.

Якою була роль українських земель у розселенні кочівницьких народів?

2. Гуни. Гуни — це збірна назва тюркомовних кочових племен із Центральної Азії, які почали прибувати в Східну Європу з II ст. н.е. Зона їхнього розселення у Європі простягалась від Каспійських степів до Північного Причорномор'я. На українських теренах гуни зміщувались із сарматами. На першому етапі свого існування гунські племена не становили серйозної загрози для сусідів. Їхня сила росла поступово за рахунок насильного чи добровільного приєднання інших кочівницьких народів.

Другий етап в розвитку гунів розпочався в **370-х роках**, коли союз племен очолив вождь **Баламир** (370–378 рр.). Він утворив **Гунську імперію**, котра включала в себе території сучасної України, Молдови, Балтики, а з середини V ст. ще й Німеччини, Угорщини, Чехії та Словаччини. Баламир підкорив численний народ аланів, які мали скіфо-сарматське походження. Протягом 372–373 років гуни знищили готську державу Оюм на Дніпрі, частину готів приєднали до себе, іншу змусили тікати до східних околиць Римської імперії, що суттєво ослабило контроль Риму над провінціями в Центральній Європі та на Балканах.

Рухаючись вслід за готами, гуни грабували римське населення та вчиняли спустошення. Внаслідок цього також постраждало Боспорське царство в Криму, занепали античні міста Північного Причорномор'я, засновані ще давніми греками дев'ять століть до того.

Третій етап гунського піднесення повністю змінив розстановку сил у Європі. Протягом 450–451 рр. гуни та їхні союзники на чолі з вождем **Аттілою** (445–453), не отримавши від Риму обіцяної данини, розграбували всі його східні та північно-західні провінції. Переможна битва римлян проти гунів на **Каталаунських полях 451 р.** зупинила просування кочівників, але відновити сили сплюндрована Римська імперія вже не змогла.

Як гунни проявили себе на українських землях? Якою була роль гуннів у світовій історії?

Гунська імперія за правління Аттіли в середині V ст.

Назвіть напрямки грабіжницьких походів гуннів. Знайдіть на карті місце битви на Каталаунських полях

3. Авари. Протягом VI століття в Центральній Азії точилась жорстока боротьба між численними **тюркськими племенами** за контроль над Великим Шовковим шляхом. Унаслідок несприятливих змін деякі племена вимушені були шукати кращої долі в європейських степах між річками Волгою та Дніпром, які частково звільнилися після краху Гунської імперії. За таких обставин у 558 р. в **Північне Приазов'я** (сучасні Донецька і Запорізька області) проникають тюркомовні **авари**, більш відомі у слов'янських літописах під назвою «**обри**».

Федерати — союзні Римській імперії племена. Поняття також використовувалось у Візантії як правонаступниці Риму.

Спочатку авари хотіли отримати статус **федератів** на території Візантії, але не досягнувши успіху в перемовинах, вони розвернули війська і спрямували всю силу на територію **Антського союзу**

Аварський каганат

Які сусідні з аварами держави і народи потерпали від їх набігів?

слов'ян. У VI ст. анти займали всю північну та центральну територію сучасної України. Підкоривши в 560 р. **антів** та перші прибулі в Причорномор'я племена булгар, авари відправляють булгаро-слов'янську армію на війну з Візантією.

Тим часом між 565 і 567 роками авари із допомогою союзників лангобардів здійснили великий грабіжницький рейд по Європі від Карпат до Франкського королівства. Внаслідок цього утворився **Аварський каганат** — багатонаціональне племінне об'єднання на території **Дакії** та **Паннонії** (сьогодні це території сучасних Румунії, Словаччини та Угорщини). В **Подунав'ї** (сучасна Одещина) авари створили військовий плацдарм для регулярних набігів на Візантійську імперію.

До кінця VIII ст. авари постійно турбуватимуть своїми набігами молоді варварські держави, заважаючи їх зміцненню. Край грабіжницьким рейдами покладе Франкська імперія, котра здобуде над аварами перемогу, охрестить їх та перетворить на союзників у межах Східної марки (сучасна Австрія та Угорщина).

Як авари проявили себе на українських землях? Якою була роль аварів у європейській історії?

4. Хозари. На початку VII ст. у степах між Каспійським та Азовським морями тюркомовний народ аваро-булгарського походження хозари засновує свою державу — **Хозарський каганат**. На відміну від гунів чи аварів, хозари формували свою кочівницьку імперію планомірно, чітко визначаючи кордони, залучаючи дипломатію та толерантне ставлення до приєднаних народів.

Хозарський каганат являв собою міжплемінну **федерацію**. Кожне підкорене плем'я мало визначені межі для проживання, зобов'язувалось сплачувати **кагану** данину та надавати військову допомогу в разі необхідності. Натомість підкорені залишали за собою право на самоврядування, збереження самотутньої культури, віри, право мати власних вождів, які передавали владу у спадок.

На території Хозарського каганату мирно співіснували чотири релігії: юдаїзм, іслам, християнство та язичництво. Такої релігійної терпимості не демонструвала жодна із тодішніх середньовічних країн, що зробило Хозарію унікальним явищем свого часу і найбагатшою ранньофеодальною кочівницькою державою.

У 1-й половині VII ст. хозари вели війни з арабами, не давши Арабському халіфату просунутися у Східну Європу. В цей же час у залежність від хозар потрапляють слов'янські племена полян та сіверян із Наддніпрянщини. Ця залежність триватиме до приходу в Києві династії Рюриковичів, наприкінці IX ст.

Протягом VIII–IX ст. хозари засновують Ітиль (столицю) та Саркел (місто-фортецю). Обидва міста на півтора століття стануть центрами міжнародної торгівлі між Сходом і Заходом.

Каганат – тип середньовічної монархії у тюркомовних народів, зокрема кочовиків. На чолі каганату стоїть правитель каган.

Федерація – форма державного устрою, за якої певні території держави мають свої політичну і культурну самостійність.

Каган – титул правителів у тюркомовних середньовічних державах.

Подальші пів століття Хозарський каганат, Візантія та Руська держава сформуєть трикутник, довкола якого зосередиться вся політика й економіка Східної Європи. Ця рівновага порушиться після східного походу київського князя Святослава Хороброго, який 965 року завдасть хозарам нищівної поразки і зруйнує місто Ітиль. Фортецю Саркел (Біла вежа) з околицями князь приєднає до Русі-України, а біля Керченської протоки сформує Тмутороканське князівство. Так Київ здобуде повний контроль над торговим шля-

Хозарський каганат VIII–IX ст. та залежні від нього народи

Назвіть сусідів Хозарського каганату. Які слов'янські племена з терен сучасної України платили данину хозарам?

Цікава цитата

«Хозарська торгівля розвивалася за рахунок контактів з Арабським халіфатом. Срібні арабські дирхеми (монети) мали визначальне значення. Через Хозарію ці гроші потрапляли в європейські королівства у яких чеканка монети лиш зароджувалась. Однак, коли в IX ст. срібло у арабів скінчилось, підприємливі волзькі булгари (сусіди хозар) самі стали випускати фальшиві монети, копіюючи дирхеми. Скарби з фальшивими дирхемами археологи знаходять навіть у країнах Північної Європи».

Олексій Комар, український історик XX–XXI ст.

- Про які міжнародні зв'язки говориться у цитаті? Висловіть думку: чому монета, як платіжний засіб, сприяла активному залученню кочівників у товарно-грошові відносини? Про що свідчить історія з випуском підроблених дирхемів?

хом «із варяг у греки», позбавиться від хозарських грабіжницьких набігів, але й відкриє себе новим загрозам.

Назвіть ознаки толерантності в Хозарському каганаті. Як склались відносини Хозарії та Руської держави?

5. Угорці та печеніги. Протягом 1-ї пол. IX ст. в східноєвропейські степи проникають племена **угорців**, також відомих під назвами угри або ж мадяри. Їх батьківщина — родючі полонини Уралу (територія сучасної Російської Федерації). Частина угорців не бажала займатись землеробством, тому, продовжуючи кочівницькі традиції, переселилась у Північне Причорномор'я, де приєдналась до Хозарського каганату на правах федератів.

Спокійне життя угрів тривало недовго. На початку IX ст. у волзьких степах оселяється войовниче плем'я **печенігів**. Воно протиставилось приєднанню до Хозарського каганату, через що постійно ставались конфлікти. Врешті, у 890-х роках хозари завдали печенігам нищівної поразки, що призвело до нового переселення печенігів у Приазов'я та Північне Причорномор'я, де вони потіснили болгар та угорців.

Угорський вождь **Арпад** (889–907), об'єднавши довкола себе сім угорських племен і три хозарських, переправився через Дніпро і у **896 р.** прибув на **Паннонську рівнину** (сучасна територія Угорщини) — ідеальне місце для ведення скотарства. Тут угорці споріднились із аварами та місцевими слов'янськими племенами,

*Міграція угорців та печенігів
у Північному Причорномор'ї наприкінці IX ст.*

Назвіть напрямки міграції мадярських (угорських) племен?

заснувавши **Угорське князівство**. Із Паннонії угорці здійснювали свої регулярні набіги. У ході цих походів вони знищили Велику Моравію, а також грабували Болгарське царство та Священну Римську імперію, допоки імператор Оттон I в 955 р. у битві на річці Лех не розгромив угорців, назавжди припинивши їх напади.

У 970–971 рр. Угорське князівство підтримало київського князя Святослава Хороброго у його зазіханнях на підконтрольну Візантії Фракію (нині територія південної Болгарії). Цей крок визначив вектор угорської політики, в якій Візантія стала супротивником, а Священна Римська імперія — союзником. У **1000 р.** Угорщина приймає католицизм та офіційно стає королівством, першим і єдиним королівством кочівників у Європі.

Натомість печеніги, захопивши під контроль всі теперішні українські землі між Доном і Дунаєм, zostались воєнізованою спільнотою без держави. Панування печенігів в українському Причорномор'ї було беззаперечним, від чого весь цей край отримав назву «Печенегія» у візантійських джерелах.

Відносини Русі-України з печенігами поперемінно змінювались від ворожих до дружніх. Збираючи **полюддя** (данину) зі слов'янських племен, київські князі ділились частиною прибутку з печенігами за право пройти по гирлу Дніпра у Чорне море для продажу товарів у Візантії. Якщо торгові експедиції довго не проводились і данину-відкуп не платили, у печенігів з русами ставалися конфлікти. Так трапилось у 969 р., коли печеніги рушили на Київ, поки князь Святослав Хоробрий був знову в поході, не маючи часу на внутрішні справи.

Неоднозначні русько-печенізькі відносини з «даниною-відкупом» тривали до 1036 р., коли князь Ярослав Мудрий врешті не здобуде остаточну перемогу над цим плем'ям.

Унаслідок яких обставин утворилось Угорське князівство? Назвіть особливості відносин між Руською державою та печенігами.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Гунська навала спричинила розпад Римської імперії та створила умови для формування європейських варварських королівств. Деякі з них стануть пращурами сучасних європейських країн.
2. Рейди Аварського каганату заважали процесам державотворення у слов'ян Центральної та Південно-Східної Європи, що сповільнило їхній поступ порівняно з королівствами Західної Європи.

3. Існування Хозарського каганату завадило просуванню Арабського халіфату в Східну Європу. Християнський світ уник процесів ісламізації з обох сторін, коли тим часом на заході, в Іспанії, просувався Кордовський емірат.
4. Вторгнення печенігів у Північне Причорномор'я підштовхнуло угорців до створення власної державності у Європі. Згодом Угорщина стане важливим політичним гравцем європейської історії.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Нашестя гунів зруйнувало осередки античної цивілізації в українському Причорномор'ї. Частина тутешніх слов'ян, долучившись до походу на Римську імперію, взяла участь в етногенезі народів Західної Європи.
2. Авари, знищивши Антський союз, на певний час збили потенціал українського державотворення, який в VI ст. нічим не поступався ранньофеодальним варварським королівствам Заходу.
3. Сусідство з Хозарським каганатом було привабливим для міжнародної торгівлі, пожвавило культурний та матеріально-технічний розвиток Русь-України в перші століття її становлення.
4. Поява угорців та заснування ними католицького Угорського королівства стане визначальним для подальшої історії західноукраїнських земель.
5. Захоплення печенігами причорноморських степів навчить Русь-Україну ефективніше використовувати кочівників у власних політико-економічних інтересах, а також посприє будівництву оборонних рубежів — «Змієвих валів», сліди існування яких видно й досі.

Дати для запам'ятовування:

- 451 р.** — битва на Каталаунських полях.
565–823 рр. — існування Аварського каганату.
VII ст.–969 р. — існування Хозарського каганату.
896 р. — прибуття угрів у Паннонію.
1000 р. — проголошення Угорського королівства.
1036 р. — перемога Ярослава Мудрого над печенігами.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Дослідіть літописну оповідь (легенду) про облогу Києва печенігами 969 року. До яких хитрощів вдалися кияни, щоб врятувати місто від загарбників? Наскільки ці хитрощі виявились ефективними? Висловіть думку, за яких обставин Київ не зазнав би загрози з боку печенігів? Аргументуйте свою відповідь.

§16. ВПЛИВ КОЧОВИХ НАРОДІВ ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ НА РУСЬ-УКРАЇНУ ТА ІНШІ ДЕРЖАВИ

Пригадайте:

1. Яку небезпеку можуть становити кочівники для землеробських держав?
2. Що спонукало кочівників до переселень?
3. Які вигоди обом сторонам приносить союз між землеробською державою та кочівниками?

1. Торки і чорні клобуки. Після розгрому печенігів Руссю-Україною в 1036 р. більшість представників цього племені покидають українське Причорномор'я, а решта оселяються з руським населенням у Київському, Чернігівському та Переяславському князівствах. Споріднені печенізькі кочовища займає інше, споріднене їм тюркомовне плем'я, відоме під назвою **торки** або ж **гузи**. З кінця IX ст. вони проживали в регіоні між каспійськими степами та українським Приазов'ям і були добре відомі жителям Русі ще за часів панування печенігів. У руських літописах торки вперше згадуються під **985 р.** як союзники київського князя Володимира Великого в поході проти Волзької Булгарії.

Генетично торки споріднені сучасним туркменам, азербайджанцям і туркам. Прибуття цього племені в українські степи наприкінці IX ст. було обумовлене натиском половців у Середній Азії, які, знищуючи своїх супротивників, спонукали тих рухатися далі на захід. У 1-й половині XI ст. торки почасти були ворожі до Русі-України. Між 1054 і 1060 роками вони вчиняли грабіжницькі напади на Переяславське і Київське князівства, але зазнавали поразок від об'єднаного війська Тріумвірату Ярославичів (князів Ізяслава, Святослава і Всеволода).

Після цих подій частина торків переселилась до Балкан, де найнялася на службу до Візантійської імперії. Решта — вступила на службу до київських князів й отримала дозвіл розселитись між річками Рось і Росава, що охоплює межі сучасних Київщини та Черкащини. В період XI–XII ст. торки разом з іншими кочовиками, зокрема залишками печенігів, обороняли південні кордони Русі-України на Змієвих валах, відбиваючи напади войовничих народів степу.

Союзні русичам кочовики переймали землеробський стиль життя, осідали на одному місці, приймали християнство, вчилися ремеслам, засновували міста. Часи перебування торків на службі у Києва залишили свій слід у назвах українських річок та міст, як-от:

Цікава цитата

«Маючи половців за ворогів і зазнавши поразки від Візантії, торки виявили, що їм немає місця в степах Північного Причорномор'я. Імовірно, з цих причин вони й пішли на співпрацю з руськими князями, оселяючись на прикордонних рубежах південно-східної Русі. Князі не наvertали торків у християнство і дозволяли сповідувати язичницькі (поганські) культури, за що торків у руських літописах прозвали «свої погані».

Максим Квітницький, український історик XXI ст.

- Судячи із цитати, як міжнародні процеси сприяли зближенню русів з кочівниками? Чи можна вважати співпрацю Русі-України з торками прикладом культурного обміну? Що саме ці народи могли запозичити одне в одного?

Торчин, Торчеськ, Торків та ін. Українська національна меншина **гагаузи**, що проживає на Одещині, за однією з гіпотез, також веде своє історичне коріння від торків.

На початку XII ст. задля більш ефективної співпраці та протистояння половцям київські князі об'єднують всі союзні їм кочівницькі племена в єдину формацію, відому нам з літописів, як **чорні**

клубуки. Таку назву вони отримали за поширення носити високі чорні шапки. Перша літописна згадка про них датується **1146 р.**

На наступне століття чорні клубуки стають вагомим чинником в усіх внутрішньополітичних процесах Руської держави. Чорні клубуки служать князям тілоохоронцями, займають важливі посади при дворі великого київського князя, мають голос при вирішенні дипломатичних та військових питань. За традицією XII ст., третину військ київського князя становили підрозділи чорних клубуків, поряд із княжою дружиною та міським ополченням. Цей племінний союз настільки глибоко інтегрувався в державні процеси Русі-України, що навіть арабські та перські історики XIII ст. називали наш край «державою русів та чорних шапок».

Чорні клубуки

Як склались відносини торків та чорних клубуків з Руссю-Україною? Який спадок залишили по собі торки на українських землях?

2. Половці. Інакше склались відносини Руської держави із **половцями** (самоназва «кипчаки»). В середині XI ст. цей тюркомовний народ прибув у Північне Причорномор'я із каспійських та волзьких степів, приєднуючи до себе інші кочові племена або змушуючи їх тікати далі на захід. Перша згадка в руських літописах про половців датується **1055 р.** В період 1050–1080-х років половці здійснили ряд спустошливих набігів на Русь-Україну, Угорщину та Візантію. З кінця XI ст. служили візантійцям як найманці.

У **1068 р.** половецьке військо завдало важкої поразки об'єднанім військам Тріумвірату Ярославичів у **битві на річці Альта**. Але восени того ж року один із тріумвірів — чернігівський князь Святослав Ярославич — розбив половецьке військо у **битві на річці Снов**, полонивши хана. Це була перша відома перемога руського війська над половцями, завдяки якій загроза нових набігів тимчасово зникла.

Повністю знешкодити ворога князям не вдавалось, бо половці не мали постійних поселень, а жили у так званих «вежах» — великих юртах на колесах, пристосованих до швидкого переміщення в степу. Попри невловимість, половці мали свою державність. **Половецькі союзи** ділились на **Чорну Куманію** від східного Приазов'я до гирла Волги та **Білу Куманію** від західного Приазов'я до Дунаю (сучасні території Запорізької, Херсонської, Миколаївської та Одеської областей). Це були монархії без чіткої системи спадкування влади.

Перша велика війна між Руською державою і половцями тривала у **1095–1117 рр.** Причиною до ескалації стало вбивство русичами ханів Ітлара та Кітана, які приїхали на перемовини

у Переяслав до князя Володимира Мономаха. За помсту взявся **хан Боняк**, який об'єднав довкола себе племена Білої Куманії. Руські князі на чолі з Великими князями Київськими Святополком II Ізяславовичем та Володимиром Мономахом здобули перемогу. Запорукою успіху стала єдність серед більшості князів, злагодженість у військових

Шолом половецького вершника. XIII ст.

Половецькі вежі. Мініатюра з літопису

Хан – назва титулу правителя у тюркських народів.

Друга велика війна **1172–1203 рр.** спалахнула за **хана Кончака**, який керував племенами Чорної Куманії. Ця подія збіглася з періодом політичної роздробленості Русі-України та міжусобною боротьбою князівських гілок Мономаховичів та Ольговичів за Київський престол. Кончак втрутився в боротьбу на боці Ольговичів, розраховуючи на багату здобич. Після перемоги над руськими військами в 1176 р. половці згодом зазнають ряд важких поразок. Зухвалими діями та грабунками Кончак спровокує проти себе й Ольговичів.

Драматичні протистояння тієї доби описані в пам'ятці руської літератури XII ст. «Слові о полку Ігоревім». Незлагодженість у таборі молодших Ольговичів призвела до розгрому їх дружин Кончаком у 1185 р. Традиція укладення русько-половецьких династичних союзів також ускладнювала рішучість дій з обох сторін. Ця війна не виявила переможців, натомість призвела до спустошення периферійних зі степом князівств — Переяславського, Чернігівського та Київського, де відбулося більшість битв.

Третій період взаємовідносин Руської держави з половцями **1223–1240 рр.** пов'язаний із **ханом Котяном**, правителем Білої Куманії. Головною подією цього етапу була монгольська загроза. Зазнавши поразки від монгольських військ у волзьких степах в 1220–1223 рр., Котян намагався зібрати всі русько-половецькі сили разом, аби дати вирішальний бій сильним загарбникам. В умовах міжусобної ворожнечі князі не проявили достатньої солідарності, прирікши всю державу на катастрофу.

Розгром монголами половців зумовив їх переселення до Болгарії та Угорщини. При дворі угорського короля Бели IV сформувалась впливова половецька спільнота, яка стане ядром королівської армії та відіграє важливу роль у боротьбі за об'єднання феодально-роздробленої Угорщини.

У Єгипті XIII ст. продані монголами половецькі раби сформулюють основу професійної єгипетської армії — мамлюків, які скористаються слабкістю династії Аюбідів, усунуть їх від влади та майже півтора століття, до 1382 р., керуватимуть цією державою.

Яку роль відіграли половці в історії Руської держави?

Після захоплення Хорезму, в якому напрямку могли рухатись монголи?

3. Становлення Монгольської імперії. У 1206 р. в монгольських степах **Чингісхан (Темуджин)** об'єднав довкола себе більшість монгольських племен та оголосив про початок створення Монгольської імперії. Запровадивши жорстку систему покарань та залізну дисципліну у війську, він з порівняно невеликою армією (до 100 тисяч осіб) здійснив вторгнення у Китай. Скориставшись внутрішніми чварами (тодішній Китай був розділений на кілька ворогуючих царств) Чингісхан протягом **1207–1218 рр.** підкорює своїй владі північні й західні китайські регіони.

Наступною ціллю великого монгольського завойовника стає Центральна Азія, а саме — **Хорезмійська імперія**. Хорезм був багатонаціональною мусульманською державою від сучасного Азербайджану на заході до Киргизстану на сході, з населенням понад 5 млн. Порядок у державі тримався на авторитеті шаха, силі його війська, домовленостях із місцевою аристократією та спільним бажанням усіх підкорених народів торгувати й збагачуватись. Контроль над Великим Шовковим шляхом зробив Хорезм однією з найбагатших країн свого часу.

Результати подій, що розгортались тут у **1218–1231 рр.** стали доленосними для всього Близького Сходу, Східної Європи і Русі-України зокрема. Приводом для вторгнення Чингісхана в Хорезм стала страта шахом Мухаммедом II монгольських купців, які насправді були розвідниками. Хорезмійський принц Джалал ад-Дін радив

батьку зібрати усі можливі війська, які вдвічі перевищували сили монголів і дати ворогу генеральну битву. Натомість Мухаммед II рівномірно розподілив армію по найбільших містах, будучи певен, що монголи не здолають ані опору містян, ані високих мурів.

Зайшовши в Хорезм трьома напрямками (армії півночі, центру і півдня), монголи паралізували сполучення між містами. Із допомогою китайських стінобитних машин загарбники легко зруйнували захист хорезмійців. Першими на штурм міста монголи відправляли полонених, таким чином виснажуючи оборонців. До 1221 р. попри можливість здолати Чингізхана, Хорезмійська імперія була подолана. Джалал ад-Дін ще 10 років намагатиметься перемогти чи бодай стримати монголів, але марно.

Чому падіння Хорезмійської імперії стало доленосним для середньовічного світу? Як це зокрема відобразилось на українських землях?

Цікава цитата

«Я – кара Бога. Якби ви жили правильним і праведним життям, Бог не послав би вам кару у вигляді мене».

Чингізхан, засновник Монгольської імперії XIII ст.

- Як автор цитати пояснює причини своїх перемог над іншими народами? На вашу думку, чи є справді взаємозв'язок між рівнем моральності суспільства та рівнем його захищеності від ворогів?

4. Золота Орда. Після переможної розвідки боєм **на річці Калці 1223 р.** (сучасний південь Донецької області) монголи усвідомили політичну слабкість Руської держави, навіть підсиленої союзними половцями. У 1236 р. **хан Батий**, Чингісханів онук, продовжує справу діда і рушає у Західний похід. Монголи становили не більше 10% від всієї орди Батія, всі інші учасники — добровільно або примусово підкорені кочові народи Центральної Азії, переважно тюркомовні, з власними вождями на чолі. Узагальнена назва покірних монголам народів — «татари», тобто «всі жителі степу». З часом слово «татари» стане самоназвою цих численних племен.

Без перешкод проникнувши до Східної Європи, Батий під корінь знищує Волзьку Булгарію, розгромлює північно-східні регіони Русі: Рязанське та Володимиро-Суздальське князівства. На 1238 р. монголи ледь не дійшли до Новгороду але, через па-

Монгольська навала на Південно-Західну Русь

Які найбільші руські міста зазнали руйнувань від монголів? Знайдіть їх на карті.

Знайдіть на карті Холм і Кременець — міста, що відбили всі атаки монголів.

водки і весняне бездоріжжя, розвернулись та рушили трьома напрямками на південь Русі, де використали ті самі методи й засоби, що їй під час захоплення Хорезму.

Навесні 1238 р. орди Батия застрягли під невеличким містом Козельськ, яке лежало на шляху до Чернігова та Переяслава. Завзятий супротив містян тривав понад сім тижнів і коштував монголам близько 4 тисяч вбитих досвідчених військових. «Зле місто», як прозвали його загарбники, врешті було захоплене і повністю винищене. Протягом 1239 р. впали Чернігів та Переяслав, разом з ними й менші міста, такі як Путивль, Глухів, Рильськ, Вир та ін. Цього ж року монголи захопили Крим та причорноморські степи і стали на перепочинок, готуючись до захоплення Києва.

У 1240 р. частина орди Батия рушила на Київ, інша — на Галицько-Волинську державу. Кияни запекло обороняли місто протягом дев'яти тижнів, але сили були надто нерівні. Київ було зруйновано і розграбовано, згоріли або пошкоджені усі монастирі, церкви та лавра. Із усіх шедеврів Руської архітектури вцілів тільки Софійський собор.

Штурм Києва монголами

Приклад абсолютної незламності продемонстрували захисники галицьких міст Холму і Кременця. Монголи зазнали важких поразок, виявившись нездатними захопити ці неприступні міста-фортеці. Розгніваний хан Батий спрямував усю силу орди на інші, більш легкі цілі. Так, зокрема, були зруйновані Галич і Володимир — найбільші міста Галицько-Волинської держави.

Трагедія у міжнародному контексті полягала в тому, що тодішні європейські королівства не відгукнулися на заклик про допомогу Руській державі, сподіваючись, що монгольська загроза їх омине. Та як тільки було покінчено з Руссю-Україною, війська Батия в 1241–1242 рр. прориваються в Польщу, Угорщину, Болгарію та Сербію, а передові загони досягли навіть Священної Римської імперії (Німеччини). Бодай і меншою мірою, але європейські королівства також постраждали від монгольської навали.

Під кінець 1242 р. монголи повернулись у причорноморські та прикаспійські степи і заснували свою державу — **Золоту Орду**, формально підвладну Монгольській імперії.

Назвіть приклади героїчної боротьби українців супроти монгольського нашествия. Території яких держав і народів найбільше постраждали від орд хана Батия?

5. Наслідки монгольської навали. Золотоординське ярмо.

Вторгнення монголів під проводом хана Батия найбільше вчинило шкоди Русі-Україні. Руська держава з 1240 року перестала існувати як незалежна держава. Більшість великих міст було зруйновано, скоротилась кількість населення, знизилась якість життя, вповільнився культурний розвиток, особливо в Наддніпрянщині, яка до вторгнення була серцем Руської культури та освіти. Політичне та науково-культурне ядро змістилося на захід до Галиць-

ко-Волинської держави, яка зберігатиме традиції Руської державності аж до **1340 р.**

Угорщина, Польща, Сербія, Болгарія та Богемія (Чехія) були пограбовані ордами Батия, але не потрапили під їх вплив. Спільний ворог ненадовго об'єднав центральноевропейські народи. Сформувалась антимонгольська коаліція 1240–1250-х років до якої увійшли Угорщина, Польща, Богемія, а в 1250-х ще й доєдналась Галицько-Волинська держава на чолі з князем Данилом Романовичем.

Західні межі Золотої Орди після закінчення походу Батия, визначились по річках Дністер, Прут і Серет. Завойовані землі Батий та його родичі поділили на улуси — великі територіальні одиниці. Кожним улусом правив намісник, родич великого хана. Владу в улусі зазвичай передавали в спадок, але через велику кількість спадкоємців між монголами часто спалахували війни за право володіння.

Території Руської держави було поділено на дві частини: **Київський улус** (території Київського, Чернігівського та Переяславського князівств) та **Кримський улус** (півострів Крим та все Північне Причорномор'я). З підкореного населення, яке зберігало внутрішнє самоуправління, збирався **Ординський вихід**: податок людьми, майном, кормом для тварин, додаткові податки з плуга, з двору, а також мито за перевезення товарів. Збір податків забезпечували **баскаки** — вірні монголам урядовці, намісники, які також мали власне військо для примусового стягнення данини.

На землях, де збереглась княжа влада, князь мав отримати **ярлик** — грамоту від золотоординського хана із дозволом на княжіння. Володіючи такою грамотою, князь самостійно збирав данину на користь хана замість баскака. Несплата данини оберталась збройним нападом ханських військ. На українських теренах ярликом володів галицько-волинський князь Данило Романович (1230–1264 рр.). Формально демонструючи вірність великим ханам Золотої Орди, князь Данило зберіг державу від спустошення і знищення, забезпечивши її сталий розвиток. Водночас він робив кроки для створення із європейськими королівствами антимонгольської коаліції, щоб звільнити українські терени від загарбників.

Якими були наслідки панування Золотої Орди для народів Східної і Центральної Європи? Яка країна продовжила традиції Руської державності після 1240 р.?

6. Етногенез кримських татар. Один із золоординських намісників — нащадок Чингісхана хан Ногай — в 1280-х роках спробував перетворити Крим на окрему державу. Його план не вдався, тому після розгрому правителі Золотої Орди сконцентрували в Криму велику кількість чиновників, наглядців та військових, щоб не допустити в майбутньому нового бунту. Окрім нащадків сарматів, греків, хозарів, печенігів, болгар, італійців, угорців, половців, котрі проживали в Криму протягом віків, додалися представники арабського, китайського та перського народів, які служили монголам як умілі інженери, науковці, фінансисти, адміністратори.

Унаслідок розколу Золотої Орди в 1449 р. утворюється окреме Кримське ханство. Але вже у 1478 р. його беруть під свій контроль турки Османської імперії, також додавши свій слід у гени кримськотатарського народу.

Будучи терпимою до інших культур і вірувань, кримська середньовічна спільнота увібрала в собі чимало рис від прибулих народів, ставши осередком толерантності у Європі. Економічне піднесення Криму протягом XIV–XV ст. дозволить сконцентрувати достатньо ресурсів, щоб заявити про себе як про сильну багатонаціональну державу з нащадками золоординських ханів на чолі.

У чому полягає унікальність кримськотатарського народу?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Половецькі найманці допомогли Візантії відбитись від зовнішніх ворогів та зберегти свій вагомий політичний вплив на міжнародній арені до початку XII ст.
2. Прибуття половців до Угорщини відіграло важливу роль у боротьбі короля з угорськими аристократами. Водночас, це пришвидшило вторгнення монголів у Центральну Європу, оскільки хан Батий жадав гибелі усіх половецьких ханів.
3. Поява в Єгипті половецької династії мамлюків, відомої своєю агресивною зовнішньою політикою, суттєво прискорила витіснення європейців та лицарських орденів із Близького Сходу.
4. Поразка Хорезму відкрила монголам шлях до завоювання всього Близького Сходу та Східної Європи.
5. Монгольська експансія сповільнила економічний розвиток та процеси об'єднання в центральноєвропейських королівствах.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Торки та союз чорних клобуків підсилили Русь-Україну в захисті її кордонів від нападу ворожих степовиків.
2. Русько-половецькі війни заважали скорішому завершенню політичної роздробленості Руської держави.
3. Кочові народи українських степів XI–XII ст. відіграли вагомую роль в етногенезі сучасних українців, а також залишили свій слід в мові, культурі та географічних назвах.
4. Монгольська навала суттєво ослабила південь Русі, а також спричинила її занепад як єдиної політичної системи.
5. Нашестя монголів сприяло піднесенню Криму як окремої мусульманської держави з азійськими традиціями та європейським корінням. Кримське ханство відіграє ключову роль в історії України до XVIII ст. включно.

Дати для запам'ятовування:

985 р. — перша літописна згадка про торків.

1055 р. — перша літописна згадка про половців.

1068 р. — поразка руських військ від половців на річці Альта.

1206 р. — утвердження при владі монгольського хана Чингіс-хана.

1223 р. — битва на річці Калці.

1236–1238 рр. — похід Батия на північно-східні князівства Русі.

1240 р. грудень — захоплення Батиєм Києва.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Дослідіть обставини половецької дипломатичної місії 1095 року до Переяславського князівства. Зокрема зверніть увагу на обставини вбивства русичами ханів Ітлара та Кітана. Як джерела та історики пояснюють причини цього вбивства? Висловіть думку: чи можна вважати убивство Ітлара та Кітана єдиною причиною довготривалих війн між половцями та Руссю-Україною?

§17. КИТАЙ ТА ЯПОНІЯ В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Пригадайте:

1. Що ви знаєте про Конфуція?
2. Що ви можете розповісти про Стародавній Китай?
3. Хто такий Будда?

1. Особливості розвитку середньовічної китайської держави. Китайська цивілізація є однією з найстаріших у світі. Її історія налічує понад 4 тисячі років. Китайці утворювали власні держави ще в стародавню епоху і почасти прагнули до створення імперії. У Середньовіччі територія сучасного Китаю вже була населена надзвичайно густо. Результати наукових досліджень підтверджують, що на межі XII і XIII ст. тут проживало близько 100 млн. осіб — більше, ніж у всій тогочасній Європі.

Свою державу китайці вважали центром усесвіту, що й не дивно — усі прилеглі країни на той час були розвиненими значно менше. На чолі держави стояв імператор, якого вважали посередником між вищими силами та людьми й офіційно називали **Сино́м Неба**. Саму державу називали просто **Піднебесною імперією**.

Зважаючи на статус Сина Неба, імператор мав необмежену владу над підданими, проте вважалося, що він має піклуватися про них, інакше накликає гнів вищих сил на себе та всю державу і може втратити владу. Управління на місцях здійснювали наймані чиновники. На відміну від Європи, де влада концентрувалася в руках спадкової знаті, у Китаї чиновником міг стати будь-який, хто впорався зі спеціальним екзаменом. Це зумовило особливу успішність середньовічної китайської держави — на місцях нею керували дійсно здібні люди. Обдарованість чиновників часто виражалася в тому, що вони, одночасно з управлінням державою були ще й митцями — шанованими поетами чи визначними художниками.

Ян Лібень. Тринадцять імператорів. Сувій

Оскільки середньовічний Китай розташований занадто далеко від Європи, його історичний розвиток відбувався за іншим сценарієм. Період, який у Європі прийнято називати Середньовіччям і асоціювати із загальним занепадом після падіння Римської імперії,

для Піднебесної імперії насправді був успішним. Так, **династія Тан (618–907 рр.)** зуміла значно розширити межі своїх володінь, встановила ефективну систему державного управління та уклала зведення законів. Тоді ж китайці виграли порцеляновий посуд, який пізніше експортувався до Європи як дуже дорогий і вишуканий товар. За часів династії Тан відбувся пік територіальних надбань Китаю. **Таласька битва 751 р.** між Арабським халіфатом і Китаєм визначила кордони ісламської та китайської цивілізацій по території сучасного Казахстану.

Володіння імперії Сун до вторгнення чжурчженів

Китай часів династії Тан

Володіння імперії Юань у 1294 р.

За якої династії, територія Китаю була найбільшою? Чим це було обумовлено?

Династію Тан було повалено внаслідок селянського повстання, після чого влада деякий час була нестабільною. Проте незабаром до влади прийшла **династія Сун (960–1279 рр.)**, правління якої вважають епохою розквіту. Саме на її правління припала поява величезної кількості середньовічних китайських винаходів, які назавжди змінили світ. Водночас правителі династії Сун суттєво втратили в територіях — через натиск племен чжурчженів на півночі сучасного Китаю утворилася їхня власна держава, відома як **Цзінь (1115–1234 рр.)**.

Розквіт Монгольської держави на початку XIII ст. мав руйнівні наслідки для більшості китайських регіонів. Монгольська нава-ла 1209–1270 рр. на деякий час підірвала господарський розви-ток китайських земель та сприяла політичній роздробленості кра-їни. Впродовж **1271–1368 рр.** Піднебесною правила монгольська **династія Юань**. Усі найвищі посади в державі посіли монголи, проте вони би не змогли керувати величезною територією, якби в цілому не зберегли існуючий спосіб державного управління, включно з конкурсним відбором чиновників. Враховуючи, що в ба-гатьох тодішніх державах Азії правили монгольські за походжен-ням династії, Китай став активніше торгувати із сусідами, а його товари стали дедалі частіше потрапляти до Європи завдяки Ве-ликому Шовковому шляху. Завдяки розвитку торгівлі економіка держави розквітла. Територія також значно розширилася завдя-ки приєднанню Тибету. Проти монгольського панування активно повставали селяни, які вели партизанську боротьбу, що врешті й призвело до падіння династії Юань.

Цікава цитата

«Розквіт промисловості й торгівлі Китаю династії Тан тримався на потужній експлуатації природних ресурсів. За економічне підне-сення, держава розплатилась екологічною катастрофою з усіма її наслідками: посухами, повенями, неврожаями, хворобами й масови-ми жертвами».

Вадим Рубель, український історик XX-XXI ст.

- Яка ціна швидкого розвитку держави? На вашу думку, яку умову, обов'язково має враховувати сучасний відповідальний бізнес? На-ведіть приклади екологічно чистого виробництва в сучасному світі.

Даосизм – система китайського релігійно-філософського світогляду, основною ідеєю якого є життя за принципом найменшого опору. Послідовники даосизму — даоси — усе в житті сприймають як належне, намагаються уникати пристрастей та амбіцій. Чи не єдине в житті, до чого варто прагнути, на думку даосів, — це освіта.

Буддизм — релігійно-філософське вчення, засноване Буддою у VI ст. до н.е. і широко розповсюджене в сучасній Південній та Східній Азії. Буддисти вірять, що життя неминуче пов'язане зі стражданнями, а причина страждань — прагнення насолод. Людина, яка свідомо відмовилася від насолод, досягає нірвани (повного просвітлення) і позбувається безкінечних перероджень і страждань.

Конфуціанство – філософський напрям, який помилково вважають релігією. Заснований Конфуцієм у середині I тисячоліття до н.е. Конфуціанство передбачає беззаперечну повагу до старших та традицій, скромність та справедливість, постійне самовдосконалення людини.

Династія Мін (1368–1644 рр.) продовжила активно розвивати торгівлю, зокрема сприяла виробництву тих китайських товарів, які мали попит за кордоном. Столицю перенесли до Пекіна — міста, яке і зараз є столицею Китаю. Почалося утворення своєрідної зони китайського впливу поза межами Китаю: купці з Піднебесної утворювали власні торгові поселення на півострові Індокитай і навіть на островах Індонезії.

Як розвивався середньовічний Китай? Чому китайці називали свою державу Піднебесною імперією?

2. Досягнення середньовічної китайської науки та мистецтва. Середньовічний Китай подарував людству відразу декілька винаходів, без яких важко уявити собі сучасний світ. Окрім вищезгаданої порцеляни, китайці винайшли шовкову тканину, папір, а також складну ієрогліфічну систему письма. Оскільки поширені серед китайців філософсько-релігійні вчення — **конфуціанство та даосизм** — високо цінували освіту та самовдосконалення, у Піднебесній імперії відповідально ставилися до збереження та примноження знань. Уже у VIII ст. тут з'явилася Академія наук, а у XV ст. імператор спеціально зібрав усіх найкращих учених країни, аби вони записали все, що знають. Так виникла «Енциклопедія Юнле» — величезна колекція

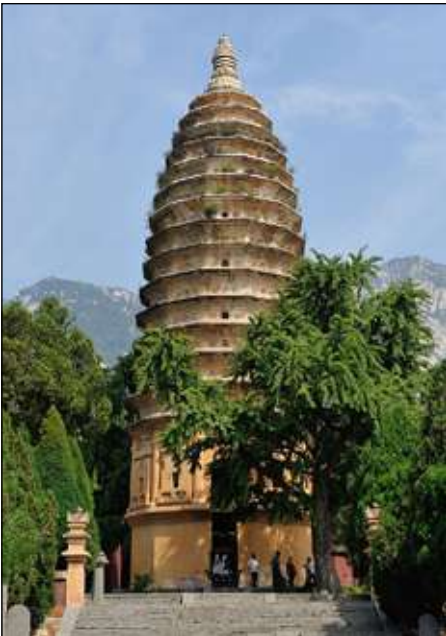

Порцелянова поливана тарілка часів династії Юань. XIV ст.

Подорож імператора Мінг Хуана в Сичуань. Фрагмент картини на шовковій тканині. XV ст.

різноманітних знань про довколишній світ, що містила близько 8 тисяч статей.

Пагода (буддійський храм) Сун'юе, збудована у 523 р. – сучасний вигляд

За часів династії Сун для паперу вигадали ще один спосіб використання — на ньому вперше у світі почали друкувати гроші. Ще на початку VIII ст. китайці стали випускати газету під назвою «Столичний вісник», і вона проіснувала аж до XX ст. Розвивалася мережа бібліотек, завдяки якій можна було займатися самоосвітою.

У середньовічному Китаї було винайдено порох, який потрапить до Європи значно пізніше, а також компас. Ці винаходи сприяли поступовому розвитку держави як потужної імперії, яка здатна проводити масштабну експансію в усіх напрямках.

Стрімкий розвиток Піднебесної імперії в Середньовіччі багато в чому завдячував відсутності єдиної релігії, яка заперечувала би

інакодумство. Середньовічні китайці сповідували культ предків — поклонялися померлим прабатькам. Була в них і своя міфологія з численними богами. Втім, мали популярність і філософські течії, які інколи не зовсім правильно називають релігіями — перш за все, суто місцеві **конфуціанство** і **даосизм**. Значного поширення набув також **буддизм**, що поширився з території Індії та Індокитаю. Держава не налягала на існуванні якогось панівного вчення, допускаючи різні точки зору — це дозволяло вченим та митцям шукати найкращі рішення.

Мистецтво було представлено живописом на шовкових та паперових сувоях, релігійною та палацовою архітектурою, а також поезією. Класикою світової літератури вважаються вірші двох китайських поетів VIII ст. — **Лі Бо** (701–762 рр.) та **Ду Фу** (712–770 рр.). Враховуючи складність ієрогліфічного письма, значного поширення набула **каліграфія** — мистецтво майстерного письма від руки.

Здобутки середньовічного Китаю тривалий час лишалися недоступними для європейців — лише окремі товари зрідка доходили до Європи через численних посередників, стаючи в десятки разів дорожчими. У Європі майже нічого не знали про Китай, а в Китаї — про Європу. Першовідкривачем Китаю для Європи став італійський купець **Марко Поло** (1254–1324 рр.), який стверджував, що прожив у Піднебесній імперії тривалий час, і написав про це книгу. Учені достеменно не знають, чи справді італієць був у Китаї, чи просто записав свідчення чужоземних купців про їхнє перебування там, проте його твір досить достовірний і довгий час був єдиним джерелом європейських знань про цю країну.

Лі Бо — класик китайської поезії

Які середньовічні китайські винаходи ви знаєте? Назвіть причини, які сприяли поширенню освіти в Піднебесній імперії.

3. Становлення держави в Японії. Розташування Японії на багатьох окремих островах дещо гальмувало процес утворення єдиної держави, проте в III–IV ст. сформувалося державне утворення під назвою **Ямато**. Державою правив імператор, який уважався нащадком богині Сонця Аматерасу, а також верховним жерцем **синтоїзму** — місцевої японської релігії.

Тривалий час Японія розвивалася під сильним впливом Китаю, який був набагато розвиненішим за всіх своїх сусідів. У VI–VII ст. японці перейняли в китайців систему організації держави з чиновницьким управлінням на місцях та перебуванням усіх земель у державній власності (селяни орендують землю, а за це сплачують податки, беруть участь у громадських роботах, служать у війську). Проте в Японії не прижилася система, за якою чиновником міг стати будь-хто, хто складе іспит. Натомість, як у Європі, управління на місцях здійснювали спадкові аристократи. З часом вони ставали дедалі більш незалежними від імператора, через що країна опинилася в стані політичної роздробленості й не могла розвиватися так само ефективно, як сусідній Китай.

Йорітомо
Мінамото.
Портрет на
шовку. Копія
1179 р.

Імператорська влада з часом ослабла настільки, що імператор правив державою лише формально. У X–XI ст. Японією фактично керував аристократичний рід **Фудзівара**, проте з часом боротьба між **кланами** — великими впливовими родами землевласників — тільки посилювалася. У 1192 р. **Йорітомо Мінамото** здобув титул **сьогуна** — військового правителя Японії. Сьоун фактично виконував функції імператора, тоді як справжній імператор залишався позбавленим більшості реальних важелів впливу і мав беззаперечний авторитет лише як нащадок богині Аматерасу та головний жрець синтоїзму. Клани постійно боролися за право призначити власного сьогуна,

Цікава цитата

«Жадібність, гнів та глупота – це речі, які легко розпізнати. Якщо у світі трапляються якісь погані події, то якщо добре подумати, виявиться, що в їх основі лежать ті самі три вади. Якщо ж звернути увагу на добрі події, то в них можна помітити присутність мудрості, людяності та хоробрості».

«Бусідо» японський кодекс воїнської честі

- Чи погоджуєтесь ви з автором цитати про природу світових подій? Наведіть відомий вам приклад історичної події, яка сталася з описаних у цитаті причин.

а воювали один із одним завдяки професійним воїнам — **самураям**. Самураї становили окремий прошарок суспільства і дотримувалися бусидо — суворого кодексу поведінки, основою якого були честь та незламність воїна, а також його вірність господарю.

Віддалене географічне положення Японії сприяло мінімізації зовнішніх контактів і зовнішніх загроз. Японська держава ніколи не була завойована іноземцями, і навіть монголи, що утворили у XIII ст. величезну імперію, не змогли підкорити Японію. У 1281 р. монгольський флот зазнав катастрофи внаслідок потужного тайфуни і не зміг причалити до японського узбережжя. Самі японці назвали цей тайфун «камікадзе» («божественний вітер»).

Самураї. Фрагмент ширми XVII ст.

Якими були основні риси середньовічної японської держави? Хто такий сьоґун?

4. Культурні особливості середньовічної Японії. Середньовічна Японія перебувала під суттєвим впливом культури континентальних сусідів — Китаю та Кореї. До VIII ст. японська мова не мала власної писемності (остаточно вона оформилася ближче до XII ст.), натомість знать та освічені люди використовували китайські ієрогліфи і послуговувалися китайською мовою в побуті. З появою японської писемності набуває поширення власна японська література, з п'ятивіршами **танка** та повістями **моноґатарі**. До нашого часу зберегли популярність твори письменниць **Мурасакі Сікібу** та **Сей Сьонагона**. Мурасакі є засновницею літературного образу надійного, чесного і благородного чоловіка — ідеалу для японських

*Синтоїстське святилище Іцукушіма, Японія.
Фото JordyMeow*

жінок, які потерпали від соціальної несправедливості у середній віці. Сей Сьонагон стала однією з перших, хто почала писати вірші в стилі «потоків свідомості».

Суто японською релігією є синтоїзм. Це щось середнє між культом предків і класичним політеїстичним язичництвом. Японська держава підтримувала будівництво синтоїстських храмів і надавала їм у користування як землі, так і селян. Водночас поширення китайської культури в Японії призвело до проникнення на острови буддизму. У VI–VIII ст. розпочалося інтенсивне будівництво буддійських храмів (пагод). Завдяки буддійським ченцям у Японії почалося піднесення науки, адже буддисти привозили не тільки релігійну, але й наукову літературу. У VII ст. на Японських островах збудували першу обсерваторію для спостереження за небом, тоді ж склали першу карту держави.

Вплив китайської культури в Японії яскраво втілювався й у місцевому живописі. Японські художники писали свої картини тушшю на сувоях паперу або шовку. Надзвичайно популярним напоєм став чай — і настільки, що японці створили неповторну чайну церемонію, яка сьогодні вважається невід'ємним атрибутом японської культури.

Суто японським видом мистецтва стала поширена з часів Середньовіччя ікебана — майстерне створення квіткових композицій зі змістом.

Як ви оцінюєте вплив китайської культури на японську? Був він негативним чи позитивним?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. У середньовічному Китаї були зроблені численні видатні відкриття, такі як папір, друкарство, компас, порох — кожне з них суттєво прискорило розвиток світової цивілізації.
2. Китайська культура поширюватиметься в Азії як пануюча, підкріплюючи економічну та військову міць Піднебесної імперії.
3. Таласька битва 751 р. стримає просування Китаю на захід і водночас зупинить проникнення Арабського халіфату на схід. Від полонених китайців араби дізнаються про секрети виготовлення шовку і паперу. Впродовж IX–X ст. через арабів папір потрапить і у Європу. Наявність паперу полегшить обмін знаннями, що сприятиме новим винаходам.
4. Бажання знайти нові шляхи для торгівлі з країнами Сходу спонукатимуть європейців розвивати мореплавство і спричинять випадкове відкриття Америки.

5. За часів династії Сун Китай X–XII ст. стане першим у світі осередком образу промислової революції (на 400 років раніше, ніж в Європі): поширяться застосування водяних коліс, залізних плугів, великих ковальських міхів, доменних печей та паперових грошей.
6. Японія завдяки географічному положенню розвиватиметься майже незалежно, навіть від найближчих сусідів.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Надзвичайне піднесення Китаю часів династії Тан сприятиме поживленню торгівлі по Великому Шовковому шляху із Азії в Європу. Наслідки відіб'ються на Русі-Україні, в якій з IX ст. починають розвиватися товарно-грошові відносини завдяки торгівлі з арабами, Хозарією та Візантією.
2. Під час завоювання Китаю монголи дізнаються про секрети створення стінобитних машин. Саме ці машини сприятимуть великому успіху монголів під час штурму Чернігова, Переяслава, Києва та багатьох інших великих міст та фортець Русі-України.
3. Поширення на українських теренах пороху в XV–XVI ст., винайденого в Китаї, зробить запорізьких козаків однією з найпотужніших військових сил у Європі.

Дати для запам'ятовування:

618–907 рр. — панування у Китаї династії Тан.

751 р. — Таласька битва між Арабським халіфатом та Китаєм.

960–1279 рр. — панування у Китаї династії Сун.

1115–1234 рр. — панування у Китаї династії Цзінь.

1192 р. — Йорітомо Мінамото став сьоґуном Японії.

1209–1270 рр. — монгольська навала у Китай.

1271–1368 рр. — панування у Китаї монгольської династії Юань.

1368–1644 рр. — панування у Китаї монгольської династії Мін.

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Знайдіть текст кодексу самурайської честі «Бусідо». Наведіть з кодексу по одному виразу про навчання, про сміливість і про правила життя. Висловіть думку: чи можна вважати «Бусідо» кодексом лише для воїнів? Обґрунтуйте свою відповідь.

§18. СЕРЕДНЬОВІЧНА ІНДІЯ

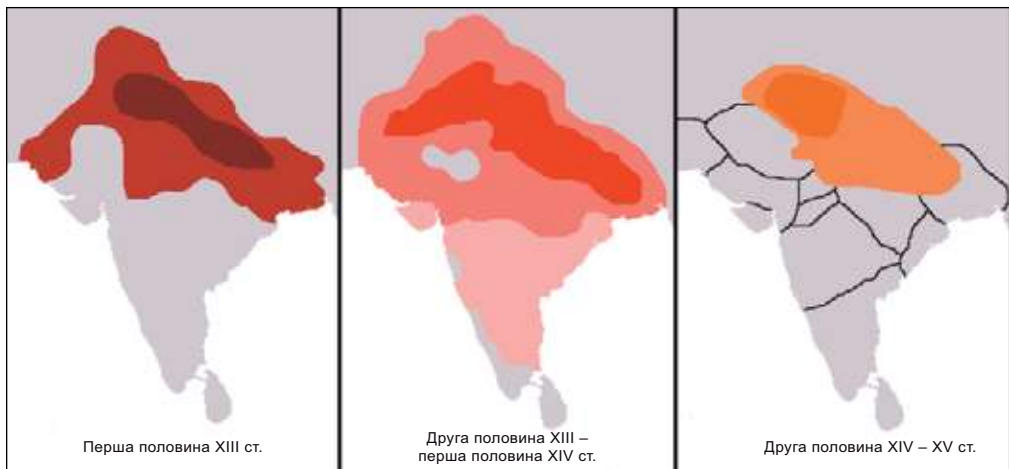
Пригадайте:

1. Що ви знаєте про давньоіндійську цивілізацію?
2. Хто такі буддисти? У що вони вірять?
3. Де насправді вигадали цифри, які ми називаємо арабськими?

1. Делійський султанат. Навіть сучасна Індія відрізняється величезною різноманітністю народів, мов та культур, тому природно, що в її історії траплялися періоди роздробленості. У V–VIII ст. територія півострова Індостан була політично роздробленою. Там існувало близько 70 окремих держав. Кожною з таких держав керував місцевий володар — **раджа**. Окремі індійські держави розвивалися незалежно від сусідів з огляду на різні етнічний склад та природне середовище різних частин півострова Індостан. Народи тогочасної (як і сучасної) Індії розмовляли десятками різних мов, сповідували різні релігії. Здавна головна релігія індусів — **індуїзм**, але як і сама Індія, індуїзм дуже багатогранний і складається з багатьох побіжних вірувань.

Індуїзм – релігія жителів Індії, яка передбачає що Бог (Брахма), може виявляти себе в різних проявах: духах, інших богах, силах природи, людях, законах, об'єктах та ін. Індуїзму понад три тисячі років, і сьогодні його сповідує понад 1 мільярд людей.

Делійський султанат за різних правителів. Картосхеми

У який період Делійський султанат досяг найбільших меж? Що сприяло зменшенню його площі?

У XII ст. до Індії із заходу (території сучасних Пакистану та Ірану) почав проникати **іслам**. Мусульманським завойовникам вдалося утворити на півночі Індії власну досить велику державу, яка за назвою своєї столиці — міста Делі — отримала назву **Делійський султанат**. Датою утворення Делійського султанату вважається **1206 р.**, коли намісник **Кутб-уд-Дін Айбек** проголосив себе султаном нової незалежної держави. Хоча основу населення Делійського султанату становили автохтонні мешканці (ті, що проживали тут віддавна), влада належала прийшлим мусульманам. Було запроваджено ісламські закони (шаріат), які поширювалися навіть на немусульман.

Роздроблені індійські князівства не могли чинити гідний опір Делійському султанатові, а сама ця держава прагнула до постійної експансії. За часів султана **Мухаммеда Туглака (1325–1351 рр.)** Делійський султанат досягнув максимальних розмірів, підкоривши півострів Індостан майже повністю. Цей правитель навіть виношував плани із завоювання Персії та Китаю, проте постійна участь у війнах негативно позначилася на становищі держави. Перспективи особливо погіршилися на тлі зростання могутності сусідів монголів, які напали на Індію з північного заходу. У **1398 р.** 120-тисячна армія еміра Самарканда **Тимура**, також відомого як **Тамерлан**, захопила Делі й майже повністю його знищила, вбивши близько 100 тис. містян. Забравши із собою численну здобич, завойовники повернулися додому, але Делійський султанат так і не оговтався.

Після руйнівного нападу Тимура Делійський султанат проіснував ще понад сто років, проте в значно ослабленому стані. Від нього стали відколюватися нові держави, а всередині самого султанату посилювалася міжусобна боротьба. У 1526 р. на ці землі прийшли нові завойовники — **моголи** на чолі з **Бабуром**. Не зустрівши суттєвого спротиву, вони утворили нову державу — **імпе-**

Реконструкція обличчя Тимура, правителя Самарканду, який надламав міць Золотої Орди, Делійського султанату та Османської імперії

Кутб-Мінар у Делі – найвищий у світі цегляний мінарет

рію Великих Моґолів, куди увійшли північні та центральні райони сучасної Індії.

Які були причини розпаду Делійського султанату?

2. Варно-кастова система та вплив релігій на індійське суспільство. Ще з I тисячоліття до н.е. панівною релігією на території сучасної Індії був **брахманізм** — вчення, яке вважають ранньою формою більш пізнього індуїзму. Головна ідея брахманізму полягала в поділі суспільства на варни та касты.

Варна — закрита група послідовників брахманізму та індуїзму, прошарок суспільства, до якого людина належить від народження.

Каста — більш вузька закрита група послідовників брахманізму та індуїзму, до якої належали переважно представники однієї професії. Як і у випадку з варнами, люди не могли на власний розсуд змінювати свою належність до певної касты.

Виокремлювали чотири варни:

- **Брахмани** — жерці, лікарі, вчителі, аптекарі та інші освічені люди. Вважалося, що верховний бог Брахма створив їх зі своїх вуст.
- **Кшатрії** — воїни, чиновники та інші люди, що тримають у руках владу та здійснюють управління державою. «Руки» Брахми.
- **Вайш'ї** — вільні селяни та скотарі, а також торговці. «Стегна» Брахми.
- **Шудри** — ремісники, прислуга та раби. «Ступні» Брахми.

Окреме становище займали **«недоторкани»** — фактично, ще одна, найнижча варна. Недоторканих відверто зневажали, до них не можна було навіть торкатися. Представники цього прошарку суспільства виконували найбрудніші види робіт — були сміттярами, різниками, займались вичинкою шкур тощо. У варно-кастовій системі до недоторканих належали також представники невеликих малорозвинених племен.

Належність людини до певної варни та касты визначалася за народженням, при-

Статуя Брахми з 4-ма обличчями.
Ераван, Таїланд

життєвий перехід з однієї варни та касты до іншої був неможливим. Натомість кожна людина мала вести праведне життя, аби сподіватися на вдале переродження в наступному житті. Впоравшись із цим завданням, можна було розраховувати на вищий соціальний статус після переродження. Ті, хто не дотримувались приписів брахманізму, ризикували у наступному житті стати представниками нижчої варни, а ще тваринами, рослинами чи навіть камінням. Віра індусів у те, що від існуючих правил категорично не можна відступати, сприяла збереженню варно-кастової системи, попри її очевидну несправедливість. Вже у XX ст. індійські уряди взяли курс на боротьбу проти розподілу суспільства на варни та касты, проте остаточно викоринити їх не вдалося й досі.

Буддизм, попри своє індійське походження, так і не став панівною релігією на батьківщині, оскільки був миролюбним вченням, направленим на самовдосконалення особистості. Буддисти не пропонували знедоленим нічого нового, закликаючи сприймати страждання як належне. Натомість **іслам**, що почав проникати на територію Індії у XII ст. і був більш націленим на пошук нових послідовників, сприймався представниками нижчих варн як можливість вирватися із несправедливої варно-кастової системи. Це, а також тривалі періоди правління мусульманських династій у Індії, сприяло суттєвому поширенню ісламу в регіоні.

Вхід у буддистський храмово-печерний комплекс Аджанта, Індія

Поясніть, що таке варно-кастова система організації суспільства. У чому причина її стійкості?

3. Середньовічна індійська культура. Попри тривалу політичну та культурну роздробленість, Індія в Середні віки лишалася одним із центрів світової науки і культури. Зокрема, місцеві вчені досягли визначних успіхів у математиці — уже у середньовіччі вони вміли визначати площу та об'єм геометричних фігур, оперу-

Цікава цитата

«Якщо в індійській родині першим помирає чоловік, у жінки залишається два шляхи: або обряд саті (самоспалення), або жахлива доля вдови. Вдовам зривали волосся та брови і знищували всі їх прикраси. Із вдовою заборонялося розмовляти. Зустріч із нею, вважалася привісткою нещастя. Вважалося, що передчасна смерть чоловіка в родині – це наслідок поганої життєвої долі його дружини».

Вадим Рубель, український історик ХХ-ХХІ ст.

- Дайте характеристику правовому становищу жінки у середньовічній Індії. Наведіть з цитати приклади упередженого ставлення в суспільстві.

вали дробами. Цифри, вигадані в Індії, через арабів потрапили до середньовічної Європи. Ми користуємося ними донині.

Ще більше вражають досягнення середньовічних індійських медиків. Поки в Європі Церква несхвально ставилася до дослідження людського тіла, середньовічні індійці досконало вивчили його внутрішню будову. Це дозволило їм уже в ті часи проводити складні хірургічні операції з обґрунтованою надією на те, що пацієнт повністю одужає. Здобутки індійських лікарів та математиків із часом стали відомими арабам, які примножили їх, перебравши на себе звання наукового центру тогочасного світу.

Суттєву роль у збереженні, поширенні та примноженні знань у середньовічній Індії зіграло використання єдиної мови для запису різноманітних текстів — **санскриту**. Цією стародавньою мовою володіли всі освічені люди тогочасної Індії. Санскрит протягом тривалого часу лишався також безальтернативною мовою індійської літератури, незалежно від того, до якого народу чи племені належав автор. Проте з приходом мусульманських завойовників середньовічні індійські науковці та поети стали послуговуватися також арабською мовою для запису своїх творів.

Окремої уваги заслуговує середньовічна індійська архітектура. Багато архітектурних шедеврів середньовічної Індії пов'язані із буддизмом. Хоча буддизм і не здобув широкого поширення в індійському суспільстві, тогочасні буддійські храми, витесані в скелях, вражають уяву навіть сучасних людей. Наприклад, **храм у Аджанті** споруджували цілих дев'ять століть. Його особлива культурна цінність

полягає в тому, що всередині збереглися середньовічні фрески (на-стінні малюнки), за якими можна судити про особливості життя в тогочасній Індії. Місто Бгубанешвар відоме своїм індуїстським храмовим містечком. На півночі країни збереглося також чимало взірців середньовічної мусульманської архітектури.

Назвіть основні досягнення середньовічної індійської науки та культури.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Індія дала поштовх стрімкому розвитку медицини та математики. Звідси знання в цих науках поширилися на території, підконтрольні арабам, а від них — у середньовічну Європу.
2. Буддизм, що виник у Індії, не здобув досить широкого поширення на своїй батьківщині, але в Середні віки розповсюдився на Схід. Сьогодні буддизм є однією з найбільших світових релігій із більш ніж 500 млн послідовників. Більшість його послідовників представлені не в Індії, а в країнах Східної та Південно-Східної Азії: Китаї, Таїланді, М'янмі, Камбоджі, Лаосі, В'єтнамі. Історія всіх цих країн розвивалася за суттєвого впливу буддизму.
3. Середньовічні європейці знали Індію як край незчисленних багатств та батьківщину прянощів. У XIV–XV ст. торгівля з Індією була для країн Європи дуже важливою, але передбачала численні ризики та зростання ціни товарів через те, що не існувало іншого шляху, крім як через вороже налаштовані мусульманські держави. У пошуках альтернативного шляху до Індії (та інших країн Сходу) португальці наприкінці XV ст. відкрили морський шлях довкола Африки, а Колумб в пошуках Індії у 1492 р., сам цього не бажаючи, відкрив новий континент — Америку.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Середньовічний Київ стояв на перетині сухопутного («Залозного») та водного («Із варяг у греки») шляхів, через які велась опосередкована торгівля з багатою Індією. Таке вигідне розташування значно пришвидшувало розвиток Києва та зробило його економічним центром Русі-України.
2. Попри значну географічну віддаленість Індії від українських теренів, буддизм все ж проникнув на територію Руської держави. Його носіями були окремі представники хозарів, болгар, монгольських завойовників та племен аланів, які кочували у VIII–XIII ст. на південноукраїнських землях.
3. Русь-Україна торгувала з Індією за посередництва Візантії. Східні спеції і тканини були добре відомі русичам. З початку XIV ст. Індія стала важливим торговим партнером для Золотої Орди — монгольської держави, яка пролягала на південних землях Русі-України.

4. Здобутки середньовічної індійської математики, астрономії та медицини через арабів потрапили до Європи, яка на той час суттєво відставала в науковому розвитку. Відкриття індійських науковців стали основою для навчальних програм у перших університетах Західної Європи, де навчалися видатні українські науковці XIV–XVI ст. (Юрій Дрогобич, Павло Русин, Станіслав Оріховський та ін.).

Дати для запам'ятовування:

- 1206 р.** — заснування Делійського султанату.
1398 р. — захоплення Тамерланом Делі.
1526 р. — Індія потрапляє під владу імперії Великих Моголів.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Поділ індійського суспільства на варни – це гарантія стабільності чи основа для безкінечної політичної роздробленості? Наведіть аргументи на підтвердження своєї позиції.
2. Дослідники зазначають, що в законах стародавньої та середньовічної Індії жінки та шудри почасти прирівнювались до однієї категорії. Чому це відбувалося? Про які упередження це свідчить?

§ 19. ДЕРЖАВИ ДОКОЛУМБОВОЇ АМЕРИКИ. МАЯ. ІНКИ. АЦТЕКИ

Пригадайте і поміркуйте:

1. Згідно з археологічними даними, хто з європейців першим відкрив Америку на початку XI ст.?
2. Які добре знайомі вам продукти походять з Америки?
3. Що довгий час заважало європейцям відкрити Американський континент?

1. Передумови формування американських цивілізацій.

Перше заселення людьми обох континентів Америки сталося приблизно 12 тис. років тому. Переселення відбулося з Азії, в час останнього льодовикового періоду, коли вододіл між Північною Америкою та Азією ще був покритий кригою. Як демонструють сучасні дослідження, саме Північна Америка є батьківщиною коней, які мігрували в азійські степи у той самий період, коли американські простори заселяли перші люди. Внаслідок низки природних змін американські коні вимерли ще до того, як місцеве населення почало формувати перші держави. Можливо, саме тому американські цивілізації мали геть інший шлях розвитку: без вершників, без знання про колесо і без феодалізму.

У 1492 р. до берегів Північної Америки прибуло декілька кораблів під іспанськими прапорами. Їх очолював мореплавець Христофор Колумб. Пливучи чітко на захід, він шукав короткий морський шлях до Індії, але відкрив невідомі землі. Проте, до самої смерті, Колумб був переконаний, що відкрив саме Індію, але досі незнану її сторону. Місцеве населення, яке зустрів мореплавець, він називав «індіанцями», помилково вважаючи їх жителями Індії. Сьогодні індіанцями називають усіх представників корінного американського населення.

Д. Пуєбла. Висадка Колумба в Америці. 1862 р.

Індіанські цивілізації, без знання ливарної справи, колеса, скла, плуга, без коней і без пороху, досягли вражаючих висот розвитку, при цьому залишаючись доволі простими у побуті. Через брак писемних джерел історія держав доколумбової Америки й досі оповита багатьма таємницями.

Чому американські цивілізації називаються «доколумбовими»?

2. Цивілізація мая. Згідно з археологічними дослідженнями, поширення цивілізації мая охоплювало великий регіон **Центральної Америки** (від сучасної Мексики на півночі до Панами на півдні). Це одна з найзагадковіших цивілізацій із високим рівнем розвитку. Історики поділяють її багату історію на три періоди: докласичний, класичний і посткласичний.

Розселення мая (червоним кольором) на карті Центральної Америки

Паленке — місто цивілізації Мая

Піраміда Кукулькана у Чичен-Іца

У докласичний період (II тис. до н.е. — IV ст. н.е.) тривало заселення Центральної Америки народом мая. Їх держава розвинулась завдяки досягненням попереднього народу центральноамериканського регіону — племені ольмеків. Мая перейняли від попередників їхню архітектуру та релігію. Під кінець докласичного періоду проявляються виразні риси окремої, суто маянської культури.

Докласичні мая активно опановують землеробство. Зокрема рільництво на полях, які обробляли дерев'яною мотикою. Із рослинних культур вирощували кукурудзу, какао-боби, вовну, фрукти, помідори, соняшник, тютюн, солодку картоплю (батат). У тваринництві вирощували для споживання індиків та собак. Займалися бортництвом (розведення медоносних бджіл).

Розвиток землеробства сприяв появі міст, таких як **Паленке**, **Чичен-Іца**, **Тікаль** та інші. Особливістю культури мая було те, що це була **цивілізація без єдиної централізованої держави**. Існували окремі міста-держави (знайдено понад 100) з власною мережею фортець, військом та династіями правителів. Міста-держави вели

активну мінову (безгрошову) торгівлю, утворювали альянси та час від часу воювали одне з одним.

Класичний період (320–987 рр.) — доба інтенсивного розвитку та розквіту цивілізації мая. В цей час утверджується чітка система державного правління. Міста-держави очолює спадкова військова знать, яка поділяла владу із верховними жерцями. В класичний період мая винайшли **календар на 365 днів**. Велика кількість астрономічних обсерваторій дозволяла з точністю до хвилини визначати місячне і сонячне затемнення, які супроводжувались складними ритуалами та жертвоприношеннями (в тому числі людськими). Мая першими в історії незалежно від інших цивілізацій почали застосовувати цифру «**нуль**» в математиці та першими серед американських народів винайшли **ієрогліфічне письмо**.

Епоха розквіту відобразилась у появі численних культових споруд — **пірамід**, що збереглися до нашого часу. Також у цей час поглиблюються торговельні зв'язки з більшістю регіонів Центральної Америки.

У **посткласичний період (кінець X — початок XVI ст.)** цивілізація мая поступово занепадає. Слабшають торговельні зв'язки між містами-державами. Частішими стають війни, відбувається боротьба за кращі сільськогосподарські угіддя. Глибока криза була спричинена виснаженням ґрунтів та довготривалими посухами. Іспанські завойовники, що прийшли **на початку XVI ст.**, застали цивілізацію мая у занедбаному стані. Насаджуючи християнство, іспанці викорінювали культурне минуле цього народу, зокрема нищили писемні пам'ятки, що ускладнює дослідження історії цивілізації мая та причин її занепаду.

Суспільство мая ділилося на класи — знать, священнослужителів, воїнів, ремісників, селян і рабів. Державою керував верховний вождь, чия влада переходила в спадок. Він призначав вождів

*Зразок маянської писемності.
Дрезденський кодекс*

до підконтрольних йому поселень. Класи суспільства у мая не були такими закритими, як, скажімо, касты в Індії. Тому родичі могли належати до різних класів. Рабство існувало як форма утримання злочинців та полонених ворогів.

Мистецтво мая представлене архітектурою, фресками, розписаною керамікою. Велику популярність мала ритуальна гра в м'яч, для якої в містах будували спеціально відведені майданчики.

У релігії у мая панував політеїзм: вірили в численних богів, а також у циклічну природу часу. Всесвіт в уяві мая був плоским, із чотирма кутами, в кожного з яких був свій колір, але ідеальною фігурою вважалося коло як символ рівноваги і досконалості. Після смерті душа померлого, за уявленнями мая, народжувалася в іншій людині, але без жодних зв'язків із попереднім життям. Також існував рай як ідеальне місце для вічної душі. Умовою потрапляння до раю було не гідне життя, а саме гідна смерть — наприклад, у бою або як жертви богам. Мая вірили, що боги харчуються речовиною, яка наявна в крові й серці людей, тому з релігійною метою могли вбивати людей або жертвувати власну кров, надрізаючи собі язика. Світоглядні уявлення мая про релігію викладені в священній книзі **Пополь-Вух**.

Маянські настінні розписи у Бонампаку

Чим періоди цивілізації мая відрізнялися одне від одного?

Цікава цитата

«Те, що створено людським розумом, може бути вирішено іншим людським розумом. З цієї точки зору, не існує і не може існувати невирішених проблем ні в одній галузі науки».

Юрій Кнорозов, український історик ХХ ст., дешифратор писемності мая

- Дізнайтесь, за допомогою яких двох писемних джерел, автор цитати зміг першим в світі розшифрувати писемність цивілізації мая?

2. Імперія Ацтеків. Точна батьківщина ацтеків (групи корінних народів Центральної Америки) не встановлена. Вважається, що вони походять від племені мешіка, яке в XII ст. прибуло на територію сучасної Мексики десь із півночі. У 1325 р. вони заснували місто Теночтітлан (зараз це Мехіко, столиця Мексики). Обидві назви пішли від іменування племені мешіка.

Спочатку мешіка були слабкі й платили данину сусідам державі Ацкапоцалько. У 1427 р. три міста ацтеків — Теночтітлан, Тескоко і Тлакопан — утворили Ацтекський потрійний союз, або **Ацтекську імперію**, і відмовилися платити данину Ацкапоцалько, а наступного року знищили цю державу. Протягом наступних ста років Ацтекська імперія стрімко розширювалася, збільшивши свої володіння в десятки разів: від Мексиканської затоки на сході до узбережжя Тихого океану на заході. **На початку XVI ст.** імперію підкорили іспанські завойовники, проте самі ацтеки, як і мая, не вимерли — їхні нащадки живуть у сучасній Мексиці.

Ацтекською державою керувала виборна особа, яку обирали всією ацтекською громадою і називали «великий оратор» (**уей-глатоані**).

Ацтекська фігурка чоловіка з какао-бобами

Територіальні завоювання ацтеків. Картосхема

Кандидат у верховні правителі обов'язково мав належати до знатного роду. В підкорених регіонах також правили «оратори», які передавали владу у спадок. Всі вони підкорялися «великому оратору». Підкореними народами уей-тлатоані правив, не нав'язуючи власних правил — від них вимагалася тільки своєчасна сплата данини. Попри значний розмір такої данини, міста в межах Ацтекської імперії демонстрували постійний економічний розвиток.

Ацтекські воїни. Сучасна реконструкція

Як і представники народу мая, ацтеки також будували міста зі складним плануванням кварталів, храми у вигляді пірамід. Мали точні астрономічні знання і користувалися сонячним календарем. Саме від ацтеків європейці навчилися вирощувати кукурудзу, гарбузи, помідори та какао. З ацтекської мови походить і слово «шоколад». В давнину він не був десертом. Ацтекські воїни заварювали гіркий напій із какао-бобів, який давав наснаги перед битвою.

Ацтеки мали добре розвинене сільське господарство. Землю обробляли дерев'яними знаряддями. Окрім вже вище згаданих рослинних культур, велике значення у харчуванні відігравала агава, з якої виготовляли цукор. Також вирощували кілька сортів бавовни для виробництва одягу. В доповнення до раціону вживали як делікатеси численні різновиди комах, розводили індиків, качок та іцкуїнтлі (м'ясу породи собак).

Основу життя ацтекського суспільства становили війни, криваві жертвоприношення та торгівля. Замість обладунків ацтекські воїни використовували туніки та шкури диких звірів, а замість металевої зброї користувалися широкими палицями зі встромленим по краях обсидіаном — скам'янілою лавою, гострою мов бритва.

Ацтеки вірили в багатьох богів, які у давнину принесли себе в жертву, аби очистити світ від Темряви. Щоби Темрява не поверталася, потрібно було регулярно приносити нові людські жертви, тому в Ацтекській імперії поширеною практикою були жертвоприношення військовополонених та рабів. При цьому найважливіші боги є спільними для ацтеків та мая — це бог ранкової зорі **Ке-**

цалькоатль (або Кукулькан) і бог ночі та володар стихій **Тескатліпока**. Людські жертвоприношення, які могли тривати тижнями, ацтеки влаштовували з ритуальною метою — викликати дощі для зрошення полів. Химерний ритуал також мав політичну мету — тримати в страху всі підкорені народи.

Письмо ацтеків було піктографічним — спрощені зображення тих предметів і явищ, про які йдеться. **Суспільний устрій** був відкритий для талановитих людей. До 15 років діти вчилися вдома, потім вони могли відвідувати один із двох типів шкіл — в одних навчали ремеслам та торгівлі, інші готували жерців, учених, учителів та переписувачів текстів. Для обдарованих дітей існували окремі навчальні заклади, де готували співаків, танцюристів та гравців у м'яч.

В ацтеків була своя система доріг, яка забезпечувала безперервну торгівлю та швидкий обмін інформацією. Торгові колонії ацтеків існували далеко за межами імперії — на території Перу та Венесуели. Замість грошей використовували какао-боби та золоті піщинки.

У **1520–1521 рр.** іспанська експедиція на чолі з **Ернаном Кортесом** швидко розгромила Ацтекську імперію. Ацтеки, побачивши завойовників верхи на конях та з вогнепальною зброєю, прийняли іспанців за богів, тому не чинили суттєвого опору. Ацтекські вожді були вбиті, храми розграбовані, політична система знище-

*Куаутемок,
останній
правитель
Теночтітлану.
Барельєф роботи
П. Х. Контрераса*

Гра в м'яч мала надзвичайне поширення серед ацтеків, проте сприймалася не як розвага, а як релігійний ритуал. М'яч зі щільної гуми символізував Сонце або Місяць, його переміщення під час гри символізувало рух небесних тіл по небу. Ігри проводилися в присутності публіки, глядачі робили матеріальні ставки на результат гри, інколи дуже цінні, а ті, хто не мав нічого, могли поставити власну свободу (програвши, ставали рабами). Для перемоги м'ячем треба було влучити у спеціальне кільце. Автора забитого м'яча приносили в жертву, проте це вважалося дуже почесним як для нього самого, так і для всієї його родини. За окремими даними, в жертву могли принести цілу команду — залежно від обставин ритуалу, або переможців, або переможених. Недостатньо майстерна гра якнайгірше позначалася на гравцеві та всій його родині: їхній соціальний статус падав до найнижчого рівня.

на, а місцеве населення масово гине від принесених європейцями інфекційних захворювань, до яких не мало імунітету. До кінця XVI ст. із 25 млн ацтекського населення вижило менш ніж 20%.

У чому ацтекська імперія подібна до цивілізації мая?

3. Держава інків. Інки — титул правителя держави народу кечуа. Офіційно їх держава називалась **Тауантінсуйю** (в перекл. з мови кечуа «Чотири сторони світу»). Це була недовговічна багатонаціональна держава, що існувала в період **1438–1533 рр.** простягаючись уздовж тихоокеанського узбережжя Південної Америки. Її територія охоплювала такі сучасні країни, як Перу, Еквадор, Болівію та Чилі, меншою мірою Колумбію та Аргентину.

Означена територія у Середні віки належала кільком різним державам та цивілізаціям, про які сьогодні майже нічого невідомо. У XII ст. на півдні Перу племена кечуа заснували місто-державу Куско, яку так і називають — **Королівством Куско**. Тривалий час воно залишалося маленьким та одним із багатьох подібних державних утворень, аж поки до влади не прийшов **Інка Пачакутек Юпанкі** (1438–1471 рр.), або просто **Пачакутек**. Рік його приходу до влади вважається роком утворення нової держави — Тауантінсуйю, або ж **Імперії інків**.

*Інка Пачакутек.
Невідомий
художник
XVII ст.*

Цікава цитата

«Я бачив, які привезли королю речі із «нової землі золота»: золоте сонце шириною понад два метри і срібний місяць такого ж розміру. Ще дві кімнати з рідкісним вбранням: дивний одяг, обладунки, зброя, луки, стріли, покривала. І ще багато дивовижних речей. Ці речі такі дорогоцінні, що їх оцінюють у сто тисяч гульденів. За все своє життя, я не бачив нічого, що так тішило б моє серце. Я дивуюсь вишуканості цих предметів і генію людей з тих далеких країв».

Альбрехт Дюрер, німецький митець XV-XVI ст.

- За допомогою інтернет-ресурсів та інших джерел, знайдіть зображення вцілілих до нашого часу виробів цивілізації мая, ацтеків чи інків. Презентуйте їх на уроці та розкажіть про історію походження цих предметів.

Зверніть увагу на карти розселення мая, ацтеків та інків.

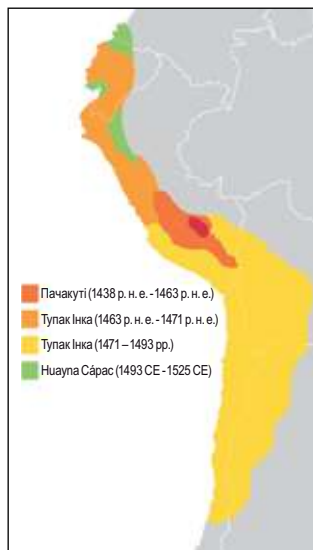
Висловіть припущення: як географічні умови можуть сприяти або заважати територіальному розширенню цивілізації?

Територіальне розширення відбувалось за допомогою військової сили. Знать місцевих племен зберігали при владі в обмін на їхню лояльність. Підкорені народи сплачували численні податки, приймали мову та звичаї кечуа, а також підкорялися єдиній системі законів.

Імперія інків ділилась на чотири частини (як на чотири сторони світу), які сходилися в столиці Куско. При розширенні території нові «провінції» чи намісництва не утворювалися, натомість збільшувалися вже існуючі чотири частини держави. Кожною частиною держави керував **апо** — намісник, родич імператора, який стежив за підтриманням шляхів у належному стані, збором урожаїв та сплатою податків. На піку своєї могутності населення Імперії інків становило бл. 14 млн осіб.

У релігії інків панував **монотеїзм** — Сонце було беззаперечним і єдиним богом. Правитель із титулом «Сапа Інка» («Єдиний володар») уважався нащадком бога Сонця, мав вищу релігійну та світську владу. Наступника престолу обирали всередині родини правителя серед його синів, проте претендувати на трон могли тільки сини офіційної дружини імператора.

Суспільство інків було побудоване на родинних цінностях і повазі до старших. Групи від 5 і більше родин утворювали громаду — **айлью**. Вона щороку розподіляла землі між родинами та керувала громадським порядком. Групами з кількох айлью керували представники спадкової знаті. Мешканці держави були вільними людьми. Раби, чия праця використовувалася в домашньому господарстві, були вкрай рідкісним явищем.

Територіальні завоювання інків

Вид на руїни інкського міста Мачу-Пікчу та на гору Хайна-Пікчу

*Вайна Капак,
правитель
Імперії інків у
1493–1527 рр.
Здійснив численні
походи на північ
Південної
Америки*

Імперія інків являла суміш народів, кожен із яких збагатив її своїми досягненнями. З усіх індіанських цивілізацій інкська держава була єдиною, в якій знали ливарну справу (виплавляли мідь та бронзу). Для вирощування культур тут застосовували складну іригаційну (зрошувальну) систему, а також метод **терасового землеробства** (поля у вигляді сходинок). На цих терасах інки вирощували кукурудзу та картоплю, яка згодом пошириться по всьому світу. Для водопостачання у міста використовували акведуки, подібні давньоримським. Будинки будували без цементу, складаючи ідеально ви-тесані камені один до одного. Інки мали розвинене тваринництво: вирощували для шерсті лам та альпак.

Інки налагодили ефективну систему пошти із мережею кам'яних доріг та гінцями, які пробігали певну дистанцію і передавали послання іншому, за принципом естафети. Інформація передавалася зі швидкістю до 225 км на день, а самі гінці для підтримання тонузу жували листя коки. Дороги також суттєво сприяли розширенню держави, оскільки саме ними пересувалися війська у походах.

Замість писемності інки використовували **кіпу** — спосіб передачі інформації за допомогою вузликів на мотузках із бавовни. Ця система письма досі не розшифрована.

*Кіпу, вузликове письмо інків.
Фото Larco Museum in Lima*

У 1532 р. іспанець **Франсиско Пісарро** (1471–1541 рр.), родич завойовника Мексики Ернана Кортеса, прибув у Перу для підкорення держави менш ніж із 200 солдатами. Його підтримали племена, які виступали проти правління інків. До 1536 р. імперія була повалена та розграбована іспанцями. Місцеве населення повторило долю ацтеків та мая, які масово гинули від захворювань, принесених європейцями.

У чому Імперія інків суттєво відрізнялась від мая та ацтеків?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. У мая та ацтеків європейці запозичили кукурудзу, соняшник, гарбуз, какао, помідори та перець, у інків — картоплю. Ці продукти змінили раціон людства.
2. Іспанія, яка самотужки зуміла підкорити мая, ацтеків та інків, колосально збагатилася на золоті, сріблі та екзотичних товарах. У XVI ст. вона стане найзаможнішою та найвпливовішою державою Європи.
3. Накопичені індіанцями багатства стануть запорукою піднесення європейської цивілізації у наступні віки. Із XVI ст. було закладено потужний поштовх до розвитку культури й промисловості, які вдосконалюються й по сьогодні.
4. Мая, ацтеки та інки не будуть винищені повністю, а їхнє поступове перемішування з прибулим білим населенням утворить нові нації, які вважатимуть себе чимось окремим від європейських колонізаторів. Представники нових націй боротимуться з поневоленням і впродовж XIX ст. утворять нові незалежні держави — Мексику, Перу, Венесуелу, Чилі, Еквадор тощо.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. З 2-ї половини XIX ст. в Україні набуде поширення картопля. Її вирощування допоможе вирішити проблему голоду, який періодично траплявся на наших теренах.
2. Без американських рослинних культур неможливо уявити традиційну українську кухню, яка заснована на стравах із картоплі, гарбуза, помідорів та соняшникової олії.
3. Економічні та демографічні зміни, спричинені напливом американського золота, вплинуть на українських селян. Указами польських королів XVI–XVII ст. селяни втратять свободу, аби більше виробляти сільськогосподарської продукції на експорт.
4. Соціальна несправедливість XVI–XVII ст. спричинить великі козацько-селянські повстання, а потім і Національно-визвольну війну, в ході якої відновиться українська державність, надломиться міць Речі Посполитої та посиляться позиції Московії у Східній Європі.
5. З відкриттям Америки українські переселенці знайдуть свій «другий дім» на теренах сучасної Канади, в якій на сьогодні проживає майже 1,5 млн українців.

Дати для запам'ятовування:

1427–1521 рр. — існування Імперії ацтеків.

1438–1533 рр. — існування Імперії інків.

1492 р. — відкриття Америки Христофором Колумбом.

1519–1521 рр. — завоювання Ернаном Кортесом Мексики.

1532–1536 рр. — підкорення Франсиско Пісарро Імперії інків.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Про які наукові досягнення ацтеків свідчить їх славнозвісний артефакт «Камінь сонця»?
2. Наскільки доречно називати «Камінь сонця» символом страху? Аргументуйте свою позицію.

Тестові завдання до розділу II
«Середньовіччя
за межами Європи»

Узагальнення знань
до розділу II «Середньовіччя
за межами Європи»

СЕРЕДНЬОВІЧНІ СУСПІЛЬСТВА

§20. СВИТОГЛЯД СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЛЮДИНИ

Пригадайте:

1. Де зародилось християнство? Хто вважається його засновником?
2. Що сприяло поширенню християнства в Європі?
3. До чого призвів «Великий розкол» 1054 р.?

1. Вплив релігії на світогляд середньовічної людини. У Середні віки основним моральним орієнтиром для європейців була релігія — християнство. Заперечення релігійних норм було категорично неприпустимим, навіть якщо це стосувалося дрібниць. Роль церкви і духівництва, особливо в Західній Європі, де християнство поширилося раніше, була надзвичайно великою. Відлучення від церкви — **анафема** — вважалося одним із найгірших можливих покарань. Цього боялися навіть правителі держав. **Папа Римський** як очільник Католицької церкви протягом XI–XIV ст. мав вагомий авторитет: до його думки дослухалися навіть монархи.

Увесь довколишній світ сприймався людиною як боротьба **Бога** (добра) з **дияволом** (злом). Незрозумілі явища пояснювалися впливом вищих сил, могли сприйматися як знамення, котрі витлумачувалися на власний розсуд, але щиро вважалися волею Творця. Люди вірили, що їхня доля повністю залежить від волі Бога, хоча не заперечували й того, що диявол може втрутитися і навіть спокусити грішника, аби він сам прийняв рішення про відступ від запропонованої християнством моралі. Захистити від злого впливу диявола могла тільки щира молитва. Віруючі мусили регулярно сповідатися, розповідаючи священнику про всі свої гріхи. Упевненість у власній безгрішності свідчила про гординю — це

*Карл Великий з папами Геласієм I і Григорієм I.
Мініатюра.
IX ст.*

ще один гріх. Навіть праведники мусили покаятися, адже могли, наприклад, гніватися, тоді як гнів — теж гріх. Відвідування церкви було обов'язковим для всіх членів суспільства, а пропуск богослужінь викликав загальний осуд.

Дотримання Божих заповідей та інших норм, встановлених Біблією та Церквою, гарантувалося непохитною вірою в те, що спосіб життя визначає майбутнє безсмертної душі після смерті тіла. Християни вірять, що смерть — це не кінець, адже душа живе далі. Для душ тих, хто вів праведне життя і не грішив, існує **Рай** — місце, де душа знаходить спокій і щастя. Оскільки Бог, за уявленнями християн, милосердний, Він пробачить навіть зятятого грішника, якщо той щиро покається. У такому разі його душа також потрапить до Раю. На тих грішників, хто так і не визнав власної провини, чекає **пекло** — обитель диявола, де душі померлих страждатимуть вічно. В католицькому християнстві розвинулось переконання, що існує і проміжне місце для людської душі — **чистилище**. Чистилище не є ані раєм, ані пеклом — туди тимчасово потрапляють душі тих, хто грішив достатньо, аби не потрапити напряму до Раю, але все ж не заслуговує і на перебуванні у пеклі. Чистилище варто сприймати як вияв Божого милосердя, адже в ньому душа очищується. Після цього вона потрапить до Раю.

В епоху Середньовіччя вагомими досягненнями вчених та філософів античності були забуті як такі, що не відповідають християнському вченню. Втім, освіта в Середні віки не зникла. Середньовічними центрами освіти та науки були монастирі. Ченці зберігали та переписували рукописи у спеціально відведених для цього приміщеннях — скрипторіях. Упродовж всього Середньовіччя Церква

Чистилище. Ілюстрація Гюстава Доре до твору Данте «Божественна комедія»

Альбрехт Дюрер. Лицар, Смерть і Диявол. Гравюра. 1513 р.

ретельно стежила за тим, аби не допустити вільнодумства. Усе людське життя регулювалось нормами **Святого Письма**, яке неписьменному народу розтлумачували священники на проповідях, богослужіннях або під час сповіді. Способи «тлумачення» Біблії вимагали розробки чіткої теорії, яка сприяла розвитку філософії та науки. Але це був однобічний розвиток.

Зберігаючи і поширюючи знання та освіту, священнослужителі вкрай обережно ставилися до нових ідей і не сприймали досягнення не-християн, таких як давні греки, римляни та араби. Відносний порядок у суспільстві тримався лише на вірі людини в Рай та пекло.

Охарактеризуйте роль Церкви в житті середньовічної людини.

Цікава цитата

«В середні віки сміх не схвалювався. Ця емоція наче відсувалася, відкладалася на майбутнє. Сміх вважається проявом бісівського. За середньовічними уявленнями, сміятись належало тільки дияволу».

Жак Ле Гофф, французький історик XX-XXI ст.

- Які середньовічні явища та процеси могли сприяти існуванню такого світогляду? А як ви відноситеся до сміху та веселощів? Чи має бути в цьому якась межа?

Чорна смерть – жахлива за масштабами пандемія чуми, що охопила Європу, а також Азію та частину Африки в 1347–1353 рр. За кілька років хвороба винищила, за різними оцінками, близько третини тодішнього населення Європи, а це 15–25 млн осіб, без урахування жертв у Азії та Африці. Це явище висвітлює всі риси середньовічного суспільства, адже воно виникло внаслідок тотальної антисанітарії і не могло бути зупинене зусиллями тодішньої європейської медицини, котра ґрунтувалася більшою мірою на забобонах, аніж на наукових даних. Чорна смерть сприяла суттєвому скороченню середньої тривалості життя. Церква зайняла позицію, згідно з якою чума — це Божа кара за людські гріхи, а боротися з нею можна тільки молитвами та щирим поканням. Сучасні дослідники вважають, що Чорна смерть частково підірвала беззаперечну довіру людей до Церкви, адже багатьом парафіанам було очевидно: пошесть не припиняється від молитов.

*Жителі міста Турне ховають жертв «Чорної смерті».
Мініатюра з Четвертого трактату Жіля М'юзі. 1353 р.*

2. Місце людини в суспільстві. Середньовічне європейське суспільство було достатньо жорстоким до своїх членів. Тривалість життя була невеликою через постійні війни чи міжусобиці, майже повну відсутність медицини та санітарних умов, а також через погане харчування. Рання смерть була поширеним явищем, тому людське життя не цінувалося, особливо людей із народу. Людина, яка дожила до сорока років, могла вважатися старою, у п'ятдесят її вважали довгожителем, а до шістдесяти доживали одиниці.

Європейське середньовічне суспільство трималося на трьох складових: **молитва-війна-праця**. Всі люди відповідно ділились на три стани:

1. духівництво було зобов'язане молитися за всіх інших та здійснювати заступництво за грішників перед Богом;
2. завданням рицарства був захист суспільства від нападників — на війну ходили винятково рицарі, і саме до цього стану належали знать та феодалі;
3. всі інші верстви населення, включаючи селян та ремісників, належали до третього стану. Вони виробляли матеріальні блага та утримували два інших стани.

В економічних відносинах панувало **натуральне господарство** — кожна родина чи громада сама виробляла для себе все необхідне. За таких умов торгівля була розвинена слабо. Переважав обмін товарами. Грошей часто бракувало навіть у знатних осіб.

Найбільшим за чисельністю був третій стан — до нього належала абсолютна більшість робочого населення. Проте був можливий міжстановий перехід. Наприклад, стати ченцем міг будь-хто. Монастирі приймали численних охочих, пропонуючи житло,

*Боротьба за межу.
Мініатюра XIV ст.*

роботу, їжу та спасіння для душі. Перейти до стану рицарства було важче, та все ж і це було можливим: освічений син ремісника чи селянина міг піти на службу до феодала, найнятися слугою і з часом отримати титул. Доба хрестових походів XI–XIII ст. тимчасово спростила процес набуття лицарства: будь-який вправний у військовій справі чоловік міг бути посвячений у лицарі феодалом, якому служив у поході.

Цікава цитата

«Середньовічне європейське суспільство було прихильне до яскравих кольорів та всього блискучого. Прикрашені сяючим камінням книги, блиск золота і срібла, різнокольорові статуї, живопис на стінах церков, строкаті одяжі багатіїв та інше. Але за цією манією кольору стояв глибокий страх перед мороком і смертю. То була жага до сяйва, яке ототожнювалось зі спасінням».

Жак Ле Гофф, французький історик XX-XXI ст.

- Поміркуйте, що змушувало людей середньовіччя боятися? Тодішня Церква допомагала боротися зі страхами чи поглиблювала їх? Аргументуйте відповідь.

Особливістю середньовічного європейського суспільства було раннє утворення сімей. Розвиненої системи освіти не було, тому більшість дітей на навчання не ходили. Із чотирьох до восьми років дітлахи бавились з однолітками. Орієнтовно з восьми років хлопчачи та дівчатка із простих родин отримували від батьків завдання по господарству. В Середні віки дорослі дітей недолюбували, адже їх треба годувати, а їжі в багатьох сім'ях бракувало. Тому дітей, особливо дівчаток, намагались якомога швидше одружити.

Поспішати з одруженням також примушувала коротка тривалість життя і висока дитяча смертність. Жінка повинна була встигнути народити багато дітей, аби хто-небудь із них гарантовано дожив до повноліття і зміг утворити власну сім'ю.

Шлюб вважався богоугодною справою. Пару знаходили батьки і самостійно домовлялися про посаг та час весілля. Наречений і наречена вплинути на рішення батьків не мали права. Кохання оспівувалось у лицарських романах, проте шлюб за коханням зустрічався рідко. У взаємовідносинах визначальними були фінансові інтереси родини заради збереження чи покращення добробуту.

Представники знаті, а особливо королівських родів, часто домовлялися про шлюб своїх дітей відразу після їх народження. Основним критерієм вибору пари слугувала політична доціль-

*Готичний
лицарський
обладунок*

*Всесвіт. Гравюра
Фламмаріона. 1888 р.*

ність. Наявність тісних родинних зв'язків між правителями держав слугувала певною гарантією того, що між цими державами не буде війни, хоча це і не завжди спрацьовувало. Селянство та міщанство переважно укладали шлюби всередині своїх груп. Католицьке духовництво взагалі не мало права на шлюб, дотримуючись **целібату** (безшлюбності).

Більшість середньовічних дітей не отримували освіти — ще змалечку їх привчали до фізичної роботи, оскільки помічники були гостро необхідні в господарстві. Діти рицарів мали більше можливостей — батьки могли найняти наставника із числа духовництва. Домашня або церковна освіта були повністю підпорядковані християнському уявленню про світ. З XII ст. освіту можна було здобути і в університетах, але університетські предмети стосувалися теорії релігії і давали мало практичних знань.

Середньовічні уявлення про час і простір були тісно пов'язані з релігією. Християнська теологія розглядала світ як створений Богом і підпорядкований його законам. Час і простір вважалися божественними атрибутами, які існують незалежно від людської свідомості. Час уявлявся циклічним, а не лінійним. Він ділився на чотири пори року, які відповідали чотирьом етапам життя людини: дитинству, молодості, зрілості і старості. Натомість простір вважався обмеженим і замкнутим. Люди вірили, що земля пласка і має край, а небо — твердим — своєрідною кришкою для земного світу.

Уявіть себе на місці середньовічної людини. Що вам сподобалося би, а що ні у вашому житті? Чи помінялися би ви місцями із середньовічною людиною? Чому?

3. Влада, власність і право. Центральна ідея середньовічної влади — її божественне походження. Король отримує владу від Бога, отже підзвітний тільки йому. Влада короля є священною, тому зазіхання на його життя і владу — це зазіхання на самого Бога. Цей світогляд допоміг європейським середньовічним державам пережити найлихіші часи політичної нестабільності, оскільки королі, якими б вони не були, переважно zostавались недоторканими.

У середньовічних державах влада розподілялася між Церквою, королем та **феодалами**. В королівствах, що переживали **політичну роздробленість**, влада монарха обмежувалась його **доменом** — спадковими землеволодіннями. В таких умовах король був лише першим серед рівних і не міг втручатися у справи наймогутніших феодалів — герцогів. У **централізованих королівствах**, де король спромігся об'єднати народ із різних земель під своєю владою, більшість землі вже могла належати монарху, який роздавав її в подарунок Церкві, а також своїм феодалам (графам, баронам і лицарям) як винагороду за вірну службу. Власне король і очолював феодалну систему, будучи **сюзереном** (правителем) по відношенню до феодалів у своїх володіннях, які були його **васалами** (підлеглими). Головний обов'язок васала — зі зброєю в руках прибути на захист свого **сеньйора** (покровителя). У феодалів при цьому були власні васали — менші землевласники, які підкорювалися тільки їм. Таким чином, середньовічна феодална система мала ступінчастий вигляд, а характер відносин доречно описується фразою тих часів: «васал мого васала — не мій васал».

Очолюючи державу, монарх був змушений рахуватися із думкою Церкви, оскільки вона фактично була наддержавною структурою, а римські папи з кінця XI ст. й до початку XIV ст. були більш впливовими фігурами, аніж будь-який монарх. Монастирі, яким королі щедро жертвували землю та майно заради спасіння душі, ставали великими землевласниками і ставали дедалі більше самодостатніми. Великі феодали, які спочатку були змушені платити королеві данину і своєчасно з'являтися з військом на його вимогу, поступово теж набували дедалі більшої самостійності. Час від часу, впродовж Середньовіччя, королівства стикалися з проблемою політичної роздробленості, коли влада королів ставала формальною, а кожен феодал на своїй території діяв на власний розсуд. Широта

*Нічне чування, мініатюра зі середньовічного підручника *Tacuina sanitatis* (Таблиці здоров'я). XIV ст.*

влади феодала стосувалася всіх сфер управління — для підлеглих він міг бути і суддею, і збирачем податків, і воєначальником.

Основною власністю в епоху Середньовіччя була саме **земля**. Певна частина землі концентрувалася в руках **знаті (аристократів)** – вільних, багатих та впливових осіб із давнім родоводом. Також землями володів **король**, проте він поступово роздавав її своїм васалам (феодалам), а також Церкві. Селяни орендували землю у феодалів, сплачуючи за користування частину врожаю. Монастирі та церкви володіли і землею, і речовим майном, яке було пожертвовано їм вірянами. Феодали мали у власності замки, господарські споруди, коштовності, коней та інше майно. Що стосується селян та ремісників, то вони володіли лише тим майном, яке виготовили власноруч.

Цивільне право в середньовічній Європі було розвинуто неоднорідно. Християнство приписувало жити за законами Божими, і значна частина людей дотримувалася цього принципу. Тлумачення біблійних приписів могло бути упередженим. Європейське право почало розвиватися із «варварських правд», які з часом доповнювались і вдосконалювались. Довгий час зберігалась проблема свавілля феодалів, допоки з XIII ст. не з'являються перші королівські суди. Зазвичай, якщо виникала суперечка між простолюдиною, суд вершив феодал, тоді як самих феодалів судив король.

Крім християнських приписів, заміником права виступали звичаї. У консервативному суспільстві вважали за правильне чинити так, як чинили предки. Це називається звичаєвим правом.

Із розвитком міст останні стають дедалі більш самостійними і подекуди повністю звільняються від впливу феодалів. Керівництво містом здійснювалося за принципами міського права, яке для кожного міста було специфічним і являло собою суспільний договір містян. Найвідомішим та найпоширенішим з усіх видів міського права є **магдебурзьке право** — німецька правова система, яка передбачала міське самоврядування та фінансову незалежність від феодалів. Щоб посилити свій вплив у королівстві, монархи XIII–XV ст. цілеспрямовано наділяли міста самоврядуванням, аби послабити владу занадто самостійних феодалів.

Як боротьба за землю і владу сприяла розвитку суспільства?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Повсюдний і беззаперечний вплив Церкви на усі сфери суспільного життя дещо загальмував прогрес середньовічної науки. Якби не суспільне засудження нових ідей, імовірно, людство зараз перебувало би на вищому щаблі розвитку.

2. Натуральний підхід до ведення господарства протягом тривалого часу гальмував ще й розвиток торгівлі в середньовічній Європі. Значна частина суспільства ніколи не покидала того самого села, в якому народилася. Це стримувало взаємодію з сусідніми культурами і не сприяло прискоренню наукового, культурного, світоглядного розвитку.
3. Вихід Церкви на перші ролі в суспільстві сприятиме тому, що саме її, а не світську владу, дедалі частіше критикуватимуть за різноманітні негаразди. Як наслідок, європейці спочатку візьмуться докорінно реформувати саме Церкву, утворивши впродовж XVI ст. кілька великих відгалужень християнства. Черга до глибокого реформування держави в більшості країн дійде пізніше.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Православне християнство в Русі-Україні розвивало свій вплив переважно у містах, натомість села ставали осередками збереження язичницьких традицій і християнських обрядів, що сформувало унікальний світогляд східних слов'ян.
2. Завдяки православному християнству Русь-Україна не залежала від Папи Римського, середньовічних католицьких принципів та світоглядних упереджень. Руси не брали участі у хрестових походах, а князі провадили більш незалежну політику.
3. На відміну від католицизму, православне християнство не сформувало ідею божественного походження влади. Через це Русь-Україна дуже важко переживала політичну роздробленість XI–XIII ст., під час якої будь-хто з князів міг претендувати на титул великого князя.

Дати для запам'ятовування:

1347–1353 рр. — Чорна смерть, пандемія чуми у Західній Європі.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Чистилище це суто християнське поняття? Чи воно запозичено з іншої релігії?
2. Що таке митарство? Як православна церква описує цей процес?
3. Складіть перелік міфічних (дивовижних) істот, які існували у європейському середньовічному світогляді. Опишіть одну із таких істот та наведіть приклад її застосування в мистецтві: сучасному та середньовічному.

§21. ЛЮДИНА І ПРИРОДА В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Пригадайте:

1. Як ставилися до навколишнього середовища представники стародавніх цивілізацій?
2. Чому всі найбільші цивілізації стародавнього світу розташовувалися на півдні?
3. Що ви знаєте про Велике переселення народів і причини виникнення цього явища?

1. Вплив навколишнього середовища на середньовічну людину. Середньовічні європейці вважали себе повноцінними господарями довколишнього середовища, проте насправді такими не були. Пристосованість людства до суворих кліматичних умов була досить обмеженою. Різке погіршення клімату в Середні віки здатне було знищити цілу цивілізацію. Для середньовічної Європи були характерними помітні зміни клімату, які змушували народи мігрувати. Однією з причин Великого переселення народів вважають саме похолодання. У X–XII ст. клімат різко потеплішав. Через це на Британських островах стало можливим вирощувати виноград, в Гренландії вікінги засновували поселення, а в Північній Русі відбувається піднесення землеробства та утворюються нові князівства. Проте в XIII–XVII ст. Європа знову зіткнулася з різким похолоданням.

Збирання врожаю. Мініатюра з трактату «Розкішний часослов» герцога Беррійського

Полювання. Мініатюра з трактату «Розкішний часослов» герцога Беррійського

Клімат і особливості природи визначали рід занять людей, тип їхнього суспільства, розвиток галузей господарства. Середньовічні спільноти не вмiли змінювати довколишнє середовище так, як це роблять сучасні люди, і підлаштовувалися під існуючі умови. Тому на рівнинах із вільним доступом до прісної води розвивалося землеробство, а в посушливих степах — скотарство. Скотарі обирали тварин залежно від умов проживання. У степах транспортом і джерелом їжі (молока, м'яса) були коні. Жителі гірської місцевості натомість розводили кіз та овець, добре пристосованих для життя в таких умовах.

Середньовічні міста засновували на пагорбах — це робило їх неприступними і дозволяло здалеку бачити наближення ворогів. Водойми, особливо широкі річки та озера, слугували кордонами між країнами, бо їх було непросто перетнути. Ті ж самі водойми сприяли розвитку торгівлі — за відсутності розвиненого транспорту і якісних сухопутних доріг саме водні шляхи були найпростішим способом пересування. Вихід до моря, річок або озер сприяв розвитку рибальства.

Якби ви засновували середньовічне місто, як би ви обирали місце його розташування? На що звертали би увагу?

2. Ставлення середньовічної людини до природи. Населення середньовічної Європи було вдесятеро меншим, аніж зараз. Континент був укритий густими лісами, в яких водилося чимало дичини. Річки були переповнені рибою. Людство не встигало використовувати усі ці ресурси, тому вважало, що вони нескінченні. Середньовічна людина звикла розглядати себе як власника природи, адже Бог, за уявленнями християн, створив дари природи саме для того, щоби люди могли їх споживати. Знищуючи природу, тоді ніхто не задумувався над її відновленням.

Цікава цитата

«Пустеля мала визначальний вплив на середньовічну людину. Більше того, в пустелі зародились основи середньовічного світогляду».

Жак Ле Гофф, французький історик XX-XXI ст.

- Наскільки ви погоджуєтесь з автором цитати? Пригадайте, в яких саме локаціях зародились християнство, юдаїзм та іслам? Який там був клімат та природні умови?

За часів античності вдалося розвинути традиції дбайливого та ефективного землеробства. Як і більшість здобутків античних цивілізацій, за часів Раннього Середньовіччя ці традиції було втрачені. Окрім землеробства і скотарства, середньовічні європейці доповнювали свій раціон тим, що назбирали у лісі чи вполювали.

У Середні віки Європа була щільно вкрита лісами, відкритих місць для землеробства було не так багато. Розвивалося **підсічно-вогневе землеробство**, коли селяни розчищали ділянку лісу і тут же спалювали повалені дерева. Отриманий попіл потрапляв у ґрунт й удобрював його, сприяючи підвищенню врожайності. Проте ефект був короткостроковим, і вже за кілька років ґрунти втрачали родючість. Це змушувало до регулярного переміщення поселень, і ліси знищувалися швидкими темпами.

Внутрішня колонізація — переселення людей на вільні, незайняті землі власної країни, з подальшим освоєнням місцевих природних багатств.

Зовнішня колонізація — переселення людей на територію іншої держави або народу, з примусовим витісненням місцевих мешканців. Зовнішня колонізація відбувалася переважно внаслідок війн.

Поступово населення Європи зростало, і континент переставав бути пустельним. У найбільш густонаселених районах неефективне середньовічне сільське господарство не могло прогодувати громаду, що стала занадто великою. У пошуках кращої долі люди з **XI ст.** стали вдаватися до колонізації — спочатку внутрішньої, а потім зовнішньої.

Внутрішня колонізація вимагала серйозних зусиль. Неосвоєні території розташовувалися переважно на окраїнах держави. Тут можна було зіткнутися із нападами войовничих сусідів. Люди часто були змушені чекати кілька поколінь, перш ніж життя на новому місці стане ситим. Проте в них не було іншого вибору, крім переселення, якщо в рідних місцях не вистачало ресурсів для населення, що зростає. Монархи та землевласники були зацікавлені в розширенні власних володінь, тому сприяли внутрішній колонізації. У деяких випадках переселенці, що зайняли раніше неосвоєні території, тимчасово звільнялися від сплати податків.

XI–XIII ст. — пік внутрішньої колонізації в Європі. Освоївши землі, які раніше вважалися малопридатними для життя, населення Європи зросло вдвічі — з 38 млн у X ст. до 75 млн у XIII ст. Складніші умови ведення сільського господарства сприяли зростанню винахідливості та зумовили виникнення нових знарядь

Заняття сільським господарством.

Мініатюри з книги П'єтро Де Крешенці «*Liber ruralium commodorum*»

праці. З Азії стали поширюватися зернові культури, здатні витримувати умови холодного клімату. Завдяки внутрішній колонізації європейці зуміли пристосуватися до труднощів і розвинули землеробство. Саме в XI–XIII ст. європейська цивілізація від полювання та збирання дарів лісу поступово перейшла до рільництва як основного способу отримання їжі.

Як внутрішня колонізація вплинула на зміну занять середньовічних європейських селян?

3. Демографія середньовічної Європи. Середня тривалість життя в середньовічній Європі становила близько 30 років. Більшість людей не доживала до старості, помираючи внаслідок недоїдання, хвороб, війн. При цьому середньовічні суспільства були зацікавлені

Отон Івекович. Прихід хорватів до Адріатичного моря. 2010 р.

середньовічної Європи суттєво зросло. Але внаслідок внутрішньої колонізації кількість незайнятих земель, навіть тих, що спочатку вважалися непридатними для життя, суттєво зменшилася. Якщо населення зростало настільки, що власна держава не була здатна їх прогодувати, частина людей була змушена вдатися до зовнішньої колонізації. Монархи та знать сприяли цьому, ставлячи перед собою дві мети: утримати кількість населення на тому рівні, коли його можна прогодувати, і досягти певних зовнішньополітичних цілей.

Найвідоміший приклад середньовічної **зовнішньої колонізації** — **Хрестові походи**. Під приводом досягнення величної мети (звільнення християнських святинь від «нечестивих» мусульман) європейські держави завоювали численні території на Близькому Сході. Це допомогло використати «зайвий» людський ресурс, здо-

Хрестоносці. Мініатюра Петера Герміта. XII ст.

бути новий життєвий простір і поліпшити можливості для торгівлі з азійськими народами. Досягла успіху й **Реконкіста** — багатовіковий процес відвоювання земель сучасних Іспанії та Португалії у мусульманських держав, що тривав майже усю епоху Середньовіччя. У той же час німецькі рицарі тиснули зі своїх земель на схід, підкорюючи племена балтійських (полабських) слов'ян та литовців. Якщо війна велася проти язичників чи мусульман, християнська Церква забезпечувала їй потужну підтримку.

Внутрішня колонізація посприяла розвитку сільського господарства і збільшенню кількості їжі. Завдяки внутрішній колонізації населення

розвитку сільського господарства і збільшенню кількості їжі. Завдяки внутрішній колонізації населення

Завойовуючи чужі землі, середньовічні держави будували на захоплених територіях фортеці та замки. Намагаючись прогнати військо, правителі спонукали селян до переселення із основної частини власної держави завдяки податковим пільгам та щедрій роздачі сільськогосподарських угідь. Новоприбулі колоністи сплачували порівняно невеликі податки, від них вимагалася лише цілковита підтримка свого князя. З часом, коли влада держави укріплювалася на новій території, пільги скасовувалися, і селяни з майже вільних людей перетворювалися на залежних від феодалів.

Зовнішня колонізація у середньовічній Європі могла відбуватися ще швидше та інтенсивніше, проте її гальмували численні хвороби та епідемії. Санітарні умови в європейських державах Середньовіччя були неприйнятними з точки зору сучасної людини. Каналізації не існувало навіть у найрозвиненіших тогочасних містах, а вміст нічних горщиків містяни виливали з вікон прямо на вулиці. Милися середньовічні європейці нечасто, переважно у відкритих водоймах — тобто лише в теплу пору року. Милом у той час не користувалися, хоча саме зовнішня колонізація у вигляді Хрестових походів вперше ознайомить європейців із цим гігієнічним засобом. Міста були брудними і переповненими щурами. На додаток відсутність розвиненої медицини сприяло тому, що будь-яка хвороба поширювалася швидкими темпами і масово нищила населення.

Найяскравішим прикладом епідемії в середньовічній Європі є **«Чорна смерть» (чума)**. Через неї кількість населення міст скоротилась на 50%, багато сіл вимерли повністю. За час лютування чуми 1347–1353 рр. померло близько 25 мільйонів осіб. Не оминула Чорна смерть і українські землі. Як свідчать писемні джерела, великих спустошень зазнав Глухів, Київ, Чернігів. Натомість в Дикому полі (південноукраїнських степах) епідемія, імовірно, не набула великого поширення через відсутність міст та кочівницький спосіб життя тамтешнього населення. Однак серйозні випробування у вигляді війн та епідемій усе ж не могли зовсім зупинити зростання населення середньовічної Європи. Зрештою, зовнішня колонізація сягне такого рівня, за якого європейці досягнуть півдня Африки та перетнуть Атлантичний океан, відкривши Америку.

Які фактори сприяли зростанню населення середньовічної Європи, а які гальмували його?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Винищення середньовічних лісів стало однією із передумов для сучасного глобального потепління та катастрофічних повеней у Європі.
2. Середньовічне кліматичне похолоднішання IV–IX ст. стало одним із чинників Великого переселення народів, в ході якого остаточно занепадала Римська імперія і народились європейські варварські королівства. Зміна клімату також зумовила добу зовнішньої колонізації вікінгів, які стали шукати кращих земель.
3. Середньовічне кліматичне потепління X–XIII ст. посприяє заселенню Ісландії та Гренландії, які до того були вкриті льодом. Німецькі рицарі почнуть великий наступ на родючі балтійські землі, що спонукатиме балтійські народи об'єднатися: так постануть Литва і Польща.
4. Епідемія чуми, викосивши третину європейців, підштовхне людей до пошуку засобів підвищення продуктивності праці, щоб компенсувати нестачу робочих рук. Ті, хто виживуть, збагатяться на майні померлих і сформуєть стан перших підприємців — буржуазію. Велика трагедія змусить переглянути цінність людського життя. Так зародиться філософія гуманізму (людяності).

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Контраст природних умов зумовив різноманіття господарств Руської держави. Західні та північно-українські землі, багаті на ліси та річки, розвивались по європейському землеробському типу. Натомість центральні та південні степові регіони стали домівкою для численних орд кочівників-скотарів, що прибували сюди з Азії впродовж всього Середньовіччя.
2. Саме завдяки середньовічному кліматичному похолоднішанню постає Русь-Україна. Підходи до землеробства українські терени приваблять низку слов'янських племен і навіть далеких іноземців. Прибуття у 882 р. в Київ вікінгів з роду Рюриковичів призведе до утвердження нової князівської династії.
3. Велике середньовічне потепління зробить землі Північної Русі придатними для землеробства та прискорить заселення цього краю слов'янами. Так у XII–XIII ст. зародяться Владимиро-Суздальське та Московське князівства.
4. Там, де на українських землях простягався степ, міське життя не розвивалось. Дикі нічийні простори з багатим тваринним світом стали ідеальним місцем для зародження свободолюбного стану суспільства — козацтва.

Дати для запам'ятовування:

IV–IX ст. — кліматичний мінімум Раннього Середньовіччя. Похолоднішання, що зумовило Велике переселення народів.

X–XIII ст. — Середньовічний кліматичний оптимум. Потепління клімату у Північній півкулі.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

XIII–XVII ст. — різке похолоднішання клімату у Північній півкулі («Малий льодовиковий період»).

1347–1353 рр. — пандемія чуми у Європі.

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Що таке «королівські ліси»? На яких головних принципах базувалось «право королівського лісу»?
2. Висловіть думку: середньовічні королівські ліси – це спроба можновладців загарбати природні багатства чи перші кроки в створенні державних заповідників? Аргументуйте свою позицію.

§22. СТАНИ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА: СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ФОРМИ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

Пригадайте:

1. Якою була організація суспільства в Давній Греції та Римі?
2. Які держави утворилися на місці колишньої Римської імперії?
3. Чим європейський бенефіцій відрізнявся від руської вотчини?

1. Становлення та розвиток феодалльної системи господарства. Феодалізм — середньовічна система суспільних відносин, яка склалася у Європі та на Близькому Сході між трьома основними станами: воїнами, селянами і духівництвом. Основа феодалізму — це розподіл прав на землю та прибутків із неї. Наявність землі дозволяла вести **натуральне господарство**, тобто самостійно забезпечувати себе всіма основними видами продукції. **Сеньйор** міг роздавати землю як винагороду для своїх **васалів** — людей, які в обмін на право користування наділом служили сеньйору, виконуючи військову або урядову службу.

Виокремлюють три основні етапи розвитку феодалізму в Європі:

1. Ранній феодалізм — V–X ст.;
2. Розвинутий феодалізм — XI–XV ст.;
3. Пізній феодалізм — XV — середина XVII ст.

Зображення селянських робіт у феоді на ілюстрації із часослова (Бібліотека святого Марка, Венеція). 1511 р.

Ранній феодалізм — це етап зародження даного типу взаємовідносин у суспільстві. До початку епохи феодалізму сільські громади Європи здебільшого обробляли спільну землю, не виділяючи власність кожного окремого учасника. Проте поступово громадська власність на угіддя стала зникати, натомість виникло поняття **аллodu** — наділу, котрий належить сім'ї, передається у спадок і може бути проданий або обмінаний. Більш працелюбне, заповзятє, розумне або хитре селянство могло налагодити своє господарство як досить успішне, і за рахунок цього скуповувало чужі аллоди. Так починається розшарування суспільства на багатих і бідних. Багатії, назбиравши чимало земель, могли наймати безземельних або малоземельних селян, надаючи їм угіддя в тимчасове користування за вірну службу.

Шляхи формування феодалізму

Привласнення бенефіціїв
у родинну власність

Розростання
аллодів

У розвинених варварських королівствах, таких як Франкська держава, уся земля спочатку належала правителю. Оскільки саме земля була найбільшою цінністю, нею король винагороджував своїх відданих слуг. Наділ, яким король нагороджував підданих за службу, називався **бенефіцієм**. Бенефіцій часів Раннього Середньовіччя не був власністю того, хто ним користується — землю отримували в користування лише на час несення служби. Проте сини васала по смерті батька найчастіше продовжували служити тому ж сеньйорові (панові) й отримували від нього в користування той самий наділ. З плином поколінь бенефіцій починав сприйматися як рідний дім, і знать отримувала дедалі ширші права на управління ним, тоді як королівська влада слабнула. Бенефіцій перетворювався на **феод** (також **лен**) — усе ще власність короля, якою користуються в обмін на вірну службу, проте яку користувачі вже автоматично передають у спадок. Такі користувачі землі, чия влада у межах наділу протягом кількох поколінь дедалі укріплювалася, стали називатися **феодалами**. Доба, коли в європейському суспільстві були поширені феоди, отримала назву **феодалізм**.

Двома описаними шляхами європейські суспільства прийшли до майже однакових результатів. Земля була поділена між землевласниками, які здебільшого концентрували в своїх руках великі території. Великий землевласник наймав меншого, а менший наймав ще менших. Склалася система **васалітету**, за якої васали служили землевласникам-сеньйорам, перш за все, шляхом забезпечення охорони його володінь. При цьому кожен васал підкорювався лише одному сеньйорові. Король наказував великим землевласникам, а ті наказували своїм підлеглим, проте навіть король не міг наказувати

Посвячення васала в рицарі.
Мініатюра. XII ст.

васалу свого васала. Поступово великі феодали ставали настільки суттєвою силою, що припиняли виконувати накази короля, здобуваючи майже цілковиту незалежність. Епоха максимального ослаблення королівської влади на тлі посилення прав землевласників вважається періодом *розвинутого феодалізму*.

Зміцнюючи свою владу на місцях, феодали поступово перетворювали селян на залежних, з обмеженими правами. Це не було класичне рабство, але простолюдини змушені були коритися сеньйорові. Виступаючи проти такого стану речей, селяни розпочинали повстання або втікали від особливо жорстоких феодалів до більш лояльних. Останнє було особливо актуальним в епоху **внутрішньої колонізації**, коли більша частина Європи лишалася неосвоєною, і землевласники сприяли переселенню на дикі та прикордонні землі нових мешканців. **Ставало також очевидним, що ефективніше працює не той, кого до цього примушують, а той, хто бачить, чому це для нього вигідно.** В умовах розвинутої торгівлі вигідніше було платити найманим робітникам, аніж утримувати немотивованих залежних селян, схильних до бунтів. Пізній феодалізм — це період, коли класичні феодалські відносини починають занепадати, а селяни здобувають дедалі більше свобод.

В чому полягали головні особливості феодалізму?

2. Поділ суспільства на три стани та ускладнення його соціальної структури. Середньовічне європейське суспільство від початку було поділене на три великі соціальні групи — стани.

- ***Ті, що воюють — лицарі.***

Середньовічна війна вимагала від воїна бути багатим — як мінімум, щоби мати гроші на коня та обладунки. Ефективне використання тогочасної зброї вимагало численних тренувань. Відповідно, щоб бути готовим воювати, треба мати достатньо вільного часу та коштів для підготовки. Тож професійно брати

*Священник, рицар, селянин.
Мініатюра XIII ст.*

участь у війнах могли лише заможні люди. Лицарями були представники знаті, феодала — вони не виробляли матеріальних благ і не платили податків, проте були змушені воювати за своїх сеньйорів.

- **Ті, що моляться** — *духівництво, священники, монахи*. Релігія була вагомим фактором у середньовічному суспільстві, а завданням духівництва було молитися за весь народ. Спілкування з Богом зробило тих, що моляться, одним із двох привілейованих станів — нарівні з тими, що воюють. Монастирі і церкви отримували від королів та великих землевласників землі в дар, існували за рахунок пожертв. При цьому великі монастирі являли собою самодостатні спільноти, чия громада ченців виробляє все необхідне для власних потреб і навіть на продаж.
- **Ті, що працюють** — *селяни та ремісники*. Становили абсолютну більшість населення середньовічної Європи і були єдиним не привілейованим станом. Основним їхнім завданням було виробництво матеріальних благ — як для себе, так і для двох привілейованих станів. У процесі розвитку феодального суспільства селяни ставали дедалі більш залежними від феодалів, тоді як ремісники — навпаки, дедалі більш вільними та незалежними.

Розподіл суспільства на три стани доволі примітивний, і в такому вигляді він був представлений лише на початку епохи феодалізму. У ранніх сільськогосподарських громадах розподілу праці не існувало — кожен учасник мав уміти все, що необхідно для виживання. Проте поступово кількість різноманітних занять та промислів зростала. Середньовічні європейці стали помічати, що бути вправним у всіх видах робіт водночас майже неможливо. Окремі члени громади натомість демонстрували особливі здібності в конкретному виді діяльності, що не лишалося непоміченим. Феодала (або місцева громада) відбирали здібних ковалів, чоботарів, шевців, скотарів, вино-

Виготовлення лицарських обладунків. Мініатюра XVI ст.

Стани середньовічного суспільства

робів, після чого останні займалися тільки цією справою, передаючи свою майстерність у спадок або учням. Так виникли ремісничі та сільськогосподарські професії.

Ремісники належали до тих, що працюють, проте принципово відрізнялися від селян. Земля їм не була потрібна, оскільки вони не мали часу для її обробітки, а сільськогосподарську продукцію могли виміняти в односельців на власні вироби. Ремісники гостро потребували клієнтів, тому шукали можливості оселитися там, де в них буде багато замовлень. Саме завдяки розвитку ремесел починають розвиватися міста (як центри ремісництва) та торгівля як процес обміну товарами.

Чому в середньовічній Європі майже не було міст до виникнення розподілу праці?

Цікава цитата

«Найскладніша проблема полягає у визначенні аристократів. Впродовж Середньовіччя цей статус змінювався. В Ранньому Середньовіччі аристократами фактично могли вважати себе усі вільні родини, які володіли власною землею і не мали в роду рабів. У Високому та Пізньому Середньовіччі, аристократи – це перш за все ті, хто не перебувають в «тіні» чи залежності від правителя, володіють статками, землями і мають доступ до керівних посад».

Марк Блок, французький історик XX ст.

- Аристократи і феодалі – це одне й те саме? Що між ними спільного, а що відмінного?

3. Особливості землеволодіння в середньовічній Європі.

Феодалне землеволодіння в середньовічній Європі набувало різноманітних форм у залежності від конкретної країни та історичного періоду. Вище ви ознайомились із кількома прикладами того, як можна було користуватися землею — наділ міг бути аллодом, бенефіцієм чи феодалом, залежно від того, хто його надав у користування, і чи можна його передавати у спадок.

Проте маєтки відрізнялися і залежно від того, як саме феодал отримував користь від підлеглих селян. Така вигода називалася **рентою** за користування землею, і мала три форми.

Рента – за часів феодалізму вигода, яку феодал отримував від селян за користування його землею.

- *Натуральний оброк* вимагав від селян передачу частини власної сільськогосподарської продукції на користь феодала. За рахунок натуральної ренти середньовічний рицар міг існувати, повністю зосередившись на основному занятті — війні. Натуральна рента найбільш характерна для раннього феодалізму.
- *Відробіткова рента (панщина)* передбачала необхідність відпрацювати на сеньйора. У середньовічній Європі відробіток практикувався там, де феодали у своєму феодалі мали специфічне виробництво, більш складне, ніж у звичайній селянській садибі. Наприклад, селяни могли відробляти ренту, обслуговуючи панський млин. Водночас відробіткова рента могла набувати форми регулярної праці на панських ланах. У разі використання відробіткової ренти втрата кожної пари робочих рук могла порушити всю економіку феодалного маєтку. Тому селян прикріплювали до землі, тобто перетворювали на кріпаків, котрі не мають права самовільно змінювати місце проживання.
- *Грошова рента* аналогічна сплаті податку. Вона розвивалася поступово і набула поширення ближче до занепаду феодалізму, коли торгівля розвинулася достатньо для того, аби селяни продавали свою продукцію і мали гроші. Грошова рента передбачала доволі широкі свободи для селян, адже вони могли вільно торгувати виробленими матеріальними благами.

Різноманітність підходів до стягнення ренти додатково урізноманітнювала форми володіння феодалами. Наприклад, у середньо-

вічній Англії був поширений **манор** — форма феоду, в якій селяни розраховуються за використання земель відробітковою рентою. Власник манора мав право судити селян, що мешкають у межах його володінь. При цьому англійські феодала будь-якого рівня мали за сеньйора безпосередньо короля, не підпорядковуючись більшим землевласникам.

Наділ, у якому власник здійснював усі форми влади, називають **сеньйорією**. Таким наділом володіє сеньйор, який водночас збирає податки, керує військом, здійснює правосуддя. Сеньйорію можна передати в спадок, її можна продати повністю або частково. Основні споруди сеньйорії, такі як замок та млин, належать безпосередньо сеньйору. Володіти сеньйоріями могли й юридичні особи — наприклад, монастирі.

Що таке рента? У чому полягають особливості кожного виду ренти?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Поділ середньовічного суспільства на три стани сповільнив прогрес, оскільки рід занять людини найчастіше визначався за родом занять її батьків. Хоча перехід із одного стану до іншого був можливим і в Середньовіччі. Остаточні межі станів розмиються лише з розвитком торгівлі.
2. Рицарі — ті, що воюють — були порівняно невеликим суспільним станом, тому середньовічні війни були в сотні разів менш масштабними, ніж сучасні. У деяких битвах Середньовіччя, які вважаються великими, могли брати участь до тисячі воїнів з обох сторін.
3. Грошова рента за використання землі виявилася настільки продуктивною системою, що використовується й по сьогодні.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Русь-Україна ніколи не мала феодалізму в класичному європейському вигляді. Наші селяни були вільні, а перші князі IX–X ст. були перш за все воїнами-торговцями, і земля їх не надто цікавила. Пізніше, удільні князі переділили руські землі на вотчини — особисту спадкову власність, тому й не виявляли покірності великому київському князю, але боролися за київський стіл.
2. Класичний феодалізм проникне до нас лише у XV ст., коли українські терени потраплять до складу Польського королівства і Великого князівства Литовського.
3. Кріпацтво і панщина у її найгіршому, найбезправнішому вигляді стане поширюватись з кінця XV ст., в міру потрапляння українських земель до складу Московського князівства. Кріпацтво буде скасовано лише у 1861 р.

4. Замість рицарства в Русі-Україні існували дружинники — воїни князя, які служили йому за гроші або землю, але могли змінювати власника. До дружини також зараховувалось і народне ополчення, тому статус дружинника не був чітко визначений. Як наслідок, аналог рицарського кодексу честі в руській дружині не розвинувся.
5. З кінця XV ст. на наших землях виник інший суспільний стан, пов'язаний із війною — козацтво. На відміну від рицарів, козаки здебільшого були не знатними, а простими людьми. При цьому козаки якнайкраще ілюструють поняття внутрішньої колонізації.
6. У XIII ст. українські землі зазнали руйнівного монгольського нашествия. Через це Русь-Україна не пройшла всі етапи феодалної системи.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Що таке «право мертвої руки» у феодалному праві? В чому воно проявлялось? Наскільки воно було справедливим на вашу думку? Якщо феодал зловживав цим правом до чого це могло призводити?
2. В середні віки вважалося, що селянин на якого поширювалось «право мертвої руки» є безсумнівно залежним, а не вільним. Поясніть, наскільки таке твердження є коректним.

§23. СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ДУХІВНИЦТВО, ЛИЦАРСТВО І СЕЛЯНСТВО

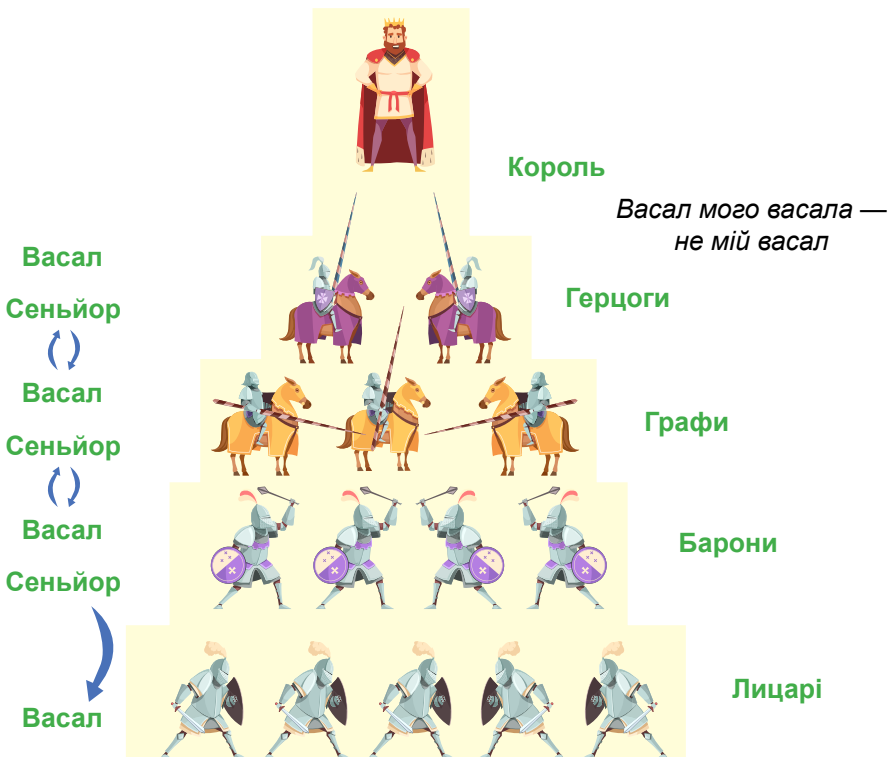

Пригадайте:

1. Що таке суспільні стани середньовічної Європи?
2. Чи можливо було перейти з одного середньовічного стану до іншого?
3. Які два стани вважалися привілейованими? У чому це виражалось?

1. Ті, що воюють. Феодальна система — багаторівнева структура взаємовідносин, де кожен представник знаті підкорюється тільки своєму сеньйорові. Така структура отримала назву **феодальної драбини**. На її верхньому щаблі стояв король — як людина, яка в багатьох середньовічних державах від початку володіла всіма землями. Обов'язками короля було мудре правління підлеглими, а також військове управління, звершення суду над підданими та визначення податків, які вони мусили сплачувати. Більшість королів мала при собі радників, які допомагали монархові зорієнтуватися у всіх сферах управління державою.

Феодальна драбина. Васалітет

Вірним підданим король роздавав **бенефіції** — земельні наділи, якими можна було користуватися під час несення служби. З часом бенефіції перетворилися на **феоди** — усе ще власність короля, проте така, яка вже передається у спадок усередині родини.

Дещо інакшим чином формувалася **знать (аристократи)**. Середньовічні аристократи були спадкоємцями стародавніх племінних вождів або родичами королівської династії. Земельна власність аристократів була спадковою і не завжди потребувала присяги королю (сюзерену). Аристократи могли тримати важелі управління королівством та впливати на рішення монарха. Їх суперниками всередині держави могли стати інші феодала або представники вільних міст, які хотіли просувати свої економічні інтереси до монарха.

Частина земель, яка увесь час залишалась у власності монарха, називалась **королівським доменом**. На території королівського домену були розташовані замки, які виступали тимчасовими резиденціями короля, а також **королівського двору** — спільноти родичів, друзів, радників та охорони монарха. Постійних столиць у ранньосередньовічних королівств не було через такий кочовий спосіб життя правителів.

Землевласники — васали короля, а також їхні васали — належали до стану тих, хто воює. Знать не працювала і не платила податків, проте була зобов'язана воювати за першим покликом свого сеньйора. Принцип «васал мого васала — не мій васал» працював лише формально: король наказував збирати військо своїм безпосереднім васалам, а ті скликали своїх васалів. Вірна військова служба могла окупитися збільшенням розміру феода, здобуттям коштовностей, вигідним одруженням, набуттям додаткових привілеїв.

Битва при Кресі, мініатюра з Хронік Жана Фруассара, копія Лодевіка Брюггського. 1470-ті роки

Замок Лідс. Англія

Хлопчики зі знатних родин починали готуватися до військового життя змалечку, тренуючи вміння їздити верхи та володіти зброєю. У 14 років вони ставали зброєносцями, супроводжуючи дорослих лицарів, а у 21 рік самі ставали лицарями.

Середньовічні європейські лицарі мали на озброєнні меч або довгий спис, у деяких країнах — бойову сокиру або палицю. Захист від ворожих атак забезпечувала кольчуга (сорочка з металевих кілець), пізніше — цільнометалеві обладунки, а також щит. Оборону організовували в **замках** — укріплених житлах феодалів, що більше нагадували фортеці.

Замок являв собою центральну, добре укріплену вежу (**донжон**) з господарськими прибудовами. По зовнішньому периметру все це було оточене стіною — спочатку дерев'яним частоколом, а пізніше справжніми кам'яними мурами. Феодал, вірні йому лицарі та слуги жили в замку постійно. Під час ворожих набігів у замку знаходили прихисток усі мешканці найближчих околиць.

*Бугурт під час турніру.
Кінець XV ст.*

Цікава цитата

«Поява турнірів пов'язана із ситуацією, в якому перебувало французьке лицарство. Батьківський спадок могли спадкувати лише старші сини (система майорату). Для молодших синів, єдиним шансом хоч якось просунутись у житті ставала війна. Тож вони її підтримували та всіляко провокували. Феодали та аристократи змушені були утримувати в покорі цю буйну молодь. Тож турніри виникли як заміна війні в мирний час аби чимось зайняти войовничих лицарів».

Жорж Дюбі, французький історик XX ст.

- В чому полягали труднощі лицарської долі? Висловіть думку: турніри применшували запал до війни чи навпаки, лиш роз'ятрювали прагнення до неї? В сучасному світі, аналоги лицарських турнірів змогли б вирішити питання війн?

Інвеститура – обряд прийняття сеньйором нового васала. Передача інвеститури означала, що васал тепер служить сеньйорові й отримує від нього бенефіцій. Під інвеститурою також розуміють процедуру призначення духівника до певної парафії, наприклад єпископа до єпископства чи абата до монастиря. В XI–XII ст. відбулася жорстка «боротьба за інвеституру» між римськими папами та німецькими імператорами за право призначати єпископів та абатів. Результат боротьби посилив владу Папи Римського та спричинив роздроблення Німецької імперії.

Лицарі полюбляли перебувати в товариствах рівних собі, тому часто запрошували друзів на бенкети. Після спільної трапези облаштовувалися в окремому приміщенні, де грали в шахи, кості або нарди, обмінювалися новинами. Вдосвіта відправлялись на полювання.

Лицарство було марнославному, тому прагнуло здобувати перемоги навіть у мирний час. Для цього організовували **лицарські турніри**, де для перемоги над противником достатньо було збити його з коня. Популярність мали *бугурти* — піші або кінні битви лава на лаву з використанням затупленої зброї. До участі в турнірі допускали лише тих, хто мав середньовічні «логін і пароль» — знали свій родовід до найменших деталей та могли похвалитися гербом (родовим знаком).

Чи бували ви в справжньому середньовічному замку? Якщо ні, то в якому хотіли б побувати?

2. Ті, що моляться. З Раннього Середньовіччя панівною релігією у Європі стало **християнство**. Всі віряни, що сповідували християнство, були об'єднані єдиною інституцією — Церквою. Найбільше тодішні європейці боялися відлучення від Церкви і того, що їхні душі по смерті потраплять до пекла. Тому **духівництво** (священники та монахи), як ті, хто молиться за всіх інших і просить для людей божественного захисту, виділилося в привілейований «перший стан» суспільства.

Парафія – спільнота, яка ходить до однієї церкви. У ширшому розумінні – територія, на якій проживає громада однієї віри під покровительством одного духівника (пароха). Враховуючи величезний вплив Католицької церкви в Середньовіччі, парафію можна розглядати як адміністративно-територіальну одиницю в межах існування паралельної світської влади.

Представники духівництва не були зобов'язані працювати фізично, однак бідними їх аж ніяк не назвеш. На кожного миряни-

на — знатного чи простолюдина — покладався обов'язок сплачувати Церкві десятину (десяту частину своїх доходів). Подарунки від королів та великих феодалів з часом зробили Католицьку церкву найбільшим землевласником середньовічної Європи. Церква була зобов'язана допомагати бідним. Щоб уникнути злиднів, чимало людей готові були стати **ченцями** — духовними особами, які присвятили своє життя служінню Богу, — аби оселитися в монастирі. Ченці мали виконувати певні роботи, оскільки жили власною громадою і самі забезпечували себе більшістю товарів. Водночас, монастирі володіли селами і навіть містами, жителі яких надавали духівництву продукти та сплачували грошову ренту.

Християнська церква – споруда для богослужінь або в ширшому сенсі все християнське духівництво з його чітко визначеними правилами (канонами).

Християнська церква Середньовіччя не визнавала науково-філософських досягнень античних часів, і це на декотрий час сповільнило розвиток європейської цивілізації. Водночас саме в монастирях можна було отримати найпростішу освіту. До появи перших університетів XI–XIII ст. люди опановували грамоту саме від ченців. Ті були надзвичайно освіченими, оскільки на них покладався обов'язок переписувати і перекладати стародавні рукописи. Найдідбніші із монахів писали власні твори: хроніки, життєписи святих

та королів, філософські трактати на релігійну тематику. У перших університетах викладачами також були ченці, їх же наймали представники знаті для домашньої освіти власних дітей. **Григоріанський календар**, яким ми користуємося сьогодні, був розроблений католицькими ченцями і впроваджений у **1582 р. папою Григорієм XIII** як більш точний, ніж юліанський.

Родоський лицар у релігійному одязі (XV ст.) і в обладунках (XIV ст.)

Посилення позицій римських пап у **XI–XIII ст.** спонукало їх посилити свій вплив на європейців. Так виникають **чернецькі ордени** — релігійні організації з чітко визначеною метою, правилами та порядками. **Орден францисканців**, заснований **1209 р.** молодим італійським

купцем Франциском Ассизьким, називали «орденом жебраків». Це була дуже впливова організація, яка допомагала тогочасній бідності, знедоленій та зневіреній. Францисканці проповідували повернення до традицій євангельської бідності, як колись жили учні Христа. Вони лікували хворих, годували й одягали нужденних. **Орден домініканців**, заснований ченцем Домініком у 1216 р., мав більш радикальний характер. Домініканці, як найосвіченіші люди Європи, боролися проти релігійного інакодумства, яке розвивалось на фоні поглиблення прірви між багатими й бідними. Домініканці також стали першими викладачами середньовічних університетів. Під впливом зовнішньої колонізації виникають **духовно-лицарські ордени**. Їхні ченці зі зброєю в руках охороняли кордони християнського світу. До таких орденів належали **госпітальєри, тевтонці й тамплієри**.

Духівництво проповідувало ідею відмови від земних благ, ставлячи духовні потреби вище за тілесні. Поступове збагачення Церкви вплинуло на церковну верхівку — заволодівши багатствами, вона почала прагнути ще й світської влади. Церква стала втручатися в державне управління і судочинство європейських королівств. «Боже заступництво» сприяло тому, що землі монастирів у глибоко віруючому суспільстві не підлягали грабунку і відчуженню навіть під час найжорстокіших феодалських міжусобиць. Це додатково сприяло нарощенню могутності Церкви. Впродовж Середньовіччя деякі монархи боролися за вплив на свою церкву, аби розпоряджатися її землями та багатствами для проведення реформ.

*Пітер Брейгель Старший.
Збирачі врожаю. 1565 р.*

У X–XI ст. серед духівництва ненадовго поширилась критика падіння моральності у власному середовищі. Найактивніші духівники сформували **кльонійський рух**. Він вимагав, аби ченці та священники повернулися до смиренного життя, відмовившись від прагнення земних благ. Стаючи єпископами та абатами, клюнці боролися із симонією (продажем церковних посад), вимагали жорсткого контролю за дотримання **целібату** (безшлюбності). Також вони були проти будь-якого втручання світської влади в церков-

не життя. Завдяки прибічнику клонійців Папі Римському **Григорію VII** (1073–1085 рр.) рух здобув перемогу над німецькими імператорами в **боротьбі за інвеституру**.

Як ви розумієте, чому в середні віки духовництво було привілейованим станом?

3. Ті, що працюють. Основу третього стану в Середньовіччі становили селяни та ремісники. Селяни були зобов'язані утримувати і себе, і два інших стани, виробляючи продукти харчування та інші матеріальні блага, а також сплачували податки. Ті, що працюють, повинні були також служити панові та брати участь в ополченні під час війни.

Більшість середньовічних селян були **вілланами** — вільними людьми із земельним наділом. Зазвичай вони лише сплачували ренту у вигляді натурального податку землевласнику. З часом,

Арт ван дер Нер.
Краєвид з вітряком. 1656 р.

в міру розвитку в Європі товарно-грошових відносин, віллани обкладалися грошовими податками. Податків ставало дедалі більше, адже завдяки хрестовим походам з XII ст. на європейських ринках з'являється чимало предметів розкоші зі Сходу, і феодали хотіли мати з них зиск. Також гроші потрібні були для ведення війн, зокрема плата за послуги військових найманців.

Цікава цитата

«Від жінок традиційно вимагалось декілька видів діяльності: вміння займатися ткацтвом, вести домашнє господарство і доглядати дітей. Ці вимоги, майже без змін пройшли і добу Античності, і епоху Середньовіччя. Однак, ще давньогрецький філософ Платон зауважив парадокс, що виховання майбутніх громадян покладається на жінок, які мають настільки низький рівень освіти».

Мішель Перро, французка історикиня XX-XXI ст.

- На що натякає авторка цитати? Чому відповідальне батьківство вимагає належний рівень освіти і для батька, і для матері?

Практикувалося в середньовічній Європі і **невільництво (кріпацтво)**. До 20% європейських селян були **сервами** — тобто особисто залежними від землевласника. У них не було власного наділу, тому за користування панською землею серви відробляли панщину — кілька днів на тиждень працювали на господарствах землевласника. З прибутків орендованої землі серви ще й сплачували натуральну ренту. Майно сервів також вважалося власністю пана, тому вони мали отримати дозвіл перед продажем будь-чого.

Сільське господарство у Середньовіччі було натуральним: усе необхідне для життя вироблялося в межах однієї сім'ї. Селяни самі ткали, шили собі одяг та взуття, робили посуд із глини та дерева. Винятком були вироби із заліза, які міг робити тільки професійний коваль — такий спеціаліст був майже в кожному селі. Натуральне господарство означає мінімальну залученість людей до торгівлі, адже в них немає грошей і зацікавленості в чужих товарах. Середньовічні селяни рідко покидали своє село, а до найближчого міста по ремісничі товари могли вибиратися хібащо один-два рази на рік.

Вести натуральне господарство однією родиною вкрай складно: посухи або надмірні дощі здатні знищити врожай. Розорені вільні селяни ризикували стати невольниками. Важкі роботи, такі як корчування лісу під нові поля, ремонт мосту або сільської церкви, потребували величезної кількості рук. Пошуком рішень у разі виникнення перелічених проблем займалася **селянська громада** — об'єднання всіх мешканців села. У громаді селяни вирішували суперечності між собою, розподіляли обов'язки, а за потреби й ділили запаси харчів.

У **XI–XIII ст.** ті, що воюють, були зайняті хрестовими походами, і в самій Європі запанував відносний мир. Це сприяло вдосконаленню сільського господарства: винайдено трипільну обробку землі, залізний плуг з лемешем і відвалом, хомут, металеві підкови та вітряк, а також технологію удобрення ґрунтів гноєм. Поширилися зі Сходу холодостійкі зернові культури. Завдяки нововведенням урожаї зросли в декілька разів, але водночас зросло і населення. Зростання населення сприяло **внутрішній колонізації**: у пошуках нових земель селяни стали висушувати болота та розорювати кам'яністі ґрунти, активніше вирубувати ліси. Третина сучасних сільськогосподарських земель стала придатною для рільництва саме в XI–XIII ст.

Ліс у Середньовіччі зберігав величезне значення для європейського селянина. Лісів боялися, але саме ліси були джерелом ягід, грибів, меду, воску, дров, хмизу, смоли. Полювати на звірину заради м'яса та хутра мали право тільки знатні люди, яким ці ліси належали, проте окремі селяни теж робили це таємно. У середньовічній Європі поширилося розведення напівдиких свиней, їх випасали в лісах, годуючи жолудями. Також ліс був місцем усамітнення для ченців, міг прихистити втікачів від панського гніву.

Як ви гадаєте, чому ті, що працюють, були непривілейованим станом, хоча становили більшість населення?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Поділ суспільства на три стани означає неправильний підхід до використання людського потенціалу. Здібна людина, народившись тим, хто працює, могла ніколи не розкрити свій талант. Натомість управління державою здійснювали не найкращі, а ті, хто за народженням належав до тих, що воюють. Такий підхід гальмував розвиток середньовічного суспільства.
2. Стрімке збагачення Католицької церкви та відхід її служителів від аскетизму (простоти) призведе до гострої критики всередині самої неї. У Середні віки з'являються численні рухи, які виступають за реформування (зміни) Церкви. Також розповсюджується релігійне інакодумство (єресі). У XV ст. в Чехії вибухає рух за «оздоровлення Церкви», з часом це призведе до появи нової гілки християнства – протестантизму.
3. Утиски селянства привілейованими станами, їх незалученість до торгівлі, політики та суспільного життя сприятиме тому, що цей прошарок розглядатимуть як непридатний до управління державою. У більшості країн селяни отримали право голосу на виборах одними з останніх, нерідко — вже у XX ст.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Православ'я з його орієнтацією на Візантію не сприяло активному культурному обміну Русі-України з європейськими королівствами. Однак толерантна філософія православного християнства сприяла терпимості русичів до інших народів та релігій. Русь-Україна не брала участі в хрестових походах і не мала проблем з інакодумством (єрессю).
2. Руське духівництво мало впливало на світську владу, було залежним від князівської політики і відрізнялось мирним характером, тому у нас ніколи не існувало православних духовно-лицарських орденів.
3. Взаємовідносини «сеньйор-васал» в Русі-Україні не склалися, адже великий київський князь володів землею держави лише формально. Бояри та удільні князі мали свої родові наділи, тому проявляли незалежність. За-

лежними були хіба що дружинники, які «кормилися» із земель свого князя чи боярина.

4. Панщина в Русі-Україні не розвинулась, але, як і в європейських королівствах, простолюддя поділялось на вільних селян (смердів), залежних (закупів) та невільників (холопів). На відміну від середньовічної Західної Європи, народ Русі-України впливав на політичне життя держави, висловлюючи свою волю на народних зборах — віче.

Дати для запам'ятовування:

- 1209 р.** — заснування ордену францисканців.
1216 р. — заснування ордену домініканців.
1582 р. — запровадження григоріанського календаря.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Чому виникли лицарські турніри? Коли і де вони почали проводитись вперше? Які соціальні та політичні проблеми вирішувало існування лицарських турнірів? Опишіть головні правила проведення лицарських змагань.

§24. СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО ТА ЙОГО МЕШКАНЦІ

Пригадайте:

1. Які античні європейські міста ви пам'ятаєте?
2. Як здійснювалося управління античними містами?
3. Що стало причиною занепаду античних міст?

1. Занепад античних міст та виникнення середньовічних.

Римська імперія заснувала велику кількість міст по всій Європі, проте із занепадом держави запустили й міста. Більшість із них були розорені варварами або постраждали від міжусобиць ранніх варварських королівств. Від минулої величі лишився хіба що спогад, а населення, прагнучи вижити, здебільшого покидало руїни, щоби займатися сільським господарством у селах. Перші середньовічні королівства навіть не мали постійних столиць — король разом із двором переїжджав із замку до замку. Такі замки стояли осібно від поселень. Західноєвропейські міста Раннього Середньовіччя (V–VIII ст.) розвивалися лише у Франкському королівстві (Аахен, Париж) та Вестготському королівстві (Толедо).

Відновленню європейських міст посприяв різкий розвиток сільського господарства у **X–XI ст.** На цей період припадає початок активної внутрішньої колонізації із засвоєнням нових сільськогосподарських угідь, а також вдосконалення землеробських знарядь. Врожаї зросли в 3–4 рази, і завдяки цьому суспільство одержало можливість утримувати професійних ремісників, які не займалися би сільським господарством, а вдосконалювали навички у своїй професії. Ремісник не виробляв продуктів харчування для себе, але міг їх виміняти на свою продукцію.

Поява надлишків продукції у селян і виникнення професійних ремісників дали поштовх розвитку торгівлі. Виникли перші **ярмарки** — періодичні торговельні заходи, що облаштовувалися в певних місцях у заздалегідь домовлений час. Вдало обране місце для проведення ярмарків означало можливість швидко постачати різноманітні товари, а також стабільний та значний попит на них. У таких місцях ярмарки проводилися частіше, а невеликий ринок ставав постійним явищем. Поблизу ринку селилися ремісники, яким було простіше жити біля ярмарку, аніж їздити на нього. Для селян та мандрівних купців, які приїздили на ярмарки, створювали заїжджі двори та шинки. Так утворювалися міста.

Місце для ярмарку обиралося так, щоб він охоплював якомога більшу кількість поселень довкола. Часто стихійне місце для тор-

Середньовічні міста Європи

Відроджені з римських міст або римських військових таборів:

Рим, Мілан, Париж, Лондон, Неаполь, Толедо, Аахен, Кельн, Задар

Новозасновані міста:

Київ, Прага, Краків, Вільнюс, Пешт, Любек, Магдебург, Гамбург, Орхус, Осло, Стокгольм, Дублін

гівлі виникало на перехресті торгових шляхів, у зручній морській гавані, біля переправи або мосту — там, де його не оминуть випадкові подорожні. Особливо вдалим місце для ярмарків уважалося місце біля замку, котрий дозволяв захищати торгівлю. Середньовічні міста поблизу замків мали більше шансів встояти у разі нападу ворогів.

Новозасновані міста належали переважно германським або слов'янським племенам, які здавна проживали за межами кордонів Римської імперії. Розвитку скандинавських та прибалтійських міст сприяла морська торгівля та зовнішня колонізація вікінгів.

Як сільське господарство посприяло виникненню середньовічних міст?

2. Цехи та гільдії. У Середньовіччі людина не могла так просто змінити професію чи місце проживання — вона не мала права на помилку. При цьому будь-яка справа була ризикованою та нестабільною. Купці, подорожуючи у справах, ризикували втратити товар або загинути у сутичках із розбійниками чи феодалами, чийми землями доводилося їхати. Ремісники від початку жили на землі феодала і мусили виконувати повинності. Так виникло розуміння, що самостійне ведення справ приречене — для виживання необхідно об'єднуватися.

Представники однієї професії у межах міста об'єднувалися

Зразки гербів середньовічних цехів

в **цех**. Цех намагався залучити до своїх лав міських **майстрів** — професіоналів, кожен із яких володів власною майстернею і мав дозвіл на роботу від цеху. До завдань цеху належав захист своїх членів від панського свавілля та недобросовісної конкуренції. На цехових зборах схвалювали статут, який чітко визначав правила роботи для майстрів. Ніхто не мав права вивищуватися над колегами за рахунок додаткової праці чи впровадження нових технологій, тому з часом цехи перестали сприяти розвитку ремесла, а навпаки, стали гальмувати його. На останньому етапі існування цехів доходило до абсурду: ніхто з майстрів не мав права купувати забагато сировини, аби всі отримували однакову кількість замовлень. Кращі представники цеху в таких умовах просто втрачали мотивацію.

Навчання ремеслу відбувалося безпосередньо в майстернях. Кожен майстер брав собі **учнів** — підлітків, які допомагали йому в роботі й протягом кількох років освоювали ремесло. Часто учнями майстра ставали його сини, але більшість все-таки становили чужі діти. За це майстер отримував від батька додаткові кошти. Учень, що цілком пройшов навчання, ставав **підмайстром** — навченим працівником, який ще не вступив до цеху і допомагає майстрові. Отримати звання майстра і стати членом цеху можна було після виготовлення **шедевра** — ідеально виконаного взірця товару. Стати майстром було непросто, адже підмайстер мусив із власної кишені оплатити вартість матеріалів, із яких виготовлятиме шедевр, і створювати його у вільний від роботи час. Боячись непотрібної конкуренції, цехи обмежували кількість своїх членів, тому навіть добре навчений підмайстер міг чекати свого шансу роками. Цех також не хотів псувати власну репутацію, прийнявши не досить майстерного спеціаліста, тому вимоги до створення шедеврів були найвищими. Ті, кого цехові правила не влаштовували, йшли на вільні заробітки. Міських ремісників, що не входили до цеху, називали **партачами**.

Цех у певному розумінні був сім'єю — його учасники селилися на одній вулиці, спільно узгоджували ведення справ, проводили разом вільний час, робили спільні внески у цехову казну. У разі нападу на місто представники цеху виставляли для оборони власний озброєний загін. На початку свого існування цехи були незамінними, тому їхня кількість швидко зростала: наприклад, у Парижі їх було 100 у XIII ст. і 350 — у XIV ст. З часом стало очевидним, що цехи душать конкуренцію і заважають поступу. Із закінченням доби Середньовіччя вони поступово зникнуть.

У купців були свої професійні об'єднання — **гільдії**, які стали виникати з **XI ст.** Зростання кількості торговців було спричинене розвитком ремесел (виготовлення тканин, шкіри, металевих виробів) та поглибленням торговельних контактів із Близьким Сходом (шовк, прянощі, коштовності та ін.). Поселенці, засновуючи місто на землях феодала, мусили відробляти для нього повинності. Міста з розвиненою торгівлею та ремеслами, маючи більше заможних людей, першими почали боротьбу проти землевласників.

Здобуваючи самостійність, міста формували власне законодавство й органи управління, відомі як **міські комуни** — об'єднання громадян, що самостійно вирішують долю свого міста. Найпотужніші поселення перетворювалися на **міста-республіки**, підкорюючи своїй владі сусідні міста. На чолі міста у Франції та Англії стояв виборний громадою **мер**, якого у Німеччині називали **бургомістром**.

Шляхів сполучення у Середньовіччі існувало два: сухопутний і водний. Торгівля суходолом була повільною і малоприбутковою: вози могли ламатися, коні та воли потребували перепочинку, на переправах треба було платити податки місцевому феодалу, а ще могли трапитись розбійники. Безпечнішим, швидшим і дешевшим був морський торговельний шлях на кораблях. Море дозволяло

Ганзейський союз. Картосхема

На території яких сучасних країн Євросоюзу існував Ганзейський союз?

Цікава цитата

«Середньовічний європейський торговець – це насамперед бродячий торговець, якому заважають поганий стан доріг, недосконалість транспортних засобів, відсутність безпеки, а ще – податки, закони, усілякі мита, що стягаються незчисленими сеньйорами, містами і громадами під час переправи через брід, міст чи просто за те, що проїхав через їхні землі».

Жак Ле Гофф, французький історик ХХ-ХХІ ст.

- З якими труднощами стикались середньовічні європейські торговці? Як це могло впливати на ціни та активність торговельних відносин? Об'єднання торговців у гільдії могло вирішити їх проблеми?

потрапити у далекі країни і привозити рідкісні товари. В середні віки виокремлюється середземноморська та балтійська торгівля. **Середземноморську торгівлю** контролювали італійські міста-республіки: **Генуя** і **Венеція**. Вони забезпечили контакт Європи із Близьким Сходом, сприяли Хрестовим походам, переправляючи лицарів на суднах, зберігали торговельні зв'язки із Східною Римською імперією (Візантією). **Балтійською торгівлею** з ХІІІ ст. керувала **Ганза** — альянс вільних північнонімецьких міст на чолі з Любеком і Гамбургом. Ганзейці мали свої представництва (контори) по всій Північній Європі від Лондона до Новгороду. Існування Ганзи були першим кроком до економічного об'єднання Європи. Основу могутності альянсу становили потужний флот і лицарська армія із найкращим спорядженням.

Середньовіччя — доба роздробленості у Європі, коли майже кожен великий феодал карбував власні монети. Розмаїтість грошових систем заважала чесній торгівлі, тому з'явилася професія **мінйяла** — людини, яка в торговому місті поміняє одні гроші на інші. Успішні мінйяли швидко накопичували гроші і з часом стали займатися **лихварством** — наданням позик під відсотки. Додавши до своїх послуг можливість надійного збереження чужих

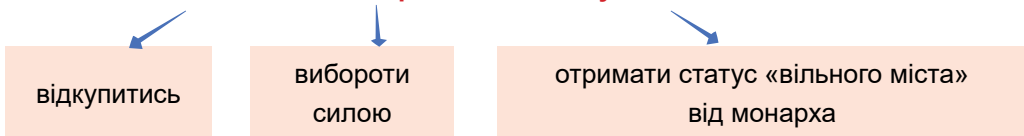
Будівля банку імені Святого Георгія (Генуя). Сучасний вигляд

грошей, лихварські організації у **XV ст.** перетворилися на перші **банки**. Тогочасні купці зберігали гроші в банках, щоб не бути пограбованими, а розраховувалися **векселями** — підписаними чеками, які пред'явник міг обміняти на гроші в банку.

Чому занепали цехи? Як купецькі гільдії сприяли розвитку міст?

3. Міське самоуправління та особливості світогляду середньовічних містян. Життя в середньовічних містах принципово відрізнялося від життя в селі. Містяни частіше за селян перетиналися з іноземцями, їхній світогляд був ширшим, більш відкритим до нового. У місті легше було розбагатіти, але для цього треба було не залежати від феодала — звільнитися від його судочинства та оподаткування. Середньовіччя — це період тривалого протистояння міст із великими землевласниками. Цей процес розпочався у X–XI ст. і тривав протягом усього Середньовіччя.

Як міста могли отримати свободу від землевласника

Здобуваючи самоврядування, місто формувало власні виборні органи влади, суди, поліцію, ополчення, власну казну, закони і систему оподаткування. Особливістю міст була особиста незалежність усіх його мешканців. Селяни і селянки втікали від землевласників до міст, оскільки діяло правило: ті, хто прожили в місті один рік і один день, стають вільним назавжди. Звідси виникло відоме прислів'я: *«Міське повітря робить людину вільною»*.

Дослідники виокремлюють *«південний»* і *«північний»* шляхи до міського самоврядування. Південний шлях представлений італійськими містами-республіками, які почасти силою вибороли свою свободу впродовж XI–XII ст. Північний шлях започаткували наприкінці **XII ст.** німецькі міста, які отримували від монарха статус «вільного

Шпроергофштрассе у німецькому місті Ройтлінген — найвузжча вулиця в світі, її ширина становить 31 см

міста» і здобували право формувати власну систему управління. Найпопулярнішою системою міського самоврядування стало **магдебурзьке право**.

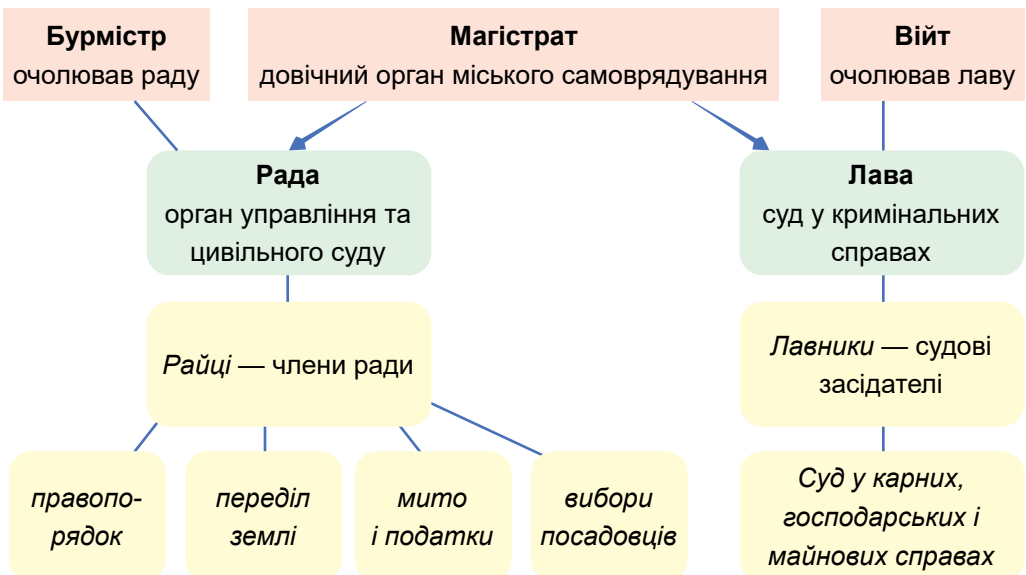
Суть магдебурзького права трималася на принципах майнового розшарування. У містах існували заможні мешканці — **патриції** та бідні — **плебеї**. До міського управління допускалися лише патриції, які сповідували католицьке християнство. Коли влада повністю належала багатіям, вони починали утискати інші міські стани в їхніх правах. Через це в **XIII–XIV ст.** європейськими містами прокотилася хвиля заворушень — знедолені шукали справедливості.

Стоячи на викуплених у феодала землях, міста змушені були тіснитися на малій площі, тому вже в Середні віки забудовувалися спорудами до чотирьох поверхів. Кожен майстер тримав майстерню на першому поверсі, а сам жив на другому — над нею. Кожна майстерня мала велику вітрину у вигляді чималого вікна, на підвіконні якого стояли витвори майстра. Вулички були вкрай тісними — до 7–8 метрів завширшки, але найчастіше не ширше за 3 метри.

Магдебурзьке право – система самоуправління в середньовічних містах Північної та Центральної Європи. Назва пов'язана із німецьким містом Магдебург, де вперше було сформульовано основні принципи міського самоуправління.

Система міського управління у містах з магдебурзьким правом

У середньовічних містах панував сморід, адже туалетів не було. Містяни використовували нічні горщики, а їх вміст виливали прямо на вулиці з вікон. Середньовічні європейці ще й вірили, що миття може нашкодити здоров'ю. Проте запах немитого тіла їм не подобався — так у Франції винайшли **парфуми**.

Надзвичайно дорогим матеріалом було скло, тому засклені вікна свідчили про багатство власника будинку. Бідніші верстви населення закривали вікна дошками чи тканиною. Через це більшість помешкань у місті завжди були затемнені, проте свічок майже не використовували — вони теж були дорогими.

Меблів у будинках бідних містян було небагато — скриня для одягу, саморобний стіл з дерев'яною лавою, колиска для дитини. Підлога і стіни лишалися голими, інколи під ноги клали солом'яні доріжки. У заможних будинках обстановка була пишнішою — багатії могли придбати вишукані меблі із дорогою оздобою, металевий і порцеляновий посуд, фарбували стіни та стелю. Ознакою справді багатого помешкання було ліжко. З **XII ст.** у міських будинках починає впроваджуватися опалення у вигляді камінів. До **XIV ст.**, коли вигадали піч, вкриту кахлями, таке опалення було малоефективним.

Серед містян було відносно багато освічених людей, а прибуток купців та міняйл напряду залежав від реагування на новини. Це створить передумови для виникнення в середньовічній Італії перших газет та окулярів, адже оптика потрібна була ще й ювелірам та міняйлам для оцінки коштовностей. Середньовічні містяни жили значно жвавішим життям, ніж селяни, тому цінували свій час. Саме в середньовічних містах було винайдено перші годинники сучасного типу, які спочатку були величезними. Їх встановлювали на вежу **ратуші** — будівлі міської ради.

Між містом і селом ставалися конфлікти. Через замкненість цехової структури чимало ремісників засновували виробництво у селах, формуючи серйозну конкуренцію міським промислам. Водночас село було союзником міста, забезпечуючи містян продуктами харчування, а цехових ремісників сировиною — деревиною, шкірами, шерстю овець, металевими рудами та ін. Міщани і селяни почасти разом повставали проти феодалів, боролися проти їх свавілля чи проти іноземного вторгнення. Також селяни знаходили притулок за міськими мурами під час війн.

Чому систему магдебурзького права не можна вважати демократичною за сучасними мірками? В чому полягали особливості відносин між містом і селом?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Утворення міст сприяло прискоренню розвитку середньовічної Європи. Міста стануть центрами освіти та науки, більшість великих відкриттів зроблять саме у містах.
2. Середньовічні європейські міста варто розглядати зачинателями сучасної демократичної традиції. Вони розпочали руйнування феодальної драбини, оскільки принципово в неї не вписувалися. Міське самоуправління поступово розростеться до демократичного устрою з виборною владою у масштабах великих держав.
3. Ганза стане яскравим прикладом ефективної політичної та економічної співпраці для наступних поколінь. Сучасні міжнародні організації, а також Європейський Союз, сформовані за подібним принципом: кожен учасник незалежний, але задля загальної користі схвалюються спільні рішення.
4. Утиски селянства привілейованими станами, їх незалученість до торгівлі, політики та суспільного життя сприятиме тому, що цей прошарок розглядатимуть як непридатний до управління державою. У більшості країн селяни отримали право голосу на виборах одними з останніх, нерідко – вже у XX ст.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Не маючи римського спадку, Київ розвивався в тісних торговельних зв'язках з новозаснованими європейськими містами. Тому в Русі-Україні спочатку сформувались взаємовідносини зі скандинавськими державами (Данія, Швеція, Норвегія) та центральноевропейськими королівствами (Польщею, Чехією, Угорщиною, Литвою).
2. Аналогом міського самоуправління в Русі-Україні були нерегулярні народні збори — віче. Усі вільні чоловіки, незалежно від майнового стану, вирішували політичні й економічні питання спільним голосуванням.
3. Магдебурзьке право поширюється на українських землях у міру занепаду князівського правління. У Галицько-Волинській державі перші ознаки запровадження магдебурзького права спостерігаються з XIV ст., і спочатку поширюються тільки на німецьких колоністів, які жили у найбільших містах — Львові, Володимирі, Кам'янці та Луцьку. Поширення міського самоуправління відбувалося із заходу на схід, тому Київ отримав магдебурзьке право лише наприкінці XV ст.

Дати для запам'ятовування:

- 1188 р.** — започаткування магдебурзького права.
1356 р. — заснування Ганзи.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Чому Ганзейський союз іноді називають передвісником Європейського Союзу? Як складались правові відносини між містами-учасниками Ганзи?
2. Дослідіть умови прийняття міщанина до Ганзейського союзу? Чи є серед цих умов ознаки дискримінації?
3. Висловіть думку: чи могла б існувати Ганза без принципів міського самоврядування? Аргументуйте свою відповідь.

§25. РУСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: СТАНИ, МІСТА, ПОВСЯКДЕННЯ

Пригадайте:

1. У чому полягали особливості феодального суспільства Західної Європи?
2. Якою була система управління в ранній Русі-Україні у IX-X ст.?
3. Якими були передумови розвитку міст у середньовічній Західній Європі?

1. Стани суспільства Русі-України та організація державної влади. Суспільний устрій руського суспільства частково запозичив візантійську традицію. Подібно Візантії, Руську державу очолював один спадковий правитель, але його влада залежала від аристократії — князів та бояр. Суспільство Русі-України поділялося на стани, як і суспільство західноєвропейських королівств, проте класичного європейського феодалізму на наших теренах не склалося. Причинами цього варто вважати:

- великі відстані між різними частинами держави за відсутності розвиненої системи доріг;
- відсутність уявлення про те, що влада князя походить від Бога;
- влада в Русі-Україні була переділена між членами однієї династії — Рюриковичами;
- князі та бояри досить рано (наприкінці XI ст.) закріпили свої приватні права на землю (вотчини), тому тяжіли до самостійності, аніж до покори одному правителю.

На чолі держави стояв Великий князь Київський, проте обсяг його влади змінювався з часом. Владу на місцях здійснювали **удільні** князі, які часто були вихідцями із місцевої родоплемінної знаті. До **X ст.** їхня васальна залежність від великого київського князя була формальною і полягала здебільшого у вчасній сплаті данини — **полюддя**.

Великий князь уважався першим серед рівних, але не більше. Його влада не мала «божественного» виміру, як у тогочасній Західній Європі. Руське духівництво на подобу візантійському лише підтримувало князя та вело богослужіння, майже не втручаючись у політику. Православні духівники також не проповідували ідею божественності та недоторканості світської влади, як це було у католицькій Західній Європі. Велика Русь-Україна була населена

Уділ — адміністративно-територіальна одиниця Русі-України, якою управляв князь, залежний від великого київського князя.

різними племенами, не лише слов'янськими, й у кожного з них було своє уявлення про релігію. Міське життя розвивалося повільно. Більшість русів були селянами, у яких християнство перепліталось із язичницькими традиціями.

Період з кінця X ст. до першої половини XII ст. вважається епохою розквіту держави. Великі київські князі **Володимир Великий (979–1015 рр.)** та **Ярослав Мудрий (1015–1054 рр.)** зуміли створити централізовану монархію, запровадивши єдину релігію — православне християнство. Великі князі доби розквіту визначали міжнародну політику Русі-України, мали військову, виконавчу та законодавчо-судову владу. **«Руська правда»** Ярослава Мудрого є взірцем писаного зведення законів східних слов'ян. Місцеве управління за часів централізації влади в Русі-Україні перейшло від представників родоплемінної знаті до синів та інших родичів великого князя київського.

Відсутність «божественного» виміру влади великого князя зумовлювала певний демократизм його влади. Правитель не діяв одноосібно, а питав порад у **князівської ради**. До її складу входили бояри, визначні представники дружини, а після прийняття православ'я — і вищі представники православного духовництва. Обмежувати владу князя могло і **віче** — загальні збори вільного дорослого чоловічого населення. Роль віча суттєво зменшилася в епоху централізації влади, проте з **XII ст.** посилюється роздробленість держави, і міські народні віча відновлюють самоуправління.

Володимир Великий на купюрі зразка 2006 року

Ярослав Мудрий на купюрі зразка 2005 року

Бояри – вищий стан у суспільстві Русі-України. Значна частина бояр були нащадками родоплемінної знаті. **Боярське землеволодіння** було спадковим, тому бояри трималися незалежно від князів.

Дружина – особисте військо князя, що складається з вірних правителю людей, які отримують за службу земельний наділ або платню.

Помістя – феодална земля, яку надавали у тимчасове володіння за службу у війську або при дворі князя. Її заборонялось продавати або передавати у спадок.

Водночас збільшувалася кількість князівських дітей, що так і не успадкували владу. Принцип передачі влади у різних князівствах відрізнявся. Її могли передавати і від батька до сина, і від старшого брата до молодшого. Через таку неоднозначність обділені владою кидали виклик чинним князям як собі рівним. Як наслідок, відбувалися часті зміни влади.

З **XI ст.** розпочинається часткове впровадження феодалізму західного зразка, коли князі починають роздавати землі боярам і дружинникам за вірну службу. На відміну від лицарів, дружинники могли змінювати покровителя, переселяючись на інше місце. Тому в них не розвинувся «лицарський кодекс честі». Ставалось, що деякі дружинники власноруч обробляли надану їм землю. Саме поняття «дружинник» було розмите і включало в себе навіть найманців і народне ополчення.

До XI ст. включно земельні наділи за службу надавалися лише у вигляді **помістя** — для «**кормління**», з правом збору податків на свою користь, але без права передачі у спадок. **Наприкінці XI ст.** утворюються перші **вотчини** — спадкові боярські землеволодіння. При цьому класичного західноєвропейського багаторівневого васалітету не склалося, оскільки бояри не мали права роздавати свою землю.

Середньовічне суспільство Русі-України ділилося на панівні та залежні верстви. До панівних верств належали: князі, бояри, дружинники, а після прийняття християнства — ще й духівництво. Статус бояр був неоднозначним. Він залежав як від місця, так і від конкретного історичного періоду. До та після періоду централізації князівської влади бояри були самостійним станом, проте на Волині вони майже завжди лишалися вірними князю.

Іншою була ситуація в Києві: рішення правителя могли оскаржуватися боярами та народним вічем. Впродовж феодальної міжусобиці **XII–XIII ст.** київські бояри разом з вічем часто виганяли чинного князя і запрошували іншого. Великі київські князі у середньому раз на півтора–два роки змінювали одне одного, що свідчить про впливовість органів народного самоврядування тієї доби.

Особлива ситуація склалася в Новгороді та Пскові, які в період розквіту Русі-України входили до складу нашої держави. Там князь узагалі був найманим воєначальником, якого разом із його дружиною запрошували виключно на період війни. Натомість постійне управління містом здійснювали бояри. Запрошений князь

не мав жодного права втручатися в судові, фінансові чи дипломатичні справи міста. Систему управління середньовічного Новгороду прозвали **боярською республікою**. З поступовим занепадом Києва та піднесенням Володимиро-Суздальщини у **XII ст.**, а потім і Московії у **XIII–XIV ст.** бояри на території цих князівств дедалі більше втрачали самостійність, перетворюючись на цілком залежних від милості государя.

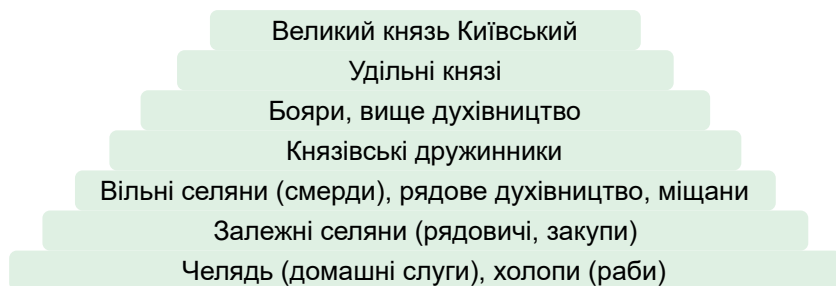

Селяни Русі-України

Значну частину мешканців Русі-України, як і Західної Європи, становили представники залежних верств населення. Селяни в більшості були вільними людьми — їх називали **смердами**. Вільні селяни жили громадами і спільно обробляли землю. Кожна родина мала визначену ділянку землі й самостійно сплачувала данину князеві. Смерди були членами громади, яка спільно вирішувала проблеми місцевого рівня. Існували також два типи тимчасово залежних селян: **рядовичі** — наймалися до землевласника на оплачувану працю, укладаючи договір (*ряд*), та **закупи** — відпрацьовували на землевласника за отриману грошову позику (*кupu*). Повністю залежною від господаря була **челядь** — окремі безземельні селяни, домашні слуги, становище яких нагадувало рабське: їх продавали, дарували, передавали у спадок. Ще нижче на соціальній драбині розташовувалися військовополонені — **холопи**, яких господар міг навіть убити, не боячись покарання.

Міщанство у середньовічній Русі-Україні було порівняно нечисленним станом, і теж належало до категорії залежних верств суспільства. Міщани були особисто вільними, хоч і виконували

Соціальна піраміда станів Русі-України

міські повинності та сплачували податки. Благополуччя міст залежало від жвавості торгівлі з Візантією, східними країнами та народами Балтії.

Коротко опишіть станову структуру середньовічної Русі-України. Чому в деяких удільних князівствах структура суспільства мала суттєві відмінності?

2. Особливості розвитку міст на території Русі-України.

На величезній території Русі-України (1 млн 300 тис. км²) налічувалися десятки міст та містечок. Перші з них виникали довкола князівських резиденцій, як-от Київ або Чернігів. Були й такі міста, які свідомо засновувалися князями для колонізації необжитих земель або для розвитку торгівлі (наприклад Суздаль та Львів). Менші міста розросталися з колишніх племінних центрів або поруч із укріпленими фортецями. До кінця XII ст. найбільшим містом був Київ з населенням понад 50 тисяч осіб.

Незалежно від причини виникнення руського міста, воно обов'язково було пристосоване до відбиття ймовірного нападу. Його центром був **дитинець** — укріплений замок у центрі. Валами й стінами був оточений також **посад** — торгово-ремісничча частина міста. У разі нападу, оборону тримав саме дитинець, а торговці та ремісники мали право сховатися за його міцними стінами.

Відсутність розвиненої феодальної системи сприяла тому, що міста не були жорстко обмежені територією. Забудова руського міста принципово відрізнялася від забудови західноєвропейських більш широкими вулицями, садами і городами посеред міських кварталів, незабудованими ділянками. Потреби у багатоповерховій забудові не існувало. Три поверхи виглядали як нечувана князівська розкіш. Біднота тривалий час жила в напівземлянках, а повноцінні дерев'яні будинки стали поширюватися у Києві лише з **IX–X ст.** Кам'яниці на той час були величезною рідкістю. Першою кам'яною спорудою в Русі-Україні, ймовірно, була Десятинна церква, зведена наприкінці X ст. в Києві на честь прийняття нашою державою християнства.

Лави, столи та скрині були обов'язковими для

Лави, столи та скрині були обов'язковими для

Середньовічний Київ. Реконструкція.

будь-якого помешкання, але в багатших будинках були ще й ліжка та стільці. Багатії стелили на пухові перини шовкову постіль і вкривалися хутряними ковдрами. Бідняки спали на скрині або на підлозі, вкритій рогожею (плетеною тканиною), накрившись рядном (покривалом). Освітлення було поширене, проте бідняки не мали грошей на свічки з воску й користувалися дерев'яними трісками. З поширенням християнства важливим елементом інтер'єру стали ікони.

Небагаті руські містяни самі шили собі одяг — полотняні сорочки, штани, свити, кожухи. Заможні люди могли дозволити собі послуги кравців, у яких замовляли вишиті шовкові каптани з хутряною оторочкою, а також довгі плащі. Одяг середньовічних русів був яскравим — послуги красильників мали попит. Типовим взуттям містян були шкіряні черевики або чоботи.

З розвитком міст виникає тенденція до утворення професійних об'єднань — прообразів цехів та гільдій. Проте в цьому питанні руські містяни сильно відстали від західноєвропейських. Утвердженню руських цехів заважала відсутність об'єднавчого фактора у вигляді сильного правителя. У **XIII ст.** міське життя дуже постраждало через нашествя монголів.

Як би ви були руським міщанином (міщанкою), які б у вас були найбільші переваги і проблеми?

3. Основні заняття та повсякденне життя населення Русі-України. Середні віки — період панування сільського господарства як основного заняття по всій Європі. Давні руси були переважно землеробами вирощуючи зернові культури — жито, пшеницю, овес та ячмінь, а також горох. У лісах використовували підсічно-вогневу систему землеробства — постійний перехід на нові ділянки з викорчовуванням та спаленням дерев для підживлення ґрунту. В лісостепах застосовували двопільну та трипільну систему організації землеробства. Землю орали плугами, запряженими кіньми та волами.

Сільська господа передбачала наявність власного городу, саду та худоби. Господарство влаштовували біля водоймищ та лісів, аби мати доступ до максимальної кількості ресурсів. Усю домашню роботу виконували члени родини, яких налічувалося в середньому по 12–15 осіб. Давні руси активно полювали, рибалили, займалися бортництвом (розведенням бджіл). Хутро, мед та віск були

важливими експортними товарами Русі-України.

Серед ремесел особливого розвитку досягли металургія, гончарство, виробництво скла та ювелірних виробів. Давні руси вміли робити полив'яні керамічні вироби, від посуду до кахлів. Зі скла робили як практичні речі (віконні шибки, посуд), так і прикраси (браслети, намиста). Ювелірне мистецтво Русі-України перебувало під сильним впливом візантійського.

Вдале розташування Русі-України дозволяло нашим предкам вигідно торгувати майже з усіма сусідами. Руський експорт складався з хутра та шкур, меду, воску, ювелірних прикрас, зброї та обладунків, льону та іншої сільськогосподарської продукції. З Візантії купці привозили предмети розкоші (золото та прикраси, дорогий посуд, шовк, вино), а також товари релігійного призначення — хрести та ікони. Торгівля зі Сходом давала доступ до того ж шовку, прянощів, зброї та прикрас. Із заходу та півночі Європи завозили рибу, зброю, срібло, теплі тканини на основі вовни та тонке полотно. Тривалий час руські купці користувалися виключно чужоземними грошима — арабськими, візантійськими та європейськими монетами. З XI ст. в обігу з'являється **гривна** — важкий срібний злиток встановленої ваги. На честь руської гривни названа **гривня** — грошова одиниця сучасної України.

Харчування давніх русів було досить різноманітним. Багато в чому складалося з м'яса та риби, а також каш. Борошно для хліба свідчило про фінансовий статус сім'ї: заможні їли пшеничний та житній хліб, тоді як бідні — переважно вівсяний. Помітне місце на столі займало коров'яче та овече молоко, а також сир. Масла давні руси не виготовляли, адже споживали винятко-

Колти – поширені у слов'ян скроневі прикраси із золота, покриті емаллю. Музейна експозиція київського скарбу XII ст.

Київська гривна XI–XIII ст.

На вашу думку, в чому полягала незручність такого платіжного засобу в середньовіччі?

Цікава цитата

«Становище жінки в руському суспільстві змінюється на межі X-XI ст.: від покірної власності чоловіка за доби язичництва до майже рівноправної супутниці із прийняттям християнства. В разі смерті батька, головою родини стає матір. Образ матері-вдови, розсудної, обов'язкової і навіть суворої господині вимальовується в руських писемних джерелах доволі виразно».

Михайло Грушевський, український історик XIX-XX ст.

- Яка подія вплинула на утвердження рівноправності в руському суспільстві? Висловіть припущення, чому саме образ матері-вдови набував поширення? Наведіть приклади історичних діячів які підходять під цей образ?

во олію. Значну частину меню становили овочі — горох, ріпа, огірки, а також часник та цибуля, яких вживали значно більше, ніж сьогодні. Усе це запивали киселями, пивом та «медом» — популярним у середньовічній Русі-Україні напоєм, рецепт якого втрачено.

Назвіть найпоширеніші ремесла давніх русів. Чим торгували та чим харчувалися наші предки?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Середньовічна Русь-Україна була справжнім регіональним лідером свого часу. Торгівля з нею була потужним економічним стимулом для всіх сусідів, тоді як війни з нею могли означати занепад для держави-противника.
2. Піднесення Центральноєвропейських держав (Чехії, Польщі, Угорщини) впродовж IX–XI ст. стало можливим саме завдяки жвавій торгівлі та культурному обміну з Руссю-Україною.
3. Колосальні розміри Русі-України, слабка центральна влада, народне самоврядування та волелюбність феодалів зумовили появу нових державних утворень на її теренах: 1) в Полоцькій землі зародиться майбутній білоруський народ; 2) в балтійських землях постане Литва; 3) на північних окраїнах виникне Новгородська республіка; 4) з Володимиро-Суздальщини виокремиться Москва.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Сприйняття князівської влади як такої, що не має «божественної» складової, призвело до роздроблення Русі-України. Не знаходячи загального визнання своєї вищості, князі загрузли у чварах і не змогли збудувати дійсно сильної централізованої держави. Як наслідок, окремі князівства ставали

- легкою здобиччю для монголів, котрі знищили Київ та посприяли піднесенню Москви.
- Оскільки дружинники могли змінювати покровителя, в Русі-Україні не розвинулась лицарська культура з ідеалами вірності сюзерену, воїнської честі та безкінечними змаганнями за першість на турнірах.
 - На відміну від середньовічної Західної Європи, в Русі-Україні більшість селян лишалась особисто вільною. Така історична обставина лягла в основу волелюбності українців, їхнього бажання відстоювати власну свободу та незалежність.

Дати для запам'ятовування:

979–1015 рр. — князювання Володимира Великого.

1015–1054 рр. — князювання Ярослава Мудрого.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Суспільна система Русі-України мала феодальний характер? Частково феодальний характер? Чи це була унікальна система в європейському Середньовіччі? Аргументуйте свою позицію. Зокрема проведіть порівняння із феодальною системою Західної Європи.

§26. СУСПІЛЬСТВО КОЧОВИКІВ: СУСПІЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ, РЕМЕСЛА, ТОРГІВЛЯ, НАБІГИ, ПОВСЯКДЕННЯ.

Пригадайте:

1. Що таке «Великий степ»?
2. Які кочові народи вплинули на історію Європи Раннього Середньовіччя?
3. Які ранньосередньовічні європейські держави найбільше потерпали від нападів кочовиків?
4. Які сліди в історії Русі-України залишили кочові племена середньовічної доби?

1. Скотарство як основа кочового способу життя. Кочовики принципово відрізняються від осілих народів тим, що живуть у постійному русі. Вони переважно не утворювали постійних міст, і здебільшого не збиралися у великих кількостях в одному місці. Винятком із цього правила в Середньовіччі були хіба що хозари.

Кочовий спосіб життя у Середні віки якнайкраще годився для освоєння степових та напівпустельних природних зон. Земля в таких регіонах була малоприсадною для рільництва через нестачу прісної води. З тієї ж причини там не росли ліси, обмежуючи можливість для полювання та збиральництва. Віддаленість від моря та невелика кількість річок не дозволяли займатися рибальством у промислових масштабах. Єдине, чим може прогодувати степ або напівпустеля — продуктами тваринництва.

На південних теренах України — у степах Північного Причорномор'я з IV тис. до н.е. і аж до XIX ст. включно проживали різноманітні кочові народи. Їхніми спільними рисами було кочівницьке (рухливе) життя та скотарство. Їхні міграції відбувалися в одному напрямку: зі сходу (Центральної Азії) на захід (Східна Європа).

Напад русів на половців та знищення половецьких вез. Мініатюра Радзивілівського літопису

Кочівники боролися одне з одним за найкращі пасовища. В ході боротьби кочівницькі народи змішувалися одне з одним або витіснялися за межі Північного Причорномор'я, як це сталося, наприклад, з болгарами, угорцями та печенігами. Кочівницьке військо було виключно кінним, тому вирізнялося швидкістю і маневреністю. Кожен кочовик з дитинства вчився військовій справі

і мав досконало опанувати лук та стріли, шаблю, аркан і удари списом.

Упродовж Середніх віків через українські терени пройшли: гуни, авари, булгари, хозари, угри, печеніги, торки, половці, монголи, сельджуки. В основі господарства цих народів було розведення коней. Дорослі тварини використовувалися як транспорт для переміщення степами, а подекуди і як валюта. Кінське м'ясо, молоко, а також кисломолочні продукти вживали в їжу. Кінські шкури використовували замість тканин — для виготовлення одягу та облаштування осель, що являли собою подобу намету.

Металеві наконечники списа та стріл з печенізького поховання

Кочовики розводили й інших тварин: овець, велику рогату худобу. Деякі степовики, переходили до напівосілого способу життя, займаючись *відгінним скотарством* – переганяли худобу з літніх на зимові пасовиська. Такі кочовики доповнювали своє господарство землеробством, наприклад, сіючи *гречку*, яка швидко росте і невибаглива у догляді.

Кочові народи спекотних регіонів напівпустелі, замість коней нерідко обирали *верблюдів*. Господарське значення верблюдів було подібним до значення коней, при цьому верблюди меншою мірою залежні від води; натомість коні більш слухняні та швидкі. Там, де кочові народи поступово переходили до напівосілого спосо-

Цікава цитата

«Русь-Україна народилася на березі великого степового океану. Уявіть собі Великий Степ, що починається біля Великої Китайської Стіни — степи Монголії, степи Середньої Азії, степи Прикаспію, степи Уралу і степами України та Угорщини він закінчується біля Альп. Великий степ, що охоплює Азію та Європу! Цей Степ був етнічним казаном, що весь час «вихлюпував» хвилі навал кочівників».

Сергій Кримський, український культуролог та філософ ХХ ст.

- Що хотів сказати автор цитати, порівнюючи Великий степ з «етнічним казаном»? Пригадайте назви кочівницьких племен з якими довелося стикнутися Русі-Україні впродовж середніх віків? Які з них були ворожі, а які союзні русам?

бу життя або кочували коротшими маршрутами, набирало поширення *вівчарство* (розведення овець). Вівці не могли використовуватися як транспорт, але їх легше розводити, і вони давали смачне м'ясо та молоко у великих кількостях.

Не маючи інших джерел добробуту, крім домашніх тварин, степовики утримували величезні стада та отари. Прогодувати стільки худоби, стоячи на одному місці, неможливо — тварини швидко з'їдали всю траву в околицях. Спустошивши пасовисько, кочова група пересувалася на нове місце. Крім трави, тваринам і людям необхідні були також джерела води, тому у кожного кочового племені були власні закільцьовані маршрути, якими вони рухалися з півночі на південь.

У більшості кочових народів не було міст, а столицею слугувала ставка хана — очільника племені. Ханська ставка перекочувувалася з місце на місце разом з його воїнами та отарами.

Головним джерелом дослідження історії кочовиків є їхні поховання — **кургани**. В них ховали вождів, їхніх жінок, видатних воїнів. Разом з небіжчиком у кургані ховали різноманітні старожитності: зброю, посуд, прикраси, обладунки, приносили в жертву людей та коней.

Унікальним прикладом кочівницької скульптури є **половецькі баби** — намогильні кам'яні статуї. Їх виготовляли половці, що проживали на теренах Північного Причорномор'я та Приазов'я впродовж XI–XIII ст. Чоловіча або жіноча фігура вказувала на стать похованої особи. Статус небіжчика визначався кількістю прикрас та зброї, які викарбовували на скульптури. Сидяча «половецька баба» означала мирного кочівника (успішного господаря або торговця). Статуя, що стоїть, належала видатному воїну.

Життя в русі та відсутність джерел сировини обумовили слабкий

Курган — місце поховання видатних кочівників, а також головне джерело дослідження кочівницьких культур

Половецькі баби XIII ст. — унікальний приклад скульптурного мистецтва серед кочівників

розвиток ремесла у кочівників. Для зберігання молока та води замість глиняних глеків використовували шкіряні бурдюки. Однак скотарі були змушені розвивати металургію — виробництво металевих казанів, зброї, ювелірних прикрас та кінської зброї. В таких випадках вони облаштовували ремісничі городища, в яких заселяли полонених ремісників із землеробських народів.

Як природні умови впливали на появу кочівницьких спільнот?

2. Торгівля та набіги. Верхи, кочові народи швидко долали величезні відстані, чудово орієнтуючись у степах, де представники осілих народів не бачили жодних орієнтирів. Самі кочівники здебільшого не займалися торгівлею, а лише забезпечували безпечний проїзд своїми територіями для чужоземних торговців. За це вони брали з подорожніх певну плату. Наприклад, печеніги, у IX–X ст. брали з руських купців плату товарами, коли ті на човнах спускалися по Дніпру через пороги у Чорне море.

Кочовики, не маючи власного виробництва, активно торгували ще й для того, аби отримувати матеріальні блага від сусідів. Завдяки цьому у знатних кочовиків був і вишуканий посуд, і дорогі тканини, і золоті прикраси, і вино.

Кочові народи середньовічної Європи та Середньої Азії всі як один були войовничими. Цьому сприяло суворе життя в степу, без доступу до більшості благ, якими користувалися осілі народи. Пересихання джерела води означало втрату худоби і загибель для племені. Загроза голоду, мотивувала кочовиків вдертися на території сусідів. Степовики ніколи не зупинялися на тому, що мали, бо розуміли: ресурсів має бути вдосталь. Середньовічна історія степу показує, що жоден кочовий народ не затримувався надовго на одному місці, оскільки його відразу починали тіснити більш успішні сусіди.

Основним напрямком міграції степовиків був **рух зі сходу на захід**. Початок маршруту виникав: 1)

Тарілка XII–XIII ст. зображає сельджуків на полюванні

Чорні клобуки отримали свою назву за звичку носити характерні головні убори чорного кольору. Мініатюра з Радзивиллівського літопису

у Центральній Азії (прикаспійські степи); 2) в приуральських та сибірських степах; 3) в монгольських степах. Рухові на південь найчастіше заважала наявність достатньо сильних держав (Китаю, Персії) або високі гори (Гімалаї, які захищали від вторгнення кочовиків Індію). Щодо західного напрямку, то він залишався відкритим уздовж Північного Причорномор'я аж до паннонських степів над Дунаєм (сучасна Угорщина). Затримуючись надовго серед землеробів, кочові орди поступово асимілювались із місцевим населенням (*наприклад угорці, торки, чорні клобуки*) або їх винищували війська європейських держав (*як сталося з печенігами та монголами*).

Войовничість кочовиків та їхнє прагнення до збагачення призводили до того, що замість торгівлі з сусідами вони часто обирали шлях **грабіжницьких набігів**. Здобиччю були матеріальні цінності та бранці. Полонених намагалися продати родичам за викуп, а жінок могли залишати собі в якості дружин. Русь-Україна, як найближча європейська сусідка Великого Степу, протягом усього свого існування зазнавала постійних набігів степовиків. Найбільший напад стався у **1239–1240 рр.**, коли монголи вщент зруйнували Київ та інші великі руські міста.

Кочівницькі набіги мали вагомий вплив на розвиток людської цивілізації. У V ст. інтенсивні війни з гунами прискорили занепад і подальший розпад Римської імперії, а в **1453 р.** турки-османи взяли Константинополь, остаточно поклавши край існуванню Візантійської імперії.

Успішні завойовницькі походи кочовиків інколи призводили до підкорення осілих народів. Степовики, як правило, обмежувалися збиранням податків із підкорених, не насаджуючи власну систему управління за умови, що місцеві правителі демонстрували цілковиту лояльність. Подібна політика допомагала в завоюваннях, адже відносно слабкі противники вважали за краще підкоритися, аніж воювати. Тому в державах, утворених кочовиками, більшість населення могли становити представники місцевого осілого населення.

Тургауди – охоронці хана та вид важкої кінноти часів Монгольської імперії. Сучасна реконструкція

Чим зумовлена войовничість кочовиків?

3. Релігія, соціальна структура та родина. Кочові народи традиційно сповідували язичництво з вірою у духів і богів. Рухомий спосіб життя не передбачав будівництва храмів. Роль священників виконували **шамани** — шановані мудреці, що через ритуали спілкувалися з духами, природою та богами.

Контактуючи з осілими народами Східної Європи та Близького Сходу, кочовики зазнавали культурного впливу з їхнього боку. Середня Азія, звідки походить більшість кочових народів, географічно близька до Аравії та Персії, звідки активно поширювався іслам. Печеніги, торки та половці, що нерідко вступали в союзи та навіть родинні зв'язки з русами, інколи приймали **православне християнство**. Серед хозар був поширений **юдаїзм** — монотеїстична релігія, яку сьогодні сповідують євреї. Кочовики рідко були ревними вірянми, оскільки не мали власних храмів та священнослужителів. Це дозволяло їм терпимо ставитися до іновірців. **Хозарський каганат** узагалі був нечуваним для Середньовіччя державним утворенням, де мирно уживалися юдеї, християни, мусульмани та язичники. Подібна політика дуже сприяла розвитку торгівлі.

На ранніх етапах розвитку кожен із кочових народів мав **родоплемінну структуру**. Плем'я розвивалося з великої родини і мало на чолі власного правителя. В zenіті свого розвитку народи об'єднувалися під владою одного сильного керманіча, якого називали *каганом*, *ханом* або *султаном*, і так утворювали державу. Авторитет кочівницького правителя визначався його військовими успіхами, жорстокістю та силою. У хозар влада кагана вважалася ще й священною, він був очільником культу. Втім, войовничі кочові суспільства постійно народжували нових лідерів, тому кагани, хани та сул-

Типовий пейзаж для кочівника – коні пасуться на тлі половецької кам'яної баби

*Половець.
Сучасна
реконструкція
одягу*

тани часто гинули від рук власних підданих. Наприклад, торки та печеніги так і не встигли об'єднатися достатньою мірою, щоби утворити власну державу.

У більшості кочових народів не склалося чіткого поділу суспільства на стани, оскільки поділу праці не існувало: всі дорослі чоловіки регулярно залучалися до військових набігів, а в мирний час займалися скотарством. Жінки вели домашнє господарство, виховували дітей. Аристократії в європейському розумінні слова у степовиків не існувало. Підвищити свій статус можна було кількістю худоби або військовою удачею з великою здобиччю. Повести за собою людей і досягти успіху міг харизматичний виходець із бідної родини. Натомість успішний полководець міг загинути, не залишивши по собі спадкоємців рівного військового таланту. Розшарування суспільства на чітко виражені стани спостерігається лише при переході кочовиків до осілого життя разом із підкореними народами.

Не маючи аристократії, кочівницькі суспільства натомість мали протилежний стан — безправних бранців-рабів. Рабами ставали невільники, яких не викупили їхні родичі. Рабів могли використовувати як слуг або як військовий ресурс. Величезним був попит на рабинь — молодих жінок, з якими кочівники одружувалися. Існував так званий «податок кров'ю»: підкорені землеробські народи були змушені надавати чоловіків для участі в походах завойовників. Наприклад, у монгольському війську, яке спалило Київ, монголів насправді було не більш ніж 10 %.

Родина у кочових народів належала до **патріархально-матріархального типу** з яскраво вираженим лідером — чоловіком. В деяких кочових суспільствах жінки могли самі обирати собі пару і навіть мали право бути правительками після смерті чоловіка. Молодші мусили з повагою ставитися до старших і в жодному разі не суперечити їм. Родинні зв'язки цінувалися дуже високо, на родичів можна було всіляко покластися. Оскільки племена утворювались із союзу кількох родин, члени племені сприймали себе як нащадків одного спільного пращура.

У плем'я могли прийняти й чужоземців. З політичних та економічних міркувань печенізькі та половецькі хани практикували

*Половчанка.
Сучасна
реконструкція
одягу*

шлюбну дипломатію: видавали заміж своїх доньок із представниками вищої знаті Русі-України.

Як ви вважаєте, чому кочівники мали толерантне ставлення до інших релігій? В чому це проявлялось?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Міграції та войовничість кочових народів Великого степу спричинили руйнування щонайменше трьох великих європейських держав — Римської імперії, Русі-України та Візантійської імперії.
2. Сусідство з кочовиками сприяло налагодженню торгівлі Європи зі Сходом. Саме кочовики контролювали Великий шовковий шлях на більшій частині його протяжності.
3. Будучи частиною європейської історії, кочівники в усі часи сприйматимуться як щось чуже, неєвропейське. Межа їхнього розселення століттями розглядатиметься як межа європейської цивілізації.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Кочові народи Середньовіччя долучилася до західноєвропейської історії з українських терен. Історія кочовиків — це в тому числі і наша історія.
2. Кочові народи Великого степу змінювали одне одного, проте цілком не зникли. Печеніги, торки, чорні клобуки взяли участь в етногенезі українців, а також залишили по собі сліди в географічних назвах (топонімах). Половці та монголи зробили вагомий внесок у формування кримсько-татарського народу.
3. Сусідство Русі-України з кочівницьким світом негативно впливало на державотворчі процеси. Наприклад, половці втручалися в міжусобні князівські війни, примножуючи руйнування. Монгольське вторгнення нанесло колосальний удар по міському життю Русі-України.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Які релігії сповідували половці Причорноморських степів? Чому з XII ст. серед половців поширюється православне християнство? Назвіть основні причини.
2. Наведіть приклади шлюбних союзів між половчанками та руськими князями.

§27. СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ В СЕРЕДНІ ВІКИ

1. Види і форми соціальних конфліктів у Середньовіччі.

Будь-яка держава — це перш за все люди. Між людьми з давніх-давен виникали суперечності, які переростали у великі **конфлікти** — зіткнення протилежних інтересів. Таку тенденцію можна спостерігати й зараз, однак прогресивні люди, навчені гірким досвідом минулих поколінь, намагаються уникати конфліктів у сьогоденні. Нині існує навіть окрема наука — *конфліктологія*, яка вивчає природу суперечностей між людьми та розробляє способи їх подолання. Конфлікт, як найгарячіша фаза протистояння, виникає тоді, коли одна **сторона конфлікту** стоїть на заваді іншій стороні, не враховує інтереси іншої сторони, не намагається домовитись або швидко зраджує домовленості. Відчуваючи себе зраженою або не почутою, одна зі сторін проявляє агресію. Рішення, яке дозволяє уникнути конфлікту називають **компромісом**.

Незалежно від історичної епохи, виокремлюють такі форми конфлікту: етнічні, соціально-економічні, політичні та релігійні.

Під *етнічними конфліктами* розуміють прояви агресії з боку одного народу до іншого народу, які живуть по сусідству (в одній державі) і мають глибоку неприязнь одне до одного. Міжетнічна неприязнь формується через **стереотипи** — стійкі негативні уявлення про риси якогось народу.

Соціально-економічні конфлікти — це зіткнення між суспільними групами всередині держави. Вони характеризуються боротьбою за матеріальні ресурси (земля, фінанси, сировина), статус, привілеї. Саме в цій формі конфліктів найбільше проявляється сутність **конфронтації** — протистояння між різними ідеями подальшого співіснування.

Конфлікт — гостра суперечка, сутичка. Зіткнення протилежних ідей, систем, поглядів.

Сторона конфлікту — учасник сутички чи суперечки.

Конфронтація — становище, коли групи осіб, соціальних станів чи держав, знаходяться перед загрозою зіткнення. Остання стадія перед конфліктом.

Компроміс — певні взаємні поступки задля уникнення конфлікту або його залагодження.

Стани — групи людей, які об'єднані родом діяльності, обов'язками та правами.

Соціальний — щось пов'язане із людськими стосунками та співіснуванням.

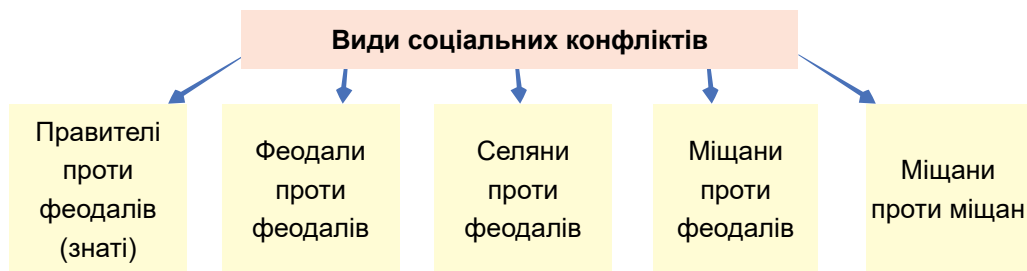
Політичні конфлікти бувають внутрішні та зовнішні. Внутрішні політичні конфлікти, в контексті Середньовіччя — це боротьба різних станів за право представляти свої інтереси в станово-представницьких органах (парламенті) та впливати на розвиток держави. Зовнішні політичні конфлікти — це перш за все війни між державами за території та ресурси.

Релігійний конфлікт обумовлений відмінностями у світобаченні людей, їх ставленні до Бога, різному тлумаченні священних писань, догматики. Така форма конфлікту зазвичай не обмежувалася словесними суперечностями і часто призводила до війн. З усіх епох людської історії, найяскравіше релігійні конфлікти проявлялися у Середньовіччі.

Варто розуміти: більшість випадків конфронтації у Середньовіччі поєднували в собі декілька форм та видів конфліктів одночасно.

Форми конфліктів та їх приклади в Середньовіччі	
Етнічні конфлікти	Погроми єврейських кварталів у європейських містах XII–XVI ст.
Соціально-економічні конфлікти	1) Повстання племені деревлян 945 р. проти повторної сплати полюддя князю Ігорю. 2) Жакерія 1358 р. — рух французьких селян проти свавілля феодалів та підвищення податків.
Політичні конфлікти	1) Бунт англійських баронів 1215 р. проти свавілля короля Джона I Безземельного; 2) Монгольська навала на Русь-Україну у 1239–1240 рр.
Релігійні конфлікти	1) Рух іконоборців у Візантії VIII–IX ст. 2) Насильне хрещення арабів у Іспанії кінця XV ст.

Кажучи про види середньовічних соціальних конфліктів, маємо на увазі протиставлення між жителями однієї держави за свої права, свободи та можливість самореалізації.

Причини соціальних конфліктів — це накопичені суперечності, проблеми, несправедливості та незручності. *Приводом до соціальних конфліктів* стають раптові кризові ситуації, які викривають всю сутність невирішених суперечностей.

А які ще приклади середньовічних конфліктів ви можете назвати?

2. Соціальні конфлікти Західної Європи. В основі всіх середньовічних соціальних конфліктів лежить протистояння між простолюддям і землевласниками, або між впливовими та менш впливовими колами знаті. Суперечності між простолюддям і землевласниками стали посилюватись тоді, коли на «тих, хто працює» лягав важкий податковий гніт, а феодали не виконували свого головного обов'язку — не захищали своїх підданих.

Класифікація західноєвропейських станів суспільства	
Феодали	правитель (монарх), аристократи (знать), графи, барони, рицарі
Міщани	купці, ремісники, міські урядовці, цехові робітники
Селяни	вільне та залежне селянство

Найяскравіший приклад *протистояння селянства і феодалів* демонструє **Жакерія** — селянське повстання, що спалахнуло у Франції **1358 р.** і отримало свою назву від глузливо-го прізвиська «жак-добряк», як називали своїх селян французькі феодали. Цей бунт спалахнув, коли тривала Столітня війна між англійцями та французами і північні землі Франції були спустошені чумою та англійськими завойовниками. Однак французькі феодали продовжували збільшувати кількість податків і поборів зі своїх селян, щоб забезпечити себе всім необхідним для війни. Проте битви французька знать програвала, а підданих не захищала, віддаючи простолюття на поталу загарбникам. Об'єднуючись у збройні ватаги, селяни громили маєтки феодалів, убивали їх та грабували. У повстанні тоді взяло участь близько 20 тисяч осіб.

У той самий час, французькі **міщани повстали проти феодалів** — ця подія отримала назву **Паризьке повстання 1358 р.** Близько трьох тисяч заможних парижан: купців, ремісників, власників фінансових установ та промислових виробництв убили представників короля та висунули вимоги — обмежити права короля у питаннях псування монети та зміни податків. Компромісним рішенням на думку міщан, мало стати регулярне скликання Генеральних штатів (французького станово-представницького органу) на яких король мав би враховувати думку своїх підданих стосовно будь-яких фінансових змін. Обурення багатих парижан полягало в тому, що з них вимагали дуже великі кошти на війну, яка не приносила перемог, а монета, яку псував король не докладаючи в неї золота, приносила міщанам відчутні збитки в торговельних операціях.

Паризькі міщани та бунтівні селяни ледь не об'єдналися, однак селянський рух був швидко розгромлений армією феодалів, а лідера паризьких повстанців підступно вбили прибічники монарха. Вимоги міщан і селян про право голосу у фінансових питаннях не були враховані. З тих пір Генеральні штати швидко втрачали свій вплив, і королі дедалі менше прислухалися до думки інших станів. Ігнорування потреб суспільства, врешті приведе Францію до грандіозного бунту в 1789 р., в ході якого монархію буде ліквідовано.

Боротьба міщан проти міщан відбувалася лише в дуже розвинених і населених містах, де гостро відчувалась

*Паризьке повстання 1358 р.
Вбивство лідера повстанців
Етьєна Марселя. Мініатюра
з хроніки XV ст.*

*Повстання чомпі. Художник
Дж. Гаттері 1830 р.*

майнова нерівність між людьми. Такий приклад демонструє **повстання чомпі 1378 р.** у місті Флоренція (в Італії). Декілька тисяч працівників цехів із виробництва сукна (шерстяної тканини) повстали проти заможних цехових власників та міського уряду. Трударі вимагали підвищення заробітної плати, надання їм флорентійського громадянства та права участі в міському управлінні. Наймані працівники та бідні ремісники захопили міську управу та створили власний уряд. Довго утримати владу вони не змогли, адже заможні городяни закрили доставку продовольства у місто і встигли зібрати свої війська. Попри розгром, рух чомпі продемонстрував європейському суспільству перший досвід у боротьбі за політичні права, незалежно від майнового становища.

Конфлікт у правлячій верхівці, як-от **боротьба феодалів проти феодалів**, завжди призводив до міжусобної війни, у яку втягувались всі соціальні стани держави. Яскравий тому приклад — **війна Червоної та Білої троянд 1455–1487 рр.** в Англії. Цей конфлікт стався тільки-но англійці програли Столітню війну французам і втратили всі свої володіння на континенті. Назва події обумовлена родинними гербами, які носили на одязі сторони конфлікту: рід Ланкастерів (біла троянда) і рід Йорків (червона троянда). Дві родини боролися за вплив на «м'якосердого» короля Генрі VI і планували успадкувати трон після його смерті. Також це була боротьба між партією миру, яка визнала поразку, і партією війни, яка воліла відновити конфлікт з Францією. В ході цієї боротьби загинула більшість англійських аристократів, а також чверть всього населення Англії. Після війни урядові посади займають люди більш простого походження — поступливі та залежні від короля. Як наслідок, в Англії утвердилася міцна влада монарха, а феодалні звичаї пішли в минуле.

Іноді, коли **правителі конфліктували зі знаттю**, це закінчувалося народженням нової держави. Так сталося під час **конфлікту 1358–1365 рр.** між австрійським герцогом **Рудольфом IV Габсбургом** та німецьким імператором **Карлом IV Люксембургом**. У 1356 р. імператор видав указ, що обирати нового правителя

*Рудольф IV
Габсбург –
перший
правитель
незалежної
Австрії.
Невідомий
художник 1360 р.
Перший в Європі*

Німеччини можуть лише сім німецьких князів (курфюрстів) і герцог Австрії не опинився серед них. Цінуючи багатство свого краю та розуміючи важливість державної самостійності, герцог Рудольф IV у 1358 р. опублікував збірку фальшивих указів колишніх німецьких імператорів, у яких нібито герцогам Австрії надавався особливий статус і титул *ерцгерцога*, що виокремлювало їх права серед німецької знаті. Імператор ледь не розпочав війну проти свого васала. У 1364 р. сторони досягли компромісу: німецькі імператори більше не втручаються у справи Австрії, натомість отримують право одного дня успадкувати її трон. Фактично, так народилася незалежна Австрія, яка згодом відіграє ключову роль в історії українського народу.

На вашу думку, який з описаних соціальних конфліктів мав найвагоміший вплив на середньовічне європейське суспільство? Поясніть свій вибір.

3. Соціальні конфлікти Русі-України. Боротьба між соціальними станами русів відбувалася в особливих умовах. **По-перше**, у Руській державі стан залежних селян був невеликий, більшість простолюття становили вільні землероби із селянської общини. **По-друге**, в Русі-Україні не розвивалися ремісничі цехи, не виокремився стан найманих працівників, тому й розшарування міщан на заможних і бідних не було разючим. **По-третє**, міське самоврядування мало дещо спонтанний характер і залежало від настроїв народного віче, а фактичну владу в містах тримали князівські намісники та бояри. **По-четверте**, в Русі-Україні не розвинувся повною мірою феодалізм. З кінця XI ст. князі та бояри вже мали спадкові наділи, тому відчували більше незалежності від великого князя, аніж феодала від короля.

Суспільна класифікація в Русі-Україні була менш чітка, аніж в королівствах Західної Європи, особливо це стосувалось бояр, які були і феодалами, і водночас міщанами, оскільки займались купецькою діяльністю. Жителі руських міст не мали міського самоврядування, тому в правовому відношенні вони не суттєво відрізнялися від селян. Князівські дружинники існували як на регулярній основі (професійні воїни), так і приналежні до ополчення (селяни і міщани).

Класифікація західноєвропейських станів суспільства

Феодала	великий київський князь, удільні князі (знать), бояри, дружинники
Міщани	бояри, ремісники, купці, інші жителі міста
Селяни	вільне та залежне селянство

Український приклад **боротьби міщан проти феодалів** демонструє **Київське повстання 1068 р.** Того року військо Тріумвірату Ярославичів було розбите половцями у битві на р. Альта. Жителі Києва висунули великому князю Ізяславу вимогу надати їм зброю аби самим захистити столицю, коли половці прибудуть до міських стін. Отримавши відмову, кияни вчинили бунт проти великого князя та його прибічників. Ізяслав втік, шукаючи війська для придушення повстання. Половці того року так і не напали на Київ, але на столицю виступив Ізяслав із вірними дружинниками. Він захопив місто та покарав багатьох повстанців. В цій події видно приклад конфлікту не через майнове розшарування, а через безпекову ситуацію і неспроможність феодалів захищати своїх підданих.

Спільну **боротьбу міщан та селян проти феодалів** демонструє **Київське повстання 1113 р.** Воно було спричинене погіршенням економічної ситуації: значно підвищилися ціни на хліб та сіль, зростала кількість боржників, яких перетворювали на рабів (холопів), зростали відсотки за позики від лихварів. Деякі бояри, як князівські урядовці, бачачи попит на продовольство, знижували його якість, але підвищували вартість. Кризу спричинила князівська гілка Святославичів, які мали ділові зв'язки з тмутороканськими лихварями і розселили їх по Києву. Після смерті великого князя в 1113 р. новим претендентом міг стати або один із Святославичів або Володимир Мономах. Міські низи, холопи і селяни Київської землі розгромили двори бояр-урядників. Повстанців підтримали розорені руські купці, які разом із боярами іншої партії запросили на стіл князя Володимира Мономаха. Новий правитель скасував жорсткі боргові вимоги та пом'якшив становище залежних селян (закупів).

Об'єднання сил **міщан та феодалів проти знаті** помітно у випадку з **Київським повстанням 1157 р.** Заліський князь Юрій Долгорукий захопив владу в Києві і почав роздавати управлінські та військові посади своїм прибічникам, яких привів із Суздальської землі. На бенкеті бояри отруїли Юрія Долгорукого, а міщани, також недолюблюючи цього князя, перебили його суздальських бояр

*Київське повстання 1113 р.
Сучасне зображення*

та дружинників. Подія продемонструвала усвідомлення різниці між жителями південної та північної Русі, а також неприйняття киянами тиранії. У 1169 р. син убитого — заліський князь Андрій Боголюбський помститься та сплюндрує Київ, знищуючи його роль політичного центру Русі.

Рідкісний випадок *боротьби міщан проти міщан* бачимо у подіях, які відбувалися в **Галичині в 1199 р.** Того року, помирає князь Володимир Ярославович — останній із роду галицьких Ростиславичів. Найзаможніша верхівка галицьких бояр та купців кличе на порожній престол чернігівських князів Олеговичів, сподіваючись, що вони збережуть всі боярські права та привілеї. Натомість середне галицьке боярство та купецтво запрошує сусіднього князя з Волині — Романа Мстиславича. Він здобуває галицький престол і, таким чином, об'єднує обидва князівства у потужну Галицько-Волинську державу.

Конфлікт знаті проти правителів демонструє **війна 1205–1238 рр. за Галицьке князівство** між бунтівливими галицькими боярами та вигнаними нащадками Романа Мстиславича — Данилом і Васильком. Заради збереження своїх земель, прав і фінансових зв'язків, бояри запрошували на княжіння навіть угорців, аби лиш не законних правителів. Князі Данило і Василько подолають боярський опір саме перед монгольським вторгненням в Русь-Україну. Вчасне відновлення Галицько-Волинської держави допоможе зберегти староукраїнську культуру і державні традиції в умовах, коли більшість Русі-України буде сплюндрована монголами.

Наймасштабнішим конфліктом в історії Русі-України була *боротьба знаті проти знаті* — **Велика міжусобна війна**, яка з перервами тривала впродовж **1068–1205 рр.**, а по суті закінчилася лише із вторгненням монголів у 1237 р. В ході боротьби за київський стіл, князі залучали половецькі орди, які грабували та руйнували міста і села, продавали людей у рабство. У цей період сформувався великий прошарок князів-вигнанців, які не мали ані землі, ані спадку. Відбулася велика міграція русичів із південних до північних князівств, зокрема у Залісся, де згодом постане Московське князівство. Внаслідок міжусобиці, Русь-Україна зустрине монгольську навалу в ослабленому стані, тому не зможе дати потужний згуртований супротив.

Оберіть один із описаних соціальних конфліктів Русі-України та запропонуйте власний шлях для його мирного врегулювання.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Середньовічні соціальні конфлікти Західної Європи сприятимуть розвитку парламенту — станово-представницького органу, який перш за все обмежить свободу королів у фінансовій діяльності.
2. Завдяки соціальним конфліктам у Середні віки поступово розвивається цивільне право, поліпшується майнове становище «тих, хто працює», судова система набуває більш справедливого характеру.
3. Соціальна боротьба прискорює розпад феодалної системи. «Ті, хто працюють» отримують більше свободи у прийнятті життєво важливих рішень. Набувають розвитку нові класи суспільства — наймані працівники та вільні ремісники.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Соціальна боротьба в Русі-Україні обмежувала свавілля бояр і князів, особливо у межах міста.
2. Коли князівська влада ослабла в умовах Великої міжусобної війни, на перше місце виходить народне віче, яке навіть без наявності князя було здатне регулювати питання міського та селянського самоврядування в галузі права, самооборони і продовольчого забезпечення. Цю здатність до самоорганізації в умовах кризи, українське суспільство демонструє й по сьогодні.
3. Деякі соціальні конфлікти, як от міжусобна війна та боротьба бояр проти князів, значно послабили Русь-Україну, що спричинило політичну роздробленість держави, вторгнення іноземців та прискорило відтік населення у північні землі.

Дати для запам'ятовування:

1113 р. — Київське повстання.

1205–1238 рр. — боротьба за Галицьке князівство між Данилом і Васильком з одного боку і боярами з іншого.

1215 р. — повстання англійських баронів проти Джона I Безземельного в Англії.

1358 р. — Жакерія у Франції.

1378 р. — повстання чомпі у Флоренції.

1455–1487 рр. — війна Червоної та Білої троянд.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Наведіть по одному прикладу соціальних конфліктів середньовічної Західної Європи та Русі-України окрім тих, які вже були згадані в підручнику. Поясніть їх причини та наслідки.

Тестові завдання
до розділу III
«Середньовічні суспільства»

Узагальнення знань
до розділу III
«Середньовічні суспільства»

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

§ 28. ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В СЕРЕДНІ ВІКИ. РАННЬОФЕОДАЛЬНІ МОНАРХІЇ ТА ІМПЕРІЇ

Пригадайте:

1. Що таке «феод» і «феодалізм»? Як вони взаємопов'язані?
2. Що таке монархія? Наведіть приклади ранньофеодальних монархій?
3. Що таке імперія? Назвіть приклади середньовічних імперій?

1. Передумови державності. Монархії Раннього Середньовіччя. Ранньофеодальні монархії V–X ст. умовно можна поділити на чотири типи: монархії кочівників (зокрема тюрків), європейські монархії (романо-германські держави), слов'янські монархії та азійські монархії (нетюркських народів). Держави кожного зі згаданих типів не починали свій шлях «з нуля» і запозичували досвід або попередників, або сусідів.

Яскравим прикладом тюркської кочівницької монархії раннього середньовіччя був **Хозарський каганат (650–969 рр.)**. Він утворився на початку VII ст. внаслідок розпаду Тюркського каганату, який протягом VI ст. займав більшість Центральної Азії та контролював Великий Шовковий шлях. Власний державний устрій хозари запозичили саме від цієї держави.

На чолі Хозарського каганату стояв монарх, якого називали каган. Він володів усією повнотою військової та урядової влади, але не мав чиновників, які б могли реалізувати його політичні прагнення в житті. Влада кагана передавалась у спадок у межах роду (від старшого до молодшого брата), а в пізніші часи від батька до сина.

*Хозарський вершник.
Реконструкція*

Ранньофеодальна держава — монархія, яка базується на домовленостях між правителем з одного боку та військовою аристократією й вільними селянами-общинниками з другого.

Кагани очолювали язичницькі культури, тому в очах підданих наділялися надприродними здібностями. Вони були символами удачі та всіх воїнських чеснот. Якщо в країні траплялось якесь нещастя, винним уважали саме кагана й одразу ж його зміщували. Життя хозарських правителів було сповнене побутових заборон, ритуалів та обмежень. З часом у хозарських каганів з'являється помічник — «бек» (дослівно «заступник»), який перебирає на себе права військового командувача та керівника державними справами. За каганом залишаються тільки релігійні та представницькі функції.

Економіка Хозарського каганату базувалась на транзитній торгівлі, збиранні данини з підкорених народів та грабіжницьких набігах. Хозарія демонструвала толерантність до інших культур та релігій. Тут мирно співіснували юдаїзм, іслам, християнство та язичництво. Така терпимість була обумовлена жвавою міжнародною торгівлею, що приносила високі прибутки. Правова система трималась на ustalених традиціях та звичаях в усній формі.

Чому терпимість до інших культур, релігій і народів стала характерною рисою Хозарського каганату?

Типовими представниками європейських монархій Раннього Середньовіччя є **Франкське королівство (481–843 рр.)** та **Вестготське королівство (418–720 рр.)**. Обидві держави виділились у ході розпаду Західної Римської імперії, від якої вони частково запозичили мову, військову організацію, господарство та міську інфраструктуру. Протягом VI ст. ці монархії розвивались в умовах військової демократії — військо обирало свого короля. Натомість монарх мав враховувати інтереси своїх військових.

У міру укріплення монаршої влади, правителі Франкського та Вестготського королівств почали передавати владу від батька до сина. Одними з перших в Європі ці держави сформували принципи феодалізму. Їхня економіка трималась на праці селян, які отримали землю взамін на обов'язок сплачувати данину та відробляти трудові повинності. Військова міць залежала від того, скількох військових монарх може найняти із землеволодінь, які йому належать.

Король поєднував у собі функції воєначальника та верховного судді. Для проведення в країні реформ він міг відчужити земле-

володіння церкви. Волю монарха в межах власних землеволодінь (**домену**) допомагали провадити чиновники, які служили при його дворі. У франків чиновників очолював майордом — головний управитель та помічник короля.

Складні суспільно-політичні відносини вимагали чіткого законодавства. Так на світ з'являються франкська «Салічна правда» (507 р.) та «Вестготська правда» (654 р.) — одні з перших писаних законів середньовічної Європи. В них поєднувались елементи давнього звичаєвого права з актуальними потребами суспільства.

Франкська кіннота. Мініатюра із Золотого псалтиря з Сен-Галлена (бл. 890 р.)

Назвіть головні фактори, на яких трималась влада ранньофеодальних монархів?

Зразком слов'янської монархії можна вважати Руську державу. Як середньовічна країна, вона виросла з поєднання багатьох елементів. Від Антського союзу слов'ян (VI ст.) було запозичено племінний поділ. Від Полянського союзу Києвичів (VI–IX ст.) взято принципи династичної влади. Прибуття варягів протягом VIII–X ст. розширило знання русичів про військову тактику та підштовхнуло до активних міжнародних відносин.

На чолі ранньофеодальної Русі-України стояв монарх, якого називали князь. Князівська влада до X ст. обмежувалась Києвом. У сусідніх князівствах продовжували правити місцеві слов'янські вожді, які керували вільними селянами-общинниками.

Влада князя передавалася в спадок від батька до сина. Протягом IX–X ст. київські князі пройшли важкий і кривавий шлях за підкорення своїй владі сусідніх князівств. Сплата данини (**полюддя**) вважалась формальним визнанням підданства Києву. Полюддям живилися княжа дружина, його родина та управителі.

Князівська посада поєднувала в собі функції воєначальника та верховного судді. У важливих державних питаннях князівські дії залежали від думки племінних старійшин, військової дружини та

народного віче. До кінця X ст. через відсутність писемності не було і писаних законів, лиш усне звичаєве право. Також не було церкви, замість неї — язичницькі культу.

Порівняйте організацію влади у ранньофеодальній Руській державі та Франкському королівстві?

2. Імперії Раннього Середньовіччя. Яскравими прикладами європейських ранньофеодальних імперій є Франкська та Візантійська імперії. Взагалі, слово «**імперія**» асоціювалось у середньовічній європейській людині лише з одним — з Римською імперією. Тому монарх, який проголошував себе імператором, мав на увазі, що бажає відродити цю античну державу.

Імперія — воєнізована монархія, яка підкорює інші народи, використовує їхні ресурси та прагне розширення.

Існування **Франкської імперії (800–843 рр.)** було обумовлене трьома факторами: 1) власні амбіції Карла Великого; 2) прагнення повернути в християнство численні язичницькі народи Європи; 3) наявність великого війська, яке сформувалося внаслідок регулярних війн з арабами на заході та аварами і саксами на сході. Тільки-но війни завершилися, а імператор помер — імперія стала розпадатися.

Цікава цитата

«На відміну від держав Високого Середньовіччя, європейським ранньофеодальним монархіям був притаманний «суржик» у мові: поєднання римської латини та варварських діалектів. Як наслідок – не виокремилась самобутня література. Соціальна структура залишалась гнучкою, ще зберігались стани часів Римської імперії. Не було виразного поділу суспільних верств. Правова система почасти лишалась в усній формі».

Юрій Ковбасенко, український філолог та історик XX-XXI ст.

- Судячи з цитати, в яких сферах життя простежуються відмінності між суспільством ранньофеодальним та суспільством Високого Середньовіччя? Чи можна сказати те саме про Візантію чи Арабський халіфат? Як ви вважаєте, що заважало ранньофеодальним монархіям розвиватися швидше?

Державне керівництво за Карла Великого було таким самим, як і в часи королівства: без міцної системи управління та без розгалуженого чиновницького апарату. Роздані графам великі регіони (марки) перейшли в їхню особисту власність. Це спровокувало швидкий розпад держави. Володіння деяких нащадків цих графів будуть перевищувати королівські володіння.

Візантійська імперія (395–1453 рр.) була правонаступницею Римської імперії. Вона успадкувала римське право, християнську віру, східні території, розгалужений чиновницький апарат та монархічну систему з імператором на чолі. Порядок у Візантії тримався на хиткому компромісі між імператорською династією та земельною аристократією. Якщо імператор не влаштовував впливових осіб — його могли усунути та започаткувати нову династію правителів.

Стабільність в регіонах, особливо віддалених від столиці Константинополя, залежала від здібностей управителів та підлеглих їм чиновників. Намагаючись усунути конкурентів чи залучити прихильників, імператори часто наділяли важливими посадами людей без здібностей.

Як і в європейських королівствах, у Візантії розвивались феодальні відносини. Селяни так само ділились на вільних та напівзалежних. **Колони** — вільні селяни, обробляли свою орендовану землю, сплачуючи данину продукцією. **Парики** виконували ту роботу і там, де їм накажуть. Частина прибутків йшла на утримання регулярної армії, яка, втім, сильно залежала від підкріплення найманцями.

Колонат — система землеволодіння у Візантії, при якій землевласник надавав селянам землю в оренду в обмін на частину їх продукції. Право оренди могло передаватись у спадок.

Територіальні амбіції Візантії остаточно згасають у VIII ст., коли вона втрапить близько третини територій внаслідок арабської експансії. З цього часу політика імперії стає обороною.

Арабський халіфат (661–1258 рр.) — приклад азійської монархії імперського типу. Як ви вже знаєте, на чолі цієї ісламської імперії стояв халіф. Ця посада об'єднувала в собі функції воєначальника, головного судді та верховного священнослужителя.

У Візантії чи європейських державах правитель мав завжди рахуватись з чиймись інтересами. Нато-

мість права халіфа у VII–IX ст. були майже не обмежені. Якщо він закликав до військового походу, священним обов'язком всіх мусульман було приєднатись до цієї кампанії. Халіфу формально належала вся земля халіфату, піддані отримували її в оренду від правителя.

У міру того, як халіфи поринали у палацову розкіш, доручаючи управління державою своїм наблизеним, їхня реальна влада та авторитет слабшали. Водночас зростає вплив емірів (намісників халіфів), які управляли на місцях. Вони намагались зробити свою владу спадковою, точно як графи у Франкській імперії. Стабільність також розхищували постійні війни із сусідами та культурне різноманіття підкорених народів. Подібно, як це відбувалося у Європі, Арабський халіфат з X ст. отримав тенденцію до роздробленості.

Чому імперіям не властива стабільність? Які чинники сприяють їхньому розпаду?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Варварські правди (записані закони) сприятимуть розвитку європейської правової системи протягом всього Середньовіччя.
2. Поява Франкської імперії спричинить концентрацію великої кількості земель в руках графів, які будуть прагнути закріпити її за собою для передачі в спадок. Так будуть закладені основи тривалої політичної роздробленості у державах, що утворяться після розпаду Франкської імперії.
3. Ослаблення Арабського халіфату дозволить правителям Іспанії, Франції та Італії сконцентруватися на державотворчих процесах.
4. Відсутність імперських амбіцій у Руської держави в західному напрямку пом'якшить розвиток ранньофеодальних Угорщини, Польщі та Богемії (Чехії).

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Піднесення Франкської імперії призведе до занепаду Аварського каганату — давнього супротивника східних слов'ян.
2. Зберігаючи свою відносну міцність до X ст., Візантія виявиться єдиною із впливових країн по сусідству з Руссю-Україною. Це підштовхне князя Володимира Великого обрати саме Візантію для хрещення своєї держави.
3. Звичаєве право, яке сформується в Руській державі протягом її ранніх століть існування, згодом ляже в основу першого кодифікованого права Східної Європи – «Руську правду».

Дати для запам'ятовування:

395–1453 рр. — існування Східної Римської (Візантійської) імперії.

476 р. — падіння Західної Римської імперії.

481 р. — виникнення Франкської держави.

800–843 рр. — існування Франкської імперії Карла Великого.

882 р. — утвердження династії Рюриковичів у Києві.

ТЕСТ ДО ТЕМИ**Історична бесіда**

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Назвіть найбільші племена / народи, які входили до складу Русі-України наприкінці X – на початку XI ст. Висловіть думку: Русь-Україна це імперія чи монархія? Аргументуйте свою позицію.

§29. ВІД ПОЛІТИЧНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ ДО ЦЕНТРАЛІЗОВАНИХ МОНАРХІЙ

Пригадайте і поміркуйте:

1. Які три стани середньовічного суспільства вам відомі? В чому їх особливості?
2. Що може сприяти внутрішньому роздробленню країни?
3. Чому цілісна країна є більш безпечною для її жителів?

1. Сутність, причини та наслідки політичної роздробленості. Упродовж X–XV ст. у Європі тривав складний державотворчий процес, який історики називають **політичною роздробленістю**. Її головними ознаками були: 1) обмеженість влади короля власним доменом, 2) землеволодіння, статки та військо окремих феодалів переважають над королівськими, 3) війни між феодалами за територію, 4) відсутність єдності в країні.

Відносини між феодалами базувались на системі васалітету. Показовим прикладом у цьому є Франція, де діяв принцип «васал мого васала — не мій васал». Кожен феодал у своїх володіннях почувався самостійним та самодостатнім правителем, а самого монарха розглядав як інструмент для досягнення особистих інтересів, або ж як тимчасового союзника проти інших феодалів.

Причини роздробленості в кожній середньовічній державі були різні, але можна виділити декілька спільних рис:

- нерівномірний економічний розвиток різних земель країни та їхня господарська роз'єднаність;
- збільшення кількості спадкоємців на землю;
- відсутність єдиної системи права й оподаткування;
- незацікавленість феодалів у посиленні монаршої влади;
- тривалі війни із сусідами (арабами, вікінгами та ін.).

Король

за політичної роздробленості

- ✗ не має влади над усією країною;
- ✗ не видає загальних для країни законів;
- ✗ не може збирати податків з усього населення й утримує двір коштом прибутків свого домену;
- ✗ не має ні постійного війська, ні мережі оплачуваних службовців;
- ✗ військові сили короля складаються лише із загонів підданих йому васалів.

Цікава цитата

«Війна феодальної доби аж ніяк не була війною в білих рукавичках. Вона включала в себе такий додаток, як спустошення ворожих земель. Деякі прогресивні люди того часу, марно намагалися підняти свій голос проти цієї «чистки» сільської місцевості, що приносила жахливі страждання невинним».

Марк Блок, французький історик XX ст.

- Які стани суспільства найбільше страждали в час феодальних війн та політичної роздробленості? Як ви вважаєте, навіщо вояки вчиняли так звані «чистки»? Висловіть думку, наскільки сучасні методи війни відрізняються від середньовічних?

Політична роздробленість робила країни та їх народи слабкими перед лицем природних катастроф та епідемій. Могутні завойовники також користувалися цією слабкістю, грабуючи та захоплюючи землі. Так, наприклад, вчиняли вікінги (протягом VIII–XI ст.) та монголи (у 1220–1250-х рр.).

Селяни та міщани, становлячи більшість населення, потребували стабільності й захисту. Здобути це можна було лише сильною одноосібною владою короля. Важливу роль зіграла християнська релігія: вважалось, що королівська влада «священна», бо монарх отримує її від Бога. Це виправдовувало короля у його боротьбі з феодалами. Деякі монархи були канонізовані Церквою як святі.

Що сприяло появі політичної роздробленості?

У ході своєї боротьби за зміцнення влади королі спиралися на міста, ремісничі й торгові об'єднання (цехи), дрібних феодалів, лицарів, селян, Церкву. Тобто всіх, хто потерпав від утисків великих феодалів. У ході цієї боротьби в європейському суспільстві відбулось багато корисних змін.

По-перше, з'явилося таке явище, як «вільне місто». А вільне, тому що указом короля його населення було позбавлене зобов'язань сплачувати побори, податки, а також виконувати військову чи будь-яку іншу повинність на користь феодала. В таких містах стрімко розвивалося ремесло і торгівля, тут працювали талановиті цехові майстри різних спеціальностей, сюди втікали пригноблені селяни, щоб стати вільними. Завдяки розвиненим технологіям, вільні міста мали потужну оборону і були здатні дати жорстку відсіч ворожій феодальній армії.

По-друге, королі починають займатися створенням єдиного кодексу законів, який має поширюватись на всю країну, а не обмежуватись королівським доменом. Щоб закони набували сили, створюються верховні суди, сила рішень яких вища за місцеві феодальні. Ті, хто були незгодні з рішенням феодального суду, могли подати справу до вищого королівського суду.

По-третє, стани суспільства, союзні королю, об'єднуються монархом у єдиному **станово-представницькому органі**. В цьому органі збиралися представники вільних міст, дрібних і середніх землевласників, духовництва, ремісничих та купецьких гільдій. Спочатку, вони допомагали королю в управлінні країною, вирішували фінансові та правові питання, надавали консультації. В деяких державах ці органи зробили короля несамоїтною фігурою й обмежили його владу (наприклад, в Англії), в інших — зберігали виключно дорадчу функцію (як у Франції). Поява станово-представницьких органів утвердила в середньовічному суспільстві четвертий стан суспільства: «тих, хто працюють у місті» (міщани або ж буржуазія).

Які корисні зміни для суспільства спричинила доба політичної роздробленості?

2. Станово-представницькі монархії: особливості становлення. Якщо королю вдавалося швидко об'єднати країну, не давши згуртуватись суперникам, він міг дозволити собі звертатися до союзних йому станів лиш зрідка. Якщо ж процес об'єднання країни затягувався, монарх ставав залежним від станово-представницьких органів, які обмежували його владу. Спираючись на стани, монархи до кінця XV ст. зміцнили свою владу.

Станово-представницька монархія – централізована держава, в якій влада короля спирається на станово-представницькі органи: спеціальні засідання ремісників, землевласників, купців та підприємців, які вирішують державні справи нарівні з королем.

Централізація у **Франції** посилилася за короля **Філіпа IV Вродливого** (1285–1314 рр.), а завершилась за Луї XI (1461–1483 рр.). За цей час було утворено **Генеральні штати** (з 1302 р.) для співпраці короля із союзними йому станами. Розірвано відносини з Папою Римським, що дозволило заощаджувати для казни щорічно 10% коштів, які раніше призначалася в Рим. Король самотійно обирав єпископів та абатів, без погодження з папою.

Створено регулярне військо, щоб уникнути залежності від найманців. Розроблено загальне уніфіковане право, яке мало поширюватись на всю Францію. Утворено Паризький верховний суд. Цей орган вирішував справи між феодалською знаттю і правителем, а також розглядав оскарження на рішення місцевих судів. Стимулом до об'єднання Франції слугували війна проти Англії та особисті якості монархів.

Станово-представницькі органи в різних країнах:

Франція	Англія	Німеччина	Польща, Литва,	Русь-Україна
Генеральні штати	парламент	рейхстаг	Угорщина сейм	Велика князівська рада

На відміну від Франції, в Англії процес об'єднання тривав без чіткого плану. Перші вагомі кроки починаються за короля **Вільяма Завойовника** (1066–1087 рр.). Він наказав провести в країні перепис населення та всього оподаткованого майна. Це був важливий крок до створення єдиної податкової системи. Також король Вільям розширив Велику королівську раду, додавши до неї більше своїх прибічників, які схвалювали закони монарха та вирішували питання державного управління. З 1215 р. ця рада перетвориться на **парламент**.

У тому ж 1215 р. король Джон I Безземельний підписує «**Велику хартію вольностей**». Документ закріпив права і свободи усіх станів Англії. Хартія дозволила великим землевласникам через парламент контролювати розмір податків та брати участь в управлінні країною поряд з королем. Протягом XIII–XIV ст. парламент набуває права вирішувати питання податків, керувати скарбницею, провадити судочинство, контролювати вищих посадових осіб. Король міг тільки погоджувати рішення парламенту або відхилити їх, ідучи на конфлікт.

Англійський парламент.
Мініатюра XV ст.

Чому виникли станово-представницькі органи? Яка головна функція на них покладалась?

Цікава цитата

«Для рицарів, повернення до миру означало страх перед зневагою, яку проявлятимуть до них сеньйори, що більше не мають в них потреби, а ще страх перед вимогами лихварів і огида до робочого коня, замість спіненого бойового скакуна. Натомість для торговця і селянина, мир – це нагода повернутись до праці, заробити собі на хліб, знову почати жити».

Анонімний біограф німецького імператора Генріха IV

- В чому полягали розбіжності інтересів соціальних станів? Чи змінилися прагнення людей сучасних? Чому автор цитати згадує про лихварів? Як це пов'язано зі стилем рицарського життя?

Священна Римська імперія (Німеччина) була повною протилежністю Франції, Англії чи будь-якої іншої країни Європи. Політична роздробленість тут була узаконена. В німецькому **рейхстазі** засідали виключно знать, вище духовництво та представники найбагатших міст, які ніколи не знаходили між собою спільної мови. Середньовічна Німеччина являла собою виборну монархію: правителя обирала вища знать (курфюрсти). Столиці не було. Відсутні єдина система судочинства й оподаткування.

Щоб підвищити свій вплив, король створював «імперські міста», які платили податки імператору, а не в скарбницю місцевих феодалів. Такі міста самі обирали собі управителів, мали власне судочинство та політичну самостійність. Феодали постійно тиснули на новообраних імператорів, щоб ті скасували міські вольності.

Спроби централізації країни здійснювали імператори династії **Габсбургів**, яка утвердилася у 1438 р. Попри грандіозні плани було створено лиш верховний суд, в усьому іншому монархи виявили свою безпорадність в управлінні та економічній діяльності. Не маючи змоги реалізувати свої амбіції на батьківщині, імператори натомість досягли успіхів у закордонних надбаннях. Між XII–XIII ст. династія **Штауфенів** збудувала зразкову централізовану монархію у завойованому Сицилійському королівстві. Габсбурги шлюбною дипломатією в XV–XVI ст. здобудуть собі Австрію та Іспанію, в яких спробують збудувати станово-представницьку монархію, розчарувавшись зробити це в Німеччині.

У **Руській державі** станово-представницька монархія мала специфічні особливості. Процес централізації влади тривав з **988** по **1132 р.** Об'єднавчим центром слугував Київ. Він був найбільш

розвиненим, заселеним та контролював торговельний шлях по Дніпру «із варяг у греки». Прийняття християнства як релігії з єдиним Богом дозволило великому київському князю **Володимиру Великому (979–1015 рр.)** сконцентрувати всю владу у своїх руках, а Київ зробити духовним, культурним та політичним серцем Русі.

Наступними етапами мали стати єдина система оподаткування і судочинства. Першу податкову реформу провела **княгиня Ольга (945–964 рр.)**, замінивши нефіксоване полюддя чітко визначеними уроками. За князя **Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.)** уклали єдиний письмовий кодекс законів «Руську правду», в якому було чітко визначено норми поведінки в суспільстві, відповідальності за злочини та правила торгівлі. Князі Тріумвірату (Ізяслав, Святослав, Всеволод) видали «Правду Ярославичів», в якій зафіксували майнову нерівність, визначили відносини між станами та запровадили чітку систему поповнення скарбниці.

Станово-представницьким органом слугувала **Велика князівська рада**, до якої входили бояри (великі землевласники), єпископи (вище духовництво) та військово-торговельна аристократія. Це був дорадчий орган, на кшталт Генеральних штатів у Франції, який забезпечував співпрацю князя з іншими станами та надавав консультації з державних питань. Вплив народного віче з XI ст. поступово згасає.

Руська держава мала **дві відмінності** порівняно із західними королівствами. По-перше, на відміну від європейських королів, посада Великого князя не вважалася священною. Це дозволяло іншим членам династії повставати проти київського князя та зміщувати його. По-друге, в руському суспільстві не утвердилися повною мірою феодальні відносини. Селяни були відносно вільні та за бажання могли переселятися на угіддя іншого землевласника. Васалітету також не існувало. Бояри та князі переважно мали спадкове володіння, тому були мало чим зобов'язані верховній владі.

Заплутана система престолонаслідування, князівські міжусобні війни за право володіти удільними князівствами, а також київським столом, набіги половців та навала монголів підірвали силу Руської держави. Процес об'єднання країни до XV ст. не відбувся, бо в цей час вже не було ані спроможних князів, ані ресурсів.

Чому Німеччина і Київська держава не досягли централізації влади наприкінці епохи Середньовіччя?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Поява станово-представницьких монархій посилить клас міських підприємців (буржуазії). Цей стан забезпечить стрімкий промисловий розвиток Європи в наступні століття.
2. Законодавство описуваної доби дозволить утвердитись поняттю про приватну власність. Воно є невід'ємним рушієм прогресу в сучасному світі.
3. Передчасний занепад Руської держави посилить її сусідів — Польське королівство та Велике князівство Литовське.
4. «Руська правда» і «Правда Ярославичів» вплинуть на формування литовського та польського законодавства XV–XVI ст.
5. Піднесення впливу парламенту сформує основи сучасної демократії та балансу влади в країні.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Розвиток Русі-України шляхом станово-представницьких монархій є беззаперечною ознакою приналежності українського суспільства до Європи та європейських цінностей.
2. Завдяки німецьким переселенцям XIII–XIV ст. в містах Галицько-Волинської держави з'являється практика міського самоврядування.
3. «Руська правда» і «Правда Ярославичів» залишаться актуальними на українських землях до XVI ст. Це допоможе українським землям стабільно відновлюватись після часів монгольського панування.
4. Принципи «Великої хартії вольностей» про недоторканість особи та її майна ляжуть в основу всіх демократичних конституцій світу, в тому числі й України.

Дати для запам'ятовування:

1215 р. — «Велика хартія вольностей» в Англії.

1302 р. — скликання Генеральних штатів у Франції.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Яким був склад та особливості організації віче в Русі-Україні? Порівняйте його з Великою князівською радою (боярською радою). Висловіть думку: який з цих органів («рада» чи віче) мали більший вплив на політичні процеси в Русі-Україні?
2. Віче – це спосіб стримування свавілля руських можновладців чи політичний інструмент для керування настроями народу? Аргументуйте свою позицію.

§ 30. ХРЕСТОВІ ПОХОДИ. НІМЕЦЬКА ЕКСПАНСІЯ НА СХІД

Пригадайте:

1. Хто такі лицарі? В чому полягала соціальна особливість цього стану?
2. Що таке внутрішня колонізація? Чим вона відрізняється від зовнішньої?
3. Коротко охарактеризуйте християнство та іслам. Чому в Середньовіччі між цими релігійними світами існувала ворожість?

1. Причини та цілі хрестових походів. У вузькому значенні під **хрестовими походами** мають на увазі дев'ять військових кампаній європейських християн (католиків) проти держав Близького Сходу. Ці походи тривали з **1096 по 1272 роки**. Головна причина їхньої організації полягала у низькій якості життя мешканців середньовічної Європи. Селяни важко працюють на феодалів, сплачуючи данину продуктами і відпрацьовують численні трудові повинності. Земельні володіння феодалів дрібнішають з кожним новим поколінням нащадків.

При цьому тодішня система спадкування (майорат) передбачала передачу землі тільки старшому сину, натомість молодшим не залишалось майже нічого, окрім титулу. Через це на дорогах стає все більше грабіжників та розбійників. Іноді вони об'єднуються у великі групи та спустошують села. У XI–XIII ст. у Європі триває політична роздробленість: феодали воюють одне з одним за землю, а королі не здатні вплинути на ситуацію. Розорені селяни та безземельні аристократи, які мають зброю, йдуть у найманці, стаючи ресурсом для продовження міжусобиць.

Протягом 1070-х років **Святу землю** захоплює потужний мусульманський народ турки-сельджуки. Європейське духовництво на чолі з Папою Римським вважає за доцільне повернути Єрусалим та його околиці під контроль Католицької Церкви. На їхню думку, це сприятиме підвищенню авторитету християнського світу. Здійснити цю благородну справу можуть усі охочі католики, здатні тримати зброю. Так зароджується ідея спрямувати соціальну напругу, що панувала у суспільствах Західної Європи, у правильне для місцевих правителів русло.

Окрім того, духовництво закликає спокутувати гріхи паломництвом до Святої землі або підготувати себе до військового подвигу за віру.

Останнім поштовхом до великих подій став запит візантійського імператора Олексія I Комніна (1081–1118 рр.) до Папи Римського

Урбана II надіслати європейських лицарів для боротьби з нашествиям турків-сельджуків. **27 листопада 1095 р.** у французькому місті **Клермон** папа Урбан II звернувся із промовою до натовпу та закликав усіх до походу на Схід заради визволення Святої землі з-під влади «невірних».

Благочестива мета хрестових походів була лише видимістю. Учасники перш за все мотивувались бажанням здобути землі та статки. В ті часи ходила приказка: «В Європі ти міг бути ніким, але тут, на Святій Землі, ти можеш стати королем». Доба хрестових походів стала проявом **зовнішньої колонізації** європейців, у ході якої вони заснували низку королівств на Близькому Сході та забезпечили культурний взаємовплив двох цивілізацій.

Зовнішня колонізація – створення поселень за межами власної країни. Процес іноді супроводжувався підкоренням або винищенням місцевого населення.

Хрестові походи – військові експедиції європейського рицарства та селянства в XI–XV ст. під егідою Католицької Церкви проти мусульман та язичників.

Клермонський собор 1095 р.

*Олексій I Комнін.
Мініатюра XI ст.*

Важливим політичним гравцем цієї доби стали італійські міста, зокрема Венеція та Генуя. Здавна багатіючи на морській торгівлі, вони мали потужний флот, який міг переправити морем тисячі військових. Іноді ставалось так, що венеціанський і генуезький флоти доставляли лицарів перш за все не на Святу Землю, а туди, де треба було знищити їх економічних конкурентів.

Які процеси в європейському суспільстві підштовхували до початку доби хрестових походів?

2. Перший, Другий, Третій і Четвертий хрестові походи. Держави хрестоносців. Найбільшим за своїм розмахом був **Перший хрестовий похід (1096–1099 рр.)**. Його основними учасниками стали вихідці з Франції, Англії та Німеччини. Передові підрозділи складались із погано підготовлених селян. На своєму шляху через Європу вони вчиняли грабунки і спустошення, а досягнувши Візантії, були відслані на битву із турками-сельджуками, від яких зазнали цілковитої поразки.

Друга хвиля учасників складалась із досвідчених і добре озброєних феодалів на чолі з французькими графами Готфрідом Буйон-

Держави хрестоносців

Порахуйте кількість держав хрестоносців, які були утворені впродовж XII ст. Назвіть їх.

Знайдіть на карті місце битви 1187 р., після якої мусульмани змогли відібрати в хрестоносців Єрусалим.

ським та Раймундом Тулузьким. Їх гостинно прийняв у Константинополі візантійський імператор Олексій I Комнін. Перебуваючи в місті, багато лицарів займались грабунками і мародерством, дивуючись заможному життю візантійських громадян. До червня 1099 р. хрестоносці завоювали більшість Святої землі, а **15 липня 1099 р.** захопили головну ціль — Єрусалим, вчинивши жахливу різанину місцевих мусульман.

Другим хрестовим походом (1147–1149 рр.) керували німецький імператор Конрад III та французький король Луї VII. Їх кампанія завершилася цілковитою поразкою. Єгипетський султан Саладін розгромив хрестоносців і захопив Єрусалим у **1187 р.** Подальші хрестові походи будуть спрямовані на те, щоб відновити контроль європейців над цим містом, але марно.

Свята земля – території сучасних Палестини, Ізраїлю, Лівану та Йорданії. В цьому регіоні народився, жив, проповідував, страждав та воскрес Ісус Христос. Пам'ятні місця, пов'язані з Ісусом Христом (особливо Єрусалим), є священними для християн, юдеїв та мусульман.

Третій хрестовий похід (1189–1192 рр.) очолили англійський король Річард I Левове Серце, німецький імператор Фрідріх I Барбаросса та французький монарх Філіп II Огюст. Найбільшим успіхом походу стало здобуття потужної фортеці Акри. Через раптову загибель імператора Фрідріха I німці відмовились від подальшої участі в поході. Французький і англійський монархи розсварились, тому кінцева доля походу виявилась безуспішною.

Четвертий хрестовий похід (1202–1204 рр.) планувався проти Єгипетського султанату, як найпотужнішого супротивника християн на Близькому Сході. Проте на ділі похід було спрямовано не проти мусульман, а проти християнської православної дер-

Цікава цитата

«Коли авангард Селянського хрестового війська, рухаючись до Святої землі, зупинився у Константинополі, християни демонстрували обурливу поведінку: палили й руйнували палаци, будинки, виносили свинець, яким були покриті церкви та продавали його візантійцям».

Анонімний автор «Діяння франків» про Перший хрестовий похід

- Що спонукало учасників хрестового походу до такої поведінки? Чому християни грабували навіть християнські церкви? Про які особливості світогляду це говорить?

жави Візантії. В цій кампанії лицарі проявили себе як звичайні найманці. Підмовлені венеціанцями, вони спочатку захоплювали для них міста вздовж Адріатичного моря, населені християнами. Потім, за винагороду, втрутились у візантійську міждинастичну боротьбу та захопили Візантію. Загарбані землі хрестоносці поділили між собою на кілька держав, які разом утворювали Латинську імперію.

Обурений Четвертим хрестовим походом, Папа Римський Інокентій III (1198–1216 рр.) звернувся до хрестоносців із таким листом: *«Ви бездумно ухилилися від вашого чистого наміру й рушили не на завоювання Єрусалима, а на здобуття Константинополя, віддавши перевагу земним благам над небесними. Але ваша провина є набагато більшою, адже нікому не було порятунку від вашого меча, незважаючи на релігійний сан, вік або стать. Окрім того, ви простягнули руки до майна церков!»*.

Хрестові походи 1202-1254 рр

Опишіть маршрути хрестових походів. Через які землі та географічні об'єкти вони пролягали?

Назвіть держави, які утворилися після захоплення хрестоносцями Візантії в 1204 р.

Протягом перших трьох хрестових походів європейські феодалі утворили низку держав: **Еддеське, Тріполітанське, Антіохійське та Єрусалимське королівства**. Всі розташовані вздовж Середземного моря. Це були монархічні країни з феодальним устроєм та явними культурними впливами арабського світу. Завдяки їх існуванню на Захід потраплять екзотичні товари, наукові досягнення і філософські теорії, які підштовхнуть європейців до активнішого розвитку.

Порівняйте результати Першого та Четвертого хрестових походів. Покажіть на карті напрямки цих кампаній.

3. Духовно-лицарські ордени. Завершення доби хрестових походів. Разом з державами хрестоносців утворювались і **духовно-лицарські ордени** — колективи найвправніших лицарів, об'єднаних єдиними правилами та конкретною метою. Найвпливовішими були три ордени: госпітальєри, тамплієри і тевтонці.

Першим у **1099 р.** утворився **орден госпітальєрів**. Їх штабом став госпіталь Святого Іоанна в Єрусалимі. Головна мета його лицарів — лікувати хворих та захищати паломників на шляху до Святої землі. Орден існує й по сьогодні на острові Мальта, займаючись благодійною діяльністю.

У **1118 р.** група французьких лицарів заснувала орден тамплієрів (від франц. *temple* — храм) з метою захисту паломників на їхньому шляху до Єрусалима. Тамплієри були відомими майстрами військової справи та вирізнялись високим бойовим духом, тому часто становили ядро в арміях хрестоносців. Попри обітницю бідності, вони накопичили значні багатства, позичали королям великі суми та створили основи європейської банківської системи.

Цікава цитата

«Хрестові походи завдали Заходу явних збитків, поглинувши безліч людських життів та засобів. Колись давно я написав, що єдиною користю від хрестових походів мені здається знайомство європейців з абрикосом, – я досі так вважаю».

Жак Ле Гофф, французький історик XX-XXI ст.

- Чи повністю ви погоджуєтесь з автором цитати? Дізнайтесь, які ще якісні зміни відбулись у європейському суспільстві після доби хрестових походів?

У 1190 р. німецькі хрестоносці, маючи конфлікт з англійцями в Акрі, заснували Тевтонський орден, прозваний так на честь східнонімецьких («тевтонських») земель. Це був орден, закритий для лицарів з інших народів. Маючи резиденцію на Святій землі, тевтонці більше проявили себе в Східній Європі, силою навертаючи тамтешні язичницькі племена у християнство.

Після ганебної ролі хрестоносців у Четвертому хрестовому поході головна мета походів починає втрачати свій сенс. Подальші військові кампанії виявили слабкість цього руху. Європейські монархи вже не могли зібрати достатньо сил для протистояння єгипетським і турецьким військам на Близькому Сході. Держави хрестоносців поринули у вир торговельних відносин, а лицарські ордени, за формою діяльності, стали більше схожі на банківські установи. У 1291 р. війська єгипетських мамлюків (половецького походження) захопили Акру — останнє володіння хрестоносців на Близькому Сході. Так закінчилась доба панування європейців у Святій землі.

*Лицар-тамплієр
(ліворуч) і лицар-
госпітальєр»
(праворуч)*

Яку роль у добу хрестових походів відігравали лицарські ордени?

4. Експансія німецьких орденів на Схід. Тевтонський орден був заснований найпізніше порівняно з іншими лицарськими орденами. Він не встиг розподілити економічні впливи у Святій землі на свою користь, тому зосередив свою діяльність у Східній Європі. Зусиллями великого магістра ордену **Германа фон Зальца** (1209–1239 рр.) тевтонці отримали від німецького імператора міста Ешенбах і Нюрнберг у Баварії. Звідси вони почали свою експансію проти балтійських язичницьких народів, котрі влаштовували регулярні набіги на Священну Римську імперію та польські землі.

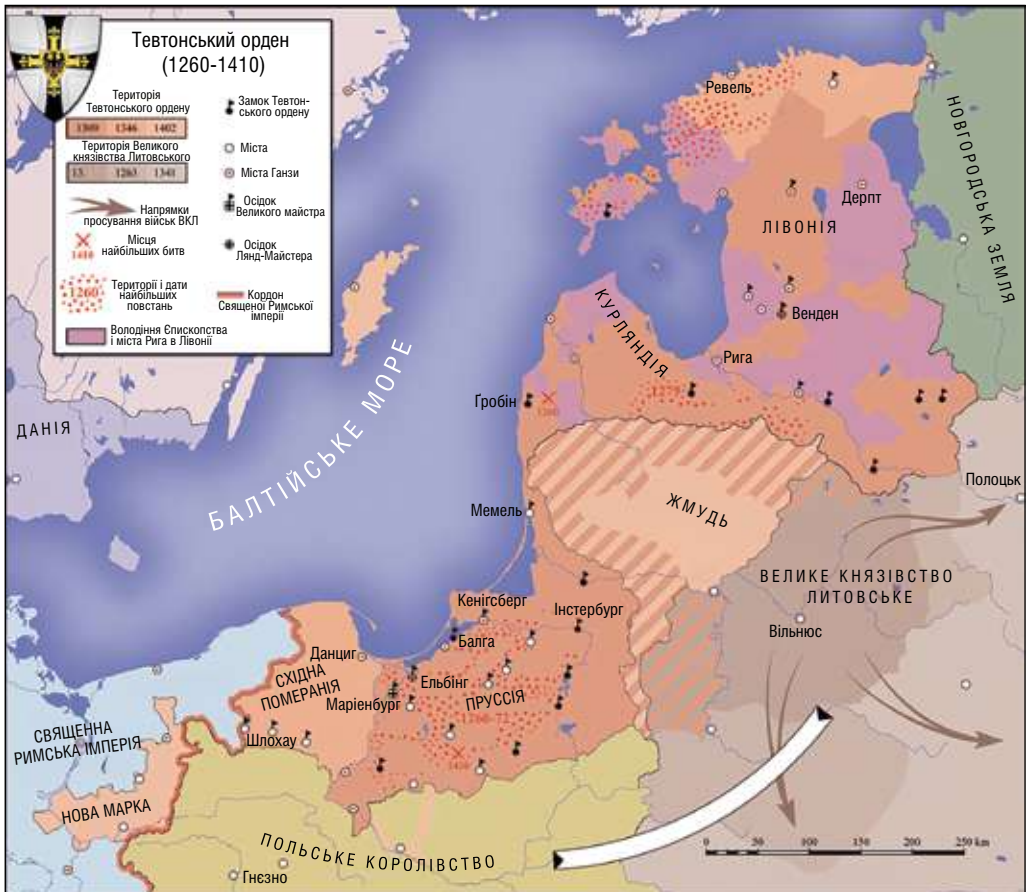

Німецькі лицарі

У 1232 р. тевтонці оселяються біля Мазовії на запрошення польського князя Конрада I для захисту його північних кордонів. З цього часу починається історія держави **Тевтонського ордену** та її активне просування на північ і схід Балтійського регіону. Маючи хороше оснащення, озброєння та великий військовий досвід, тевтонські лицарі розгромили племена пруссів, ятвягів, естів та ін.

Складова **німецького «наступу на Схід»** була всюди однакова: після придушення місцевого опору, населення піддавалось примусовій християнізації. На захопленому місці будувався замок. Запрошувались німецькі колоністи для освоєння сільськогосподарських земель. Поширювались німецька мова і судочинство.

Тевтонська держава 1260-1410 рр.

З якими державами межував Тевтонський орден. Назвіть напрямки походів тевтонських лицарів впродовж XIII–XIV ст. Знайдіть на карті та покажіть місце Грюнвальдської битви.

Просуваючись у східному напрямку, тевтонці поглинули слабший німецький **орден мечоносців**, який безуспішно діяв проти латів і литовців, а в 1236 р. зазнав від них важких поразок. Мечоносців було перетворено на **Лівонський орден**, від назви регіону Лівонія (сучасні Латвія та Естонія). Він підсилював тевтонців, коли ті утвердились в Балтиці та почали зазіхати на Польське королівство та Велике князівство Литовське.

Особливо важко було литовцям. Протягом наступного століття вони зазнали більш ніж сотню вторгнень Тевтонського ордену. Це змусило литовського князя Ягайла зробити вибір на користь католицької віри у 1387 р. та об'єднатись з поляками, аби стримати просування спільного ворога на схід. Після великої поразки у **Грюнвальдській битві 1410 р.** Тевтонський орден поступово занепадає як держава, а його землі переходять до складу Польського королівства. Вагомий внесок у Грюнвальдську перемогу зробили й українці, які в XV ст. проживали у складі Великого князівства Литовського та формували суттєву частину литовського війська.

На які території було спрямовано німецький «наступ на Схід»? Якими були його мета і наслідки?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Унаслідок хрестових походів Візантія остаточно втрачає свою міць і перестає бути тим щитом, який до XIII ст. стримував просування турків у Європу.
2. Експансія на Близький Схід ознайомила європейців із виробництвом цукру, мила, шовку та механізмами, що працюють на силі природи (вітряки й водяні колеса). Ці новації стануть основою економічного піднесення Європи у XV–XVI ст.
3. Знайомство зі Сходом покращило європейські манери, в літературі з'являється жанр любовних романів, в побуті поширюється звичка до регулярної гігієни, в розвагах додаються ігри, зокрема шахи.
4. Європейські феодали стають залежними від красивих речей та екзотичних продуктів зі Сходу. Відтепер селяни платять податки грошима, а не харчами, що суттєво поживавить торгівлю.
5. Орден тамплієрів заклав основи банківської справи у Європі. З XIV ст. її переберуть на себе італійські міста, які накопичать багатства, контролюючи середземноморську торгівлю.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Для жителів Центральної та Північної Європи шлях до Святої землі пролягав через землі Русі-України. Протягом XII ст. в Києві зупинялися король Данії Ерік Добрий, чеський князь Володислав II та багато інших шляхетних феодалів.
2. Піднесення ордену тамплієрів мало відлуння в Галицько-Волинській державі. Добжинський орден (відгалуження тамплієрського ордену) був розбитий Данилом Галицьким в 1238 р. при спробі захопити Дорогочин, який належав князю.
3. Боротьба Литви проти Тевтонського ордену та прийняття нею католицької віри заради зближення з поляками спричинить в подальшому релігійні утиски на українських землях, які були переважно православними.

Дати для запам'ятовування:

1096–1099 рр. — I хрестовий похід.

1147–1149 рр. — II хрестовий похід.

1189–1192 рр. — III хрестовий похід.

1190 р. — заснування Тевтонського ордену.

1202–1204 рр. — IV хрестовий похід.

1291 р. — падіння Акри. Завершення панування європейців на Близькому Сході.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Дослідіть історію «Дитячого хрестового походу» 1212 р. Наведіть з нього приклади *пропаганди (поширення певної інформації заради впливу на суспільну думку). З якою метою було використано інструменти пропаганди в цій події?

§ 31. РЕКОНКІСТА. УТВОРЕННЯ ЦЕНТРАЛІЗОВАНОЇ ДЕРЖАВИ В ІСПАНІЇ

Пригадайте:

1. Що таке Арабський халіфат? Які його межі у VIII ст.?
2. Які переваги дозволили арабам швидко збудувати імперію?
3. Що таке станово-представницька монархія? Які її ознаки?

1. Іспанія напередодні арабського вторгнення. У VI–VIII ст. Піренейський півострів займало «варварське» Вестготське королівство. Протягом всієї своєї історії ця держава воювала або із сусідами, або вела міжусобні війни за трон. Столиця — місто Толедо, воно було одним з найпрогресивніших міст Ранняго Середньовіччя.

На початку VIII ст. Арабський халіфат бере під свій контроль всю Північну Африку, але чітких планів для загарбання Вестготського королівства немає. Від могутнього супротивника вестготів відділяє крихітне союзне графство Сеута, розташоване в Африці, по той бік Гібралтарської протоки. Зважаючи на войовничість вестготського суспільства, воно могло б чинити опір арабам досить довго, якби не один випадок.

Король вестготів Родерік (710–711 рр.) образив доньку Юліана (графа Сеути), коли та перебувала на навчанні у Толедо. Граф понад усе зажадав помсти монарху і добровільно запросив арабів, пропустивши їх через свої землі, а також надав їм човни. В **711 р.** у битві при **Гвадалете** араби та війська графа Юліана розгромили об'єднану вестготську армію. Так почалось захоплення арабами Піренейського півострова. Європейці прозвали загарбників **маврами** за назвою місцевості Мавританія в Північній Африці, звідки ті прийшли. На 719 р. регіон був майже повністю завойований. Новоутворену державу араби назвали **Кордовський халіфат** (756–1031 рр.), від назви столиці — міста Кордова.

*Битва при Гвадалете.
Ілюстрація із книги «Las Glorias Nacionales», 1852 р.*

Маври — збірна назва арабів-мусульман серед європейців.

Реконкіста (від ісп. **reconquista**, «відвоювання») — серія військових кампаній християнських королівств Піренейського півострова з метою визволення його від арабських загарбників. Процес відвоювання тривав з 722 по 1492 р.

Вільними залишались тільки невеликі гірські регіони на півночі — королівство Астурія та Країна Басків. У **722 р.** ці два народи завдали арабам першої поразки, заклавши початок **Реконкісти** — процесу звільнення Піренеїв від арабських загарбників.

Яка подія сприяла вторгненню арабів у Іспанію?

2. Особливості арабського панування в Іспанії. Причин, чому араби так швидко підкорили Піренейський півострів, було декілька. По-перше, арабське військо мало перевагу, бо складалося з кінноти, натомість армії варварських королівств традиційно спиралися на піхоту. По-друге, з більшістю міст маври уклали союзні відносини, не примушуючи їх до прийняття ісламу чи будь-яких інших змін, натомість жителі мали лише сплачувати податок і видавати змовників. По-третє, зберігалось місцеве судочинство, мова та культура. По-четверте, великі міста, прямо підконтрольні халіфату, мали окремі квартали для мусульман та християн, щоб нікому не створювати незручностей.

Завжди засушлива Іспанія розквітнула за арабського панування. Завдяки системам штучного зрошування араби змогли вирощувати тут рис, цитрусові фрукти, цукрову тростину, абрикоси, кавуни, дині та інші нові для європейців рослинні культури. Інтенсивно розвивається скотарство, зокрема вівчарство. Сплачуючи грошовий податок за користування ділянкою, селяни могли обирати бажану землю для оренди, зберігаючи при цьому власну свободу. В містах арабські майстри започатковують піднесення ремесел: виготовлення дорогих тканин, виробництво зброї, металевого посуду, скла, предметів розкоші та ін.

Уперше з часів Римської імперії в іспанських шахтах масово відновлюється видобуток срібла. Арабські купці налагодили тісні торговельні зв'язки між Іспанією та країнами Сходу, Візантією, Францією, італійськими містами. За арабського панування Гранада і Кордова стають найбільшими містами середньовічної Європи, кожне із населенням понад 200 тис. осіб. Християни активно призначаються на урядові та військові посади, але з часом змушуються приймати іслам.

Економічні успіхи сприяли розвитку культури. У Кордові на замовлення халіфа створюється найбільша свого часу європейська бібліотека із сотнями

тисяч книг. У вищій школі Кордови навчалися студенти з усіх кінців Європи та Близького Сходу, незалежно від віросповідання.

Арабська доба в історії Іспанії залишила по собі низку архітектурних шедеврів, найбільшими з яких є мечеть Мескіта в Кордові (друга за величиною в Середньовіччі) та палац-фортеця Альгамбра в Гранаді. Попри великі успіхи, арабське панування мало й свої недоліки: відбувалась **ісламізація** християнського населення (навернення в мусульманську віру).

Альгамбра — палац правителів Гранаді

Чому арабське завоювання Іспанії виявилось таким стрімким? У чому полягали переваги і шкода арабського панування?

3. Реконкіста. Утворення Іспанських королівств. Головний зміст Реконкісти — це боротьба двох культур (християнської та мусульманської) за право беззаперечного впливу на Піренейському півострові. Маврів цілком влаштовувало співжиття з християнами за умов збереження торгівлі та стабільної сплати ними податків. Попри те, що кількість арабів ніколи не перевищувала і чверть від усього населення півострова, іспанські феодалі постійно відчували себе у небезпеці. Тільки-но в якогось іспанського монарха збиралося достатнє військо і він вирушав підкоряти південь, як одразу ж з'являлася армія маврів, спустошувала землі цього монарха і розбивала його військо. Це розвивало глибоку неприязнь місцевого населення до загарбників.

З іншого боку, давалася взнаки ісламізація. Люди, які хотіли звільнитися від податків, вести прибуткові справи, уберегти себе від насилля в час війни, змушені були приймати релігію загарбників. Християнських монархів, звісно, непокоїв цей факт. Королі бажали розвиватися в умовах християнської віри, з часом це породило знамениту іспанську релігійну завзятість, а сама війна проти арабів (Реконкіста) стала для них священною справою.

Провідну роль у звільненні Піренейського півострова взяло на себе північне гірське королівство Астурія. Вже на кінець VIII ст. воно відвоювало усю північно-західну смугу. Станом на X ст. ця держава починає називатися королівством Леон. У цей час поряд із ним постають нові союзники — королівства Арагон, Наварра та Португалія.

Наварра була найменшим із королівств. Це батьківщина басків — одного з найдавніших корінних народів Європи з унікальною мовою, культурою та жагою до самостійності. В XI ст. Наварра об'єдналася з Арагоном, що веде своє походження від Франкської імперії. Португалія протягом всієї Реконквісти зберігає окремішність і навіть час від часу має конфлікти з королівством **Леон**.

Як і на Святій землі часів хрестових походів, для боротьби проти арабів в Іспанії формуються духовно-лицарські ордени. З початку XII ст. провідними стають ордени **Сантьяго, Калатрава та Алькантара**.

Користуючись міжусобицями, які спалахували в арабській Іспанії протягом X–XIII ст., іспанці та португальці з перемінним успі-

Знайдіть на карті межу мусульманського панування в Піренеях на 750 р. Яке іспанське королівство лишилось непідкорене арабами?

Знайдіть на карті межу мусульманського панування в Піренеях на 800 р. Які іспанські королівства виходять на боротьбу проти маврів?

Знайдіть на карті межу мусульманського панування в Піренеях на 1262 р. Назвіть території, які залишились під контролем мусульман?

Цікава цитата

«Реконкіста – унікальне явище не лише для Європи, але і для світової історії. Велика територія, була захоплена ісламським світом, глибоко ним освоєна, прижилась, але врешті-решт, через століття, знову стала християнською»..

Стенлі Пейн, американський історик ХХ-ХХІ ст.

- Поміркуйте, чому ісламський світ не зміг остаточно утвердитись на теренах Іспанії та Португалії?

хом звільняють більшість Піренейського півострова. На середину ХІІІ ст. єдиним супротивником християнських королівств залишається невеликий **Гранадський емірат** (1238–1492 рр.) на півдні. До кінця ХІІІ ст. Леон поглинає дрібніші монархії, окрім Португалії, Арагону та Наварри і перетворюється в об'єднане королівство **Леону та Кастилії** — найбільшу іспанську державу цієї доби.

Що таке Реконкіста? В чому її головний зміст? Яка іспанська держава очолила цей рух?

4. Завершення і наслідки Реконкісти. Протягом всього ХІV ст. і аж до початку ХV ст. війна в Іспанії майже не ведеться. Між християнами і мусульманами укладено перемир'я. Гранадський емірат стає васалом Леону і Кастилії та зобов'язується платити регулярну данину.

У іспанських королівствах часів перемир'я відбувається важлива зміна: встановлюється станово-представницька монархія. До вирішення державних питань монархи залучають **кортеси** — станово-представницькі органи, до яких входили великі землевласники, церковна знать та військова аристократія. В міру розвитку міст і товарно-грошових відносин, до кортесів приєднуються представники міщан і селянських громад. Кастильські кортеси були першим європейським парламентом, який допускав на засідання селянство.

Весільний портрет Фернандо Арагонського й Ізабель Кастильської. Невідомий художник ХV ст.

Цікава цитата

«Разом з падінням Гранадського емірату у 1492 р. зникає простір для контактів різних культур та їх взаємопізнання».

Розана Січілія, італійська історикиня XX-XXI ст.

- Які саме контакти має на увазі авторка цитати? Чим саме могли обмінюватись християнська та ісламська культури?

Протягом XIII–XIV ст. роль кортесів зростає: вони вирішували податкові питання та проблеми престолонаслідування, ухвалювали закони, могли оголошувати війну і готувати мирні угоди. Не в кожному іспанському королівстві роль кортесів була однаковою.

У Кастилії королі та представники станів враховували інтереси одне одного, формуючи баланс. В Наваррі кортеси обмежили владу правителя і керували державою нарівні. В Арагоні монархи потерпали від кортесів, тому з XV ст. взяли курс на обмеження прав і повноважень станово-представницьких органів. У Португалії кортеси мали роль дорадчого органу і скликались, коли монарх потребував грошей для війни чи проведення реформ.

У 1470-х в Кастилії відбувається династична криза. Король **Фернандо Арагонський** (1468–1516 рр.) бере шлюб із королевою **Ізабель Кастильською** (1474–1504 рр.). Таким чином, **1479 р. відбувається об'єднання двох королівств (Арагону і Кастилії) у єдину Іспанію**. Зміцнивши владу і наповнивши скарбницю, монархи беруться за останню справу Реконквісти — завоювання Гранади. Після нетривалої війни **2 січня 1492 р.** Гранадський емірат припиняє існування. Реконкісту було завершено.

Інквізиція — церковний слідчо-судовий орган для боротьби з іновірцями і єретиками.

Майже одразу ж починаються релігійні переслідування мусульман та юдеїв, для чого було створено **іспанську інквізицію**. Королівським указом від 1502 р. всі, хто не охрестилися в католицьку віру, мали покинути Іспанію. Вигнання іновірців було обумовлене ідеєю політичної та релігійної єдності держави, яку провадили монархи Фернандо та Ізабелла. Масовий виїзд спричинив занепад торгівлі, ремесел та сільського господарства. Південь країни знелюднів. Закінчення визвольної війни дозволило Іспанії організувати експедицію Христофора Колумба. Коли він відкрив Америку,

в країну потрапило стільки золота й срібла, що це загальмувало прояви економічного застою.

Назвіть політичні наслідки Реконкісти?

5. Особливості об'єднаної Іспанії. Оскільки Іспанія звільняла свої території досить довго, маленькі королівства змушені були виживати самостійно в умовах війни. Це обумовило потужний розвиток самоврядування в регіонах. Монархи об'єднаної Іспанії мусли дотримуватись традицій і прав різних земель, що входять до складу держави.

Так сформувався іспанський пактизм, коли олігархія та земельна аристократія перебувають у домовленості з королем на свою користь. Натомість монарху гарантується цілісність його країни. Але він не може нічого зробити для реформування держави, поліпшення умов життя селян та міщан. Тому навіть коли Іспанію заповонило золото і срібло з Америки, вона не застосовувала його для власного розвитку, а тільки витрачала.

На вашу думку, чому домовленості влади з олігархією гальмують розвиток держави?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Арабське панування в Іспанії ознайомило європейців з новими сільсько-господарськими культурами та ефективними методами зрошення, що позитивно вплинуло на зростання населення в майбутньому.
2. Доба арабського панування сформувала тісні торговельні зв'язки між європейськими країнами. Це стане важливими кроком до поступового возз'єднання європейського суспільства.
3. Кінець Реконкісти збігся у часі з початком османської експансії в Центральну-Східну Європу і Середземномор'я. Якби Реконкіста не була закінчена до XV ст., то християнський світ, затиснутий з обох сторін мусульманами, опинився б під загрозою зникнення.
4. Перебравши на себе колишні арабські торговельні зв'язки, Кастилія наростила протягом XIV–XV ст. потужний військово-морський флот, що стало передумовою до початку доби Великих географічних відкриттів.
5. Упродовж довготривалої визвольної війни в Іспанії та Португалії сформувалась численна войовнича аристократія. Щоб не допустити внутрішніх війн, монархи спрямовують їх до зовнішньої колонізації Нового світу.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Арабське панування в Іспанії та на Середземному морі спонукало європейців до пошуку інших торговельних шляхів. Альтернативою став шлях «із варягів у греки»: від Балтики по Дніпру до Чорного моря.
2. Якби Реконкіста відбувалась набагато швидше, Київ, як серце шляху «із варяг у греки» імовірно не досяг би такої могутності та не став би об'єднуючим ядром для слов'янських племен.
3. Через занепад сільського господарства в Іспанії у Європі зростає попит на продовольство. З XV ст. на українських землях з'являються особливі сільськогосподарські маєтки (фільварки), які починають задовольняти цей попит.
4. Боротьба Литви проти Тевтонського ордену та прийняття нею католицької віри заради зближення з поляками спричинить в подальшому релігійні утиски на українських землях, які були переважно православними.

Дати для запам'ятовування:

722–1492 рр. — Реконкіста.

1238–1492 рр. — існування Ґранадського емірату.

1479 р. — унія Арагону і Кастилії, утворення єдиного Іспанського королівства.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Хто такі іспанські марани? Коли і чому з'явилась ця суспільна група? Висловіть думку: поява маранів це результат байдужості релігійного світогляду цих людей чи спроба вижити в нових жорстоких умовах? Пригадайте § 27 «Соціальні конфлікти в середні віки». До яких форм конфліктів слід віднести історію маранів?

§ 32. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АНГЛІЇ В СЕРЕДНІ ВІКИ

Пригадайте і поміркуйте:

1. Хто такі вікінги? Які були напрямки їх походів?
2. Які виникають ризики для держави, коли її правитель переймається тільки зовнішніми війнами?
3. Коли закони і податки в країні регулюють тільки великі землевласники, як це впливає на селян та міщан?

Вітенагемот
(збори мудреців)
VI–XI ст.

«Велика королівська рада»
1066–1215 рр.

Парламент
1215 р. – до сьогодні

Етапи розвитку станово-представницьких органів Англії

1. Англія в епоху вікінгів. У VI–XI ст. на острові Велика Британія панували сім англо-саксонських королівств. Їх засновники прибули сюди з територій сучасної Данії (племена англів) та Німеччини (племена саксів). Поширеною була мова **англів**, оскільки вони займали більшу частину території. З часом їхню мову почали називати **англійською**, а за тутешніми землями закріпилась назва — **Англія**.

Найсильнішою із семи країн виявилось королівство Вессекс, довкола якого протягом IX ст. об'єднуються всі інші королівства. Стимулом до об'єднання була загроза з боку вікінгів. Влада англосаксонського короля не була повною й обмежувалась **Вітенагемотом (зборами мудреців)**, до якого входили посадові особи, знавці права, духовництво і військова аристократія. Збори були дорадчим органом і допомагали королю в написанні законів, затверджували нових очільників церкви, вирішували конфлікти між землевласниками, приймали рішення щодо миру чи війни, а також затверджували обрання нового короля.

*Англо-саксонська Британія
VI-VIII ст.*

Назвіть англо-саксонські королівства. Які з них стали здобиччю вікінгів?

Унаслідок безперервних набігів вікінгів в Англії IX–X ст. відбуваються важливі зміни. Протягом IX ст. данці та норвежці захопили серединні королівства — Нортумбрію, Східну Англію та Мерсію, які разом утворили **Данелаг** — область данського права. Це був прояв зовнішньої колонізації вікінгів. В Данелагу панувала скандинавська правова система (яка поєдналася з англійським правом), а самі завойовники жили тут на правах вільних поселенців-землеробів.

Монарша влада посилюється за часів **Альфреда Великого** (871–901 рр.) — першого короля Англії. Боротьба з вікінгами підштовхнула його до реформ, які закладуть основи англійської державності. Замість народного ополчення формується прошарок професійних військових, які утримуються за рахунок селян. По країні зводиться мережа оборонних фортець — **бургів**. Для посилення єдності країни створюється **«Правда короля Альфреда»** — збірка давніх англосаксонських законів та звичаїв.

У X ст. набіги стають ще потужніші, тому королі Вессексу, який єдиним вцілів од вікінгів, вимушені увести особливий податок — **«данські гроші»**. Це був відкуп завойовникам, щоб вони не вчиняли грабунків і спустошень у країні. Подібні платежі стали регулярними і стягувались із вільних людей щороку. «Данські гроші» були не тільки першим в Англії постійним податком, трохи згодом довкола них почне розвиватись державний порядок.

У 1016 р. Англію захоплює династія данських королів. Новий правитель **Канут Великий** (1016–1035 рр.) оновлює звід законів, вперше визначаючи **недоторканість** приватної власності. Створює особливе військо із синів знатних родин (зародок англійського лицарства), а також починає регулярне **карбування монети**. Канут Великий був одружений з Еммою Нормандською, донькою герцогів Нормандії (північ Франції), які також вели свій родовід від вікінгів. Через п'ятдесят років ця обставина зіграє ключову роль.

*Альфред Великий.
Вітраж з
Вінчестерського
собору*

Як вторгнення вікінгів вплинуло на державотворчі процеси в Англії?

2. Норманське завоювання Англії. У 1060-х роках в Англії відбувається династична криза. У 1066 р. помирає бездітним Едуард Сповідник — останній представник англосаксонської династії. Єдиним спадкоємцем англійського трону виявляється племінник Емми Нормандської — герцог Вільям Нормандський. Без зволікань у **1066 р.** він висаджується з великим військом на узбережжі Англії та в **битві під Гастінгсом** розбиває армію англосаксонської опозиції. Нормандський герцог посів англійський престол під іменем **Вільям I Завойовник** (1066–1087 рр.).

Щоб придушити бунти незадоволеного новою владою населення та вберегти країну від інших завойовників, король наказує будувати кам'яні фортеці. Найбільша фортеця — **замок Тауер** у Лондоні, який став резиденцією короля та символом влади Норманської династії.

Вільям I відновлює стягування «данських грошей», але не заради відкупу, а задля власного користування та підготовки до війн. Цей податок стягувався тільки з вільних людей, а його розмір залежав від продуктивності господарства, яким володіла особа. Король хотів дізнатись, скільки саме в Англії живе людей та якими маєтками вони володіють. Для цього він провів у **1086 р.** перший в Європі **перепис населення**, результати якого відображено в «Книзі страшного суду».

Волю короля на місцях представляли **шерифи** — наближені до монарха люди норманського походження. Кожен шериф очолював певне графство, займався збором податків до королівської скарбниці та здійснював судочинство.

Фрагмент гобелена з Байо XI століття, що зображує норманське вторгнення до Англії

Лондонський Тауер

Барон — дворянський титул в Англії, запроваджений Вільямом I Завойовником.

Граф — дворянський титул в Англії, що належав великим землевласникам. Титули графів сформувались до Нормандського завоювання.

Землеволодіння, відібрані у англосаксонської знаті, Вільям I поділив між своїми прибічниками — **баронами**. Король продовжує скликати «збори мудреців», але тепер вони називаються **«Великою королівською радою»**. Це був дорадчий орган, до якого входили великі землевласники: графи, вище духовництво, вищі посадові особи та барони. Учасники «Великої королівської ради» вирішували питання державного управління, які підсумовувались указом короля. Управляючи Англією через раду, монарх розподіляв політичну відповідальність за непопулярні рішення.

Вільям II (1087–1100 рр.), наступник Вільяма Завойовника, скасував традицію домовленості між королем і великими землевласниками в питаннях оподаткування і державного управління. За його часів барони мали платити королю за право успадкувати землю. Те саме робило вище духовництво перед отриманням своєї посади. Чимало спадкових землеволодінь не передавались їх наступним власникам, а залишались в руках короля. Вільям II підвищив розмір податків та вводив додаткові побори. Гроші витрачав на безуспішні війни із сусідами — Шотландією, Вельсом та Францією.

За загадкових обставин Вільям II помирає. До влади приходять його молодший брат **Генрі I** (1100–1135 рр.). Дворяни, духовництво та всі вільні люди готові визнати його владу, але за умови письмової гарантії недоторканості особи та її прав власності. Так у **1100 р.** король Генрі I видає **«Хартію свобод»**. Документ гарантував права феодалів і їх вдів на безкоштовне спадкування. Церковна власність не могла бути загарбана королем в разі смерті представника вищого духовництва. Також було скасовано борги за минулі побори.

І хоча Генрі I не надто дотримувався цих умов, «Хартія свобод» стала важливою передумовою для зміни системи державного управління.

*Генрі I Боклерк
(1100–1135 рр.)*

Які важливі економічні та політичні зміни принесло Норманське завоювання Англії?

3. Англія за династії Плантагенетів. Унаслідок династичної кризи та подальшої міжусобиці англійський престол посів онук Генрі I, анжуйський граф Анрі. Він започаткував династію

з іншого — обумовило вікове протистояння Англії та Франції, яке завершиться тільки наприкінці XV ст.

Діти Генрі II не надто опікувались державним добробутом. Старший нащадок — **Річард I Левове Серце** (1189–1199 рр.) в Англії провів лише кілька місяців. Цей король прославився як блискучий полководець, талановитий музикант і поет. Він здобув славу у Третьому хрестовому поході: завоював фортецю Акру в Сирії та острів Кіпр (перше заморське володіння Англії). Останні роки життя Річард I провів у безрезультатних війнах з Францією.

Як король Генрі II зміцнив свою владу в Англії?

4. Велика хартія вольностей. Боротьбі проти французів присвятив своє життя і брат Річарда I **Джон I Безземельний** (1199–1216 рр.), прозваний так за втрату майже всіх англійських володінь у Франції. Король **Джон I** відштовхнув від себе баронів своєю жорстокістю у вчиненні правосуддя, збільшенням розміру «щитових грошей» та зловживаннями королівського права на конфіскацію землі у феодалів. Забираючи церковні землі, він, як наслідок, втратив підтримку й духівництва.

Джон I Безземельний підписує «Велику хартію вольностей».
Гравюра

Цікава цитата

«До появи Великої хартії, рішення короля зазвичай стояло над законом, тобто, воля монарха і є закон. Головне значення Великої хартії вольностей у тому, що вона включила королівську владу в правову систему, підкорила владу монарха силі закону. Ця подія виокремила нашу Західну цивілізацію, де панує верховенство закону, від тої частини світу, де правителі можуть підкоряти собі закон, ігнорувати його або змінювати на власний розсуд».

Ніколас Вінсент, британський історик XX-XXI ст.

- Судячи з цитати, скажіть, в чому полягає ключова цінність європейської цивілізації? Сучасна Україна вже також має цю властивість чи ще потрібно допрацьовувати? Поясніть свою думку.

Після чергової поразки у війні **Джон I** вводить додаткові податки і знову стягує податки з феодалів, щоб зібрати гроші на реванш проти Франції. Розуміючи слабкість монарха, барони відмовились платити. Натомість висунули вимогу дотримуватись «Хартії свобод». Феодали захопили Лондон за підтримки городян і взяли короля в полон. Змушений погодитись на умови повстанців, **Джон I 15 червня 1215 р.** підписує, складену баронами, «**Велику хартію вольностей**».

Документ передбачав недоторканість особи: людину не можна покарати чи ув'язнити без доведення провини. Було визначено непорушність права приватної власності. Хартія мала три важливі положення, які сприяли появі парламенту.

1. Король підкоряється законам.

2. Король може видавати закони і підвищувати податки лише зі згоди інших станів королівства.

3. Покірність підданих своєму королю є умовністю, а не беззаперечною обставиною.

До 1215 р. феодали лише давали королю поради. Після прийняття Великої хартії вольностей, феодали отримали право контролювати короля й обмежувати його владу.

Який документ був передумовою до «Великої хартії вольностей»?
У чому полягає головне значення «Великої хартії вольностей»?

5. Заснування англійського парламенту. «Велика королівська рада» перетворювалась у парламент поступово. Засідання традиційно проводили у Вестмінстерському палаці. У 1230-х роках за радою закріплюється слово «парламент». Першочергово парламент був місцем вирішення судових спорів між великими землевласниками. Його друга функція — визначення розміру податків, коли король потребував більше грошей на ведення війн.

Парламент (від франц. *parler* – говорити) – вищий орган державної влади, члени якого є здебільшого виборними. Виконує законодавчу функцію.

Постійними учасниками парламенту були король, вищі посадові особи, вище духовництво, барони і лицарі графств. Однак остаточно парламент утворився в сучасному розумінні цього слова у 1265 р., коли за ініціативи опозиційного барона Симона де Монфора в його засіданнях стали брати участь і містяни. Так Англія стає станово-представницькою монархією.

Протягом XIII ст. англійські міста активно розвиваються та стають важливим джерелом поповнення королівської скарбниці. Органи міського самоврядування здобули право обирати серед міщан своїх представників. Водночас розвивається сільське господарство, і всі вільні платники податків змогли обирати лицарів, які представлятимуть їх інтереси в парламенті.

Великі землевласники всіляко запобігали тому, щоб представники народу мали вплив, тому робили їх присутність не регулярною. У XIV ст. парламент розділяється на **палату лордів** (великі землевласники) та **палату общин** (селяни, міщани та підприємці). Таким чином, враховувалися інтереси всього англійського суспільства.

Чому питання податків стало першочерговою причиною для розвитку парламенту?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. «Велика хартія вольностей» змінила принципи суспільних взаємовідносин в Європі: правитель має враховувати інтереси своїх станів, а стани мають рахуватися одне з одним та шанувати закон.
2. Під впливом «Великої хартії вольностей» французькі філософи XVIII ст. сформулюють ідею про новий тип держави – республіку, в якій влада належить народу.
3. Опосередковано Хартія вплинула на зміст Конституцій усіх сучасних демократичних країн світу, зокрема Європи та Північної Америки.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Принципи «Великої хартії вольностей» щодо приватної власності та недоторканності особи відображені в сучасній Конституції України.
2. Сучасний український парламент, як і інші парламенти світу, є наступником традицій парламентаризму, започаткованих в Англії.
3. Реформа місцевого самоврядування, яка відбувається в Україні з 2014 р., є своєрідним віддзеркаленням до положення Хартії про міське самоврядування.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Дати для запам'ятовування:

IX ст. — утвердження в Англії данського панування (область Данелагу).

871–901 рр. — правління першого англійського короля Альфреда Великого.

1066 р. — битва під Гастінгсом. Початок Норманського завоювання Англії.

1154 р. — започаткування Генрі I династії Плантагенетів в Англії.

1215 р. — підписання Джоном I Безземельним «Великої хартії вольностей».

1265 р. — початок роботи англійського парламенту.

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Поява «Великої хартії вольностей» – це результат жорстокого і невдалого правління Джона I Безземельного чи наслідки розвитку англійського суспільства та зростання його потреб? Аргументуйте свою позицію.

§ 33. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ФРАНЦІЇ В СЕРЕДНІ ВІКИ

Пригадайте і поміркуйте:

1. За яких обставин постав англійський парламент? Які питання він вирішував?
2. Які стани суспільства входили до англійського парламенту?
3. Чому правителі не могли вирішувати всі державні питання самостійно?

Методи французьких королів для об'єднання (централізації) держави

Шлюбна
дипломатія

підтримка
міст

незалежні
королівські
суди

поширення
королівської
монети

війни з
непокірними
феодалами

1. Передумови французької державності. Як вам уже відомо, Франція веде своє історичне коріння від імперії Карла Великого, а точніше — від Західного Франкського королівства (843–987 рр.). Протягом IX ст. країна сильно потерпала від набігів вікінгів. У 911 р. на північ від Парижа утворилося Нормандське герцогство, в якому панувала династія данських вікінгів. Союзна франкським королем, Нормандія захищала Францію від рейдів інших скандинавів. Тим часом південно-західна сусідка — Іспанія — всіма силами стримувала просування арабів. Так французька державність отримала змогу розвиватись у відносно стабільних умовах.

Королівський домен (синій)
за часів Гуґо Капета

Коронація Гуґо Капета.
Фрагмент з манускрипту
XIII ст.

Порівняйте королівський домен Гуґо Капета та Філіпа II Августа. Які ви бачите зміни? Чому вони відбулися?

У 987 р. помирає останній представник старої франкської династії Каролінгів (751–987 рр.). Французька знать обрала новим монархом паризького графа **Гуго Капета**, який заснував династію **Капетингів** (987–1328 рр.).

Упродовж X–XI ст. Франція переживає політичну роздробленість. Правління Капетингів у цей час мало формальний характер. Герцоги Нормандії, Бретані, Аквітанії, Тулузи, Шампані, Бургундії були незалежними від монарха, карбували свою монету, утримували власне військо. Домен короля обмежувався невеликою, територією відомою, як Іль-де-Франс (Париж та його околиці). Цей регіон стане ядром формування французької державності, а рушієм об'єднання виступатиме сам король як носій яскравих амбіцій, харизми та характеру.

Як географічні умови можуть впливати на якість формування держави? В яких умовах формувалася Русь-Україна?

2. Причини руху за об'єднання країни. Головною причиною до об'єднання країни стала необхідність припинити постійні міжусобні війни між графами та герцогами. Вони заважали стабільному розвитку господарства, торгівлі та ремесла. Люди потерпали від свавілля феодалів, які обкладали їх поборами задля продовження міжусобиць. Все це гальмувало суспільний та економічний розвиток. Натомість сильна влада одного правителя забезпечила б спокій та мир.

Цікава цитата

«Певне, було би помилковим вважати, що французькі королі по доброті душевній звільняли сервів (залежних селян) від їх залежності землевласникам. Адже коли я досліджую архівні джерела про результати королівських ділових поїздок по країні, то знаходжу багато свідчень продажу королівських грамот про звільнення від серважу».

Жак Ле Гофф, французький історик XX–XXI ст.

- Які вигоди отримували монархи Франції звільняючи сервів від залежності? Які можливості могли відкриватись перед вільними селянами? На вашу думку, чому найліпшим є те суспільство, в якому влада відкриває людям якомога більше можливостей для самореалізації?

Королі династії Капетингів розпочали боротьбу за підтримку серед населення, яке потребувало єдиновладдя. Монархи почали підтримувати міста, захищати їх у боротьбі проти феодалів. Натомість міста допомагали грошима, виробами та надсилали військових.

Дрібні землевласники та лицарі, незадоволені владою своїх сеньйорів, переходили на бік короля, шукаючи в ньому гарантій справедливості. Французькі селяни, маючи змогу вільно змінювати місце проживання, переселялись на королівський домен або наймались до феодалів, лояльних королю. Так поступово люди всіх трьох середньовічних станів гуртувалися довкола монарха, роблячи його, по суті, народним правителем.

На шляху до об'єднання країни французькі королі спирались на дві основи. По-перше, на святість королівської влади. За тодішніми уявленнями, монарху доручає державу сам Бог, отже, влада його є священною. По-друге, монархи спирались на виключне династичне право. Тільки представникам однієї династії (родини) дозволено об'єднувати державу та управляти нею.

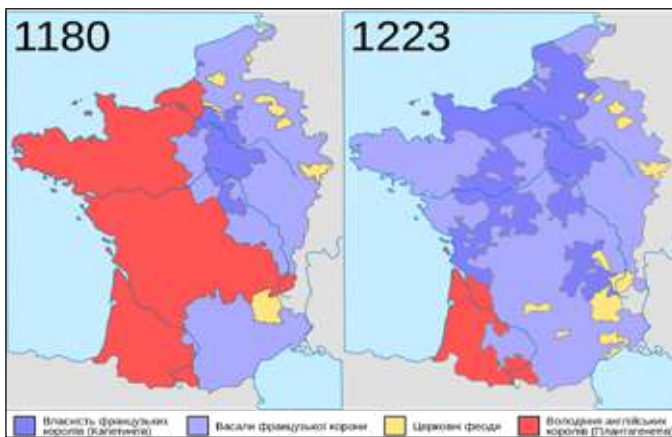
Зміцнення королівської влади та об'єднання Франції мало три поворотних моменти, кожним з яких керував певний монарх.

Пригадайте, чи вважалась священною влада великого київського князя? Як це впливало на стабільність Русі-України?

3. Франція за правління Філіпа II. Підвалини французької могутності заклав **Філіп II Огюст** (1180–1223 рр.). За час свого правління він збільшив територію королівського домену майже в п'ять разів. Переважно за рахунок англійських володінь на французькій території, які дісталися **Джону I Безземельному** в спадок від батька. Під кінець англо-французької війни (1202–1214 рр.) англійці втратили майже всі свої володіння у Франції.

Філіп II першим висунув претензії французької корони на міста **Фландрії** (сучасна Бельгія), які збагачувалися на виробництві шерстяних тканин, зокрема сукна. Наприкінці правління він доєднався до Альбігойських війн (1209–1229 рр.) — хрестових походів проти еретиків катарів, що мешкали на півдні Франції. Перемога у цих війнах сприяла об'єднанню країни, однак призвела до жахливих руйнацій та загибелі тисяч людей. Території, які Філіп II не міг захопити зброєю, він здобував через шлюбну дипломатію, вигідно одружуючи своїх нащадків із графинями та герцогинями.

*Територіальні зміни у Франції за короля
Філіпа II Огюста*

*Луї-Фелікс Ам'єль.
Портрет Філіпа
Огюста. 1838 р.*

Він першим серед французьких королів став активно підтримувати міське самоврядування за межами свого домену. Даючи політичну свободу містам на землях супротивників, Філіп II закладав розбрат у володіннях ворожих йому феодалів.

Власні землі король тримав під контролем, покладаючись на державних посадовців. Збирання податків і судочинство у великих регіонах здійснювали намісники балії (те саме, що шерифи в Англії). Їм були підзвітні дрібніші чиновники, які виконували ті самі функції у містах і селах.

Як так сталось, що до початку XIII ст. Англія володіла половиною Франції?

4. Франція за правління Луї IX. За короля Луї IX Святого (1226–1270 рр.) відбуваються важливі внутрішні реформи. Франція поступово об'єднується в один політичний організм, центром якого є Париж разом з королем та його державними службовцями.

Щоб закон став одним для всіх, Луї IX створює вищий судовий орган — Паризький парламент. Знавці права (легісти) слідкували за чітким дотриманням судочинства. Рішення парламенту були обов'язковими до виконання на всій території Франції. Будь-хто з підданих монарха міг звернутися до королівського суду. Як наслідок, суди феодалів поступово втратили своє значення.

Наступним кроком стала боротьба з практикою міжусобних війн. Їх було заборонено на території домену, а за його межами

Ель Греко. Святий Луї, король Франції та паж.

*Кін. 1580-х рр.
Лувр. (Париж)*

вводилось правило «40 днів короля». Між проголошенням війни та початком бойових дій мало минути 40 днів. За цей час сторони мали звернутися до монарха, аби той посприяв мирному врегулюванню.

У Франції XII–XIII ст. власну монету карбували понад сорок феодалів та вільних міст. Це гальмувало торгівлю і робило економіку регіонів замкненою. Луї IX почав випускати королівську монету з високим вмістом золота й срібла, яка швидко витіснила з обігу менш якісні гроші місцевих великих феодалів.

В управлінні регіонами Луї IX, як і його попередники, покладався на бальї. Аби не допускати зловживань, монарх заборонив своїм намісникам приймати подарунки, одружуватися чи купувати нерухомість на місці служби. Це була одна з перших антикорупційних реформ у середньовічній Європі.

У зовнішній політиці король дотримувався збереження вже існуючих кордонів, але охоче приєднувався до хрестових походів, в одному з яких він і загинув під час епідемії в Тунісі. За щире прагнення до справедливості, добра і миру Луї IX здобув репутацію бездоганної людини, а після смерті Церква визнала його святим.

На вашу думку, які риси роблять державний суд справедливим?

5. Централізація влади за Філіпа IV. «Авіньйонський полон» папства. Ще за життя французький король **Філіп IV Вродливий** (1285–1314 рр.) здобув славу амбітної, владололюбної, винахідливої та дуже прагматичної людини. Перший же рік свого правління він почав з територіальних надбань, вигідно одружившись з іспанською принцесою Жанною I, від якої успадкував королівство Наварра та графство Шампань. Король значно посилив свій вплив у Європі через шлюбну дипломатію. Його родичі правили в Угорському та Неаполітанському королівствах.

Понад 90% населення Франції XIII–XIV ст. становило селянство, а міста розвивалися повільно. Тому монарх жадав здобути багаті міста Фландрії з їхніми розвинутими цехами. Війська Філіпа, які склалися з елітної дворянської кінноти, в липні 1302 р. в битві

під Куртре зазнали ганебної поразки від пішого ополчення ремісників та селян Фландрії. Проте до 1305 р. Фландрію французи все ж таки окупували й обклали вкрай важкими податками. Це спричинило неодноразові повстання.

Протистояння з Фландрією виснажило французьку скарбницю. Щоб відновити багатство, Філіп IV вирішив підвищити податки для всіх станів та припинив надсилати 10 % річних доходів (церковну десятину) до Папи Римського, як це робили всі монархи Європи. Останнє спричинило конфлікт короля та папи. Положення монарха опинилось під загрозою.

Щоб уникнути непорозуміння з підданими, Філіп IV у квітні **1302 р.** вперше скликає **Генеральні штати** — збори феодалів, духовництва та міщан. На цьому зібранні ухвалили декілька важливих рішень. По-перше, погоджено стягнення податків із духовництва. По-друге, спроби втручання Папи Римського в державні справи Франції визнано неправомірними. Окрім того, королю дозволили без згоди папи призначати місцевих єпископів. Також визнано право монарха розпоряджатися казною в інтересах держави. По-третє, щоб взяти під контроль Церкву, за наполяганням Філіпа IV новим папою обрано французького архієпископа, якого було освячено під іменем Климента V. Папський престол перенесено з Рима у місто Авіньйон (південь Франції). Ці події поклали початок **Авіньйонському полону пап** (1309–1378 рр.), які опинилися під контролем французьких королів.

*Жан Тіллетський.
Портрет Філіпа IV
Вродливого.
Сер. XVI ст.*

*Засідання Генеральних
штатів. Мініатюра. 1468*

Генеральні штати – вища станово-представницька рада у Франції в 1302–1789 рр. Мали функцію дорадчого органу. Скликались періодично для узгодження розміру податків та виплат «допомоги» королю.

Генеральні штати

Перша палата

Духівництво

Вище духівництво
(архієпископ,
єпископи, абати)

Мають по одному голосу та спільні інтереси

Друга палата

Дворянство

Середні та дрібні феодала

Третя палата

Містяни

По два представники від кожного міста (заможні містяни)

Мають один голос та часто опиняються в меншості

*Папський палац в Авіньйоні.
Фото Жана-Марка Розьє*

*Страта тамплієрів.
Мініатюра. 1467 р.*

За відсутності папи у Римі, центр католицького християнства занепав. У місті розпочалася боротьба за владу. Тим часом папство в Авіньйоні збагачувалося за рахунок численних земельних володінь, продажу церковних посад та послуг про відпущення гріхів (індульгенцій). Авіньйонський полон призвів до падіння авторитету папства та поглибив корупцію при папському дворі.

У 1307 р. Філіп IV наказав ув'язнити лідерів французького ордену тамплієрів. Під тортурами лицарі зізналися в «ересі» (що вони начебто чаклуни і служать дияволу), і це звільнило короля від обов'язку сплатити їм свої численні борги. Монарх захопив всі землеволодіння ордену, але не встиг заволодіти їхніми скарбами. За згоди папи Климента V в 1312 р. орден розформували, а його очільників стратили.

У 1307 р. Філіп IV наказав ув'язнити лідерів французького ордену тамплієрів. Під тортурами лицарі зізналися в «ересі» (що вони начебто чаклуни і служать дияволу), і це звільнило короля від обов'язку сплатити їм свої численні борги. Монарх захопив всі землеволодіння ордену, але не встиг заволодіти їхніми скарбами. За згоди папи Климента V в 1312 р. орден розформували, а його очільників стратили.

На кінець правління Філіпа IV королівська влада була суттєво посилена. Монарх врахував інтереси всіх станів. Духівництво і феодали були звільнені від постійних податків і платили лише періодичні «допомоги» королю. Міста отримали право самоврядування і можливість впливати на рішення Генеральних штатів. Селяни могли вільно змінювати сеньйора (землевласника), а розмір стягваних податків враховував їхні можливості. На початку XIV ст. Франція стала становою монархією — централізованою державою, в якій монарх правив, спираючись на станово-представницький орган — Генеральні штати.

Що могло спричинити послаблення монаршої влади? Чому влада не буває міцною постійно?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Ліквідація ордену тамплієрів призвела до зникнення найбільшого в Європі позичальника грошей. Через це масове вигнання єврейських лихварів з європейських держав сповільнилося. Пальму першості у фінансових послугах переберуть італійські банки, частково запозичивши досвід тамплієрів.
2. Події «Авіньйонського полону» призведуть до стрімкого падіння авторитету пап в Європі. Папський двір буде вражений глибокою корупцією, що врешті призведе до руху Реформації, а за нею до серії масштабних релігійних війн у XVI ст. Унаслідок цього з'явиться «третя» гілка християнства — протестантизм.
3. Війни Капетингів у Фландрії та її подальша окупація на кілька століть у майбутньому обумовить тривалу ворожнечу між французами і бельгійцями.
4. Традиція сильної королівської влади, яку сформували Капетинги, закладе основи могутності Франції на майбутні століття. Це зробить її провідною країною Європи, якою вона залишається й сьогодні.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Об'єднання Франції династією Капетингів могло би й не відбутись. Король Анрі I (1027–1060 рр.) довго не мав нащадків. Його врятував шлюб з Анною Ярославною (донькою князя Ярослава Мудрого), яка народила йому принца Філіпа. Княжна правила Францією після смерті чоловіка і стала предком 30 французьких королів.
2. Король Луї IX Святий та папа Інокентій IV планували хрестовий похід проти монголів у Східній Європі. Це сприяло коронації князя Данила Галицького в 1253 р., щоб він зміг приєднатися до кампанії, яка, втім, так і не відбулася.

Дати для запам'ятовування:

- 843–987 рр.** — Західне Франкське королівство.
- 987–1328 рр.** — панування у Франції династії Капетингів.
- 1226–1270 рр.** — правління Луї IX Святого.
- 1285–1314 рр.** — правління Філіпа IV Вродливого.
- 1302 р.** — скликання Генеральних штатів у Франції.
- 1309–1378 рр.** — «Авіньйонський полон пап».

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- В чому полягали головні відмінності у становленні станово-представницьких органів Англії та Франції? Висловіть думку: як це впливало на подальший статус монарха.

§ 34. СТОЛІТНЯ ВІЙНА 1337–1453 рр. МІЖ АНГЛІЄЮ ТА ФРАНЦІЄЮ

Пригадайте:

1. Порівняйте англійський парламент та французькі Генеральні штати: функції, учасники засідань, особливості взаємодії з королем.
2. Що таке династична криза?
3. Що таке громадянська війна? Які бувають її причини?

1. Причини і приводи до конфлікту. Захопивши Англію в 1066 р., нормандський герцог Вільям Завойовник, хоч і став англійським монархом, однак опинився у васальній залежності від французьких королів, а все через свій герцогський титул, що поступається титулу короля.

Після занепаду Нормандської династії трон Англії в 1154 р. посів французький герцог і граф Генрі II Плантагенет, який доєднав до англійської корони всі свої численні французькі володіння (майже половину Франції). Після цієї події династії Франції (Капетинги) та Англії (Плантагенети) стали кровними родичами, адже у обох текла монарша французька кров.

Король Джон I Безземельний втратив більшість англійських володінь у Франції на початку XIII ст. Але у 1328 р. помирає останній син французького монарха Філіпа IV Вродливого. Династія Капетингів занепадала. Новим монархом Франції знать проголосила **Філіпа VI Довгого** (1328–1350 рр.) із династії **Валуа**.

Будучи онуком Філіпа IV Вродливого, король Англії **Едвард III Плантагенет** (1327–1377 рр.) оскаржив права дому Валуа, заявив свої претензії на французький престол і в **1337 р.** оголосив війну.

Окрім династичних причин, Столітня війна мала ще й політичні обставини. В 1330-х роках Шотландія (союзниця Франції) вела запеклі війни з Англією за свою незалежність, але зазнала поразки. Законний шотландський король врятувався втечею і сховався у Франції. Це ускладнило англійцям процес захоплення Шотландії.

Економічною причиною була боротьба за вже відому вам Фландрію — країну вправних ткачів. Францію вона цікавила, бо за рахунок неї можна було поповнювати королівську казну, яка три-

*Едуард III
Плантагенет -
за його правління
розпочалась
Столітня війна*

Назвіть французькі території, які контролювали англійці впродовж 1337–1429 рр.

Назвіть міста, якими прокотився бунт французьких селян – Жакерія. Знайдіть на карті місце страти Жанни д'Арк.

малася на податках з містян. Англія як великий виробник овечої вовни мала контракти з Фландрією, що виготовляла вже готові тканини.

Приводом до війни стала спроба французів відвоювати у англійців герцогство Гасконь в **1337 р.** — єдине володіння англійців на території Франції у той час.

Назвіть династичні, політичні та економічні причини Столітньої війни?

2. Перебіг подій. Роль Жанни д'Арк у перемозі Франції. Столітня війна тривала з перервами 116 років. Дослідники поділяють її на чотири етапи. На початку конфлікту Франція мала більшу кількість війська, зокрема перевагу у чисельності вершників та важко озброєних лицарів. Англія мала кращу організацію, її військо наймалося за контрактом, а не з ополчення. Великі англійські луки дозволяли нищити противника на відстані, а матеріали для цієї зброї були прості та доступні.

Перший етап — **Едвардіанська війна (1337–1360 рр.)** — прозваний так, бо конфлікт розпочав **Едвард III**. Цей етап виявився успішним для Англії. Спочатку було розгромлено французький флот, потім здійснено висадку на континент. Залишаючись рухливими, англійські війська вміло використовували місцевість. Вони нав'язували французам свої умови битви та вигравали меншими силами. Перший етап війни збігся з Великою епідемією чуми (1346–1353 рр.), яка лютувала по всій Європі. Моровиця забрала в сотні разів більше життів, ніж війна. Активність бойових дій зменшилась, що особливо негативно позначилось на французях.

*Едуард Чорний,
принц. Мініатюра.
Бл. 1440 р.*

Паризьке повстання – бунт міщан 1358 р. за зменшення податків, покращення якості монети та обмеження королівської влади.

Жакерія – масове повстання селян північної Франції у 1358 р. проти податкового свавілля феодалів.

Низка поразок спричинила глибокий соціальний конфлікт та розкол французького суспільства. Виявилась низька моральна і фізична підготовка французьких феодалів. Селяни лютували, що землевласники без обмежень стягують побори, доводять до зубожіння, але при цьому не здатні захистити своїх підданих. Масштабне повстання **Жакерія в 1358 р.** стало піком цих невдовольень. Бунт селян збігся з **Паризьким повстанням** того ж року. На містах у ті часи лягав увесь податковий тягар. Купці та ремісники обурились, що їхні гроші витрачались даремно. За умовами принизливого миру 1360 р., французька корона віддала Англії графство Тулуза, герцогства Бретань, Гасконь та половину Аквітанії (загалом третину тодішньої Франції).

Другий етап — **Каролінську війну (1369–1396 рр.)** — розпочав французький король **Шарль V (Карл V)** (1364–1380 рр.). Він провів військові та економічні реформи, підсилив війська артилерією. Уникаючи зіткнень з основними силами англійців, французи здобували місто за містом. Також було знищено англійський флот і загарбники залишились без підкріплень. У цей період Англія втратила всіх найкращих командирів, які проявили себе у попередньому етапі. Суттєво потіснивши англійців, але не витіснивши їх повністю, Франція уклала в 1396 р. перемир'я.

Третій етап, відомий як **Ланкастерська війна (1415–1428 рр.)**, оскільки її почав англійський монарх **Генрі V** (1413–1422 рр.) з династії Ланкастерів. Францію на той момент роздирали громадянська війна, а країною правив монарх з психічними розладами **Шарль VI Божевільний** (1380–1422 рр.). Політикою Франції керували дві протиборчі партії: профранцузькі **графи Анжу** (хотіли контролювати монарха і його нащадків) та проанглійські **герцоги Бургундії** (мріяли створити свою велику незалежну державу). Скориставшись ситуацією та заручившись підтримкою бургундців, правитель Англії поновив конфлікт з Францією. Війна охопила північно-східні регіони країни, і, як наслідок, за французами залишились тільки території півдня. Держава опинилась на межі зникнення. За договором в Труа 1420 р. Генрі V став спадкоємцем французької корони.

Навесні 1429 року, коли Франція була вже на межі катастрофи, до короля **Шарля VII** (1429–1461 рр.) прибуває молода селянка —

Битва при Ла-Рошелі. 1372 р.

*Генрі V
(1413–1422 рр.).*

*Шарль VII
(1422–1461 рр.).*

Жанна д'Арк (1412–1431 рр.). Вона запевняла, що чує голос Бога. Він закликає її очолити похід, щоб звільнити місто Орлеан від англійської облоги, вигнати загарбників із країни і повернути втрачений Реймс — стародавнє місто французьких королів, в якому ті проходили обов'язковий обряд коронації (лише коронація в Реймсі робила короля «законним» в очах французів). Побачивши в дівчині свій шанс, Шарль VII погодився їй допомогти.

Так розпочався четвертий, **завершальний етап (1429–1453 рр.)**. Жанну допустили до армії. У лицарських обладунках, із королівським прапором у руках, вона стала символом незламної Франції, яка здатна перемогти. За нею прямували тисячі французів, натхненні її беззаперечною впевненістю. У травні 1429 р. її війська відвоювали Орлеан, а в липні — звільнили Реймс. Слава дівчини стала беззаперечною. Історія Жанни засвідчує, що в ході довготривалої боротьби з окупантами французи сформувались як сильний народ, об'єднаний прагненням до свободи. 7 липня 1429 р. Шарль VII був коронований як законний король.

Слава Жанни стала непокоїти короля і придворних. У 1430 р. її із загоном відправили на ризиковане завдання. Дівчина потрапила в полон до бургундців. Ті продали її англійцям, які проголосили Жанну відьмою та стратили. Втім, її самопожертва дала потужний поштовх до національного піднесення, яким король вдало скористався і розвинув у подальшому. Примирившись з Бургундією, Шарль VII залучив її на свій бік. Він угамував політичні суперечності всередині країни і згуртував усі сили на вигнання ворога. До 1453 р. англійці зазнали цілковитого розгрому. Із французьких територій за Англією лишилось тільки невеличке портове місто Кале.

Ежен Ленева. Жанна д'Арк під час облоги Орлеану. 1886–1890 рр.

У чому полягає суспільне значення самопожертви Жанни д'Арк?

Цікава цитата

«В той день під Азенкуром, ми, скільки нас не було, звели очі до небес, і звернулись із сердець наших до Господа, благаючи явити до нас прихильність і врятувати нас від французів».

Томас Елмхем, англійський монах XIV-XV ст., хроніст, біограф короля Генрі V

- Окрім палких молитов, які ще обставини та технічні переваги дозволили англійцями здобути велику перемогу над французами у битві під Азенкуром 1415 року? Здійсніть власне дослідження цього питання.

Етапи Столітньої війни	Едвардіанська війна (1337–1360 рр.)	Каролінська війна (1369–1396 рр.)	Ланкастерська війна (1415–1428 рр.)	Завершальний етап (1429–1453 рр.).
Визначні події	<p><i>битва при Кресі 1346 р. — перемога англійців;</i></p> <p><i>битва при Пуатьє 1356 р. — перемога англійців.</i></p>	<p><i>битва при Ла-Рошель 1372 р. — знищення англійського флоту;</i></p> <p><i>штурм Пуатьє 1372 р. — перемога французів;</i></p> <p><i>штурм Берже-рака 1377 р. — перемога французів.</i></p>	<p><i>битва при Азенкурі 1415 р. — перемога англійців;</i></p> <p><i>договір в Труа 1420 р. — після смерті Шарля VI Франція переходить під домінування англійських монархів.</i></p>	<p><i>битва за Орлеан 1429 р. — перемога французів;</i></p> <p><i>штурм Реймсу 1429 р. — перемога французів;</i></p> <p><i>7 липня 1429 р. — коронація в Реймсі Шарля VII;</i></p> <p><i>штурм Парижа 1435 р. — перемога французів.</i></p>
Загальний результат етапу	перемога Англії	перемога Франції	перемога Англії	перемога Франції

3. Наслідки Столітньої війни. Французькі феодалі і лицарське військо через низку поразок зганьбили себе і були знецінені. З XV ст. королі Франції почали спиратись виключно на регулярне

наймане військо. Постійна армія замінила тимчасові погано озброєні загони, котрі споряджали феодалі.

Було централізовано систему збору податків — усі податки і побори збирались до королівської скарбниці. Введено регулярні податки для утримання найманого війська і додаткові для виготовлення спорядження. Змінилась військова тактика. Вагому роль стала відігравати піхота зі стрільців. Розвинулась далекобійна зброя: більш потужні луки та арбалети. Вперше набуває широко вжитку артилерія — дуже дорога зброя, яку здатні собі дозволити лише централізовані великі держави.

Збір великої кількості податків потребував збільшення числа державних службовців. Франція за час війни була спустошена, а близько половини населення загинуло. Розорені війною землі феодалів скуповують французькі містяни (буржуазія), і король їм це дозволяє. Монарху потрібні вірні люди простого походження, які не будуть йти наперекір його планам та інтересам. За короля **Луї XI** (1461–1483 рр.), який спирався на міста та буржуазію, самостійні феодалі будуть остаточно подолані. Франція першою із країн Європи перетвориться на повністю централізовану монархію.

Потребуючи грошей на війну, англійська і французька корони остаточно відмовились від сплати десятини на користь Католицької Церкви. Це послабило вплив останньої на європейських правителів та поглибило кризу в її середовищі.

*Англійські лучники часів
Столітньої війни*

Цікава цитата

«Я нічого не знаю про любов чи ненависть Бога до англійців, але я знаю, що всі вони будуть вигнані з Франції окрім тих, що загинуть на полі битви».

Жанна д'Арк, французька національна героїня часів Столітньої війни

- Чому особу Жанни д'Арк часто трактують, як символ національного незламного духу? Висловіть припущення, чи могли б французи здобути вирішальну перемогу над англійцями без Жанни? Обґрунтуйте свою думку.

У Франції та Англії війна розвинула почуття національної приналежності та прагнення до єдності. Французи та англійці усвідомили, що є унікальними народами, з власною мовою, культурою і територіями.

Як ви розумієте поняття «національна самосвідомість»? Наведіть її ознаки в сучасній Україні?

4. Відгомін поразки: війна Червоної та Білої троянд в Англії. Невдача у Столітній війні стала причиною до громадянської війни, яку розгорнули англійські феодалі. Передумовою до кризи стало правління англійського короля **Генрі VI** (1422–1461 рр.). Він успадкував престол, будучи ще немовлям, тому регентами виступили найвпливовіші аристократи. Підрісши, король виявився людиною м'якого характеру, тому наблизив до державного управління аристократів з «партії миру». Затишшя на фронті дозволило французам взяти реванш і звести нанівець усі попередні територіальні здобутки Англії.

З 1453 р. почалась нова боротьба за вплив на короля та за право успадкувати його трон. Деякі аристократи марили новим реваншем проти Франції. Столітня війна погубила багато родин англійських феодалів. Їхні землі привласнювали аристократи, які вижили. Це лиш поглиблювало суперечності між знаттю. Натомість король не мав достатнього впливу й авторитету, щоб припинити розбрат. У **1455 р.** відбувся розкол на групу **Червоних троянд** (родина Ланкастерів та їх прибічники) та групу **Білих троянд** (родина Йорків — родичі короля та його прихильники). Назви обумовлені родинними гербами, які носили на одязі представники цих династій. Цей розкол призвів до громадянської війни, що дістала назву **Війна Червоної та Білої троянд (1455–1485 рр.)**.

Попри перші успіхи Ланкастерів, в Англії з 1461 р. утверджується династія Йорків — на престол сходить **Едвард IV Йоркський** (1461–1483 рр.). Він відібрав землі Ланкастерів та роздав своїм прихильникам. Його головною метою став початок нової війни з Францією. Щоб здобути більше грошей, король підвищив податки

Генрі VI
(1422–1461 рр.)

і поглибив корупцію: він надавав, а потім відбирав у купецьких гільдій їхні привілеї на торгівлю. Такими зловживаннями монарх спровокував економічну кризу в країні. Також він налаштував проти себе впливових купців, які повернули свої втрачені права військовим шляхом. Не знайшовши спільної мови із парламентом, Едвард IV припинив практику його скликання.

Політика короля викликала масове невдоволення. Проти нього піднялись навіть власні брати, які неодноразово вчиняли в Англії військові заклоти. Після смерті Едварда IV трон захопив молодший брат **Річард III** (1483–1485 рр.), який ув'язнив племінників в Тауері, де вони й померли. Новий король не встиг зробити суттєвих перетворень. Над ним тяжіли чутки, як про вбивцю власної родини, тому він не мав вірних прихильників.

Противники Річарда об'єдналися довкола останнього з роду Ланкастерів — Генрі Тюдора. Він мав хороші відносини з Францією та завдяки її силам і військам англійських баронів переміг Річарда III у битві при Босворті 1485 р. Новий монарх **Генрі VII Тюдор** (1485–1503 рр.) поклав край міжусобиці. Він одружився з єдиною представницею Йорків, а у своєму гербі поєднав білу та червону троянди.

Упродовж громадянської війни в Англії загинула більш ніж половина аристократичних родів. Парламент помітно спорожнів. Нові місця посіли люди простого походження, які були залежні від короля, поступливі та не обстоювали феодальних звичаїв. Монарх став правити більш упевнено: він не потребував феодального ополчення, мав у парламенті свою більшість, а у фінансових питаннях став спиратися на міста та власних державних службовців. Як і у Франції, в Англії станом на кінець XV ст. утвердилася централізована монархія.

Назвіть спільні риси становлення централізованої монархії у Франції та Англії наприкінці XV ст.?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Досвід Столітньої війни змінив військову тактику. Перевага стала віддаватися стрілецькій піхоті та артилерії.
2. Після Столітньої війни у Європі остаточно занепадає феодалізм та система сюзеренітету-васалітету. Великі землевласники, вбиті або розорені, втрачають свій вплив у суспільстві. Їхнє місце займають міські підприємці (буржуазія).

3. Попри жахливі спустошення війна сприяла політичній централізації та національному піднесенню в Англії та Франції, що зробить їх передовими країнами на наступні три століття. Вони візьмуть активну участь у колонізації Америки та посприяють промисловій революції.
4. Якби англійський монарх Генрі V прожив на два місяці довше, то пережив би французького короля Шарля VI, який заповідав йому свій престол. Тоді б англійські монархи стали законними власниками Франції. В такому разі, уся подальша світова історія пішла би геть іншим шляхом.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Ослаблена Столітньою війною, епідеміями та Авіньйонським полоном пап, Західна Європа ніяк не могла вплинути на події у Східній Європі. Зокрема сприяти збереженню Руського королівства (князівств Галичини, Волині та Києва, які з 1340 р. залишились без прямого спадкоємця), за яке розгорілась боротьба між Польщею, Великим князівством Литовським, Угорщиною та Золотою Ордою.
2. Піднесення Англії та Франції наприкінці XV ст. підвищить попит на сільськогосподарську продукцію. Одним з найголовніших її виробників з цього часу стають центральні та західні регіони України. Це своєю чергою спричинить закріпачення селян протягом XV–XVI ст.

Дати для запам'ятовування:

1337–1453 рр. — Столітня війна.

1346 р. — битва при Кресі. Перемога англійців.

1347–1353 рр. — пандемія чуми у Європі («чорна смерть»).

1358 р. — Жакерія, селянське повстання у Франції.

1429 р. — зняття облоги Орлеану. Перелом у війні.

1429 р., 7 липня — коронація Шарля VII.

1455–1485 рр. — війна Червоної та Білої троянд (війна між Йорками і Ланкастерами).

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Дослідіть особистість Жанни д'Арк. За свідченнями сучасників, якими були її характер та поведінка? На вашу думку, які особисті якості Жанни д'Арк могли надихати французьких воїнів на нові перемоги? Чому міцний моральний дух є особливо важливим у важкі часи?

§ 35. ІТАЛІЙСЬКІ МІСТА-РЕСПУБЛІКИ ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТІ

Пригадайте:

1. Що таке тиранія? Які її ознаки?
2. Що таке монархія, аристократія і демократія?
3. Які події вплинули на розвиток банківської справи у середні віки?

Найсильніші державні утворення Італії XI–XV ст.

Сицилійське
королівство

Папська
державна

Венеція

Флоренція

Мілан

Ґенуя

1. Папська область. Це одна із найвпливовіших держав Середньовіччя із центром у Римі. Її правителем був Папа Римський (понтифік). Він одночасно є і світським володарем (феодалом), і главою Католицької церкви. Папська область — це приклад **теократичної держави**, в якій політична і духовна влада сконцентровані в одних руках.

Теократія – форма державного правління, за якої політична влада належить духовній особі (главі Церкви).

У 754 р. Папа Римський **Стефан II** коронував **Піпіна Короткого** франкським королем, а той натомість став оборонцем Церкви, а також надав папі землі від Риму до Равенни, відібрані від лангобардів. Так утвердилася Папська держава.

Влада папи на його землях була вкрай обмежена. Його рішення узгоджувались з франкським імператором, а податки з папських землеволодінь збирали франкські чиновники. Із розпадом Франкської імперії папство втратило свою політичну значущість і поринуло в період занепаду, який тривав до середини X ст. У 962 р. римські папи отримують нового покровителя у вигляді Священної Римської імперії.

Піпін Короткий подає дари папі Стефану II

Італійські держави між XIII-XIV ст.

Знайдіть на карті найбільші міста-республіки Італії. Які з них розвинулись завдяки морській торгівлі?

Яка з італійських держав зображених на карті є теократичною державою?

Включно до XI ст. Папу Римського обирало все духовництво Рима за згодою народних зборів і за погодженням імператора. Понтифіки прагнули більше незалежності, аби світські володарі рахувалися з ними і проявляли шану сплатою десятини. Впродовж XII–XIII ст. Папська область потерпала від безперервної боротьби між папами й імператорами. Як наслідок, з кінця XII ст. папи перестали залежати від німецьких імператорів. Очільника християнської церкви стали обирати лише **кардинали**, а думка народних зборів чи імператора втратила значення. Кандидатами на папський престол виступали самі ж кардинали — особи із впливових італійських родин аристократів.

Протистояння між Папською державою і Священною Римською імперією вплинуло на політику всієї Італії. Виокремлюються дві політичні течії — **гвельфи** і **гібеліни**. Гвельфами називали прихильників римських пап. Серед них більшість становили купці, ремісники, дрібні та середні феодалі. Гібелінами називалися прихильники імператора. До них належали великі землевласники.

Політична боротьба XII–XV ст. була пов'язана із піднесенням італійського руху за місцеве самоврядування (комунальний рух). Прибічники імператора (гібеліни) виступали проти національної незалежності італійців та бажали продовжити старі економічні зв'язки міст Північної Італії з Німеччиною. Папський престол підтримав національний рух (гвельфів) з кількох причин. По-перше, так витіснялись пронимецькі настрої в італійському суспільстві, що вигідно для незалежності понтифіка. По-друге, оточивши себе міцними самодостатніми державами, Папська область отримувала щит від німецької військової агресії.

Податковий гніт в Папській державі був найбільшим порівняно з іншими регіонами Італії. Це суттєво сповільнювало розвиток міст і ремесел, обтяжувало селян, гальмувало приріст населення. Як наслідок, рух за міське самоврядування в Центральній Італії не прижився, бо не мав достатніх джерел для реалізації.

Чиновницький апарат в Папській області був дуже розгалужений і майже нічим не поступався урядам централізованих європейських королівств. Більшість посад були пов'язані зі збором та обліком фінансів. Про багатства папської скарбниці ходили легенди, але сама країна була порівняно бідною. Окрім податків, джерелами збагачення папства були десятини від інших держав та **симонія** — продаж церковних посад. Більшість доходів витрачалась на папський двір, дипломатію та корупційну складову.

Як світські правителі понтифіки були слабкі. Ця слабкість була обумовлена невеликим військом і звичкою роздавати землі своїм родичам, які починали прагнути самостійності, коли обставини цьому сприяли.

Поміркуйте, чому франкські та німецькі імператори прагнули отримати покровительство над Папською державою? Які вигоди отримували обидві сторони?

2. Держави Південної Італії. Той, хто володів південноіталійськими містами, міг взяти під контроль всі західні торгові шляхи в Середземному морі. Тому Південна Італія протягом XII–

*Рожер II –
засновник
Сицилійського
королівства*

*Сімоне Мартіні.
Коронація
Роберта Доброго,
короля Неаполя.
1317 р.*

XV ст. часто змінювала власників. У 1130 р. норманський граф Сицилії **Рожер II** об'єднав **Сицилію з Неаполітанським** королівством, утворивши єдине Сицилійське королівство зі столицею в Палермо. Формально держава була васалом римських пап, але проводила самостійну політику, належачи до партії гвельфів. У країні панувала віротерпимість. Мирно співіснували араби, нормани, греки, італійці. Сицилійське королівство протягом XII–XIII ст. слугувало пунктом перепочинку для хрестоносців, які прямували у Святу землю.

У період 1194–1268 рр. у королівстві панують німецькі імператори з династії Штауфенів. Держава опиняється на боці гібелінів. За час правління **Фрідріха II** (1198–1250 рр.) було ліквідовано феодальні вольності, жорстоко придушено повстання аристократії, збільшено кількість податків. У 1231 р. введено Сицилійську Конституцію, яка обмежила права феодалів та зменшила їх вплив на державні справи. Було збільшено кількість чиновників, які допомагали монархам у веденні судочинства та в зборі податків. Королівство набуло ознак централізованої держави. Традиційно не маючи впливу в Священній Римській імперії, німецькі імператори перетворили Сицилійське королівство на свою другу батьківщину.

Щоб змістити гібелінів на Півдні Італії, римський папа дарує право на правління французьким аристократам. У 1268 р. в королівстві військовим шляхом утверджуються французькі графи з династії Анжу, які ведуть своє походження від Анни Ярославни, доньки князя Ярослава Мудрого. Нова влада переносить столицю до Неаполя. Держава досягає розквіту за короля Роберта Доброго (1309–1343 рр.). Для активізації торгівлі він залучає до країни купців та банкірів із Флоренції. Способом дипломатії та військової сили у 1317–1325 рр. монарх ненадовго здобуває владу майже над всією Італією. Король Роберт прославився як меценат — він запрошує в країну відомих італійських науковців та

митців (Джотто, Боккаччо, Петрарка та ін.), щедро оплачуючи їхні проекти. Неаполь за його правління перетворюється на «перлину Італійського Півдня».

Протягом XV ст. Сицилійське королівство потерпає від постійних війн, спричинених династичною кризою. Іноземні армії вчиняли жахливі спустошення, а численні податки для продовження війни розорили населення. У боротьбі між Францією та Іспанією остання здобуває перемогу і приєднує Південну Італію до своїх володінь. Сицилійське королівство стає для Іспанії сировинним додатком (постачає зерно), а також місцем для посередницької торгівлі. Колишня велич регіону поступово згасає.

Які чинники заважали Півдню Італії розвиватись у відносному мирі?

3. Міста-республіки Північної Італії. Піднесення Північної Італії обумовлювалося потужним розвитком сухопутної та морської торгівлі. Хоча Мілан і Флоренція не мали виходу до моря, однак завдяки вигідному розташуванню контролювали важливі транзитні шляхи. Мілан збагачувався на торгівлі із сусідніми європейськими країнами, а Флоренція розгорнула посередницьку торгівлю між італійськими містами. Портові міста-республіки, такі як Венеція і Генуя, розвивали флот і заробляли на морських торгових експедиціях. Послугами їхніх флотів користувалися інші міста-республіки та навіть окремі європейські держави. Через брак хороших доріг та розбійницькі напади морська торгівля виявилась більш надійною, швидкою і дозволяла заробляти більше грошей.

І морська, і сухопутна торгівля мали свої ризики. Коли грошей бракувало або крам внаслідок певних обставин втрачався, купці зверталися по позики. Так в Італії розвинулися фінансові установи нового типу: в Мілані з'являються перші ломбарди, а у Флоренції — банки. Вони швидко витіснили лихварів, які давали позики під дуже високі відсотки. Протягом XII–XIII ст. північно-італійські міста стають осередком міжнародної морської торгівлі, ремісничого виробництва та фінансових операцій.

Причини піднесення північно-італійських міст

Поява держав хрестоносців

Політична криза в Німеччині

Рух за самоврядування

Ріст населення в XII–XIII ст.

Четвертий хрестовий похід

Демографічна криза XIV ст.

Обговоріть схему на уроці

Упродовж XI–XIII ст. у містах Північної Італії збільшується прошарок заможних простолюдинів: купців і ремісників. Вони розпочинають боротьбу за власні політичні права, а також за права міст, за незалежність їх від місцевих феодалів. Так зароджується рух за міське самоврядування (комунальний рух). У самоврядному місті є незалежний суд, власна податкова система, виборний уряд, а жителі є вільними людьми. Місто з такою організацією називалося **комуною**. Найсильніші комуни ставали містами-республіками. Органом управління у комуні була сеньйорія. По суті, **сеньйорія** — це уряд із заможних осіб — сеньйорів (7–8% населення), а інші жителі міста — джерело дешевої робочої сили.

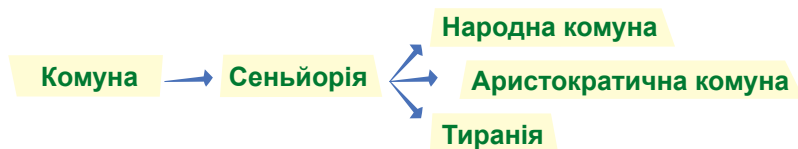

Комуна – місто із власним самоврядуванням та виборними органами влади.

Місто-республіка – місто із комуною, яке здатне контролювати інші, слабші міста.

Італійська тиранія – форма державної влади, встановлена насильницьким способом і заснована на правлінні однієї впливової особи та її оточення, що представлено в органах міського врядування.

Усі північно-італійські міста були комунами. Залежно від обставин, комуни могли набувати аристократичного або народного (демократичного) характеру. Ставалося, що володіння міста-республіки значно розширювались, а конфлікти між простими містянами та багатіями посилювались. Тоді до влади могли прийти **тирани** — представники місцевої заможної родини, які брали під контроль всю повноту влади, натомість гарантували містянам стабільність та спокій.

Герцогство **Мілан** — «ворота» Північної Італії. Воно багатіло на транзитній торгівлі з Центральною та Західною Європою. Місто наприкінці X ст. увійшло до складу Священної Римської імперії, але завдяки комунальному руху XII–XIII ст. стало повністю незалежним. Головними товарами на продаж були сільськогосподарська продукція, мармур, шовк та ліс. У цехах виготовляли ювелірні вироби, найкращі в Європі обладунки, тканини з шерсті та бавовни. Саме в Мілані (найбільшому місті історичного регіону Ломбардії) вперше з'являються ломбарди — фінансові установи, які надають позику під заставу майна.

Титул «герцогства» був суто номінальним. Міланом правила сеньйорія з числа найбагатших аристократів, купців та ремісників. Уряд очолювала аристократична родина, в якій влада передавалась у спадок. Мілан контролював усі довколишні міста, але мав рахуватися з їх незалежним самоврядуванням.

Республіка Флоренція збагатилась на банківській справі та виробництві готового сукна. У середині XIV ст. виробництвом тканин у місті займалось понад 200 цехів, на яких працювало близько 30 тис. осіб. Папи були постійними клієнтами флорентійського банку. Поширення в міжнародній торгівлі золотого флорентійського флорину було беззаперечним підтвердженням фінансової могутності Флоренції.

У XI–XII ст. республіка Флоренція залишалась під прямим контролем Священної Римської імперії. Політична криза в Німеччині сприяла звільненню Флоренції. Із середини XII ст. тут швидко розвивається самоврядування. Верховним органом влади була сеньйорія, яка складалась із представників старших і молодших цехів, а пізніше — з числа флорентійських аристократів. Очолював сеньйорію виборний **«капітан правосуддя»** (гонфалоньєр (від італ. gonfaloniere — «прапорносець»). Він обирався лише на два місяці, але посада дозволяла йому очолювати військо, провадити нові закони, скликати раду. Вимоги до «капітана правосуддя» були численні, тому із часом голову сеньйорії стали обирати серед представників найзаможніших родин Флоренції.

У 1434 р. до влади у Флоренції приходить рід Медічі, який з перервами буде правити містом до XVIII ст. Правління **Козимо Меді-**

Міланський обладунок із колекції замку Курбург. Бл. 1410 р.

Золотий флорин

Такий вигляд мали перші банки

чі (1434–1464 рр.) та його онука **Лоренцо Медічі** (1469–1492 рр.) є прикладом популізму в політиці, коли правитель заграє із простим народом, аби йому сподобатись, і тим самим зберігає свою владу. Користуючись правом введення податків на окрему особу, Козимо і Лоренцо ророзорювали своїх політичних суперників. За рахунок цього правителі не підіймали податки для населення, а іноді навіть знижували їх. Натомість в уряді сиділи лише представники Медичі, покійрно виконуючи будь-які розпорядження зверху. Скарбниця міста стала власним гаманцем родини.

Утім, Лоренцо Медичі вкладав чимало коштів у розвиток культури, науки та мистецтва. Більшість найвидатніших митців Італії кінця XV ст. бодай раз отримали від нього замовлення. Художники Сандро Ботічеллі та Мікеланджело Буонаротті почали свій шлях саме завдяки підтримці Лоренцо. Він також заснував Бібліотеку Медичі та Академію гуманітарних наук. У зовнішній політиці Лоренцо Медичі прославився як майстерний дипломат, який вмів уникати війни.

Республіка Венеція була унікальним явищем для європейського Середньовіччя. Офіційний титул міста-республіки — «Найясніша» — підкреслював її винятковість, а інший титул, «Найспокійніша», нагадував про її здатність уникати війн на власній території. У XI–XIII ст. Венеція підкорялась

*Дж. Вазарі.
Лоренцо Медічі.
1533 р.*

*Я. Понтормо.
Козимо Медічі.
1518 р.*

Цікава цитата

«Усі ці речі [витвори мистецтва] принесли мені найбільше задоволення і втіху, тому що вони не лише для Божої честі, але й для моєї власної пам'яті. Протягом п'ятдесяти років я не робив нічого, окрім як заробляв і витрачав гроші, і врешті стало зрозуміло, що витрачати гроші приносить мені більше задоволення, ніж їх заробляти»

Козимо Медічі, банкір, меценат, очільник Флоренції у XV ст.

- Орієнтуючись на слова цитати, спробуйте дати характеристику її автору.

Цікава цитата

«Громадяни мають ставити спільне благо вище, ніж особисті інтереси».

Лоренцо Медічі, банкір, меценат, очільник Флоренції у XV ст.

- Наскільки точно відображає дана цитата принципи середньовічної італійської комуни? Чи актуальний цей вислів у сучасному світі? Чому?

Візантійській імперії. Первозячи імператорські війська та купців з товарами, республіка отримала право безперешкодно торгувати по всій Візантії. Падіння у 1204 р. Константинополя звільнило Венецію від зобов'язань перед імператором та відкрило їй дорогу до панування над торговими шляхами у Східному Середземномор'ї.

Організація влади у Венеції нагадувала структуру сучасних урядів. На чолі міста-республіки стояв виборний правитель — **дож**, який правив довічно і виступав гарантом єдності суспільства. Дож мав канцелярію, яка готувала закони, контролювала політичні та суспільні процеси. Громадськими справами відала Велика і Мала рада. До Великої ради входили представники найзаможніших родин (купців, моряків, військових), а до Малої ради — делегати від простого народу. Обидві ради мали собі в поміч колегії, які займалися судочинством, дипломатією та правопорядком.

Завдяки контактам із Візантією Венеція заволоділа секретами виготовлення скла та шовку. Процес виробництва венеціанці тримали в суворій таємниці. Розгалужена система дипломатичних посольств у Європі, сильна армія найманців та величезний флот зробили Венецію найпотужнішою республікою. Її статус похитнувся лиш наприкінці XV ст., коли у Середземномор'ї її конкурентом стала могутня Османська імперія.

Венеційський кристалевий келих. Кін. XV ст

Структура уряду Венеції

Дож	Велика і Мала рада	Канцелярія	Колегії
Сучасний аналог: президент	Сучасний аналог: двопалатний парламент	Сучасний аналог: уряд	Сучасний аналог: міністерства

Генуезькі арбалетники

Упродовж XI–XIV ст. єдиною співмірною по силах суперницею Венеції була **Генуя**. Це місто-республіка контролювало торгівлю в Західному Середземномор'ї та на Чорному морі. Формально місто підтримувало Священну Римську імперію, але фактично діяло як незалежна країна. Містом правила Торгова компанія (гільдія найзаможніших купців), очолювана

виборним консулом. Члени Торгової компанії захищали інтереси різних цехів, цим забезпечувався баланс розвитку Генуї. Основу її багатства становили посередницька торгівля, суднобудівна промисловість та банківська справа.

Генуя поширювала свій вплив, засновуючи колонії в найбільш вигідних для торгівлі місцях. Наприклад, у Константинополі генуезці викупили квартал Галата, а в Північному Причорномор'ї засновували міста-фортеці. Проникнення генуезців на східні ринки збуту супроводжувалось активною дипломатією чи військовими вторгненнями.

Наприкінці XIV ст. Генуя переживає глибоку економічну та політичну кризу. Спроба запровадити систему управління за венеційським зразком не була успішною. На початку XV ст. Генуя опиняється в залежності від Франції та Мілану. Її статус великої республіки остаточно занепадає.

Поміркуйте, чому в Північній Італії існували незалежні міста-республіки, в той час як по всій Європі панувала монархія з її прагненнями до централізації?

4. Італійські торговельні міста на українських землях.

У XI–XV ст. Північне Причорномор'я відігравало важливу роль у сполученні торговельних шляхів між Європою та Азією. Внаслідок половецьких набігів та міжусобних війн Київська держава втратила контроль над цим регіоном. Тож до середини XII ст. міжнародну торгівлю тут провадила Візантія, зокрема через кримські прибережні міста.

Вигоди, які приносить Північне Причорномор'я, оцінили Генуя та Венеція. Після захоплення Константинополя в 1204 р. венеціанці беруть чорноморські шляхи повністю під свій контроль.

Генуезькі колонії в Північному Причорномор'ї в XV ст.

Назвіть кримські міста, які належали до Генуезької Кассарії?
З якого міста розпочалось панування генуезців у Криму?

У 1261 р. генуезці домоглися від візантійської династії Палеологів виключних прав на торгівлю в Північному Причорномор'ї. Після цієї події Венецію остаточно витіснили з регіону.

В обмін на регулярну сплату податків Генуя в **1266 р.** отримала від хана Золотої Орди право створити торговельну колонію у Кафі (сучасна Феодосія). Так утворилась **Генуезька Кассарія** — союз генуезьких міст Північного Причорномор'я. До кінця XV ст. генуезці зайняли все узбережжя Криму і навіть вийшли за його межі. Через постійну небезпеку в регіоні генуезькі міста мали потужну фортифікацію, сліди якої вражають і по сьогодні. У місцевих кочівників та руських купців італійці скуповували хутро, мед, віск, зерно, сіль, рибу. Продавали предмети розкоші, олію, вино і сукно. Значне місце займала торгівля невольниками, зокрема слов'янами, яких ординці брали на відкуп у руських князів.

Генуезька фортеця в Каффі. Фото Qurchak

У генуезьких колоніях сповідувався католицизм, але мирно співіснували представники різних релігій та вірувань: вірмени, татари, євреї, греки, русичі. Станом на середину XV ст. розпадається Золота Орда (покровитель генуезців), а під ударами турків остаточно занепадає Візантія. У 1475 р. Османська імперія робить Кримське ханство своїм васалом, а доба Генуезької Кассарії завершується.

Чому Генуезька Кассарія не мала шансів на виживання в умовах буремних змін XV ст.?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Ідеї італійського руху за самоврядування ляжуть в основу загальноєвропейських демократичних цінностей ефективної і заможної спільноти, що дбає про свій край.
2. Безперервні війни за Італію несподівано стануть об'єднуючим фактором для Західної Європи. В ході боротьби за італійські землі європейські монархи змушені будуть покладатись не тільки на військо, а й на майстерну дипломатію. Так на європейському просторі постає система стабільних міжнародних відносин.
3. Завдяки Мілану та Флоренції у світі з'являться банки — фінансові установи, без яких неможливо уявити сучасне життя.
4. Портові міста-республіки Генуя та Венеція за час свого розквіту сформуєть потужний мореплавний досвід, який стане передумовою Великих географічних відкриттів у XV–XVI ст.
5. Наприкінці XV ст. венеційський флот виявиться єдиною силою, яка буде здатна стримати зазіхання турків на контроль над усім Середземним морем.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Військові дії Венеції у 1204 р. залишили Русь-Україну без її православно-го союзника — Візантійської імперії. Допомога Візантії могла би сприяти більш ефективній боротьбі проти монголів.
2. Колонізувавши Північне Причорномор'я, італійці взяли участь в етногенезі кримських татар та населення Півдня України.
3. Активні торговельні відносини між Генуезькою Кассарією та Золотою Ордою, спонукали ординців та їхніх баскаків до посиленого грабунку руських земель.
4. Становлення міста Кафи як центру работоргівлі виявиться важливим чинником у розвитку українського козацтва та відобразиться на долі всіх українських земель XVI–XVII ст.

Дати для запам'ятовування:

754 р. — заснування Папської області.

1130 р. — утворення Сицилійського королівства.

1266 р. — заснування ґенуезької колонії в Криму.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Чому в італійських містах-республіках не сформувалась королівська влада? Які обставини та процеси цьому заважали?
2. Правління родини Медичі у Флоренції заклало позитивний спадок для міста на майбутнє століття чи створило основи для його занепаду? Чому ви так вважаєте? Наведіть підтвердження на користь своєї позиції.

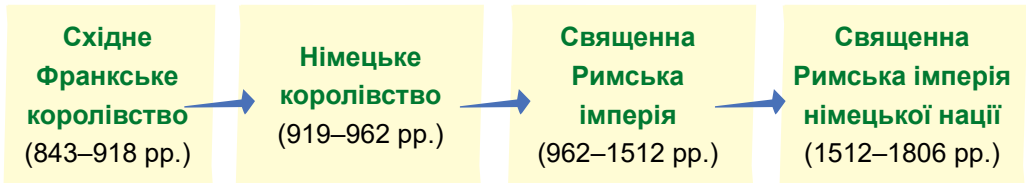
§ 36. СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЄВРОПУ

Пригадайте:

1. Звідки в Центральну Європу переселились угорці? Що їх спонукало до цього?
2. Чому Папська держава прийняла над собою покровительство Священної Римської імперії? Як це відобразилось на подальших відносинах між папами та імператорами?
3. Як проявився німецький вплив у середньовічній Італії?

Етапи німецького державотворення

1. Виникнення Священної Римської імперії. Як вам уже відомо, за умовами Верденської угоди 843 р., зі східних земель Франкської імперії утворилось **Східне Франкське королівство** очолюване Людовіком Німецьким з династії Каролінгів. Ще за життя імператора Карла Великого його східне володіння мало лиху славу бунтівного краю, населеного войовничими германськими племенами. Збереження племінних відносин та примітивна правова система обумовили політичну відсталість новоутвореної країни. Східнофранкський король з його незначним доменом вимушений був спиратися на військову підтримку племінних вождів — п'ятох могутніх герцогів, які, по суті, й розділили між собою владу в державі.

Поштовхом до об'єднання королівства стали зовнішні вороги. Вікінги протягом IX ст. вчиняли грабіжницькі набіги з Балтійського моря. Натомість населення сходу та півдня з кінця IX ст. потерпало від угорців (мадярів), котрі знайшли собі нову батьківщину на Паннонській рівнині (сучасна Угорщина). Свою роль також зіграла династична криза: у 911 р. помер останній представник «східних» Каролінгів. Герцоги були проти, щоб Східне королівство успадкував монарх Західного Франкського королівства.

Гуго Вогель.
Коронація Генріха I
Птаколова. 1899 р.

У **919 р.** німецька знать обирає своїм королем герцога Саксонії, який посів престол

під ім'ям Генріх I Птахолов (919–936 рр.). Від цієї події починається історія нової європейської держави — Німецького королівства. В подальші роки свого правління Генріху I довелося воювати проти частини бунтівних герцогів, які геть не воліли підкорятись будь-якому монарху. Поклавши край внутрішнім чварам, він розпочав зовнішній наступ. Протягом 920–930-х років король розбиває угорські війська, змушує Данію припинити грабіжницькі набіги. За правління Генріха I німецька корона вперше починає зазіхати на чеські землі. Для захисту південних і східних кордонів монарх наказує будувати бурги — військові фортеці, які згодом переростуть у міста.

Син Генріха — **Оттон I** (936–973 рр.) — був змушений, як і батько, воювати проти бунтівних герцогів та їхніх прибічників. Придушивши повстання, Оттон I користується династичною кризою в Серединному Франкському королівстві. Він розпочинає італійські військові походи. Так було започатковано багатовікові претензії німецької корони на Північну Італію.

Нові спустошливі набіги угорців у 950-х роках змусили німецьких феодалів згуртуватися. Маючи достатньо ресурсів, Оттон I створює важку лицарську кінноту. З її допомогою він завдає нищівної поразки уграм **955 р. в битві на річці Лех** у Баварії. Зазнавши катастрофічних втрат, вони назавжди припинили свої напади. Ця важлива перемога сприяла формуванню німецької нації.

Після розгрому угорців король продовжує італійські походи, звернувши увагу на Рим. Цією кампанією Оттон I хотів вирішити три важливі державні проблеми: 1) об'єднати спільною справою бунтівних німецьких феодалів; 2) підпорядкувати своїй владі церкву; 3) збільшити королівські землеволодіння та прибутки для проведення внутрішніх реформ. У 961 р. Оттон I захистив Папську державу від зазіхань її ворожих сусідів та непокірних васалів. Із вдячності Папа Римський Іоанн XII **2 лютого 962 р.** в Соборі Святого Петра в Римі коронував Оттона I як римського імператора. З тих пір німецька королівська та імператорська корони стали неподільними. Так утворилась **Священна Римська імперія**, імператори якої претендували на найвищу владу в християнському світі.

*Перший
німецький
імператор
Оттон I*

Чому Оттон I прагнув імператорської корони?

Священна Римська імперія в XV ст.

Назвіть найближчих сусідів Священної Римської імперії. Знайдіть та покажіть місто, в якому коронувались німецькі імператори. Як змінились кордони Священної Римської імперії впродовж XI–XV ст.? Знайдіть та покажіть на карті міста Рим, Прагу, Відень, Буду, Краків.

2. Вплив імперії на Чехію та Угорщину в X–XIII ст. Німецьке королівство, Чехія та Угорщина мали визначальний вплив на розвиток одна одної. Прибуття угорців у Паннонію у 890-х роках поклало край Великій Моравії — слов'янському союзу на чолі з чехами. Великоморавська держава могла би й вистояти перед угорськими нападами, але на той час вона вже була виснажена тривалою війною зі Східним Франкським королівством.

На уламках племінного союзу, розореного мадярами, виростає окрема держава — **Чеське князівство**. Упродовж IX–XIV ст. країну очолює династія Пржемысловичів. За легендою, засновником династії був простий хлібороб. Ядром формування князівства є місто Прага — осередок міжнародної торгівлі в Центральній Європі. Сюди з'їжджаються купці з Русі-України, мусульманських країн, польських і німецьких земель. На початку X ст. чеські князі підкоряються Генріху I Птахолову, обіцяючи сплачувати йому данину. Маючи достатньо сил, Чеське князівство впродовж 930–940-х років збільшує свої володіння і стає загрожувати Німецькому королівству. У **950 р.** Оттон I здобуває перемогу в боротьбі з чехами і робить Чеське князівство своїм васалом. Ця угода приносить вигоду обом державам у боротьбі проти спільного супротивника.

Етапи чеського державотворення

Велика Моравія

(VIII ст. – 907 р.)

Чеське князівство

(кінець IX ст. – 1085 р.)

Чеське королівство

(1085-1918 рр.)

Об'єднані чесько-німецькі війська здобувають перемогу над переважаючими силами угорців у битві на річці Лех. У віддяку, Оттон I закріплює династичні права на Чехію за князем Болеславом I Пржемысловичем (935–972 рр.). Отримавши свободу дій, князь Болеслав до 970-х років об'єднує під своїм правлінням частину земель колишньої Великоморавської держави. Протягом X ст. Чеське князівство збільшується вчетверо. Його багатства приваблюють німецьких єпископів.

Ще наприкінці IX ст. Чехія прийняла християнство завдяки візан-

Битва на р. Лех, ілюстрація з Майстерліна з Нюрнберзької історії. 1457 р.

*Й. Матгаузер. Коронація
Вратислава II*

тійським місіонерам Кирилу і Мефодію. Для Візантії поширення християнства мало дипломатичну мету, так вона здобувала собі політичних союзників. Для Риму християнізація була важливою з огляду на економічні інтереси: охрещені землі ставали джерелом прибутків для єпископів та Папи Римського. У **973 р.** в Празі було засновано, підпорядковане Риму, єпископство на чолі з німецьким духовництвом. Впускаючи в свою країну німецьке духовництво (як землевласників), чеські князі намагались таким чином зберегти свою незалежність від імператора і водночас вберегти свою країну від нових війн зі Священною Римською імперією. Будучи з X ст. ізольованою новоутвореним Угорським князівством від Візантії, Чехія відтоді втрачає вплив з боку останньої, а отже, і залишки східного християнства. З огляду на активну місіонерську діяльність німецького духовництва, вона поступово стає католицькою державою.

Упродовж першої половини XI ст. німецькі імператори проводили війни проти Чехії, заважаючи її посиленню. У 1041 р. Чеське князівство стає васалом Німеччини та входить у її склад, але Пржемысловичі зберігають широкі права у своїй державі. Чехія втягується у німецьку політику. В **1085 р.** князь Вратислав II отримує королівський титул від імператора Генріха IV за допомогу в боротьбі проти папи римського Григорія VII. Так постає **Чеське королівство**. Протягом XI–XIII ст. чеські війська неодноразово залучались імператорами в походах проти Угорщини та Польщі з метою підкорити ці країни інтересам Німеччини.

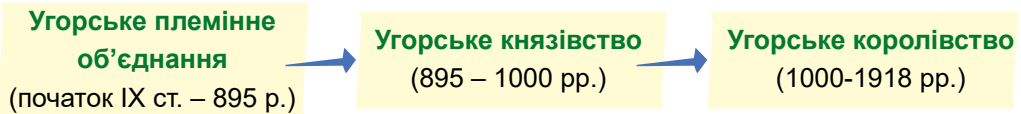

Чому, запрошуючи до себе німецьке духовництво, чеські князі сподівались, що це врятує країну від повної окупації? Наскільки така політика є далекоглядною?

Після важкої поразки в битві на річці Лех, угорці втратили більшість своїх провідних вождів, а також найкращих воїнів. Можливість збирати данину з інших народів також втрачена. Ці обставини змушують угорців перейти до осілого способу життя. Державне життя Угорського князівства починає формуватись довкола вождів з династії Арпадів. Угорський князь Геза Арпад (972–

997 рр.) приймає християнство від німецького місіонера. В християнському дусі він виховує і свого сина Іштвана. У 996 р. Іштван (997–1038 рр.) одружується з німецькою герцогинею Гізеллою, яка приводить в Угорщину численних місіонерів та лицарів. З їх допомогою угорський князь почав насильно хрестити свій народ. Водночас знищуються племінні вожді, які противились хрещенню або не визнавали владу Арпадів.

Етапи угорського державотворення

За стрімке поширення християнства князь Іштван I отримує королівську корону від Папи Римського. Так у **1000 р.** постає **Угорське королівство**. За правління Іштвана відбувається **онічечення** частини угорських феодалів. Поширюється судочинство за німецьким зразком, збільшується кількість німецького духовництва, формується угорська писемність на основі латинської абетки. Завдяки німецькій дружині король Іштван стає родичем для німецьких імператорів, що забезпечує союзні відносини між країнами. Протягом 1-ї половини XI ст. угорська армія неодноразово залучалась до німецьких походів проти Польщі.

Ще одним проявом німецького впливу стало те, що угорські міста впродовж наступних століть розвивались завдяки німецьким поселенцям. Вони швидко зростали та багатіли, маючи статус «вільних королівських міст». Як і в інших королівствах Європи, міста стали опорою угорських королів в їхній боротьбі проти великих землевласників.

Посилення німецького впливу обурює угорських феодалів, які в середині XI ст. приводять до влади залежних від себе королів. У цей період трон займають то проугорські монархи, то пронимецькі. З 2-ої

*Іштван I Святий і Гізелла засновують церкву у Обуді.
Мініатюра. XII ст.*

половини XI ст. і до кінця XIII ст. Угорщина та Священна Римська імперія опиняються у ворожих відносинах. Щоб здобути нових союзників, угорська політика іде на зближення з папами римськими і Київською державою. Король Андраш I (1046–1060 рр.) одружується з Анастасією, донькою Ярослава Мудрого, розраховуючи на підтримку Русі-України. Король Ласло (1077–1095 рр.) підтримує Папу Римського Григорія VII у його боротьбі проти імператора Генріха IV, а також надає військову підтримку бунтівним німецьким герцогам.

Упродовж XI–XIII ст. цілісність Угорщини була формальною. Країну розривала із середини міжусобна боротьба, обумовлена пронимецькими та проугорськими настроями. Криза поглиблювалась свавіллям феодалів, які мали більше землі, коштів та війська, порівняно з королем. Щоб підвищити свій авторитет, угорські королі втягувались у міжнародну політику — у війну з Галицько-Волинською державою, брали участь у хрестових походах. Щоб отримати гроші на свої кампанії, королі псували монету (зменшували кількість золота) та підвищували податки.

Золота Булла. 1222 р.

У **1222 р.** угорська знать збунтувалась і змусила короля Андраша II підписати «**Золоту буллу**». Документ звільняв феодалів та духовництво Угорщини від податків, військової повинності за кордоном, закріплював регіональне судочинство і дозволяв феодалам повставати проти короля, якщо умови булли будуть порушуватись.

Булла – важливий документ виданий монархом, імператором або Папою Римським. Закріплений металевою печаткою.

За таких обставин, Священна Римська імперія могла би скористатись слабкістю Угорщини та поглинути її. Але в цей же період між XI і XIII ст. Німеччина переживає глибоку політичну кризу. Герцоги ведуть міжусобні війни, а посада імператора поступово втрачає авторитет і набуває умовного значення.

Пригадайте, в яких середньовічних європейських державах було видано документи, подібні за змістом до угорської «Золотої булли» 1222 р.?

3. Священна Римська імперія — феодально-теократична держава. Від початку X ст. і до середини XII ст. німецьких правителів обирали на зборах всієї феодальної знаті. Як і інші монархи Європи, німецькі королі передавали свою владу в спадок по чоловічій лінії, формуючи королівські династії. Монарх мав право командувати військом, вести дипломатичні відносини, збирати податки зі своїх земель, звільняти й призначати на свій розсуд урядовців та духовних осіб.

З 962 р. німецькі королі титулюються, як імператори. Імперська корона давала низку переваг: 1) імператор у феодальній ієрархії вище за короля, а отже, він може робити інших монархів своїми васалами; 2) статус «римського імператора» дає формальне право втручатися у справи інших держав та претендувати на владу в усій Європі; 3) імператор має виключне право призначати вищих духовних осіб (єпископів) з числа феодалів; 4) імператор дає згоду на підтвердження кандидатури Папи Римського.

Посада німецького імператора мала **феодально-теократичний** характер. Тобто імператор не лише світський володар, а й єдиний в Європі виборець вищого духівництва, в тому числі понтифіка.

Щоб підтвердити імперські привілеї новообраний німецький монарх мав прибути на коронацію до Рима й отримати імператорську корону від самого папи. З одного боку це поставило імператорів у залежність від понтифіків, з іншого — імператорські привілеї, підштовхували німецьких монархів приділяти більше уваги зовнішнім справам, аніж внутрішнім. Вони втручалися у справи Польщі, Угорщини, Чехії, італійських міст, Папської держави, Сицилійського королівства. Це розпорошувало державні ресурси, а без належної стабільності всередині Німеччини вплив імператора ставав хитким, і він дедалі менше міг впливати на Рим військовим шляхом.

Понтифік **Григорій VII** (1073–1085 рр.) почав рух за незалежність римських пап від імператора,

*Ходіння Генріха IV в Каноссу після відлучення його від Церкви Григорієм VII у 1077 р.
Картина К. Емануеля*

зокрема у питанні призначення єпископів (**боротьба за інвеституру**). Ця боротьба тривала майже 50 років. **Генріх IV** (1056–1106 рр.) був відлучений папою від Церкви, а його васали отримали право зректись сюзерена. Це підірвало статус **імператора**. Боротьба проти пап призвела до ослаблення імперії. Кількість напівнезалежних землеволодінь в Німеччині значно зросла, тому що під час боротьби імператори стали роздавати землі своїм прихильникам. Так утвердилась німецька політична роздробленість, яка триватиме до XIX ст.

Вибори колегією з семи курфюрстів графа Генріха VII німецьким королем. 1308 р.

Із середини XII ст. право обирати імператора зосередилось в руках **курфюрстів** — колегії із семи князів, найбільших землевласників у Німеччині. На початку XIV ст. Священна Римська імперія вже роздроблена на сотні напівнезалежних спадкових землеволодінь, в яких діяли свої закони, податки та ходила в обігу своя монета. Імператор **Карл IV Люксембург** (1347–1378 рр.) зрозумів, що управляти імперією вже неможливо, тому вирішив закріпити існуюче становище. **«Золотою буллою» 1356 р.** було визнано повну самостійність курфюрстів у межах їхніх володінь, також дозволено міжусобні війни та закріплено усі попередні регіональні права. Після цього Карл IV повністю зосередився на правлінні у своєму родовому володінні — Чехії.

Цікава цитата

«Я шанував справедливість і ненавидів беззаконня: і через це, тепер помираю у вигнанні».

Папа Римський Григорій VII

- З якими подіями в німецькій історії пов'язаний автор цитати? Як результат цих подій вплинув на подальше становище Священної Римської імперії? Наскільки щирим є Григорій VII у своєму вислові? Дослідіть це питання, щоб надати чітку відповідь.

Станово-представницьким органом в Німеччині виступав **рейхстаг**, до якого входили усі стани окрім лицарів та селян. Але оскільки влада імператора була формальною, статут рейхстагу не був чітко прописаний, не існувало порядку, коли і де він має скликатись. Регіональне самоврядування призвело до того, що у XV ст. державне життя Німеччини являло собою суцільний хаос. Точилась постійна боротьба між князями та вільними містами, і в цих умовах утверджується право сильного. «Авіньйонський полон пап» закінчив традицію коронування німецьких королів в Римі. Статус імператора стає суто номінальним.

Наприкінці XV ст. імператорами дедалі частіше обирають представників із династії Габсбургів. Ці правителі абсолютно безсилі в своїй країні. Свій вплив вони розвивають завдяки шлюбній дипломатії. Через це Габсбурги стануть найвпливовішою династією Європи на цілих три століття.

Чому Священна Римська імперія вважається феодально-теократичною державою?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Привілеї та політичні амбіції Священної Римської імперії ляжуть в основу «пангерманізму» — ідеї про виключне право німецької нації на панування в Європі. Ця ідея стане сприятливим ґрунтом для багатьох військових конфліктів упродовж XVI–XX ст.
2. З появою Угорського королівства у Центральної та Західної Європи з'явиться надійний щит, який буде стримувати турецьку загрозу впродовж XV–XVI ст.
3. Проникнення німецьких єпископів, а за ними й німецьких феодалів та купців на землі Чехії закладе основи чесько-німецького конфлікту, який проявить себе у вигляді Гуситських війн (1419–1434 рр.)

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Боротьба між проугорськими та пронімецькими силами в Угорщині XI ст. посприяла шлюбному союзу між Угорщиною і Руською державою.
2. Політична роздробленість Угорщини підштовхувала угорських королів шукати вигоди за кордоном. Так, у XIII ст. угорці підключилися у боротьбу Данила Романовича із іншими Рюриковичами та галицькими боярами за галицько-волинський престол.
3. Політична криза в Німеччині та закріплення її роздробленості дозволили Польському королівству сконцентрувати сили на боротьбі за землі Русі-України, яка ослабла після монгольської навали.

Дати для запам'ятовування:

843 р. — утворення Східного Франкського королівства.

955 р. — розгром Оттоном I угрів у битві на р. Лех.

962 р. — коронація Оттона I. Створення Священної Римської імперії.

1000 р. — коронація Іштвана I. Створення Угорського королівства.

1222 р. — «Золота булла» угорського короля Андраша I.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Чому саме німці стали виразними носіями ідеї відновлення Римської імперії в середні віки? Які процеси ще з доби Античності заклали початок укоріненню цих ідей?
2. Дослідіть перелік умов «Золотої булли» 1356 р. Визначте її позитивні та негативні наслідки для німецького суспільства.
3. Чи справедливим є твердження, що середньовічна Німеччина «вихувала» сусідні слов'янські держави? Доведіть або спростуйте цю тезу.

§ 37. ЧЕСЬКЕ ТА УГОРСЬКЕ КОРОЛІВСТВО У XIV–XV СТ.

Пригадайте:

1. Від якої держави залежали Чехія та Угорщина в перші століття свого існування?
2. На управлінні якою країною сконцентрувався імператор Карл IV Люксембург? Чому він прийняв таке рішення?
3. Наведіть приклади онімечення в Угорщині XI–XIII ст.?

1. Політичне та економічне становище Чехії у XIV ст. На початку XIV ст. в Чехії відбулась династична криза: у 1310 р. згаєє рід Пржемысловичів. На запрошення чеських феодалів, новим монархом стає **Іоанн Люксембурзький** (1310–1346 рр.), син німецького імператора Генріха VII. Король Іоанн більше піклувався про ратну славу, аніж про державні справи. Більшість правління він перебував за кордоном. Активно брав участь у Столітній війні на боці французів, а чеську скарбницю використовував як власний гаманець для ведення непотрібних для Чехії військових кампаній. За правління короля Іоанна в Чехії посилилась корупція, свавілля великих феодалів та імператорських намісників.

Ситуація поліпшилася із приходом до влади його сина — **Карла IV Люксембурга** (1346–1378 рр.), який, окрім чеської корони, мав ще й титул імператора Священної Римської імперії. Не маючи змоги реалізувати свої державницькі таланти в Німеччині, Карл IV повністю сконцентрувався на своєму родовому володінні — Чехії. За його правління чеська економіка та промисловість пережили надзвичайний розквіт.

Підвищивши видобуток срібла в копальнях, король розпочав чеканку срібного празького гроша. Монета мала високу якість і здобула міжнародне визнання серед купців з усієї Європи. Це мало колосальний вплив на розвиток чеської торгівлі.

Карл IV сприяв розвитку чеських промислів, ремісництва, виноробства та ярмаркової торгівлі. Турбувався про безпечність та зручність торгових шляхів. Приділяв увагу культурі та

*Карл IV
Люксембург.
Фрагмент
картини*

Празький гріш

Чехія. Гуситські війни

Знайдіть на карті місце страти Яна Гуса. Коли це сталося і яке значення відіграла ця подія?

В які сусідні до Чехії країни гусити здійснювали свої походи?

З яких сусідніх до Чехії держав відбувались Хрестові походи проти гуситів?

Цікава цитата

«Коли чехи вийшли на шлях боротьби з німецьким засиллям у своїй державі, вони бажали спиратися на Польщу, як свою політичну базу. І поляки вельми тому симпатизували, шануючи високий рівень культури, філософії, мови та технічних досягнень чехів. Ба більше, Польща так само опиралась поширенню німецького впливу. Але симпатії відступили, коли чеський (гуситський) рух почав боротися ще й з Папою Римським та католицькою Церквою. Аж надто тісні економічні інтереси мала Польща з Римом, зокрема у своїй політиці просування на Схід»..

Михайло Грушевський, український історик XIX-XX ст.

- На яких спільних інтересах Чехії та Польщі наголошує автор цитати? Чому однак союз гуситів та поляків не відбувся? Поміркуйте, які «східні інтереси» Польського королівства мають на увазі?

освіті. Він заснував Празький університет (в 1346 р.) — перший університет у Центрально-Східній Європі. Більшість архітектурних окрас сучасної Праги, такі як Карлів міст, Собор святого Віта, Празький град — заслуги Карла IV.

Було суттєво розширено володіння чеської корони (переважно за рахунок західних та південних земель Польського королівства). Король також придбав для Чехії низку володінь у Німеччині — в Саксонії, Баварії та Тюрингії.

У всіх своїх економічних та політичних перетвореннях Карл IV спирався на німецьких переселенців, німецьке духовництво та лицарство. Це відтіснило чехів від державотворення, позбавило прав, зробило їх пасивними спостерігачами у власній країні. Обурення німецькому засиллю поступово зростало.

Наприкінці XIV ст. німецьке духовництво, міщанство та феодали відчували себе в Чехії настільки впевнено, що навіть стали опиратися внутрішнім реформам нового короля — **Вацлава IV** (1378–1419 рр.). Саме тому монарх став на підтримку чеського проповідника Яна Гуса, який критикував свавілля німецьких можновладців та всіх, хто зловживав своєю посадою заради збагачення. Королівська підтримка зміцнила позиції Яна Гуса в чеському суспільстві, але водночас заклала основу для великого конфлікту.

Які обставини посприяли стрімкому розвитку Чехії та до чого це призвело?

2. Ян Гус. Гуситські війни та їх наслідки. Християнський проповідник та професор Празького університету **Ян Гус** (1371–1415 рр.) мав велику повагу серед різних соціальних верств Праги. Звертаючись до людей народною мовою, він часто говорив про нагальні життєві проблеми. Перш за все Ян Гус піддав критиці різницю прийняття таїнства евхаристії для духовництва і мирян, що існувала у Католицькій церкві. Священники причащалися хлібом і вином («плоттю» і «кров'ю» Христа), а прості парафіяни — лише хлібом. Він доводив, що спочатку всі християни причащалися однаково.

По-друге, Ян Гус вважав неправильним, що богослужіння в церквах проводять не чеською

Ян Гус (портрет невідомого художника XVI ст.)

Ян Жижка

мовою, а незрозумілою простим людям латиною. По-третє, він засуджував католицьке духовництво за симонію (продаж церковних посад).

Така позиція призвела до зіткнення Яна Гуса із вищим духовництвом. Спочатку його відлучили від Церкви. Згодом, у 1414 р. викликали на церковний собор у місті Констанц (Німеччина). Імператор Священної Римської імперії **Сигізмунд I** (1410–1437 рр.) запевнив Яна Гуса, що йому нічого не загрожує і забезпечив його охоронною грамотою. Але це виявилось обманом. У Констанці професора, звинувативши

в ересі, спалили на вогнищі.

Страта Яна Гуса спричинила хвилю заворушень в Чехії. Кожен стан суспільства мав свою причину піднятися на боротьбу, але всіх чехів об'єднувала єдина мета — домогтись реформування Церкви та позбутися німецького засилля. Ця боротьба отримала назву **гуситський рух**, а самі його учасники стали називатися гуситами.

Приводом до військових дій стало **Празьке повстання в липні 1419 р.** Члени міської ради Праги були вбиті радикально налаштованими гуситами, які прийшли звільнити своїх ув'язнених то-

варишів. Так розпочались **гуситські війни (1419–1434 рр.)** — національно-релігійний конфлікт між чехами та німецькими феодалами.

У тому ж 1419 р. чеський король Вацлав IV помирає від серцевого нападу. Гусити, швидко захопивши країну, позбавили його брата — імператора Сигізмунда I прав на чеський престол. Від 1419 р. і до 1436 р. у Чехії не було монарха, а управляли нею спеціально створені тимчасові ради (**сейми**), до яких входили представники усіх станів.

Виставлення гуситами возів

Гусити — послідовники вчення Яна Гуса, учасники руху за реформу Католицької церкви та покращення життя чеського населення.

Гуситські війни — національно-визвольний та релігійний рух в Чехії у першій половині XV ст.

Гусити створили потужне військо на чолі з досвідченими воєначальниками, зокрема такими відомими постатями, як Ян Жижка, Прокіп Великий та Ян Чапек. Гуситський рух мав ознаки міжнародного конфлікту. Гуситів підтримали литовські та українські князі з роду **Острозьких** — прямих нащадків династії Рюриковичів. Сторону німецьких феодалів підтримували Священна Римська імперія, Тевтонський орден, Угорське королівство та польські удільні князі.

Німецькі війська спирались на велику кількість важкої кінноти. Натомість армія гуситів трималась на сильній піхоті озброєній рушницями, легкими гарматами та бойовими ціпами, котрими можна було вибивати вершників із сідла. Використавши англійський досвід у Столітній війні, гусити виробили нову тактику: перед битвою вони виставляли колом бойові вози та сковували їх ланцюгами і в такій фортеці відбивали стрімкі кінні атаки.

За гуситського панування в Чехії було конфісковано німецькі церковні та феодальні володіння, скасовано десятину, реформовано церковні обряди. Оскільки в русі брали участь всі — від заможних до найбідніших, — то уже в перші роки війни стався розкол. Гусити поділялись на поміркованих (**чашників**) та радикальних (**таборитів**). Багато чашників мали старі економічні зв'язки із німецькими феодалами і Католицькою Церквою. Натомість таборити були переважно прості люди, які хотіли позбавитись фінансових труднощів та заснувати нове суспільство, базоване на своєму баченні справедливості.

Вимоги чашників	Вимоги таборитів
1) скасування влади духівництва над світськими володіннями;	1) скасування податків і поборів з чеського населення;
2) причастя мирян хлібом і вином;	2) передача майна багатіїв до державної скарбниці;
3) скасування продажів церковних посад;	3) спрощення богослужінь — будь-хто може займатись проповідями;
4) ведення богослужінь чеською мовою;	4) скасування культу святих та поклоніння святим мощам;
<i>Хто підтримував:</i> великі землевласники, заможні міщани, дворяни, університетські освітяни.	<i>Хто підтримував:</i> селяни, міська біднота, ремісники, нижче духівництво, дрібні феодала.

За 25 років війни Священна Римська імперія та її союзники п'ять разів збиралися в хрестові походи проти гуситів і постійно зазнавали нищівних поразок. Вагому роль у перемогах гуситів відіграла підтримка литовсько-українських військ. Проте безперервні військові дії виснажували Чехію зсередини. Чашники вирішили піти на примирення з німецькою стороною в обмін на виконання своїх вимог. У битві біля **Ліпан 1434 р.** об'єднані німецько-чеські війська розгромили армію таборитів. Через два роки імператор Сигізмунд I став королем Чехії. Фактично, вимоги чашників не були виконані, але гуситський рух став попередником до майбутньої боротьби за оновлення Католицької Церкви (Реформації), яка на початку XVI ст. сколихне майже всю Європу.

На вашу думку, які зовнішньополітичні дії мали здійснити гусити, щоб перемогти супротивників? Чи вистачило б Чехії на це сил?

3. Політичне та економічне становище Угорщини у XIV ст.

Як і Чехія, Угорщина на початку XIV ст. переживає династичну кризу — занепадає рід Арпадів. У ході міжнародної боротьби за угорський престол, перемогу здобуває **Анжуйська династія** — гілка французьких королів Капетингів, яка по жіночій лінії веде свій рід від Анни Ярославни, доньки київського князя Ярослава Мудрого. **Карл I Роберт** (1310–1342 рр.) — перший з династії Анжу на угорському троні, успішно поборов свавілля великих землевласників (**магнатів**), які протягом тривалого часу жили в Угорщині за своїми порядками, не визнаючи влади монарха. Завдяки золотим копальням, монарх здійснив важливі економічні реформи в країні.

Магнати — впливові великі землевласники у королівствах Угорщини, Польщі та Великому князівстві Литовському.

У зовнішній політиці успіхом Карла I стало підписання в 1335 р. Вишеградського військово-торговельного альянсу із Чехією та Польщею. Це була свого роду оборона від німецького наступу. Альянс також заклав тісні економічні зв'язки між королівствами на майбутні століття.

За часів Карлового сина Лайоша I Великого (1342–1382 рр.) Угорщина витрачає більше сил на зовнішню політику. Королю вдалося підкорити частину Болгарії, Сербії та Боснії. Італійські походи в середині XIV ст. збагатили угорців новими знаннями про

*Територія Угорщини за короля Карла I Роберта.
Темним кольором позначено домен монарха*

Зверніть увагу на розмір домену угорських королів у співвідношенні до розмірів держави. Про ще це говорить? Назвіть сусідів Угорського королівства.

культуру і науку. За Лайоша I в Угорщині відкриваються перші постійні навчальні заклади — школи та академія.

Велика епідемія чуми 1347–1353 рр. здебільшого обійшла Угорщину, оскільки вона була слабо заселена, не мала портів, а міста були розвинені слабо. Це дозволило Лайошу продовжити військові кампанії, зокрема відбити у венеціанців їхні володіння на Балканському півострові. У внутрішній політиці король спирався на дрібних феодалів, а також селян, яким замість панщини встановив невеликий податок. З **1370 р.** і до смерті, Лайош залишався ще й королем Польщі, а його донька — польська королева **Ядвіга** посприяла унії Польщі та Великого князівства Литовського.

З 1380-х і до середини XV ст. Угорщина знову поринає у занепад через династичну кризу. В цей період нею правлять іноземці, зокрема німецькі монархи. Натомість угорські магнати наново

здобувають привілеї та вольності, повертаючи країну в стан політичної роздробленості. Наприкінці XIV ст. угорські землі вперше відчували на собі загрозу турецьких нападів.

Яку внутрішню проблему в Угорщині так і не було подолано впродовж XIV ст.?

4. Спроби централізації Угорщини. Османська загроза.

Упродовж 1-ої половини XV ст. південь Угорщини майже щорічно потерпав від турків. **Турки** — мусульманський народ кочівників, які осіли на землях колишньої Візантії, а з XIV ст. розпочали свій наступ на Європу. Турецький народ очолювали султани з династії Османів, тому вся їх велика багатонаціональна держава йменувалася **Османською імперією**.

У 1453 р. турки захоплюють Константинополь і перетворюють його на свою столицю — Стамбул. Візантія припиняє існування. Тепер султана Мехмеда II і його 200-тисячну армію ніщо не стримує від походу на захід. Турки утверджуються в Албанії, Боснії, Болгарії, Македонії та Сербії. Ситуація була катастрофічною, але в один момент її рятує угорський магнат Янош Гуньяді, який був регентом у часи династичної кризи. В 1456 р. він вибиває турків із Сербії, зупинивши їхнє просування, але в тому ж році помирає.

Натхненні подвигами **Яноша Гуньяді**, угорські феодалі садять на престол його сина — **Матяша I Корвіна** (1458–1490 рр.). За його довгого правління Угорщина досягає останнього піднесення. Як і батько, король Матяш I спирається на дрібних феодалів, які представляють більшість в угорському парламенті та демонструють бажання до єдності країни. Таким чином, магнати були витіснені з державної політики.

Матяш I скасовує податкові зобов'язання дрібних феодалів перед магнатами. Створює королівський суд для захисту простолюдинів від свавілля землевласників. Розвиває видобуток у країні корисних копалин (солі, золота, срібла), чим збагачує скарбницю. Також монарх вводить посади збирачів податків на користь

*Матяш I Корвін.
Прижиттєвий
портрет XV ст.*

Регент – особа, яка виконує функції тимчасового правителя в королівстві.

корони. На зібрані кошти він створює регулярне військо — «**Чорну армію**». Вона складалася з піхоти, кінноти та артилерії. Кожен четвертий солдат був озброєний рушницею. Усі отримували платню за службу. Військо поділялось на польове для участі в битвах і оборонне — для прикордонної служби.

Жодне із тодішніх європейських королівств не мало настільки потужної та професійної армії. Вона допомогла королю заволодіти частиною Австрії та Чехії, звільнити від турків Боснію та частину Сербії. Впродовж 1470–80-х рр. турки зазнали низки поразок у безуспішних нападах на Угорщину. Матяш I перестає скликати парламент, усі стани в країні підкоряються його волі. Проте після смерті короля його здобутки буде втрачено, а на початку XVI ст. Угорщину захоплять турки.

Лицар Чорної армії. Мініатюра

Які проблеми постали перед угорськими правителями XV ст.? Наскільки ефективно вони їх вирішували?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Вчення Яна Гуса та гуситський рух закладуть ідейні основи Реформації — загальноєвропейського руху за реформування Церкви. Вже у 1-ій чверті XVI ст. цей рух охопить Німеччину, Швейцарію, Францію, Швецію, Данію, Фландрію та Англію. Мрії гуситів про церкву нового зразка стануть реальністю.
2. Стрімкий розвиток Чехії, який буде закладено імператором Карлом IV, врешті зробить цю державу найпрогресивнішою у Центральній Європі. З XV ст. Чехія стане серцем Німецької імперії, а чеська промисловість та ресурси стануть фундаментом для постання німецького імперіалізму на наступні століття.
3. Піднесення Угорщини у 2-ій половині XV ст. відтермінує на 70–80 років прорив османів у Європу. Це дозволить європейським королівствам виграти час, аби зміцнити та набратись достатньо сил для того, щоб боронити європейську християнську цивілізацію від експансії ісламського світу.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Військова тактика гуситів буде запозичена русько-литовськими військами, а від них згодом перейде до нового соціального стану — козаків. Зокрема, рухомий козацький табір із возів стане запорукою багатьох козацьких перемог у XVI–XVII ст.

2. Виснажений невдалими війнами у Боснії та Сербії, угорський король Карл I Роберт змушений буде відмовитись у 1340 р. від претензій на галицько-волинські землі та поступитись ними на користь Польщі.
3. Ядвіґа, донька угорського короля Лайоша I, посяде трон Польщі. В чоловіки вона отримає Великого князя Литовського Яґайла, який володітиме більшістю українських земель. Внаслідок цього, українські терени згодом потраплять під сильний економічний та релігійний вплив Польського королівства.

Дати для запам'ятовування:

1346–1378 рр. — правління у Чехії Карла IV Люксембурга.

1419–1434 рр. — гуситські війни.

1434 р. — битва біля Ліпан. Поразка таборитів і завершення гуситських війн.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Дослідіть біографію Яна Жижки – видатного чеського воєначальника часів гуситських війн. Які надбання у військовій тактиці привніс Ян Жижка? Чому з 1424 року його солдати прозвали себе «сирітками»? Як це характеризує роль Жижки у гуситському русі?
2. Як характеризує короля Матяша Корвіна закарпатська народна творчість? Чи відповідає такий образ справжньому Матяшу Корвіну відомому вам з історії? Наведіть приклад закарпатської казки чи легенди в якій фігурує цей монарх?

§ 38. ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВСТВО В СЕРЕДНІ ВІКИ

Пригадайте і поміркуйте:

1. Що таке політична роздробленість? Які її ознаки?
2. Що таке централізована монархія? Які її ознаки?
3. Як склалися відносини між Польщею і Тевтонським орденом?
4. Які обставини можуть сприяти скорішому об'єднанню держави?

1. Утворення Польського королівства. Процес становлення середньовічної Польщі має багато спільних рис із Руссю-Україною. Водночас, подібно до Чехії та Угорщини, Польща в перші століття свого існування потрапила під сильний німецький вплив, що обумовило її подальшу долю.

Свій історичний шлях західнослов'янська держава Польща починає від союзу слов'янських племен, які розселилися у VIII ст. вздовж басейну річки Вісли: На чолі цього союзу стояло плем'я полян, від яких походить і назва народу — поляки. Їх держава називалась **Польське князівство**, а першою столицею було місто **Гнезно**, що дослівно означає «гніздо». Із Гнезно почався шлях до утворення Польської держави та об'єднання тутешніх слов'янських племен. За легендою, полянський вождь Лех збудував Гнезно біля могутнього дуба, на якому гніздилися орли. З тих пір й до сьогодні білий орел залишається державним символом Польщі.

Першим польським князем був **Мешко I** (960–992 рр.) із династії **Прястів**. За його правління Польське князівство суттєво збільшилось за рахунок приєднання сусідніх слов'янських племен. Князь Мешко I уклав династичну унію із Чехією (залежною від Німеччини), тому в

Полянський князь Лех. Ілюстрація до легенди про заснування Гнезно

Герб Польщі

Згідно з письмовими джерелами, існувало два відгалуження племені полян. Східні поляни — засновники Києва та Русі-України. Західні поляни — заснували **Гнезно** та Польське князівство.

*Болеслав I
Хоробрий.
Художник
М. Бачіареллі.
1771 р.*

966 р. він вимушений прийняти християнство від німецьких єпископів.

Син Мешка I **Болеслав I Хоробрий** (992–1025 рр.) об'єднав під своїм правлінням усі польські племінні союзи. Також він мав претензії на Чехію, що спричинило польсько-німецький конфлікт. Щоб вийти з-під німецького впливу він створив незалежне архієпископство у Гнезно. У **1025 р.** Болеслав I коронується як перший король Польщі.

У XI ст. позиції християнства у Польщі були слабкі, а підкорені силою племена не бажали коритися наступним королям. У 1034 р. в країні спалахує потужне язичницьке повстання. Чехія, Священна Римська імперія та Русь-Україна скористалися слабкістю Польщі та відібрали у неї більшість земель, а столиця Гнезно була розграбована. В обмін на подальшу політичну та військову підтримку ослаблена Польща стає васалом Німеччини і втрачає королівський статус, але впродовж наступних століть не полишатиме

спроб вирватись з-під німецького верховенства. Новою столицею з 1038 р. стає місто **Краків**, натомість Гнезно залишається релігійним серцем країни. Така розстановка згодом врятує Польщу в найскрутніші часи.

Упродовж XII–XIII ст. Польща поринає в період політичної роздробленості. Поштовхом до неї стало рішення князя **Болеслава III Кривоуста** (1102–1138 рр.): він, як і Ярослав Мудрий свого часу, розділив власні володіння порівну між численними синами. Польща починає існувати як низка розрізнених князівств, а Краків стає предметом домагань із боку польських князів. Тим часом Гнезно не матиме політичного значення, але як історичний та християнський центр Польщі, буде постійним нагадуванням про спільні польські цінності. Ця обставина, із часом, допоможе польським землям об'єднатися. До порівняння Київ XII–XIII ст. через свій універсальний статус не зміг відновити єдність Русі коли зазнав руйнувань у 1169-му та 1240-му роках.

Доба політичної роздробленості сприяла колонізації польських земель німцями. Вони заселялись у містах та селах, приносячи із собою «німецьке право». В обмін на сплату податків, польські кня-

зі надавали своїм містам самоврядування (магдебурзьке право), що пришвидшило розвиток торгівлі та ремесел. З XIII ст. з'являються перші ремісничі цехи. Потребуючи більше грошей для ведення війн, князі запрошують до міст євреїв, які надавали позики під відсотки. На запрошення північних польських князів прибуває Тевтонський орден, який мав захищати їх від набігів балтійських племен. Але згодом орден обертає свою зброю і проти поляків, ослаблених міжусобними війнами.

У своїй владі польські князі спиралися на служиву знать (**шляхту**) та вільні селянські общини, що сплачували фіксований податок. На відміну від більшості європейських королівств Церква у Польщі не зазнавала великих утисків із боку світських правителів. Польське духовництво мало низку привілеїв та володіло значними маєтками. В умовах політичної роздробленості польські шляхтичі набули неабиякого рівня волелюбності, адже щоб зберегти своє військо, князі йшли лицарям на поступки та закріплювали їхні привілеї. Так сформувались основи майбутньої *шляхетської демократії*.

*Польська шляхта XIII–XIV ст.
Сучасна ілюстрація*

Шляхта — польські лицарі-феодалі (дрібні та середні землевласники), які за несення військової служби отримували земельний наділ або платню.

Край добі роздробленості поклав князь **Владислав Локетек** (1306–1333 рр.). Володіючи низкою польських князівств та маючи в союзниках угорську армію, він придушив пронимецькі та прочеські настрої серед польських міст. У **1320 р.** Папа Римський дарував Владиславу корону. Так було відновлено Польське королівство.

Які риси з життя Руської держави простежуються в історії становлення Польщі?

2. Централізація Польщі. Польсько-литовська унія. Син Владислава — король **Казимир III Великий** (1333–1370 рр.) продовжив політику батька з об'єднання країни. На основі німецького права було укладено єдиний збір законів, який діяв по всій Польщі в обхід місцевим князівським судам. Всю Польщу переділено на

*Казимир III
Великий.
Художник
Я. Матейко*

окремі адміністративно-територіальні одиниці (воєводства і каштелянства), на чолі яких стояли вірні королю управителі. Вдалося запровадити в обіг монету — краківський гріш, яка сприяла поживленню торгівлі та допомогла відновити економічні зв'язки столиці з іншими регіонами держави. У військовій реформі монарх приділяв увагу розвитку польської кінноти, щоб протиставити її німецьким лицарям.

У своїй владі Казимир III намагався спиратися на міста, вважаючи їхнє процвітання основою держави. Він сприяв німецькій колонізації: було засновано понад сто нових міст і кожному надано магдебурзьке право на самоврядування. У XIV ст. Польщу заповнили купці, банкіри та

ремісники з різних куточків Європи.

Завдяки підтримці селян Казимир III запам'ятався в історії під прізвиськом «король холопів». Селянським общинам було відновлено право самоврядування, зменшено податки, віддано спустошені війною землі. Також було закріплено порядок переходу селян від землевласника.

У 1364 р. у Кракові збудували перший вищий навчальний заклад Польщі — Ягеллонський університет. У більшості міст та фортець замінили дерев'яні стіни на кам'яні. Нові кам'яні замки були зведені в Галичині та частині Волині, які з **1349 р.** перейшли до складу Польського королівства. Оволодівши Галицькими землями, Казимир III взяв на себе титул «Короля Русі».

Цікава цитата

«Не раз, король Казимир проходив пішки вулицями міст, цікавився міськими справами. Іноді, ставалось, розмовляв із селянами. Він підтримував людей в їх праці, сприяв вирішенню суперечок. Імовірно, його прізвисько «селянський король» мало більш іронічний характер, аніж похвальний».

Юліан Немцевич, польський поет, історик XVIII-XIX ст.

- Назвіть вже відомих вам європейських монархів, які так само як і Казимир III підтримували простолюддя? Чому прогресивні королі дбали про добробут своїх простих підданих? В чому проявлялась «королівська турбота»? Які вигоди це приносило державі?

У Казимира III не було прямих нащадків, тому разом з ним династія П'ястів згасла. За попередніми домовленостями, спадкоємцем польського трону став угорський король **Лайош I Великий** (1370–1382 рр.). Із нащадків Лайош I мав тільки доньок, тому хотів закріпити одну з них на польському престолі після себе. Польська шляхта скористалася випадком і висунула вимоги. В **1374 р.** Лайош I звільнив шляхту від податків, від повинностей на будівництво, а державні посади закріпив виключно за поляками. Наприкінці XIV ст. деякі шляхтичі так розбагатіли, що стали магнатами — великими впливовими землевласниками.

На які верстви суспільства спирався Казимир III, намагаючись провести централізацію в Польському королівстві?

Після смерті короля Лайоша I польська шляхта в 1383 р. проголошує королевою його 12-річну доньку **Ядвігу**, заручену з австрійським герцогом Вільгельмом. Імовірність появи короля-німця на польському троні непокоїла знать, яка воліла вивести Польщу з-під німецького впливу. Спираючись на польські міста з пронимецькими настроями, новий монарх зміг би остаточно централізувати Польщу та ліквідувати привілеї та вольності шляхти. В умовах, коли сусідні Угорщина та Чехія в цей час також мали німецьких монархів, для волелюбної польської шляхти прихід герцога Вільгельма став би катастрофою. Ба більше, на півночі Польщі нависав загрозою потужний Тевтонський орден.

*Ядвіга і Ягайло.
Пам'ятник в
Кракові*

Користуючись нагодою, шляхта і магнати пропонують польський престол литовському князю **Ягайлу** — правнуку короля Русі Данила Галицького. Країна Ягайла потерпала від міжусобної війни, а також війни з Московським князівством і Тевтонським орденом. Розраховуючи на допомогу польських військ, Ягайло погоджується. У **1385 р.** в замку Крево, між поляками і литовцями було укладено угоду — **Кревську унію**, згідно з якою Ягайло зобов'язався прийняти католицьку віру, охрестити все литовське населення, приєднати до Польщі усі підвладні йому литовські та руські землі. В 1386 р. Ягайло охрестився під ім'ям Владислав, одружився з королевою Ядвігою та став правити як польський король, заснувавши династію **Ягеллонів**.

Польща і Литва в середні віки

Назвіть столиці Польського королівства, Великого князівства Литовського і Тевтонського ордену.

Знайдіть на карті місто, в якому підписувалась Кревська унія. Яким було значення цієї угоди?

Знайдіть на карті місце Грюнвальдської битви. Яку роль вона відіграла для подальшої долі Польщі, Литви і Тевтонського ордену?

Кревська унія 1385 р.

Загальні причини	Інтереси Польщі	Інтереси Великого князівства Литовського
1) Формування німецької загрози довкола Польщі	1) Приєднати до себе литовські та руські землі	1) Уникнути московського впливу
2) Формування московської загрози довкола Великого князівства Литовського	2) Уникнути німецького впливу	2) Здолати в союзі з поляками Тевтонський орден
3) Назрівання династичної кризи в Польщі та Великому князівстві Литовському	3) Поширити владу Католицької Церкви	3) Зупинити міжусобні війни в країні

Укладення Кревської унії мало ряд вагомих **наслідків**. **По-перше**, вона стала першим кроком до об'єднання литовських, польських та українських земель у єдину державу, яка утвориться у XVI ст. **По-друге**, союз врятував Польщу і Велике князівство Литовське від зазіхань країн-сусідів. **По-третє**, угода заклала основи нерівноправ'я між католиками та православними, адже перші отримали більше привілеїв. **По-четверте**, Кревська унія спричинила великий бунт литовської знаті проти Ягайла, що змусило князя більше спиратися на українські знатні роди, які допомогли йому цей бунт придушити.

Окремим важливим наслідком Кревської унії стало те, що військові сили Литви та Польщі об'єдналися проти свого головного ворога — Тевтонського ордену, який був розгромлений в **Грюнвальдській битві 1410 р.** польсько-литовсько-українськими силами. Перемога над Орденом відкрила доступ до прибуткової балтійської торгівлі, а також дозволила Польщі та Великому князівству Литовському зосередитись на внутрішніх державотворчих процесах.

*Галицькі хоругви в Грюнвальдській битві 15 липня 1410 р.
Художник А. Орльонов*

У чому полягали мета та наслідки Кревської унії? Як цей союз відобразився на українських землях?

3. Особливості литовського правління на польському троні. Важливі зміни у життя Польщі та литовсько-українських земель приніс син Ягайла король **Казимир IV Ягеллончик** (1440–1492 рр.). Він одночасно мав корони Польщі, Литви та Русі.

У боротьбі проти свавілля магнатів, король заручився підтримкою середньої та дрібної шляхти, яка складала ядро його війська. В **1454 р.** Казимир IV видав **статут** за яким розширив привілеї шляхти та узаконив самоуправління шляхетських земель. В кожному воєводстві створювались сеймики (малі парламенти), які вирішували питання податків, військової служби, майнових прав та ін. Так було закріплено шляхетську демократію.

У 1466 р. король остаточно підкорив Тевтонський орден. Польща отримала прямий вихід до багатих портових міст Балтійського моря. Це дозволяло доставляти велику кількість зерна на західні ринки. Вихід Польщі до узбережжя Балтики збігся у часі із початком високого попиту на продовольство у країнах Європи. Як наслідок, відбувається закріпачення селянства. До кінця XV ст. запроваджено закони, які забороняли селянам залишати свої місця проживання. Підпорядковані землевласнику, селяни наближаються до статусу рабів.

У 1468 р. Казимир IV видав закони, в яких зрівняв у правах католицьку (польсько-литовську) та православну (українську) шляхту. Також було прискорено оформлення шляхетського статусу. Як наслідок, до кінця XV ст. у Великому князівстві Литовському виокремлюється великий прошарок українських землевласників шляхетного походження. Ці шляхтичі стануть опорою в захисті південних кордонів від нападів Московії та Кримського ханства. Чимало українських шляхтичів доєднуються до формування *козацтва*.

Упродовж свого правління Казимир IV домігся поставити свого сина Владислава королем Чехії та Угорщини, за сином Олександром закріпив Литовський і Руський престол, а сину Яну передав у спадок польський трон. Таким чином, литовська династія Ягеллонів зробила Польщу ваговою фігурою на міжнародній арені та найвпливовішою державою Центрально-Східної Європи у наступному XVI ст.

*Казимир IV
Ягеллончик.
Портрет невідомого художника
XVII ст.*

Як результат Грюнвальдської битви та остаточне підкорення Тевтонського ордену відобразились на долі народів Східної Європи?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. На майбутні віки Польща стане надійною опорою Католицької Церкви в Європі. Сильні позиції польського духовництва та політичні амбіції польської шляхти сприятимуть поширенню католицького християнства на литовських та західноукраїнських землях.
2. Завдяки розвитку Польщі вдалося зупинити «німецький наступ» на Схід, а потужності Тевтонського ордену знищено.
3. Кревська унія 1385 р. започаткувала процес злиття польських, литовських та українських земель в єдину потужну державу Річ Посполиту, яка постане в XVI ст. та відіграє вирішальну роль у подальшій долі всієї Європи.
4. Піднесення Польщі за династії Ягеллонів збалансує європейську політику, в якій до XIV ст. упевнено домінувала Німеччина.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Заволодавши Галицькими землями в 1349 р., Польське королівство поширить на західноукраїнські міста магдебурзьке право (самоврядування), що сприятиме подальшому розвитку українських міст, але водночас залишить глибокий німецький та польський культурний слід.
2. Кревська унія започаткує поступовий перехід підвладних Литві руських земель до Польщі, яка діятиме більш рішуче в господарському освоєнні цих земель та в поширенні впливу католицької церкви.
3. Наприкінці XV ст. починається поступове проникнення польських шляхтичів на руські землі. В наступні століття це призведе до низки великих конфліктів між руською (українською) та польською шляхтою.
4. Вихід Польщі до морської торгівлі через балтійські порти сприятиме поширенню на українських землях фільварків — багатогалузевих господарств, на яких працюють селяни. Це врешті призведе до закріпачення українського селянства.
5. Завдяки об'єднанню польських та литовсько-руських сил процес просування Московського князівства в західному напрямку буде зупинено до XVII ст.
6. У віддачу за придушення бунтів литовських феодалів (після Кревської унії) Ягайло посилює низку знатних українських родин, зокрема Острозьких та Вишневецьких. Острозькі своєю благочинною діяльністю збережуть традиції української культури, віри та мови. Натомість Вишневецькі посприяють розвитку козацтва.

Дати для запам'ятовування:

- 1025 р.** — коронація першого польського короля Болеслава I.
- 1349 р.** — входження Галичини і Волині до складу Польського королівства
- 1364 р.** — заснування Ягеллонського університету.
- 1385 р.** — укладено Кревську унію.
- 1410 р.** — Грюнвальдська битва.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

Дослідіть біографію польської королеви Ядвіги. Якими людськими якостями володіла ця жінка? Висловіть думку: чи можна назвати її особисте життя «щасливим»? Обґрунтуйте свою позицію. Про що свідчить канонізація Ядвіги до лику святих?

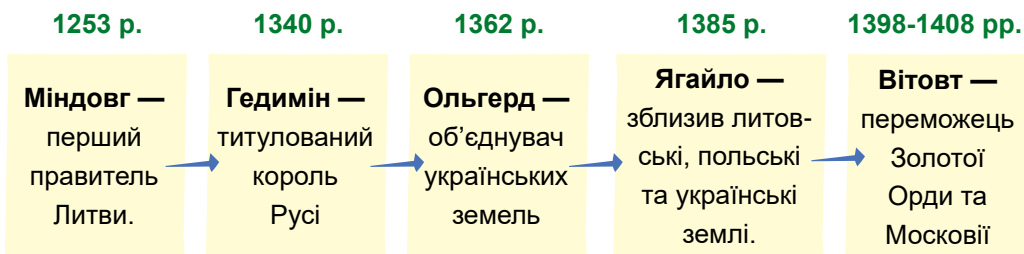
§ 39. ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ В СЕРЕДНІ ВІКИ

Пригадайте:

1. Коли і де з'явився Тевтонський орден? Яка була його головна мета?
2. У складі якої держави перебували литовські племена впродовж XI–XIII ст.?
3. Як Кревська унія 1385 р. вплинула на Велике князівство Литовське?

Ключові події литовської історії та її впливи на Україну

1. Умови формування литовської державності.

Перша писемна згадка про Литву сягає 1009 року. Однак тутешні природні умови гальмували процес державотворення. Під Литвою в XI ст. розумілась територія від південного узбережжя Балтійського моря до сучасних білоруських земель. Це був край дрімучих лісів та непрохідних боліт, з холодним, частіше вогким кліматом. Такі умови не сприяли жвавій торгівлі, активному сільському господарству чи містобудуванню. Литовські язичницькі племена були розрізнені між собою та жили общинно-племінним устроєм.

Формуванню самостійної литовської державності також заважало піднесення Русі-України, яка з 1040 р. підкорила балтійські племена і змусила їх платити данину. Водночас литовці з цього часу переймають руське (староукраїнське) письмо та мову, на їхні землі поширюються закони «Руської правди», деякі литовські вожді приймають православне християнство.

Сучасний вид на Лабанорську пущу – залишок давнього середньовічного лісу Литви

Великий князь Міндовг. Уявний портрет XIX ст.

Коли з 1130-х років в Русі-Україні розгортається велика міжусобна війна, литовці виходять з-під залежності. На початку XIII ст. на території Литви утворюється кілька десятків самостійних князівств, деякі з них, мали союзні відносини з Галицько-Волинською державою та залучали її військові сили в своїх міжусобних конфліктах.

Упродовж 1-ої полов. XIII ст. головним суперником литовців стають Орден мечоносців та Тевтонський орден. В умовах спротиву німецьким хрестоносцям литовський князь **Міндовг** (1236–1263 рр.) у 1240-х рр. об'єднує під собою литовські племена. З цього часу починається історія державності Литви. Її офіційна назва — **Велике князівство Литовське**.

Щоб вберегти молоду державу від натисків Тевтонського ордену, Міндовг в **1251 р.** приймає католицьке християнство. За це у **1253 р.** він отримує корону від Папи Римського Інокентія IV і офіційно стає королем Литви. Проте більшість литовців ще понад століття лишатимуться язичниками.

Вторгнення монголів у Східну Європу не зачепило литовців. Слабо розвинені шляхи та лісиста місцина стали перепорою кінноті агресора. Натомість ослаблення Русі-України після 1240 р. подарувало литовцям можливість територіальних розширень. Упродовж 1250-х рр. Міндовг намагається розширити свої південні кордони за рахунок руських удільних князівств, але йому про-

В якій частині сучасної Литви зародилась литовська державність?

Володіння Міндовга у 1240-х роках на тлі кордонів сучасної Литви

*Великий князь
Гедимін. Уявний
портрет XVIII ст.*

тистоїть **король Русі Данило Романович**, який волів зберегти Русь-Україну під своїм правлінням. Конфлікт закінчився в 1255 р. мирною угодою та династичною унією: Шварно, син короля Данила, одружується з донькою Міндовга. До **1269** р. Велике князівство Литовське залишається під владою Королівства Руського.

На початку XIV ст. династія Романовичів, правителів Королівства Руського, поступово згасає, і це дарує литовцям новий шанс. За правління **Гедиміна** (1316–1341 рр.), засновника династії **Гедиміновичів**, Велике кня-

зівство Литовське переживає потужний політичний та економічний стрибок. За 25 років правління Гедиміна територія держави збільшується майже втричі: за рахунок удільних князівств Русі (Турово-Пінського та Полоцького князівств) і територій Королівства Руського (Волині). З **1340** р. усі великі литовські князі додають собі титул **королів Русі**, демонструючи своє право наступництва на українських землях.

Територіальні надбання литовців на українських теренах були здобуті переважно не силою, а домовленостями та династичними союзами. Саме від часів Гедиміна литовська завойовницька політика стала працювати за принципом: *«Ми старого не рушимо і нового не вводимо»*. Таке гасло подобалось удільним князям, які не хотіли втрачати владу, але при цьому бажали захисту від ворогів, тому добровільно йшли під литовське покровительство.

У **1317** р. за Гедиміна з'являється окрема **Литовсько-Руська православна митрополія**. Литовські князі впродовж XIV ст. використовували її у боротьбі проти Москви за контроль над єпископствами Русі-України.

Також Гедимін опікувався внутрішнім розвитком Литви. В **1323** р. він засновує місто **Вільно (Вільнюс)** і робить

*Вежа Гедиміна у Вільнюсі.
Сучасний панорамний вигляд*

його столицею країни. Завдяки вигідному положенню місто швидко розвивається та багатіє. Для поживлення торгівлі та містобудування Гедимін активно запрошує німецьких поселенців і купців.

Для захисту від тевтонців князь укладає у 1325 р. оборонну спілку із Польським королівством. Вона виявилася настільки ефективною, що за часів Гедиміна жодна виправа Тевтонського ордену проти литовців не була успішна.

У релігійній сфері Гедимін вимушений балансувати між литовськими язичниками та слов'янськими православними християнами. Він бажає охрестити всю Литву на католицизм, вважаючи це запорукою безпеки та зміцнення торговельних зв'язків із Європою. Але через опір язичницької знаті він так і не наважується на цей крок.

*Замок Тракай (Трокі).
Приклад архітектурного
стилю «цегляна готика»,
поширеного у Північній Європі*

Які обставини в світовій історії XIII–XIV ст. сприяли піднесенню Великого князівства Литовського?

2. Велике князівство Литовське за правління Ольгерда.

Новий етап територіальних надбань розпочинається за часів великого князя **Ольгерда** (1345–1377 рр.), який сконцентрувався на зовнішній політиці. Він прославився як вмілий дипломат та військовий діяч. Уклавши тимчасове перемир'я із Тевтонським орденом, великий князь провадить розширення Литви в південному та східному напрямках, об'єднуючи під собою землі Русі-України.

Користуючись міжусобними війнами у Золотій Орді, Ольгерд здійснив військову експедицію на південь. Упродовж 1355–1356 рр. він звільняє від ординців Чернігово-Сіверське князівство. Влітку **1362 р.** русько-литовські війська розгромили ординців у **битві на Синіх Водах**, що нині біля села Торговиця на Кіровоградщині. Ця перемога заклала початок звільненню Русі-України від монгольського панування, яке

*Великий князь
Ольгерд. Уявний
портрет XVI ст.*

Битва на Синіх водах 1362 р.

утвердилось ще з 1240 року. Ольгерд здобув Київщину, Переяславщину, Сіверщину та Поділля — величезні території, які дорівнювали розмірам його власної держави. На звільнених землях було створено удільні князівства, очолювані представниками династії Гедиміновичів.

Розширення меж Великого князівства Литовського призвело до його зіткнення із Московією. Смоленське і Тверське князівства не хотіли потрапити під жорсткий московський вплив, тому зверталися по допомогу до Ольгерда. Литовсько-московська війна 1368–1372 рр. ненадовго закріпила литовський контроль над прикордонними Смоленським та Тверським князівствами. Але в наступне десятиліття Московія за підтримки Золотої Орди знову почне просуватися в західному напрямку, загрожуючи литовським землям.

Мудрий політик Ольгерд розумів, що Московія поширює свій вплив не лише військовим шляхом, але і через релігію. Тому він у **1375 р.** домігся у Константинопольського патріарха відновлення православної **Київської митрополії**, яка стала релігійним центром Великого князівства Литовського.

Станом на кінець правління Ольгерда, литовська держава стала однією з найбільших в Європі. Однак цілісність країни була хитка. Вожен Гедимінович, який сидів у своєму князівстві, правив на власний розсуд. Відсутність міцних економічних та релігійних зв'язків, велика кількість претендентів на престол, лояльне став-

лення до місцевих руських князів — все це робило владу литовців на захоплених землях умовною.

З якими викликами зіткнувся великий князь Ольгерд у час свого правління?

3. Велике князівство Литовське за Ягайла та Вітовта.

Численні Ольгердові сини стали причиною розбрату в державі. За заповітом, Ольгерд передавав литовські та білоруські володіння **Ягайлу** (1377–1386 рр.) — старшому сину від другої дружини. Також Ягайло отримував титул великого князя. Рішення не влаштувало молодших Ольгердових синів, а також обурило його синів від першої дружини, яких він саджав на престолі Полоцького, Подільського, Волинського і Чернігівського князівств.

Посівши трон, Ягайло хотів завершити справу батька щодо знищення московської загрози. Він домовився із Золотою Ордою про спільний наступ на Московію, яка в 1380 р. перестала платити ординцям данину. Щоб убезпечити під час походу свої володіння від тевтонців, він уклав із ними договір, в якому не заперечував щодо зазіхань хрестоносців на землі свого дядька **Кейстута** (1381–1382 рр.).

Дізнавшись про зраду, Кейстут в 1381 р. захопив Вільнюс та скинув Ягайла з престолу. Кейстут мав на те свої причини, адже за життя великого князя Ольгерда, він був фактичним співправителем Литви і ревно захищав її західні та північні кордони. Наступного року Ягайло повернувся в країну з тевтонським військом та відновив свою владу, ув'язнивши Кейстута та його сина Вітовта. Велике князівство Литовське опинилося розколотим на прихильників Ягайла та прибічників Кейстута і Вітовта. Почалась жорстока міжусобна боротьба.

Слабкістю Литви скористалася Московія. В 1384 р. московити запропонували Великому князівству

*Вітовт,
Великий князь
Литовський,
Руський і
Жемайтський*

*Кейстут і Вітовт у полоні
Ягайла. Худ. В. Герсон. 1873 р.*

Литовському договір — прийняти православне християнство та визнати над собою зверхність Московського князівства. Тим часом Вітовт утік із в'язниці та повернувся в Литву з тевтонською армією.

Невідомо, чи пережила б Литва таку кризу, якби не випадок з **Кревською унією 1385 р.** Військово-політичний союз між Польським королівством та Великим князівством Литовським приніс

Збільшення території Литви впродовж XIV ст.

Назвіть українські історико-географічні регіони, за рахунок яких збільшилось Велике князівство Литовське впродовж XIV ст.
 Знайдіть на карті місце битви на Синіх Водах. Яким було значення цієї битви?

Цікава цитата

«Литовська мова не подібна до жодної іншої європейської. Збереження литовської мови – явище дивовижне. Вона залишалася місцевою селянською говіркою протягом довгих сторіч існування Великого князівства Литовського, і впродовж середніх віків її не використовували як мову високої культури або діловодства. Навіть «Литовські статuti» (звід законів) писалися руською мовою, а пізніше – польською».

Норман Дейвіс, британський історик ХХ-ХХІ ст.

- Чому риси традиційної, народної культури завжди найкраще і найповніше зберігаються саме на селі, а не у місті? Про що говорить факт записування середньовічних литовських законів руською та польською мовами?

вигоди обом державам. Польща отримала на майбутнє доступ до ресурсу русько-литовських земель. Цей ресурс знадобиться їй для власного посилення, щоб протистояти наступу Тевтонського ордену та Священної Римської імперії. Натомість в Литві формується політичний баланс. Ненависний литовській еліті Ягайло покидає країну і посідає престол у Польщі. Його довіреною особою у Великому князівстві Литовському стає Вітовт.

За умовами угоди **1392 р.** між Ягайлом і Вітовтом, останній стає фактичним правителем литовських та руських земель. Це був компроміс заради збереження миру. В 1401 р. угода була доповнена тим, що після смерті Вітовта, його землі все ж перейдуть до складу Польщі.

Утвердившись на троні, Вітовт (1392–1430 рр.) провадить централізацію влади та продовжує розширення кордонів до Чорного моря. Він активно розвиває міста, поширюючи на них магдебурзьке право. Створює литовську срібну монету для поліпшення торгівлі. У своїй владі спирається на дрібних та середніх землевласників, яким доручає державні посади. Удільні князівства було переділено на провінції, на чолі яких великий князь саджав своїх намісників. У діловодстві та судочинстві утверджується руська (староукраїнська) мова. Розвиваються традиції літописання.

Із допомогою Київської митрополії Вітовт усуває в державі промосковськи налаштованих єпископів. За правління Вітовта бунтівні литовські князі та знать втрачають владу в своїх землях, що спонукає їх переїжджати до Москви. Загалом більшість свого правління

Сепаратизм — прагнення окремої державної території до незалежності чи приєднання до іншої країни.

Вітовт присвятив витісненню промосковських настроїв із руських та литовських земель, адже ці настрої сприяли *сепаратизму* та ослабленню центральної влади.

Іншим напрямком політики Вітовта було протистояння із Золотою Ордою, яка наприкінці XIV ст. потерпала від міжусобиць. Упродовж 1390-х рр. ординці зазнали низки поразок від литовсько-руських військ. У **1398 р.** Велике князівство Литовське сягає Чорного моря, об'єднавши під собою більшість українських земель. На звільнених територіях зводяться фортеці для захисту від нових кочівницьких набігів.

З 1401 до 1408 р. Вітовт завдав Московії численних поразок, взяв під контроль прикордонні удільні князівства та закріпив вигідний для себе східний кордон. За таких умов великий князь зміг врешті сконцентрувати всі сили проти Тевтонського ордену. Об'єднані військові загони поляків, литовців та руських князів завдали тевтонцям нищівної поразки в **Грюнвальдській битві 1410 р.** Як наслідок, Велике князівство Литовське здобуло вихід до Балтики і стало найбільшою європейською державою у XV ст. з беззаперечним впливом у Східній Європі.

Наприкінці правління Вітовт хотів отримати корону від Папи Римського, щоб закріпити свої політичні досягнення. Королівський статус Литви убезпечив би її від злиття з Польщею та закріпив би за нею руські князівства, на які зазіхала Москва. На вересень 1430 р. була призначена коронація, але напередодні, корону викрали, а сам Вітовт через місяць помер.

Які здобутки Вітовта роблять його гідним прізвиська «Великий»?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Становлення Великого князівства Литовського стало проявом політичної самореалізації балтійських народів, які до XIII ст. мали невеликі перспективи на державотворення.
2. Хрещення та коронація Міндовга в 1253 р. стали вагомим кроками до входження балтійських народів до європейської цивілізації.
3. Розширення Великого князівства Литовського у XIV ст. прискорило розпад Золотої Орди і суттєво стримало розповсюдження московського впливу в Східній Європі.
4. Лише разом із сильною Литвою, Польща могла подолати Тевтонський орден.

ден — прояв могутнього німецького наступу на Схід.

- Хрещення всієї Литви по умовах Кревської унії ознаменувало кінець доби язичництва в Європі та стало завершальним етапом у формуванні середньовічної європейської цивілізації.
- Велике князівство Литовське було унікальним явищем для середньовічної Європи. Довгий час в ньому співіснувало язичництво, католицизм і православ'я. Водночас русько-візантійська культура органічно поєднувалась із західноєвропейськими традиціями.

Вплив описуваних подій на історію України:

- Піднесення Великого князівства Литовського сприяло звільненню українських земель від ординського панування, сповненого обтяжливих податків та грабіжницьких нападів.
- Підпорядкування українських земель Литві позитивно вплинуло на відновлення міського життя та сільського господарства, які сильно постраждали від монгольського нашествия.
- Спільні русько-литовські дії на століття зупинили просування московського впливу на українських землях та в Східній Європі загалом.
- Під литовським пануванням українське суспільство зберігає свою самобутність, оскільки мова і закони Русі-України залишаються без змін.
- За правління великого князя Вітовта, деякі його рішення узаконили нерівноправні відносини між українськими православними та литовськими католицькими землевласниками. У наступному XVI ст. це призведе до суспільної кризи. А в середині XVII ст. станеться велика війна, в ході якої відродиться самостійна українська держава.

Дати для запам'ятовування:

- 1316–1341 рр.** — правління **Гедиміна**.
1362 р. — битва на Синіх Водах.
1375 р. — відновлення православної Київської митрополії.
1385 р. — Кревська унія.
1410 р. — Грюнвальдська битва.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

Чому Велике князівство Литовське довгий час вагалося між католицьким християнством та православ'ям? Які риси середньовічної Литви свідчать, що вона належить до світу європейської цивілізації?

§ 40. УДІЛЬНІ КНЯЗІВСТВА РУСІ-УКРАЇНИ

Пригадайте:

1. Що таке політична роздробленість? Які країни Європи пережили її в Середні віки?
2. Що таке «Заповіт Ярослава» і «Тріумвірат Ярославичів»? Як ці явища пов'язані з політичною роздробленістю Русі-України?
3. Які зовнішні фактори XII–XIII ст. впливали на політичне дроблення Русі-України?

1. Передумови і причини політичного дроблення Русі-України. Політична роздробленість Русі-України охоплює період із **кінця XI — до середини XIII ст.** За цей період сформувалось таке явище як **удільне князівство** — територія, закріплена за князем як власне спадкове володіння. На **Любецькому з'їзді князів 1097 р.** поділ держави на уділи був остаточно узаконений.

У XII ст. на території Русі-України виокремилась низка самостійних князівств: Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицьке, Волинське, Ростово-Суздальське, Смоленське, Тмутороканське, Полоцьке, Туровське, Тверське, Муромо-Рязанське, Новгородське та ін. На початку XIII ст. їхня кількість сягнула 50, а в XIV ст. — близько 250.

*Князівська міжусобиця.
Мініатюра з
Радзивілівського літопису*

Період політичної роздробленості є цілком закономірним процесом у розвитку держави. Його пережили майже всі середньовічні європейські країни, про які ви вже багато дізналися. Русь-Україна також мала пройти цей етап і подолати його.

Політична роздробленість Русі-України супроводжувалася князівськими міжусобними війнами, зокрема боротьбою за Київ, який був центром політичного, культурного та економічного життя. В ході міжусобиці, кордони удільних князівств залишалися майже непорушні, за винятком випадків, коли уділ переходив від одного князя до іншого. Усі князі походили з однієї династії — Рюриковичів, які впродовж боротьби розкололися на кілька ворогуючих родів. Головними суперниками були **Мономаховичі** та **Ольговичі**.

Передумови і причини політичного дроблення Русі-України були **внутрішньополітичні, економічні та міжнародні**.

Назвіть князівства, які повністю або частково існували на території нинішньої України.

Яке з князівств Русі-України було найбільшим? Яке найменшим? Назвіть князівства, які утворилися на території Залісся?

Русь-Україна XI–XII ст. Удільні князівства

Внутрішньополітичні складові:

- 1) Заповіт Ярослава Мудрого 1054 р. визначав порядок спадкоємства київського престолу від старшого брата до молодших братів, а потім, від старших синів старших братів до молод-

ших синів. Такий порядок спадкування називається **сеньйорат**. У королівствах Західної Європи переважно діяв *майорат* — передача влади лише від батька до старшого сина. Сеньйорат — хоч і справедлива, але дуже заплутана система спадкування, за якої будь-хто із династії Рюриковичів мав претензії на князювання. Це одразу спричинило низку конфліктів, які з часом лише поглиблювалися.

- 2) Система сеньйорату швидко породила **князів-ізгоїв** — вихідців із князівських родин, які так і не дочекалися свого часу на князювання або були позбавлені спадку старшими родичами. Зародилась ворожнеча між родинами Рюриковичів. У 1078 р. формується гілка **Ольговичів** на чолі із князем **Олегом Святославичем**, сином великого князя Святослава. Князь Олег, не отримавши батьківського спадку на Чернігів, об'єднав довкола себе князів-ізгоїв та за допомогою половецьких орд розпочав велику міжусобну війну.
- 3) Любецький з'їзд князів **1097 р.**, проведений **Володимиром Мономахом** (князем Переяславським, а згодом і Київським), мав на меті припинити міжусобиці, тому спільним рішенням було затверджено право кожного князя передавати в спадок свої володіння власним дітям, а не старшим родичам. **Це узаконило існування вже наявних удільних князівств та закріпило політичну роздробленість Русі-України.** Але водночас це спричинило нову хвилю конфліктів, в ході яких деякі князі намагались відібрати володіння одне в одного.
- 4) За умов князівських міжусобиць посилюється **боярство** — соціальний стан аналогічний графам і баронам середньовічної Європи. Бояри були воєначальниками і отримували землю за службу в князівській дружині. Вони могли отримувати наділи одночасно від кількох князів. Боярський стан не був замкнений. До нього могли потрапити усі впливові й заможні вільні люди. Потребуючи війська, удільні князі продавали части-

Пам'ятник князям-учасникам Любецького з'їзду 1097 р. Місто Любеч. Чернігівська область. Скульптор Г. Єршов

ну земель або надавали її своїм прихильникам. Так деякі бояри ставали впливовішими за окремих князів.

- 5) Усі князі походили з одного роду — **Рюриковичів**, тому були приблизно **рівні одне одному**. Як наслідок в Русі-Україні не сформувалось поняття «божественної обраності» і недоторканості правителя. Будь-хто з його родичів міг кинути йому виклик.
- 6) **Грабіжницький похід на Київ** владимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського в **1169 р.** став серйозним ударом для політичного, релігійного та культурного статусу Києва як центру Руської держави. Боголюбський жадав знищити Київ як суперника, аби посилити роль свого Володимиро-Суздальського князівства.
- 7) В Русі-Україні **не було законів про міське самоврядування**, тому великий київський князь не мав способів, як стимулювати швидкий розвиток міст і спиратися на них у боротьбі проти бунтарів.

Взяття в полон Агнешки — дружини великого київського князя Мстислава Ізяславича у 1169 р. під час нападу Андрія Боголюбського. Мініатюра з Радзівіллівського літопису

Економічні складові:

- 1) На початку XII ст. Русь-Україна була **велетенською державою** з площею майже 800 тис. км². Проте в країні не було розгалуженого апарату влади, розвиненої мережі доріг, швидких засобів зв'язку. В керуванні віддаленими регіонами великі князі покладалися на удільних намісників (зокрема родичів), які або не могли впоратися з усіма повноваженнями, або прагнули більше самостійності.
- 2) У **багатонаціональній Русі-Україні**, окрім слов'ян, які становили більшість населення, проживало понад два десятки інших племен балтського, угро-фінського, тюркського

Срібник тмутороканського князя Мстислава. XI ст.

походження. Всі вони перебували на різних етапах суспільного розвитку, мали свою культуру, мову і далеко не завжди долучались до державотворчих процесів, а іноді навіть опиралися ним.

- 3) **Прибуття половців** у Північне Причорномор'я сповільнило розвиток південно-руських міст. Їх напади впродовж XII ст. **перерізали доступ до торговельних шляхів** у напрямку Чорного та Каспійського морів.
- 4) Деякі удільні князівства почали **карбувати власну монету**, що погіршувало якість та цінність грошей у державі, ускладнювало товарообіг.

Міжнародні складові:

- 1) Хрестові походи XI–XIII ст. відкрили європейським народам **альтернативні шляхи торгівлі** з Візантією та країнами Близького Сходу. Це зменшило товарообіг по шляху «із варяг у греки» завдяки якому розвивалася Русь-Україна. Торговельні зв'язки між князівствами почали слабшати.
- 2) Внаслідок Четвертого хрестового походу 1204 р. було знищено цілісність Візантії, а її столицю — Константинополь пограбовано. Русь-Україна втратила найважливішого політичного і торговельного партнера. **Київ опинився осторонь великих торгових шляхів**. З появою нових центрів торгівлі та нових торгових шляхів, удільні князівства стали тяжіти до інших напрямків. Північно-східні князівства тяжіли до балтійського регіону (Тевтонського ордену та Литви), західні князівства прагнули контактів із Польщею, Чехією та Угорщиною.
- 3) Монгольська навала на Русь-Україну 1238–1241 рр. знищила шанси на централізацію держави. Сплюндрований Київ остаточно втратив роль об'єднуючого фактора для руських земель. Удільні князівства, які більш-менш вціліли, виходять на самостійний політичний шлях. Так виокремлюються два нових державних осередки: **східний** (Володимиро-Суздальщина та Москва) і **західний** (Галицько-Волинська держава).

По шкалі від 1 до 10 оцініть рівень складності умов, у яких розвивалась Русь-Україна? На вашу думку, який чинник найбільше сприяв дробленню Русі-України на уділи? Обґрунтуйте думку.

Цікава цитата

«Проблема полягала в тому, що великокнязівський титул, самовільно привласнений Андрієм Боголюбським, викликав на Русі критичне ставлення. Те звання, було нерозривно пов'язане з Києвом. Без Києва, Андрія великим князем ніхто не визнавав і формально, він залишався одним з удільних князів».

Михайло Брайчевський, український історик ХХ-ХХІ ст.

- Про які наслідки спустошення Києва Боголюбським наголошує автор цитати? Чому Київ мав традиційно найвищий статус серед руських князівств?

2. Київське князівство. Київське князівство було серцем Русі-України. До ХІІ ст. на його теренах існувало 79 великих міст (*градів*), а головне місто — Київ, налічувало понад 50 тис. жителів. Через територію Київського князівства протікала низка річок, які сполучали його з іншими князівствами Русі-України. Київ стояв на перетині міжнародних торгових шляхів: двох сухопутних та одного водного.

Сухопутний «Залозний» шлях поєднував руські землі з країнами Азії та Близького Сходу. «Соляний» шлях, також сухопутний, забезпечував всю Русь-Україну кримською сіллю — дуже цінним на той час товаром. «Грецький» водний шлях (він же *«шлях із варяг у греки»*) сполучав Київ із балтійськими та скандинавськими народами, а також дозволяв торгувати з Візантією. Окрім цього, Київ мав тісні торговельні зв'язки із середньовічними Прагою та Краковом, які отримали потужний поштовх до розвитку завдяки торгівлі з Київським князівством.

Київське князівство розташовувалося здебільшого на правому березі Дніпра і лише частково на лівому березі. Південні околиці Київського князівства оточували потужні оборонні лінії — **«Змієві вали»** (мережа фортець земляних валів). Ці споруди стримували напади кочівників, які відбувались упродовж всієї історії Русі-України.

Забудова середньовічного Києва (ХІ-ХІІІ ст.) Сучасна модель-реконструкція

Протягом 1132–1205 рр. тривав період активної боротьби князівських родів за київський престол. Основними суперниками були Мономаховичі та Ольговичі. Обидві гілки брали собі в союзники племена торків, половців, чорних клобуків, залучали до своїх чвар армії правителів Польщі, Угорщини, Литви.

Фрагмент оборонної лінії «Змієві вали». Реконструкція

За період з 1146 по 1246 рр. Києвом правило 24 князі, які 47 разів приходили до влади, а їхній середній термін перебування на троні становив півтора роки. Ці дані є свідченням тривалої та жорстокої боротьби за верховну владу. В Києві жив митрополит (глава руської церкви), були розташовані головні храми та монастирі, тут проходили важливі торговельні шляхи. Тому князь, який володів Києвом, міг претендувати на верховну владу серед інших Рюриковичів та володів беззаперечним економічним і культурним впливом.

У **1169 р.** та **1203 р.** Київ зазнав спустошливих нападів із боку владимиро-суздальських та смоленських князів. З метою ліквідувати статус Києва як культурно-політичного центру, нападники нищили перш за все церкви та монастирі, викрадали ікони та інші святині. Але навіть після таких потрясінь Київ відновлювався, а його вагомий статус у руському суспільстві зберігався.

Цікава цитата

«Грабували війська Боголюбського увесь Київ, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю, і не було помилування нікому: церкви горіли, християн убивали, і всі святині забрали і монастир Печерський підпалили. Військо Боголюбського повернулося до міста Владимир з возами награбованих святинь, майна...і з прокляттям».

Іпатіївський літопис, з копії XV ст.

- Хто такий Андрій Боголюбський? Висловіть думку: чому він прагнув повного розорення Києва? За допомогою інтернет-ресурсу дізнайтесь, які Київські релігійні святині досі перебувають в Росії завдяки грабункам Андрія Боголюбського?

Софійський собор, завершений у в 1037 р. Сучасний вигляд

На початку XIII ст. в Русі-Україні існувало 50 великих монастирів, із них 17 було сконцентровано в Київському князівстві. В Києві впродовж X–XIII ст. були збудовані найвизначніші зразки руської архітектури: Десятинна церква, Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий собор, Києво-Печерська лавра. При Софійському соборі існувала школа для дітей, діяла найбільша на Русі бібліотека та скрипторій, у якому впродовж XII ст. були написані такі визначні пам'ятки руської літератури, як «Повість минулих літ», «Повчання дітям Володимира Мономаха» та «Слово о полку Ігоревім». Без цих джерел було б неможливим відтворити середньовічну історію нашої країни.

Реконструкція первинного вигляду Софійського собору

Золоті ворота — головна брама середньовічного Києва. Сучасний вигляд

Яку роль в Русі-Україні відіграло Київське князівство?

3. Переяславське князівство. За легендою, назва поселення Переяслав народилася після 992 р. коли перед вирішальною битвою між печенігами і русичами, богатир Микита Кожум'яка голіруч здолав у двобої найкращого печенізького воїна, примусивши печенігів втекти без бою. Князь Володимир Великий на честь перемоги наказав звести град на місці двобою і назвав його Переяславом, що дослівно означає «Переїняти славу».

Упродовж всієї своєї історії з кінця X і до середини XIII ст. Переяславське князівство виконувало **оборонну функцію**, захища-

ючи Русь-Україну від нападів кочівників зі Степу. Внаслідок цього, князівство майже ніколи не було політично самостійним і залежало від Києва. Переяславські бояри були відомі своєю військовою майстерністю та вірністю київському престолу, що вигідно вирізняло їх від бояр інших князівств, де боярство боролось проти удільних князів намагаючись захопити всю владу в свої руки.

Найрозвиненішим містом князівства було місто Переяслав, яке багатіло за рахунок Залозного і Соляного торговельних шляхів. Усі інші поселення в князівстві були фортецями, які разом утворювали потужну прикордонну оборонну лінію. Завдяки тутешнім родючим землям добре розвивалось землеробство і скотарство.

З Переяслава почалась велика русько-половецька війна. У **1095 р.** тут були вбиті половецькі хани Кітан та Ітлар, які прибули на перемовини з тоді ще переяславським князем Володимиром Мономахом. Згідно Київського літопису, найвідомішим правителем Переяслава був князь **Володимир Глібович** (1169–1187 рр.), який боронив край від половецьких орд. Після невдалого походу князів проти половців в 1185 р. Переяславське князівство опинилося відкритим для ударів кочівників. У 1186 р. половці вдерлися сюди, але Володимир Глібович зміг відбити напад, а наступного року відігнав їх від кордонів Русі-України. У **1187 р.** під час походу князь захворів і помер. У розповіді про загибель князя автор Київського літо-

Микита Кожум'яка долає печенізького воїна. Мініатюра з літопису XV ст.

Реконструкція Михайлівського собору (XI ст.), що стояв в центрі Переяславської фортеці

Пам'ятник Володимирі Глібовичу в місті Переяслав та пам'ятний знак на честь першої літописної згадки про Україну

пису вжив щодо земель Південної Русі назву «Україна»: «І плакали по ньому всі переяславці...За ним же Україна багато потужила». Так із датою смерті Володимира Глібовича пов'язана **найдавніша літописна згадка назви «Україна»**.

Чи справедливо назвати Переяславське князівство «щитом Русі-України»? Доведіть або спростуйте це твердження.

4. Чернігівське князівство. Чернігівське князівство було одним із найбільших та найвпливовіших князівств протягом всієї історії Русі-України. Воно виокремлюється ще в 1024 р., коли Ярослав Мудрий, щоб примиритися з братом Мстиславом, створив для нього окремих Чернігівський уділ, який згодом у 1054 р. успадковує Ярославів син Святослав.

Простягаючись далеко на північ і на схід від сучасного Чернігова, Чернігівське князівство виконувало **функцію контролю над північно-східними слов'янськими племенами** радимичів і в'ятичів, які повільно втягувались у державотворчі процеси. Окрім чернігівських земель, князівство включало два окремих регіони (анклави) на півдні: **Тмутороканське князівство і Білу вежу**, які контролювали торгові шляхи з Близького Сходу.

Чернігівські землі поділялись на 16 уділів та відносились до економічно розвинених, але в господарському розвитку були неоднорідні, через велику кількість густих лісів та непрохідних боліт. Місто Чернігів було другим за значенням після Києва. Десятки інших міст (понад 40), які входили до складу князівства були почасти віддалені одне від одного і не мали якісних шляхів сполучення.

З **1097 р.** виділяється окрема чернігівська гілка Рюриковичів — Ольговичі. Залучаючи на свій бік половців, Ольговичі впливали на політику Києва та були головними учасниками міжусобної війни XII–XIII ст. Певний час вони навіть володіли Києвом.

Через невдалий похід чернігівського князя Ігоря Святославича в 1185 р. проти половців, Чернігів втрачає контроль над Тмутороканським князівством та Білою вежею. Це дало Візантії можливість від-

*Середньовічний Чернігів.
Сучасна реконструкція*

новити свій вплив на Кримському півострові. На початку XIII ст. через невдалі війни за Київ та внаслідок подальшого дроблення на уділи Чернігівське князівство западає.

У 1239 р. Чернігів захоплюють монголи. Із Чернігівської, Київської та Переяславської землі було утворено єдиний Київський улус як складову частину Золотої Орди. Ординські намісники — баскаки — сиділи у найбільших містах улусу, а головна ставка хана кочувала разом із ним по степах. У важкі часи ординського панування, збереження самобутності народу трималося на староукраїнській мові, православній вірі та єдиних законах «Руської правди». Ці основи зберезуться і після XIV ст. коли Велике князівство Литовське утвердить тут свій вплив.

Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Найдавніший собор України, закладений в 1030 р.

Яку роль в історії Русі-України відіграло Чернігівське князівство?

5. Галицьке і Волинське князівства. Галичина мала дуже вигідне розташування. Оточена із заходу Карпатами, а з півдня та сходу — річками Дністер та Прут, вона мала надійний природний захист від набігів кочовиків. Через її землі проходили транзитні шляхи із Києва на захід до Польщі, Чехії, Німеччини та Угорщини. Галицькі землі вирізнялися щільною густотою населення та високим рівнем розвитку господарства. Розташування на перетині торговельних шляхів сприяло розвитку тутешніх міст. У Галичині також були свої родовища солі — важливого в Середньовіччі ресурсу.

Галицькі землі стали частиною Русі-України в 993 р. після військового походу князя Володимира Великого. Після смерті Ярослава Мудрого окрему князівську династію в Галичині утворив його онук — тмутороканський князь **Ростислав Володимирович**. Одружений з угорською принцесою Ланці, князь Ростислав отримує підтримку від угорського короля Бели I та з допомогою його військ утверджує свою владу в князівстві. Його сини Рюрик, Володар і Василько, спираючись на підтримку галицьких бояр, в **1084 р.** проголосили себе галицькими князями. Так утворився

*Галицькі бояри тягнуть на страту Анастасію — дружину Ярослава Осмомисла.
Художник К. Лебедев*

Тріумвірат галицьких Ростиславичів на противагу Тріумвірату київських Ярославичів. У наступні роки Ростиславичі відстоять свої права на Галицьку землю.

Для Русі-України Галицьке князівство виконувало **функцію осередку для культурного обміну й торгівлі з європейськими королівствами**: Польщею, Угорщиною, Чехією, Священною Римською імперією. Галичина була багата на ліс та родючі вологі ґрунти, тому тут дуже добре розвинулось землероб-

ство. В тваринництві першочергова увага надавалась розведенню коней, адже в умовах міжусобних війн князі потребували численної кінноти. В цій справі галицьким князям допомагали торки і половці, які служили скотарями. Особливий розвиток у галицьких містах набула ювелірна справа, ливарництво, виготовлення зброї та вичинка шкур диких звірів — все це у великій кількості продавалося за кордон (*експортувалося*).

На торгівлі багатіли галицькі бояри, які станом на середину XII ст. перетворились на потужну силу з власними військовими дружинами та намагалися впливати на князів. Передостанній галицький Ростиславич — **Ярослав Осмомисл** (1152–1187 рр.) присвятив решту свого життя боротьбі проти бояр, але марно. Помираючи без законних нащадків, Ярослав фактично залишив Галич у спадок боярам.

*Місто Володимир (столиця Волині) у XII–XIII ст.
Сучасний план-реконструкція*

Волинь розташована на північний схід від Галичини. До складу Русі-України вона увійшла в 981 р. внаслідок західних військових походів Володимира Великого. Подібно Переяславу, Волинська земля сформувала тісні зв'язки з Києвом і до середини XI ст. не мала власної князівської династії. У **1060 р.** тут утверджується тмутороканський князь Ростислав Володимирович, за-

сновник роду Ростиславичів. Саме із Волині його нащадки поширяють владу на Галицьке князівство.

У 1130-х роках Волинь розділяється на уділи, з яких найбільше вирізняється Володимирське князівство. Його очолює онук Володимира Мономаха **Ізяслав Мстиславич**. Володимирські князі з родини **Мстиславичів** наново об'єднують Волинське князівство. **Роман Мстиславич** (1170–1205 рр.), будучи самостійним правителем, здобуває в **1199 р.** Галич і утворює єдине **Галицько-Волинське князівство**. Його видатні сини **Данило** і **Василько** перетворюють цей край на найпотужнішу державу Центрально-Східної Європи. Талановиті дипломати та організатори, Данило і Василько Романовичі прикладуть усіх зусиль аби возз'єднати землі Русі-України та захистити їх від Золотої Орди.

За яких обставин утворилось Галицько-Волинське князівство?

6. Залісся. Землі, які простягались за північними лісами Чернігівського князівства називались Заліссям. Тут проживали нечисленні фіно-угорські племена. За Володимира Великого та Ярослава Мудрого в Заліссі засновуються кілька міст, головним з яких стає Суздаль. Заліський край виконував **функцію колонії для освоєння нових земель**. З кінця XI ст. сюди масово переселяються слов'яни, тікаючи від наслідків князівських міжусобиць. Слідом за простолюддям прибувають князі-ізгої та формують власні уділи. Так утворюється Ростово-Суздальська земля.

Упродовж XII ст. на Ростово-Суздальських землях формуються численні міста, серед яких виділяються два — Владимир та Москва. Довкола Владимира збирається Владимиро-Суздальське князівство очолюване князями-ізгоями, які конкурують з Києвом за політичне лідерство на руських землях. У XIII ст. відбувається піднесення Москви, утворюється Московське князівство, яке спираючись на Золоту Орду, силою об'єднує довкола себе всі інші землі Залісся.

Московією також правили князі-ізгої, що обумовлювало їх агресивну політику та прагнення до якомога скоріших територіальних надбань. Натомість Русь-Україна сприймалась московитами як історична колиска, без якої їх власна історія неповноцінна.

Чим Залісся суттєво відрізнялось від інших земель Русі-України?

→ Походи монголів у 1223-1242 рр.

--- Межа руських територій, що зберегли незалежність від монгольських ханів

○ Русь напередодні монгольської навали

● Центри земель-князівств

Русь-Україна в XIII ст. напередодні монгольської навали

Через які князівства пройшла монгольська навала?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Ослаблення Русі-України внаслідок міжусобних війн, посприяє піднесенню Литви у XIII ст. яка врешті звільниться від політичної залежності.
2. В умовах князівської міжусобиці відбувається поглиблення відносин між окремими удільними князівствами та європейськими державами: Польщею, Угорщиною, Тевтонським орденом, Литвою.
3. Навіть перебуваючи в стані політичної роздробленості, Русь-Україна нанесла монголам суттєвих втрат. Як наслідок, монгольський натиск в Польщі, Угорщині, Чехії та Сербії впродовж 1240-х рр. відбувався вже з меншою силою.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Доповнюючи одне одного, провідні князівства Русі-України заклали принципи народної солідарності заради спільного виживання. Це є неодмінна основа для поступового формування нації.
2. Намагаючись провадити самостійну політику, Галицьке і Волинське князівства поглиблюють відносини з Угорщиною та Польщею, укладаючи впродовж XI–XII ст. шлюбні та військові союзи, які сприятимуть культурному обміну.
3. Політична роздробленість та міжусобна війна зробили Русь-Україну слабкою перед монгольським вторгненням 1237–1241 рр.
4. Становлення Галицько-Волинського князівства допоможе зберегти староукраїнську самобутність в умовах буремних подій XIII–XIV ст.
5. Князівська міжусобиця породила Владимиро-Суздальське та Московське князівства — головних конкурентів Києва. Московія відіграватиме вагомую роль в історії українських земель починаючи з XVI ст.

Дати для запам'ятовування:

- 1084 р.** — утворення Галицького князівства.
1097 р. — Любецький з'їзд князів.
1169 р. — похід на Київ владимиристо-суздальського князя Андрія Боголюбського.
1187 р. — перша згадка про Україну.
1199 р. — утворення Галицько-Волинської держави.
1238–1241 рр. — монгольська навала на Русь-Україну.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Політична роздробленість Русі-України була закономірним процесом чи її можна було уникнути? Обґрунтуйте свою думку.
2. Чи можна вважати сучасну російсько-українську війну відгомонам процесів, що відбувались в Русі-Україні у XI–XIII ст.? Аргументуйте відповідь.

§ 41. СТАНОВЛЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ

Пригадайте:

1. У чому полягали особливості Галицького і Волинського удільних князівств?
2. За яких обставин відбулось об'єднання Галичини і Волині наприкінці XII ст.?
3. В чому полягала особливість галицьких бояр?
4. Які були ознаки підпорядкування окремих князівств Монгольській імперії (Золотій Орді)?

1. Причини і обставини формування Галицько-Волинської держави. Виникненню Галицько-Волинської держави сприяло її вигідне розташування на перехресті торгових шляхів, а також важкодоступність цього краю для нападу кочівників. Процес формування єдиної Галицько-Волинської держави розпочався з Волині, яку очолювала родина **Мстиславичів**. Під кінець XII ст. Мстиславичі об'єднали Волинське князівство, зробивши його потужною силою.

*Володимир
Ярославович.
Уявний портрет
XX ст.*

Тим часом в Галичині правила родина **Ростиславичів**. Із другої половини XII ст. відбувається піднесення галицького боярства, яке багатіло на торгівлі з Угорщиною та Польщею. Галицький князь **Ярослав Ростиславович Осмомисл** (1152–1187 рр.) суттєво розширив кордони свого уділу і відкрив нові торгові шляхи, що сприяло розвитку міст. Але піднесення князівства було недовгим. З політичних та особистих причин князь Ярослав в 1170 р. вступив у конфлікт із боярами, які втратили його другу дружину, а дітей від неї позбавили прав на престол. Для Русі-України тих часів це був нечуваний приклад боярського зухвальства.

*Роман
Мстиславич.
Художник
В. Штець*

Сильних та впливових галицьких бояр влаштував тільки слабкий і покірний князь. Після смерті Ярослава Осмомисла на трон сходив його син від першого шлюбу — **Володимир** (1187–1199 рр.). Він не мав реальної влади, тому як правитель нічим суттєвим не відзначився. На думку деяких українських дослідників, князь

Володимир Ярославич є автором героїчної поеми «Слово о полку Ігоревім» — важливого джерела з історії Русі-України XII ст.

Рід галицьких Ростиславичів мав давні династичні зв'язки з угорськими королями. Розуміючи слабкість князівської влади, Угорщина розпочала військову боротьбу за Галичину. Галицький народ був проти угорського панування. Найзаможніші бояри хотіли віддати трон онукам Ярослава Осмомисла по жіночій лінії — чернігівським князям із роду Ольговичів.

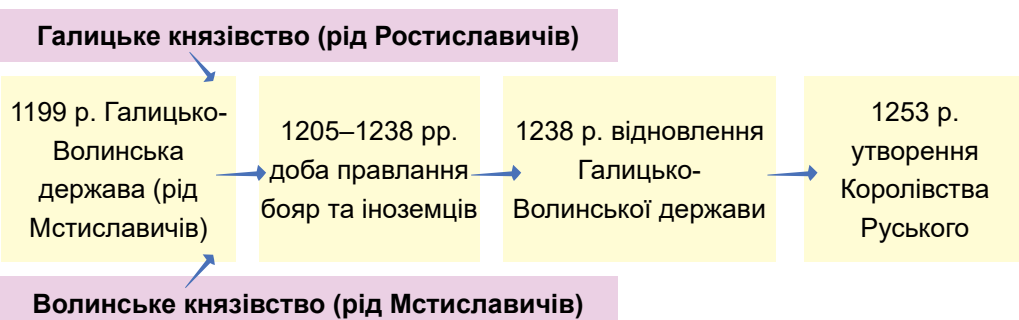
За таких умов, ініціативу проявляє волинський князь **Роман Мстиславич** (1199–1205 рр.). Його інтерес до Галичини був обумовлений кількома причинами. **По-перше**, середнє галицьке боярство запрошувало князя Романа. **По-друге**, Волинське князівство спиралося на давній союз із польськими князями, які були супротивниками тодішньої Угорщини та підтримували Волинь своїми військами. **По-третє**, князь Роман мав власну потужну дружину, перевірену у багатьох битвах. **По-четверте**, якби Галичина потрапила до рук угорців, Волинь могла би й сама згодом потрапити під удар. **По-п'яте**, боротьба за Галицьке князівство відбувалась в умовах князівської міжусобиці і якби Олеговичі здобули галицькі землі, то отримали б величезний ресурс для подальшого наступу на Волинь.

Після смерті Володимира Ярославича в **1199 р.** Галич здобували війська волинського князя Романа Мстиславича. Сили угорців та галицьких бояр переможені. Так відбулося об'єднання Галицького і Волинського князівств у єдину **Галицько-Волинську державу**. Ця подія мала визначальне значення, адже новоутворена держава претендувала на роль об'єднувача всієї Русі-України.

Чому наприкінці XII ст. князівська влада в Галичі занепадала? Як з цим були пов'язані галицькі бояри? Якби Роман Мстиславович не втрутився у боротьбу за Галич, які б наслідки це мало для Волинського та Галицького князівств?

Етапи формування та розвитку Галицько-Волинської держави

2. Галицько-Волинська держава за Романа Мстиславича.

Як правитель Роман Мстиславич вирізнявся твердим і рішучим характером, енергійністю та незрівнянною сміливістю. Його нова держава швидко набула авторитету серед інших удільних князів та здобула серйозну вагу на міжнародній арені.

Галицько-Волинська держава за Романа Мстиславича

Знайдіть на карті місце загибелі князя Романа Мстиславича. За яких обставин сталася ця подія? Які наслідки вона мала?

У внутрішній політиці Роман Мстиславич одразу провів низку змін. Свою резиденцію він переносить у місто **Галич** (столицю Галицького князівства), аби краще контролювати галицьке боярство. Об'єднання бояр, які були в змові з угорцями та Ольговичами, виганяються з держави. Водночас волинські бояри виявляють беззаперечну відданість Роману Мстиславичу, як і його власні брати, які в усьому підтримують політику галицько-волинського князя. Підриваючи могутність галицьких бояр, князь хотів перейняти державні доходи, які вони контролювали. Ресурси були вкрай необхідні Роману Мстиславичу для втілення амбітних планів з возз'єднання Русі-України.

У 1202 р. він здобуває Київське князівство випередивши Рюрика Ростиславича, князя-ізгоя, який спирався на половців. Кияни охоче перейшли під владу Романа Мстиславича, добровільно відкривши перед ним ворота міста. Остаточно боротьба за Київ закінчилася тільки в 1204 р., і в ході конфлікту місто дуже постраждало від союзних Рюрику половців. Щоб припинити інтриги Рюрика, князь Роман полонив його і наказав постригти в ченці.

У той же період Роман Мстиславич здійснив два успішні походи проти половців, звільнивши тисячі бранців. Розгром кочівників суттєво ослабив Ольговичів, які традиційно спиралися на допомогу степовиків.

На **1204 р.** Роман Мстиславич стає наймогутнішим із південно-руських князів. Під його владою опинилися Галицьке, Волинське, Київське, Переяславське і Турово-Пінське князівства. За розмірами його володіння перевершували Священну Римську імперію. В літописах Романа Мстиславича називають «**правителем усієї Русі**». Деякі сучасні дослідники називають Галицько-Волинську державу першою дійсно українською державою.

Церква Св. Пантелеймона XII ст. — єдиний повністю вцілілий зразок галицько-волинської храмової архітектури

Галицький важкий кіннотник з прапором Галицько-Волинської держави. Сучасний малюнок

Цікава цитата

«Численні успіхи Романа Мстиславича у зміцненні князівської влади, і в протистоянні галицьким боярам, і в боротьбі проти зазіхань сусідів пояснюються підтримкою князя з боку вдячних широких верств простолюддя, а також волинських «ліпших мужів» (воїнів) відомих своєю вірністю».

Іван Крип'якевич, український історик ХХ ст.

- Як автор цитати пояснює успіхи князя Романа Мстиславича? В середні віки, народні маси могли бути рушіями політичних процесів? Чи вони виступали «піддатливим інструментом» в руках видатних історичних постатей? Аргументуйте свою позицію.

У **зовнішній політиці** Роман Мстиславич спрямовує зусилля на розширення торгових відносин з Німеччиною, Польщею, Угорщиною та Візантією. Міжнародний статус своєї держави Роман Мстиславич виборює силою і мечем. Він втручається в міжусобиці європейських правителів, допомагаючи одній зі сторін, а потім укладає вигідні союзи.

Упродовж 1190-х рр. князь Роман допомагає польському (краківському) князю Лешку Білому втримати трон від зазіхань його супротивників. Після цього утворився військовий союз між Краківським князівством і Галицько-Волинською державою.

У 1204 р. Роман Мстиславич підтримав угорського короля Андраша II у його боротьбі за престол. Обидва правителі підписали **угоду**, що захищатимуть інтереси дітей одне одного в разі смерті одного з правителів.

У 1205 р. Роман Мстиславич втрутився у міжусобицю між німецькими князями з метою отримати собі в союзники німецького короля. Прямуючи з військами до Німеччини через Польщу, він за нез'ясованих обставин вступив у конфлікт зі своїм кривним родичем — краківським князем Лешком Білим. В **липні 1205 р.** біля польського містечка **Завихвост** Роман Мстиславич загинув у нерівному бою.

Після його смерті галицькі бояри влаштували заколот і відновили свою владу в Галицькому князівстві. Малолітні діти Романа Мстиславича, чотирирічний **Данило** і дворічний **Василько**, разом з їхньою матір'ю **Анною** вимушені були рятуватися втечею на Волинь.

В чому полягали особливості внутрішньої та зовнішньої політики Романа Мстиславовича? Як ви вважаєте, за яких обставин заколот галицьких бояр провалився би?

3. Боротьба за трон Данила і Василька Романовичів. На наступні тридцять років галицько-волинські землі поринули у виснажливу боротьбу. В основі боротьби лежали **два протилежні прагнення**: одна група борців виступала за возз'єднання та зміцнення Галичини і Волині, а друга група — прагнула роздроблення територій. До **першої групи** належали селяни, містяни, середні землевласники, сини Романа Мстиславича, а також вірні їм бояри. **Другу групу** представляло вище галицьке боярство на чолі з Володиславом Кормильчичем, угорський король Андраш II (1205–1235 рр.) і краківський князь Лешко Білий (1194–1227 рр.).

Під приводом захисту інтересів малолітніх Данила і Василька, угорський монарх Андраш II в 1205 р. готується до вторгнення у Галицьке князівство. Він прагне включити Галичину до складу Угорщини. В цей же час на Волинь вступають війська польського краківського князя Лешка Білого. Проживаючи на Волині, малолітні Романовичі були фактично позбавлені своєї спадщини.

Верхівка галицьких бояр, зацікавлена в слабкій князівській владі, запрошує на князювання дрібних удільних князів з роду Ігоровичів — онуків Ярослава Осмомисла. У 1206 р. трое братів Ігоровичів займають Галич, але швидко входять у конфлікт з боярами, не бажаючи ділити з ними владу. Декілька боярських родин було жорстоко вбито. У 1211 р. бояри закликали угорську допомогу, перемогли Ігоровичів та публічно стратили їх.

У 1213 р. в Галичину з вигнання повертається дуже впливовий боярин **Володислав Кормильчич** (1213–1214 рр.), де він проголошує себе князем.

За наполяганням Анни Лешко Білий, який у той час панував на Волині, передає Данилу в управління місто Володимир. Тамтешні бояри,

Краківський князь Лешко Білий. Художник Ян Матейко

Угорський король Андраш II. Мініатюра XV ст.

Боярин Володислав Кормильчич, у 1213–1214 рр.

вірні колись Роману Мстиславичу, присягають Данилу і Васильку. Вони захищають юних князів допоки ті не змужніють.

Князювання галицького боярина викликало обурення в Русі-Україні. Позиції Кормильчича були дуже слабкі. Щоб стабілізувати ситуацію, Угорське королівство та Краківське князівство в **1214 р. у Спіші** уклали угоду, згідно з якою переділили між собою Галичину і Волинь.

Оскільки угорський король Андраш II мав обмежений вплив у себе на батьківщині, він намагався перетворити Галичину на свій домен і отримати від нього якомога більше зиску. Податки, побори та спроба насильно нав'язати галицькому населенню католицизм зумовило обурення, що вилилося у повстання проти загарбників. На підтримку заворушенням прибув київський удільний князь **Мстислав Удатний**, відомий своєю військовою вдачею. На **1221 р.** об'єднані сили князя Мстислава, галицьких повстанців та волинського війська під проводом вже змужнілого Данила Романовича вибили угорців з Галичини. Як щирий союзник Мстислав породичався з Данилом, видавши за нього свою доньку. До своєї смерті в 1227 р. Мстислав правитиме Галицьким князівством, а Данило тим часом буде розширювати вплив у Волині.

Навесні 1223 р. тесть Мстислава Удатного, половецький хан Котян приніс тривожну звістку — до кордонів Русі-України прямувало 30-тисячне монгольське військо. На з'їзді князі вирішили дати бій монголам у половецьких степах. До походу доєднались галицький, волинський, київський, чернігівський, смоленський, турово-пінський князі, а також орда половців. Не приєднався лише владимиро-суздальський князь.

31 травня 1223 р. русько-половецьке військо, кількісно переважаючи супротивника, зустріло монголів на **річці Калка** (нині південь Донецької області). Хід битви виявив, що між князями немає згоди, а половецькі вершники не витримали натиску монголів і швидко відступили. Як наслідок, монголам вдалось розбити сили князів по окремоті. Найзавзятіше проти загарбників билися Мстислав Удатний та Данило Романович.

Битва на Калці. Сучасна ілюстрація

Попри поранення, Данило зміг організовано вивести свої війська з оточення, вберігши багато життів.

Перемога на Калці коштувала монголам відчутних втрат, тому вони відмовились від подальшого просування в Русь-Україну. Загалом, це був для них розвідувальний бій, який дав уявлення про політичну ситуацію та можливості русів.

Чому Данило і Василько Романовичі змушені були силою виборювати свої права на галицько-волинський трон? Назвіть їх основних супротивників та союзників.

4. Монгольська навала. Становлення Королівства Руського. Після битви на річці Калка мине ще п'ятнадцять років перш ніж Данило та Василько Романовичі врешті відвоюють батьківський спадок. У **1230 р.** Волинь опинилась повністю під контролем Романовичів і передана в управління князю Васильку, а в **1238 р.** князь Данило розбив сили угорців та галицьких бояр і закріпив за собою Галицьке князівство.

Того ж року, Данило зайняв Київ, а також здобув перемогу в битві над хрестоносцями під Дорогичином, поклавши край зазіханням німецьких лицарів на руські землі. **Із 1238 р. Галицько-Волинська держава була знову відновлена.**

Проте святкувати не було часу. В 1239 р. монголи під проводом хана Батия вторглись на південь Русі-України. Впродовж **1239–1240 рр.** були захоплені і розорені Переяславське, Чернігівське та Київське князівства. Наступними під удар потрапили галицько-волинські землі, зокрема великі міста Ізяслав, Володимир, Га-

*Данило
Романович.
Художник
А. Орльонов*

*Василько
Романович.
Уявний портрет
XX ст.*

Баскак збирає данину

Цікава цитата

«Якби Данило Романович погодився на вимогу монголів і віддав би їм добровільно Галич, монголи не залишили б його в спокої з рештою володінь. Тому розсудливішим було заздалегідь визнати себе данником хана Батия, щоб утримати свою силу на майбутнє, коли, при сприятливих умовах, можна буде заговорити інакше із завойовниками Русі».

Микола Костомаров, український історик XIX ст.

- Яку оцінку автор цитати дає князю Данилу стосовно його рішення прийняти зверхність монгольського хана? Чи погоджуєтесь ви з цією думкою? Обґрунтуйте свою позицію.

лич. Завдяки героїчній обороні жителів Кременця і Холма, міста не були захоплені, а монголи зазнали важких втрат.

На 1242 р. руські князівства потрапили під контроль монголів. Тепер князі могли правити лише від імені хана, отримуючи на це спеціальний документ — **ярлик**. Цей документ давав право на княжіння та збір данини (товарами і грошми), яка потрапляла до рук хана. Там, де князів не було, правили **баскаки** — монгольські урядовці з власним військом, які примусово стягували данину з населення. Щоб не віддати свій край на розорення, князь Данило Романович поїхав до хана Батия і визнав його зверхність в обмін на ярлик. Ціною особистого приниження, Данило зберіг Галицько-Волинську державу в безпеці та не допустив у неї баскаків. За це князь вимушений був надавати хану військо для його каральних походів та сплачувати певну данину.

Зберігши сили та ресурси, Данило Романович зміг відбити останню потужну спробу угорців та галицьких бояр заволодіти Галичиною. У 1245 р. об'єднані сили бояр та угорського короля були вщент розбиті військами Данила Романовича в битві біля міста Ярослав.

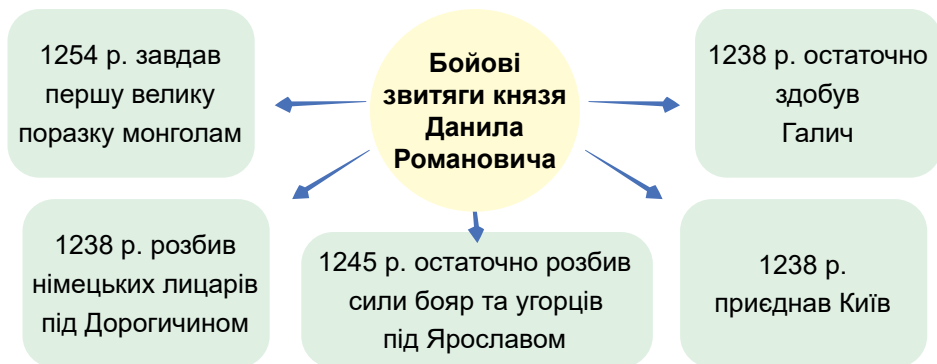

А. Теленик. Дружина Данила Галицького в поході.

Уся подальша політика князя була спрямована на звільнення Русі-України з-під монгольського панування. Вона мала два напрямки: **внутрішній і зовнішній**.

Внутрішня складова антимонгольської політики передбачала потужне укріплення міст та фортець, а також реформу війська. **Зовнішня складова** зводилась до створення міжнародної антимонгольської коаліції за участі Угорщини, Польщі, Чехії, Сербії та ін.

Щоб отримати допомогу від католицької Європи, Данило Романович погодився на пропозицію Папи Римського Інокентія IV прийняти королівську корону. Коронація була важливою умовою, адже тільки за католицького короля могли заступитись інші католицькі монархи та відправитись у хрестовий похід проти Золотої Орди. В **1253 р.** у Дорогичині відбулась офіційна церемонія коронації Данила Романовича. З того часу, в джерелах Галицько-Волинську державу почали називати **Королівство Руське**.

Однак, жодне з європейських королівств не долучилося до хрестового походу проти Золотої Орди. Данило Романович вирішив діяти сам і в **1254 р.** завдав низку поразок монгольським військам, які очолював татарський намісник **Куремса**. Це була перша велика перемога русів проти монголів.

Цікава цитата

«Йдучи на угоду з Папою Римським стосовно своєї коронації, Данило не стільки покладався на його допомогу, скільки мав на увазі нейтралізувати папство як ворога, що постійними дипломатичними інтригами загрожував або західним кордонам князівства, або воєнним союзом з Золотою Ордою».

Юрій Свідерський, український історик XX-XXI ст.

- Як пояснює автор цитати причину коронації князя Данила? Висловіть думку: чи міг князь Данило керуватись лише дипломатичними інтересами плануючи свою коронацію?

Історичне значення появи Королівства Руського

Входження Русі-України в європейську політику на правах монархії

Поглиблення культурних контактів з країнами Західної Європи

Завдяки королівському статусу, українські землі переживуть бездержавні часи і зможуть остаточно відродитися у XX ст.

Політичні досягнення князя (короля) Данила Романовича

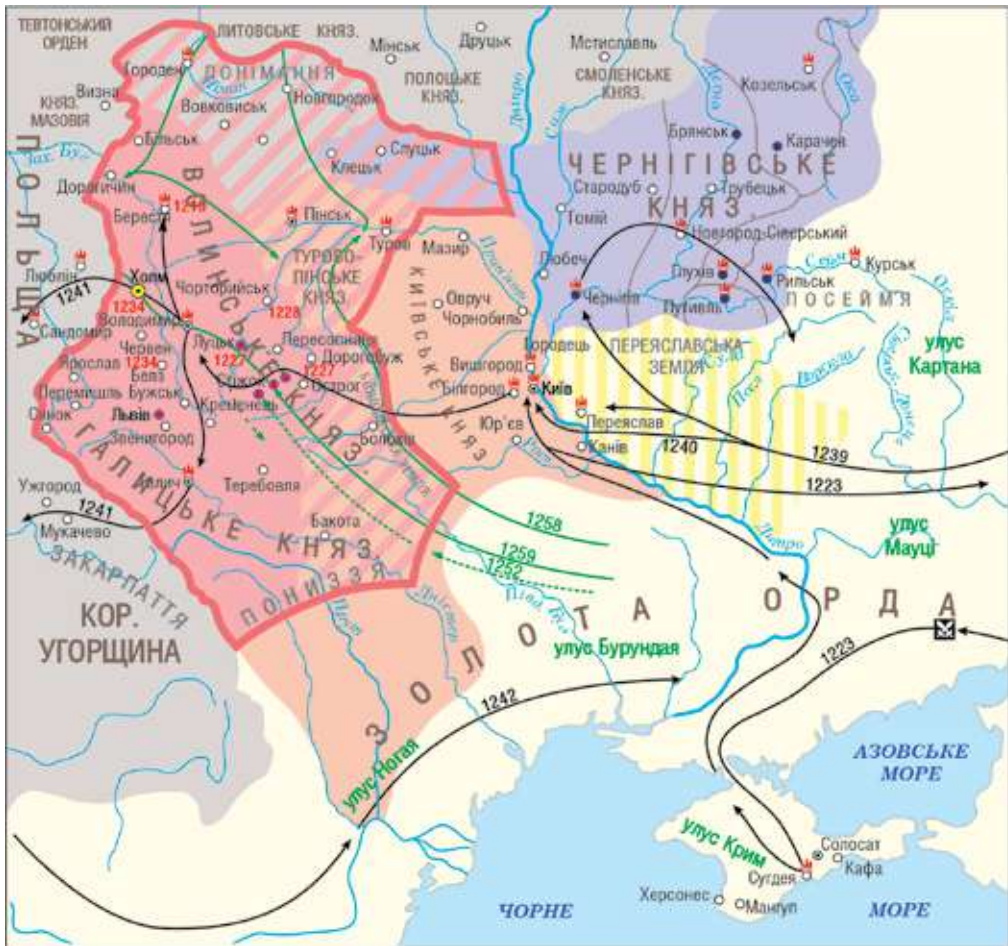
Внутрішня політика	Зовнішня політика
Зведено нові міста: Львів, Кременець, Холм та ін.	Спроби створення антимонгольської коаліції та організація хрестового походу на Золоту Орду.
Столицю перенесено з Галича в Холм, подалі від монголів та інтриг галицького боярства.	Династичний союз з Угорщиною: Лев, син Данила, одружується з угорською принцесою.
Створено важку кавалерію та важку піхоту на противагу монголам.	Династичний союз з Литвою: Шварно, син Данила, одружується з литовською принцесою.
Покращено оборонну фортифікацію міст і замків.	Прийняття ярлика на княжіння від хана Золотої Орди.
Розвивається літописання, іконопис, зводяться нові храми та церкви.	Налагодження відносин з Папською державою та прийняття королівської корони в 1253 р.

Занепокоений піднесенням Галицько-Волинської держави, монгольський хан вислав потужне військо під проводом досвідченого полководця **Бурундая**. Не маючи союзників і розуміючи складність становища, князь Данило погодився на вимогу зруйнувати всі фортеці у своїй державі, які так важко будувалися всі минулі роки. Завдяки хитрощам князя Василька, недоторканим залишився тільки Холм.

Коли Галицько-Волинська держава почала тільки відновлюва-

Фортеця Кременець, яка вистояла перед навалом військ хана Батия, але була знесена князем Васильком на вимогу Бурундая

- 1227** Роки приєднання волинських уділів до володінь Данила Романовича
- Галицько-Волинська держава напередодні монгольської навали (1240 р.)
- Перша поява монголів на рубежі Русі; поразка руських військ на Калці (31 травня 1223 р.)
- 1242** Походи монгольських військ у 1223, 1239-1242 рр.
- Зруйновані міста
- Територія Переяславського князівства, що припинило існування після монгольської навали
- Розпад Чернігівського князівства - межі та центри уділів після 1246 р.

- Землі, на які поширювалася влада Данила Романовича після 1240 р.
- улус Мауці
- Походи монгольських воєвод у 1250-х роках**
- Куремса
- Бурундай
- Міста, де за вимогою Бурундай Данило Романович мусив знести укріплення (1259 р.)
- Прирощення території Галицько-Волинської держави в 1250-60-х роках
- Кордони і столиця Галицько-Волинської держави наприкінці правління Данила Романовича (1264 р.)

Галицько-Волинська держава за Данила Романовича

Знайдіть столицю Галицько-Волинської держави.
 Назвіть найбільші міста Русі-України які зазнали руйнувань від монгольського нашествия.
 Куди далі рушили монголи після спустошень в Галицько-Волинській державі?

тись і набувати сил, князь Данило Романович важко захворів і помер в **1264 р.** В історію князь увійшов під прізвиськом «Галицький» оскільки більшість його днів стосувалися Галичини.

Український історик ХІХ ст. М. Костомаров у праці «Князь Данило Галицький» дуже влучно оцінив Данила Романовича такими словами: *«Доля цього князя мала в собі щось трагічне. Багато чого досяг він, чого не досяг жоден із князів, та ще з таким напруженням, якого не виніс би інший...».*

В чому полягали переваги і здобутки правління короля Данила? Як Королівство Руське допомогло зберегти українську культуру і державність попри руйнівні наслідки монгольського нашествия?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Становлення Галицько-Волинської держави завадило експансії Угорського королівства та польських князів в бік руських земель в ХІІІ ст.
2. Втручання Романа Мстиславича в угорські та польські міжусобиці суттєво вплинуло на внутрішню розстановку сил у цих державах.
3. Галицько-Волинська держава часів князя Данила стала нездоланною перепорою для Золотої Орди в її намірах здійснити великий загарбницький похід у Західну Європу.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Галицько-Волинська держава продовжила державні традиції Русі-України після її занепаду внаслідок монгольського вторгнення.
2. Завдяки Галицько-Волинській державі остаточно сформувались культурні основи майбутньої української нації.
3. Королівство Руське закріпило за південно-руськими землями статус окремої держави, відмінної від руських князівств півночі.
4. Титул «Короля Русі» носитимуть у різний час монархи Польщі, Литви, Угорщини та Австрії. Таким чином, історична пам'ять про українську державу пронесеться крізь віки і це дозволить швидко відновити статус України у ХХ ст.

Дати для запам'ятовування:

- 1199 р.** — утворення Галицько-Волинської держави.
- 1204 р.** — захоплення Романом Мстиславичем Києва.
- 1205 р.** — загибель Романа Мстиславича.
- 1214 р.** — укладення Спільської угоди про поділ Галичини між Польщею й Угорщиною.
- 1223 р.**, 31 травня — битва на річці Калка.
- 1238 р.** — остаточне закріплення Данила у Галичі.

- 1238 р. — битва під Дорогичином.
1245 р. — битва біля Ярославля.
1253 р. — коронація Данила Романовича.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Дослідіть передумови та обставини коронації Данила Романовича. Висловіть думку: коронація князя Данила – це дипломатичний захід для хрестового походу проти монголів чи далекоглядний крок в спробі забезпечити руські землі від зазіхань сусідніх королівств? Обґрунтуйте відповідь.

§ 42. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА (КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ) В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ. — 1-Й ПОЛОВИНІ XIV СТ.

Пригадайте:

1. Завдяки якому князю утворилась Галицько-Волинська держава?
2. В чому полягала головна мета зовнішньої політики князя Данила Романовича?
3. Яке історичне значення коронації Данила Романовича?
4. Які були найбільші досягнення Данила Романовича у внутрішній політиці?

1. Галицько-Волинська держава (Королівство Руське) за правління синів Данила і Василька Романовичів. Князь Данило управляв спільно з братом Васильком. Після смерті Данила Романовича в 1264 р. влада у Галицько-Волинській державі переходить до його брата. Фактично князь **Василько** (1264–1269 рр.) правив тільки на Волині, дотримуючись мирної політики із сусідами: Польщею і Литвою. Галичина перейшла в спадок синам Данила Романовича: Льву, Мстиславу і Шварну. Відбувся розподіл Галицького князівства на уділи.

Лев I Данилович успадкував Галич, Белз і Перемишль — центральні, найбільш розвинуті регіони. **Мстислав Данилович** отримав Луцьк і східну Волинь — східні регіони держави, які першими приймали удар від монголів та литовського племені ятвягів. **Шварно Данилович** отримав у спадок Холм, Дорогочин і «червенські міста» — багатий, але складний в управлінні край на прикордонні з Польщею і Литвою. Після смерті князя Василька у 1269 р. Волинь успадковує його єдиний син **Володимир Василькович**. І галицька, і волинська гілки Романовичів вели спільну зовнішню політику щодо сусідів: Литви, Польщі та Золотої Орди.

Лев I Данилович (1264–1301 рр.) — найстарший із нащадків. Формально він носив титул

*Князь Лев Данилович на тлі Львова.
Художник Л. Долинський.
XVIII ст.*

Шварно Данилович — спадкоємець литовського трону. Уявний малюнок М. Барвіцькі. 1908

великого князя Галицько-Волинської держави. Всю юність Лев провів у битвах, допомагаючи батьку, тому як самостійний правитель, вирізнявся войовничістю та енергійністю, за що навіть отримав прізвисько «Шалений». У 1272 р. він переніс державну столицю з Холма у **Львів** — місто, засноване батьком на його честь. Більшість свого правління, Лев I провів у безуспішних війнах з Польщею, Угорщиною та Литвою, виснажуючи ресурси країни. Його найбільш вагомим територіальним здобутком було приєднання Закарпаття у **1281 р.** Щоб зберегти незалежність Галицько-Волинської держави Лев I підтримував союзні відносини із Золотою Ордою. Він брав участь у більшості ординських походів, за що отримав можливість управляти Києвом. Надмірна захопленість князя зовнішніми справами, призвела до погіршення господарства в державі, а також сприяла новому піднесенню галицьких бояр, що відобразиться на Левових нащадках.

Шварно Данилович (1264–1269 рр.) на початку свого правління досяг надзвичайного успіху. Він був одружений із донькою великого литовського князя Міндовга. Коли Міндовг помер, його син Войшелк відмовився від спадку на користь Шварна. Більшість литовських вождів підтримали це рішення. З **1267 по 1269 рр.** Шварно окрім власного спадку тепер мав ще й Велике князівство Литовське. Він став правителем величезних територій, які перевищували будь-яке з тодішніх європейських королівств. Старший брат Шварна — Лев, із задрощів убив литовського князя Войшелка, за те що віддав Литву Шварну, а не йому. Довіра литовців до русичів була підірвана. У 1269 р. Шварно гине за невідомих обставин, і його уділ переходить Леву. Литва повертається до литовських князів. Усі намагання Лева I здобути литовські землі військовим шляхом виявляться марними.

Мстислав Данилович (1264–1292 рр.) відзначився як добрий господар свого краю. За його правління Луцьке князівство активно забудувалось фортецями для захисту від набігів ординців та племені ятвягів, які були справжнім лихом для русів. Торгові шляхи, дороги і мости підтримувались у належному стані. В містах споруджувались потужні стіни й вали для додаткового захисту. Впродовж всього свого правління князь Мстислав вимушений був підтримувати Золоту Орду у її військових походах.

*Мстислав
Данилович.
Уявний портрет.
XX ст.*

Цікава цитата

«Своїм рішенням передати Волинь Мстиславу, а не Леву, Володимир Василькович заклав основу подальшого ослаблення Руського королівства, якому для повноцінного захисту, економічної та політичної стабільності, дуже не вистачало Волині, яка мала б бути під владою одної особи, як і всі інші землі України-Русі».

Михайло Грушевський, український історик XIX-XX ст.

- Як автор цитати пояснює причини поступового занепаду Королівства Руського на межі XIII-XIV ст.? Чи погоджуєтесь ви з думкою історика? Чому? Які ще існували фактори ослаблення Галицько-Волинської держави?

*Володимир Василькович.
Художник А. Орльонов*

Володимир Василькович (1269–1288 рр.), князь Волинський — яскравий приклад миролюбного, культурного і освіченого правителя-дипломата. За його правління зростали міста, закладались нові поселення, розвивались ремесла й торгівля. Літописи згадують князя Володимира як людину чесну, щедрю, порядну, добру і глибоко релігійну. Великих зусиль і коштів

він приклав до будівництва храмів, монастирів, освітніх закладів, створенню коштовних ікон та переписів Біблії. Про нього залишилась добра пам'ять як про філософа на троні. Володимир Василькович не мав спадкоємців, тому заповів Волинь своєму двоюрідному брату Мстиславу Даниловичу, оскільки бачив у ньому людину, яка буде й надалі розвивати цей край.

Як політика Лева I Даниловича впливала на подальшу долю держави? Діяльність якого з нащадків Данила Романовича вам здається найбільш зваженою? Обґрунтуйте свій вибір.

2. Останні князі та поступовий занепад. Після смерті князів Мстислава та Льва I їхні спадки отримує **Юрій I Львович** (1301–1308 рр.). Він був останнім повноправним правителем єдиної Галицько-Волинської держави, в якій ще відчувався відгомін колишнього розквіту. Літописці згадували про Юрія I як про «мужа

мудрого і доброго, до духівництва щедрого, під правлінням якого був мир і достаток».

Правління Юрія Львовича збіглося з одночасним ослабленням всіх сусідніх держав. Міжусобні війни на початку XIV ст. тривали у Золотій Орді, Польщі, Угорщині та Литві. Князь Юрій I втручався у ці міжусобиці на дипломатичному рівні, роблячи розрахунок на певних претендентів. Так він розраховував отримати собі в майбутньому союзників та здобути територіальні надбання, не розпочинаючи при цьому війни. Але більшість розрахунків Юрія I виявились хибними.

Перемога в Польщі та Угорщині противників Юрія I спричинила втрату Королівством Руським Люблінщини та Закарпаття. Втрати на заході князь частково компенсував здобутками на сході. Скориставшись ослабленням Золотої Орди, Юрій I відновив владу над Галицьким Пониззям (нині Тернопільська та Хмельницька області).

У 1299 р. митрополит київський і всієї Русі переселився до Московського князівства. Щоб Русь-Україна не залишилася без свого очільника Церкви та не втрапила під московський вплив, Юрій I в 1303 р. домігся від константинопольського патріарха утворити окрему Галицьку православну митрополію. Вона включала в себе єпископства Галичини, Волині, Луцька, Чернігова, Перемишля, Турова, Смоленська та Холмщини. Галицька православна митрополія проіснувала до 1401 р. Вона стала знаряддям у боротьбі Романовичів, а згодом і литовських князів в їхній боротьбі проти поширення московського релігійного впливу.

*Юрій I Львович.
Сучасна ілюстрація*

Особливості політики останніх Романовичів

Юрій I Львович	Лев II та Андрій
втрачено Люблінщину та Закарпаття	продовження союзу із Тевтонським орденом
здобуто Галицьке Пониззя	оборонний союз із Польщею
союз із Тевтонським орденом для стримування Польщі та Литви	стримування Литви, що просувалась на волинські землі
створення у 1303 р. окремої Галицької митрополії	військова боротьба проти Золотої Орди

Наступники Юрія I — його сини **Лев II** та **Андрій** (1308–1323 рр.) керували Галицько-Волинською державою як співправителі. Час їхнього правління був затьмарений безперервною боротьбою проти зазіхань сусідів: Золотої Орди та Великого князівства Литовського. Завдяки дипломатичним союзам із тевтонцями та поляками, брати змогли відбити напади Литви, але в одній із битв проти монголів загинули. З їхньою смертю почалась династична криза. На певний час державою заволоділи бояри.

У чому полягає історичне значення появи Галицької православної митрополії?

3. Династична криза. Юрій Болеслав. Єдиним прямим нащадком Романовичів по жіночій лінії виявився Болеслав — син княгині Марії (доньки Юрія I Львовича) та польського мазовецького князя Тройдена. Будучи католиком, княжич прийняв православну віру і у віці 14 років посів галицько-волинський престол під ім'ям **Юрій II Болеслав** (1325–1340 рр.). Він стане останнім самостійним правителем князівства.

Князювання Юрія II ускладнювалось дуже не простою міжнародною ситуацією. Король Казимир III Великий, об'єднавши Польщу, тиснув на Юрія II, який приходився йому родичем і намагався вмовити князя віддати Галицько-Волинську державу. Хан Золотої Орди, погрожував Юрію нападом, якщо той об'єднається з Польщею. Угорська корона будучи на той час у союзі з Польщею, зазіхала на Галичину. Натомість Велике князівство Литовське боролось за вплив на волинські землі.

Попри сподівання сусідів, що галицько-волинський князь буде їхньою маріонеткою, Юрій II Болеслав проявив характер дійсно вільного правителя. Як і попередні великі князі, він продовжив союзні відносини з Тевтонським орденом та уклав союз із Золотою Ордою. Із допомогою монголів здійснив кілька походів на Угорщину, чим суттєво її ослабив. Щоб припинити напади Литви, Юрій II одружився з донькою великого литовського князя Гедиміна.

Внутрішня політика Юрія II сприяла **входженню Королівства Руського у західно-**

Юрій II Болеслав – останній правитель Галицько-Волинської держави (Королівства Руського)

європейський культурний та економічний простір. Він першим серед правителів Русі-України став надавати містам магдебурзьке право. У **1324 р.** право самоврядування було надано столиці — місту Володимир, а в 1339 р. Сяноку. В міста запрошувались німецькі (тевтонські) купці та поселенці, що сприяло пожвавленню торгівлі та розвитку ремесел. Як типовий європейський король Юрій II спирався у своїй владі на міщан, призначав їх на державні посади. Така політика суттєво ослабила бояр, а також розчаровувала сусідів. У **1340 р.** Юрія II отруїли. Він помер без нащадків. **З його смертю Галицько-Волинська держава формально припинила своє існування.**

*Печатка Юрія II
Болеслава*

Примітно, що написи на ній латиною. Як гадаєте, чому?

Який зв'язок між вбивством Юрія II та його політикою?

4. Боротьба за спадщину Галицько-Волинської держави.

Смерть Юрія II Болеслава стала сигналом для Польщі, Угорщини та Литви почати боротьбу за галицько-волинську спадщину. Війна тривала протягом 1340–1387 рр. і суттєво підірвала господарство та економічний розвиток цих земель.

Першим здійснив вторгнення польський король Казимир III Великий. Він захопив Львів, Перемишль та Володимир, але скоро вимушений був тікати. Галицькі бояри на чолі з Дмитром Дедьком запросили на поміч ординців та разом здійснили похід на Польське та Угорське королівства, що змусило їх на кілька років забути про територіальні претензії. Боярин **Дмитро Дедько** (1340–1349 рр.) став фактичним управителем Галичини. За його правління в князівстві відновився мир, наново запрошувалися німецькі купці та ремісники, відроджувалася торгівля. Покровителем галицько-волинських земель став дядько Юрія II Болеслава — литовський князь **Дмитро Любарт** (1340–1383 рр.), який зробив своєю резиденцією місто Луцьк. Таким чином, Галичина опинилась під управлінням бояр, а Волинь під литовським керуванням. За весь час прав-

*Замок Любарта
в Луцьку. Вїзна
вежа. Сучасний
вигляд*

лілля Дмитра Любарта волинські землі зберігали свою самобутню староукраїнську ідентичність: мову, віру, звичаї та закони.

По смерті Дмитра Дедька, Казимир III в **1349 р.** здійснив великий похід на Галичину та приєднав її до Польського королівства, додавши собі титул «короля Русі». Дмитро Любарт розпочав запеклу боротьбу за галицькі землі, але вона закінчилась поразкою. За **мирною угодою 1352 р.** між Польщею і Литвою, територія Галицького князівства зі статусом «Королівство Руське» відходила до Польщі, а за Литвою зберігалась Волинь. Після 1387 р. і аж до початку ХХ ст. титул «короля Русі» разом з Галичиною, почнуть собі перебирати монархи Угорщини, Польщі, Німеччини та Австрії. У 1918 р. із галицько-волинських земель наново постане Українська держава.

Доведіть або спростуйте тезу: «Королівство Руське — приклад безсмертя української державності»

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Зовнішня політика нащадків Данила Романовича мала визначальний вплив на результати міжусобних війн у Польщі, Литві та Угорщині, які тривали впродовж 2-ої половини XIII — першої половини XIV ст.
2. Періодичні походи галицько-волинських князів спільно з ординцями на литовців, поляків та угорців не лише ослаблювали ці королівства, але й продовжували життєздатність Золотої Орди, стабільність якої залежала від кількості військової здобичі, котру міг здобути хан.
3. Боротьба між Литвою, Польщею та Угорщиною за галицько-волинські землі врешті посприяла налагодженню взаємовідносин між цими королівствами, а також стала одним із факторів зближення Польщі та Литви.
4. Добре розвинуті галицькі й волинські землі швидко відновляться після війн та сприятимуть злиттю староукраїнської, литовської та польської культур на наступні століття.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Королівство Руське та його подальше формальне існування під коронами інших держав допомогло зберегти українську культурну самобутність та історичну пам'ять на майбутні століття.
2. Збалансована зовнішня політика останніх Романовичів допомогла зберегти незалежність Галицько-Волинської держави від Золотої Орди.
3. Правління Юрія II Болеслава стало передумовою до посилення західноєвропейських культурних впливів на теренах Королівства Руського: збільшення кількості німецьких та польських переселенців, поширення католицької віри, поява маґдебурзького права та зміни в міській архітектурі.

Дати для запам'ятовування:

1281 р. — приєднання Закарпаття до Галицько-Волинської держави.

1303 р. — утворення окремої Галицької православної митрополії.

1264–1301 рр. — правління Лева I Даниловича.

1325–1340 рр. — правління Юрія II Болеслава.

1340–1387 рр. — війна за за галицько-волинську спадщину між Польщею, Угорщиною та Литвою.

1349 р. — похід Казимира III на Галичину.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Дослідіть обставини здобуття князем Шварном литовського спадку. Висловіть думку: єднання руських земель з Великим князівством Литовським в одну державу з русинським правителем на чолі – це тимчасовий збіг обставин чи життєздатна перспектива, яка однак була згаяна? Відстоюйте свою позицію на відомих вам історичних фактах та процесах.

§ 43. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Пригадайте:

1. Хто був останнім правителем Королівства Руського?
2. Коли і за яких обставин припинила своє існування Галицько-Волинська держава?
3. Що передбачала Кревська унія 1385 р.?

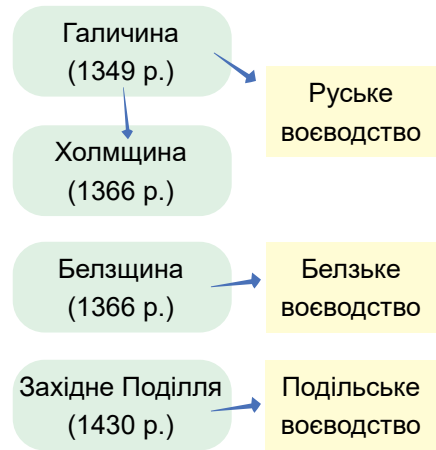
1. Етапи інкорпорації. Адміністративний поділ та система управління. Упродовж XIV–XV ст. Польське королівство змогло закріпити за собою західні землі Русі-України. Це були Галичина, Белзщина, Холмщина та Західне Поділля (близько половини Галицько-Волинської держави). Населення цих регіонів у сукупності складало близько 200 тис. осіб, а площа дорівнювала приблизно третині тодішньої Польщі.

Першою під польський контроль потрапила Галичина, коли в 1349 р. король Казимир III здійснив сюди великий похід, дізнавшись про смерть останнього місцевого управителя, боярина Дмитра Дедька. Після тривалого збройного протистояння з Великим князівством Литовським Польща завдяки угорській підтримці здобула над литовцями перемогу. За умовами польсько-литовського миру 1366 р. під Корону Польську перейшли Холмщина і Белзщина. У 1430 р. поляки, скориставшись конфліктом, що спалахнув між литовськими та руськими удільними князями, захопили Західне Поділля.

На відміну від литовців, які тривалий час зберігали руські удільні князівства та руське судочинство без змін, поляки вводили на приєднаних землях свої порядки, але поступово. В історичній науці, даний процес отримав назву **інкорпорація земель** — планомірне приєднання території однієї держави до іншої.

Намагаючись виконати умови **Кревської унії 1385 р.**, польський король **Ягайло** (1386–1434 рр.) спробував «м'яко» приєднати русько-литовські землі до Польщі. Він змусив напівнезалежних удільних князів принести йому присягу та взяти зобов'язання

Українські землі в складі Польського королівства

платити монарху данину і надсилати військову допомогу. В релігійних питаннях, судочинстві й діловодстві князі зберігали повну свободу і навіть могли карбувати власну монету. Як вам вже відомо, литовська знать після Кревської унії підняла бунт і очікування поляків про швидке приєднання русько-литовських земель не відбулося. Проте Кревська унія сприяла проникненню на українські землі польської соціально-економічної моделі державного життя.

Унія — об'єднання, союз двох і більше держав під зверхністю одного правителя.

У **1430 р.**, коли українські землі складали вже близько третини Польщі, король Ягайло провів **адміністративну реформу**. Він вирішив скасувати старі порядки, щоб не допустити бунтів руської знаті, як це ставалося на території Литви.

Удільні князівства з напівнезалежними князями ліквідувалися, а замість них, створювалися **воєводства** (Руське, Подільське, Белзьке) з підконтрольними королю керівниками. Кожне воєводство складалося із кількох **повітів**. На чолі воєводств стояли призначені королем **воєводи**, які здійснювали адміністративну (управлінську) та військову владу, а також очолювали місцеві шляхетські сеймики. На чолі кожного повіту король призначав **старосту**, який мав судову та адміністративну владу.

Влада воєвод і старост не була безмежною, багато в чому вона залежала від рішення місцевих **сеймиків**. У плані організації, сеймики були чимось схожі на руське народне віче. Але якщо на віче могли взяти участь усі вільні люди, то на сеймики допускалась лише шляхта. Оскільки польської шляхти на українських землях XV ст. ще бракувало, король Ягайло вимушений був зрівняти у правах руську знать, а інакше б, адміністративна реформа не спрацювала. Із **1430 р.** королівським указом, шляхетські привілеї поширювалися на всі руські та литовські землі, підконтрольні Польщі. Як наслідок, **руська військова знать** (удільні князі, бояри, дружинники) **ставала шляхтою**, втрачала свої колишні

Суспільний стан	Суд якому підлягає
шляхта	земський суд
міщани	магістратський суд
духівництво	єпископський суд
селяни	старостинський суд

владні повноваження і на нових умовах залучалась до розвитку польсько-українсько-литовської державності. Це був не одразу помітний, але поворотний момент в історії України.

Сеймик — нерегулярні збори шляхтичів окремої території (воєводства чи повіту) для вирішення широкого кола місцевих питань (податки, обрання нових посадовців тощо). Рішення сеймиків передавалися послам, які представляли інтереси спільноти у сеймі.

Сейм (вальний сейм) — загальнодержавний станово-представницький орган у Польщі та Литві XV–XVIII ст.

Яким чином місцеві правителі українських земель втратили свою владу після реформ польського короля Ягайла?

2. Шляхта та шляхетська демократія на українських землях. Після адміністративної реформи короля Ягайла, на українські терени поступово переноситься польська система судочинства. Вона мала становий характер. Кожен суспільний стан (шляхта, міщани, духівництво, селяни) захищав права в своєму становому суді. Найбільше від цього виграла шляхта, яка за польськими традиціями могла уникати правосуддя. На суді слово шляхтича не потребувало доказу. Нижчі стани суспільства майже не мали шансів у судових процесах проти шляхтичів. Натомість судові позови між шляхтичами могли тривати роками без жодних результатів. У пошуках справедливості, ворогуючі шляхтичі вчиняли на одне одного так звані «наїзди» (погроми маєтків).

*Польська шляхта
у традиційному вбранні
XIV–XV ст.
Художник Ян Матейко.*

Стани — групи людей, які об'єднані родом діяльності, обов'язками, правами та привілеями.

Шляхта — привілейований стан польського, українського та литовського суспільств XIV–XVIII ст.

Ядром соціальної структури польського, а з XV ст. і українського суспільства, стає **шляхта** — переважно військові люди, які мали низку прав та привілеїв, завдяки яким збагачувалися та керували державою. В Польщі шляхтичі сформувались із лицарів, які служили польським удільним князям та отримували за це землю.

В українському суспільстві до шляхти доєдналися усі родини, які були дотичні до ратної справи: від руських удільних князів (нащадків Рюриковичів) до простих професійних дружинників.

Існувало шляхетство спадкове, особисте та «самопроголошене» (несправжнє). Спадковий шляхетський статус можна було отримати по праву спадкування від батьків до дітей, внаслідок шлюбу або за особливі заслуги в бою. Особисте шляхетство надавалось особі до її смерті за військову чи державну службу. «Самопроголошеним» шляхетством переважно займалися слуги шляхтичів, які набравшись манер і грошей, могли перебратись жити в інше місце і видавати себе за шляхетну особу. Іноді, документи про шляхетство підроблялися. В королівстві вівся спеціальний реєстр, за яким можна було перевірити справжність шляхетського статусу.

Незалежно від релігійної приналежності, шляхтичі могли бути бідні, середнього достатку і заможні. Бідні шляхтичі жили в скромності поряд із селянами і власноруч оброблювали орендовану землю, бо власних наділів не мали. Середні шляхтичі могли володіти кількома селами. Заможна шляхта володіла десятками чи сотнею сіл та навіть кількома містами. Найбагатші шляхтичі називалися **магнатами**. Під їх владою були тисячі сіл і десятки міст. Ці люди були близькі до короля, займали посади *гетьманів* — головнокомандувачів війська. Магнати могли надати монарху суттєву фінансову або військову підтримку в обмін на розширення своїх володінь.

Магнат — найбільш знатні та заможні представники шляхти.

Між магнатами і шляхтою існували опікунсько-підопічні відносини, подібно як в Римській імперії між патронами і клієнтами. Багато шляхтичів бажали підвищити свій статус, отримати бажану посаду, забезпечити дітей якісною освітою, отримати гарантію піклування за родиною після своєї смерті. Все це міг забезпечити магнат. Як обмін за турботу, шляхтич демонстрував підтримку своєму покровителю: голосував в інтересах магната на сеймиках, представляв його інтереси на вседержавному (вальному) сеймі, виступав разом із магнатом на війну, брав участь у наскоках на конкурентів патрона тощо.

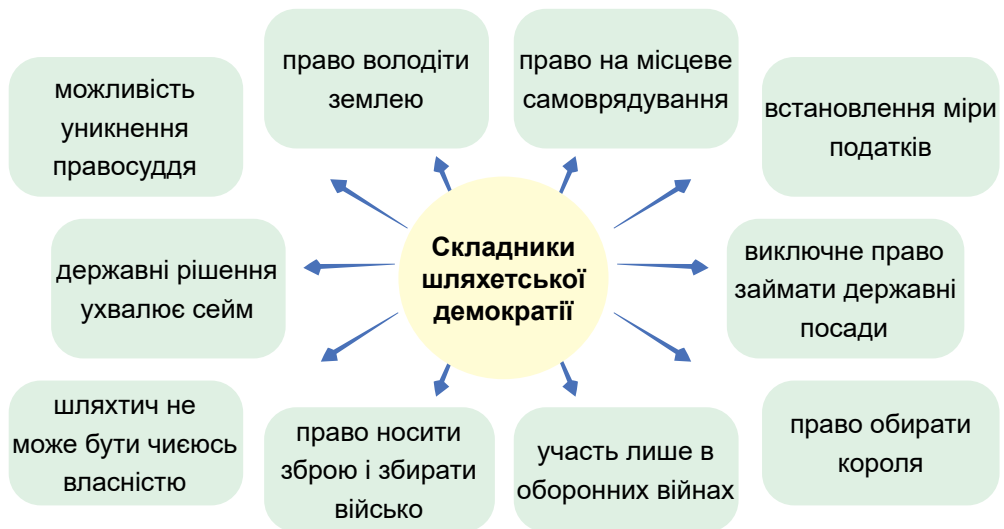
Між шляхтичами XIV–XVI ст. панувала **ідея рівності**, незалежно від статків чи релігійної належності. Так сформувався унікальний кодекс шляхетської честі. Водночас ідея рівності сприяла конфліктам між

шляхетськими групами. Ані магнат, ані сам король не могли бути певні, що проти них не повстануть.

Стрижнем шляхетського суспільства була так звана «**шляхетська демократія**» — широкі права і свободи в управлінні державою. Такої свободи, як у шляхти, не було в жодного іншого суспільного стану середньовічної Європи. Проте демократія ця була далека від сучасної, адже права гарантувалися не всьому народу, а лише невеликій його частині — шляхтичам. В силу майнової нерівності, не кожен шляхтич міг скористатись всіма шляхетськими привілеями, які надали польські королі впродовж XIV–XV ст. Лише найзаможніші могли послуговуватися всіма перевагами цієї системи, тому шляхетську демократію історики ототожнюють з олігархією.

Як відбувся процес формування шляхти? У чому, на вашу думку, полягають сильні та слабкі сторони «шляхетської демократії»?

3. Господарство і розвиток міст. Магдебурзьке право на українських землях. У XIV–XV ст. основу господарства українських земель, традиційно складали землеробство і скотарство. Вирощували зернові, бобові, городні (овочеві) та садові культури. Переважала трипільна система землеробства. В галузі тваринництва найбільш вигідним було свинарство, оскільки багато солонини йшло на продаж за кордон. В маєтках шляхти добре розвивалося конярство.

У Пізньому Середньовіччі неодмінною складовою частиною українського господарства були промисли: млинарство (виготов-

лення борошна), винокуріння (виготовлення алкогольних напоїв), корчмарство (продаж алкогольних напоїв) і видобуток солі. Впродовж XV ст. шляхта здобуває виключне право на володіння промислами, витісняючи з них вільних селян та міщан.

Із середини XV ст. у сільському господарстві відбуваються зміни: активно зростає велике землеволодіння. Цей процес був обумовлений формуванням польсько-української шляхти. Деякі шляхтичі захоплювали володіння вільних селянських громад. Розорені власники продавали маєтки за безцінь. Земля також роздавалась за державну службу.

Формування великих землегосподарств на українських землях збіглося із піднесенням промисловості та збільшенням кількості населення у Західній Європі XV ст. Першим ділом людство потребувало більше харчів та одягу. Підприємлива шляхта на своїх володіннях починає формувати великі багатогалузеві господарства — **фільварки**. На фільваркових господарствах вирощували зернові та перетворювали їх на борошно, розводили худобу та готували солонину й шкури, виводили породистих коней, в ковальнях виготовляли кінську зброю та інше спорядження. Увесь цей крам доставлявся до польських портів або відправлявся далі на Захід сухопутними шляхами.

Руїни польського фільварку в селі Каліновиці-Гурні (південна Польща)

Цікава цитата

«Впродовж XV ст. у Польському королівстві почастишали втечі селян з панських земель. Низка законів в 15 разів підвищила штрафи за переховування біглих селян. Світським і духовним феодалам, орендарям королівських земель та міщанам було заборонено переховувати селянських втікачів. Напрямами втечі були Тевтонський орден, Литва та руські землі. Якщо втікача ловили, то випалювали на лобі клеймо, також могли карати односельчан втікача.»

Юзеф Шуйський, польський історик XIX ст.

- Про що свідчить збільшення кількості втеч селян Польського королівства впродовж XV ст.? З якими явищами і процесами це пов'язано? Де могла застосовуватись безкоштовна селянська праця?

На фільварках відпрацьовували селяни, приналежні шляхтичу-землевласнику. Фільварки приносили дуже великі прибутки, що спонукало шляхту обмежувати права селян змінювати власника, ставити свої умови та вимагати якомога більше відпрацьовувати на багатогалузевих господарствах. Процес «прикріплення» селян до землі отримав назву **закріпачення**, а закріпачених селян називали **кріпаками**.

Тим часом в українських містах XIV–XV ст. відбуваються важливі зміни. Певний час, містяни, проживаючи у місті, водночас займалися і ремеслами, і землеробством, і торгівлею, залишаючись залежними від магната. Залежність проявлялась у сплаті податків, виконанні повинностей, що майже не відрізняло їх від селян. З другої половини XIV ст. польські королі поширюють на підконтрольні українські міста **магдебурзьке право** за німецьким зразком. Це було спричинено збільшенням кількості німецьких та польських громад переселенців в українських містах.

У **1356 р.** польський король Казимир III підтвердив право самоврядування **Львову**. Згодом магдебурзьке право також отримали Кам'янець-Подільський (1374 р.), Терехів (1389 р.), Самбір (1390 р.), Луцьк (1432 р.), Кременець (1438 р.). Норми магдебурзького права, дозволяли міщанам шляхом виборів сформувати орган міського самоврядування — **магістрат**, який займався управлінням, судовими і торговельними справами, оподаткуванням, громадським порядком, забудовою, обороною та ін. Життя в містах із магдебурзьким правом ставало більш організованим, впорядкованим, перспективним, а головне — дарувало людям особисту свободу.

Міста з магдебурзьким правом звільнялися від влади магната і свавілля воевод чи намісників. Завдяки самоврядуванню місто володіло своєю скарбницею, формувало бюджет. Кошти витрачалися на поліпшення архітектури, мостів, доріг, громадських приміщень. У таких умовах краще розвивалася торгівля і ремесла, збільшувалось населення. Самоврядні міста приваблювали селян, які тікали сюди, щоб не стати кріпаками.

Дайте загальну характеристику становища українців у містах та селах XIV–XV ст.

4. Культурно-цивілізаційні впливи. Наслідком панування Польського королівства на західноукраїнських землях став глибокий культурний обмін та цивілізаційні взаємовпливи.

У провінції та місті XIV–XV ст. розвинулись товарно-грошові відносини. Спочатку загальноновживаним був *грошик руський* — срібна монета львівського карбування. З початку XV ст. його витіснив срібний празький гріш та польський кварталник.

*Грошик руський, Львів.
XIV ст.*

Самоврядування зробило українські міста *національно строкатими*: формувались окремі громади і квартали німців, поляків, вірмен, євреїв. Серед містян та жителів провінції поширювалась *західноєвропейська мода* в одязі та прикрасах. Завдяки іноземним контактам в українських містах поширюються *передові технології* та методи виробництва. У провінції з'являються нові та покращені сорти рослинних культур. Завозяться нові селекційні породи худоби.

За традиціями німецького самоврядування до міського управління допускались лише католики, що, як наслідок, витісняло православних українців від керування міським життям.

У містах сформувалась *цехова організація* розвитку ремесел. Висока вимогливість та професіоналізація цехів забезпечувала український і західноєвропейський ринок дуже якісними товарами. Центрами цехового ремесла стали Луцьк, Кам'янець-Подільський, Львів. В українських реаліях, цехові майстри об'єднувались не лише за професійними напрямками, але й за релігійною та національною ознакою. В умовах жорсткої конкуренції, німецькі та польські цехи мали перевагу, оскільки члени магістрату прихильніше ставилися до інтересів своїх земляків єдиновірців.

У містах, що мали магдебурзьке право і по сьогодні видно його сліди — це вишукані споруди, площі, красиві старовинні квартали, годинникові башти, унікальні архітектурні пам'ятки, і звичайно ж міська ратуша — місце, де засідали члени магістрату.

Кам'янець-Подільська ратуша XIV ст. — найстаріша ратуша України

Розвиток фільварків у провінції поглибив *міжнародні зв'язки*. Українські землі активно долучились до годування і піднесення Західної цивілізації. Водночас фільваркова система погіршила становище селян та посприяла обмеженню їхньої свободи.

Назвіть позитивні та негативні прояви культурно-цивілізаційних впливів на українських землях у складі Польського королівства?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. З усіх українських земель, Галичина та Волинь найменше постраждали від монгольської навали, тому їхнє приєднання до Польщі суттєво посилило її економічну могутність.
2. Просування Польщі в східному напрямку сприяло її зазіханням й на литовські землі.
3. Із входженням українських земель до міжнародної торгівлі, Західна Європа отримала стабільне джерело сільськогосподарської продукції в умовах зростання населення у XV ст. Без цього джерела було б важко підтримувати культурний, технічний та промисловий розвиток європейської цивілізації.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Розвиток фільваркової системи та подальшого закріпачення селян закладе основи великого соціального конфлікту між православними селянами і католицькими землевласниками.
2. Упродовж XV ст. більшість руських удільних князів зливаються з польським суспільством, і староукраїнська спільнота залишається без власних політичних лідерів (політичної еліти), існування яких є вкрай важливим для збереження державності.
3. З XV ст. в західноукраїнських містах поширюється німецьке судочинство, польська та німецька мова, католицизм, витісняються руські цехові майстри. На подальші століття староукраїнська культурна ідентичність залишається тільки на селі.
4. Маґдебурзьке право та міжнародна торгівля принесли на українські землі прогресивні технології, нові культурні та філософські ідеї, які вплинуть на подальший соціально-економічний розвиток.
5. Принципи «шляхетської демократії» добре приживуться на українських теренах і вплинуть на розвиток таких рис українського характеру, як волелюбність, виборність влади, прагнення до економічної самостійності, нетерпимість до тиранії та свавілля влади.

Дати для запам'ятовування:

- 1356 р.** — надання магдебурзького права Львову.
1385 р. — Кревська унія.
1430 р. — адміністративна реформа у Польщі. Поділ території на воєводства.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Складіть список архітектурних пам'яток Польського королівства, які й досі збереглись на українських теренах. Чи є спільні риси у цих об'єктів? Про що це свідчить?
2. Які слова в українській мові було запозичено з часів панування Польського королівства на українських теренах? Як ви вважаєте, чому вони опинились у нашій мові? Наведіть приклади таких слів.

§ 44. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Пригадайте:

1. Що таке удільні князівства?
2. Які українські землі потрапили до Польського королівства?
3. Хто такі шляхтичі? Яку роль вони відіграли на українських землях XV ст.?
4. Що таке інкорпорація?

1. Етапи інкорпорації українських земель. Статус та система управління. Впродовж XI–XII ст. литовські племена перебували у васальній залежності від Русі-України та сплачували їй данину. В 1253 р. на північному заході від руських земель утворилось Велике князівство Литовське. До об'єднання в єдину державу литовців спонукав наступ німецьких хрестоносців. Скоро Литовська держава починає розширюватись у південному та східному напрямках, приєднуючи удільні князівства роздробленої Русі-України. Існування Галицько-Волинської держави впродовж XIII–XIV ст. стримувало литовську експансію. У 1267 р. розглядався проект об'єднання Королівства Руського та Великого князівства Литовського в одну могутню державу на чолі з князем Шварном Даниловичем. Як ви вже знаєте, цей задум зазнав невдачі.

У **1340 р.** після смерті Юрія II Болеслава — останнього правителя Королівства Руського, **Волинське князівство** успадковує литовський князь **Дмитро-Любарт** (син великого литовського князя Гедиміна), який був одружений з онукою попереднього правителя Королівства Руського Юрія I. **Отож, литовське правління вперше проникає на українські землі на підставі династичного шлюбу.** З тих пір великі литовські князі, як і польські королі, носили титул «король Русі».

*Дмитро-Любарт. Перший литовський князь на українських землях.
Художник А. Сланиш*

Більшість земель Русі-України потрапляють до Великого князівства Литовського за правління **Ольгерда** (1345–1377 рр.). Впродовж 1361–1362 рр. він здобуває **Київську, Чернігівську, Подільську та Переяславську землі.** Війна за ці території велась переважно не з руськими удільними князями, а з монголами Золотої Орди, які панували на українських теренах. Для закри-

Цікава цитата

«Судячи з уважного дослідження літописних джерел, землі Русі-України не перетворились на суцільну пустку після монгольського нашестя хана Батия. Додаткове підтвердження, бачимо в тому, як швидко литовське суспільство зрослося з руською культурою, коли підкорило руські землі у XIV ст.: не маючи усталених культурних і державних традицій, литовці запозичували руську писемність, судочинство, православну віру. Цього б не відбулося, якби після монголів зосталася лиш пустеля».

Володимир Антонович, український історик XIX ст.

- Як автор цитати оцінює наслідки монгольського нашестя на Русь-Україну? Що могло сприяти збереженню руських традицій судочинства, писемності та релігії після монгольської навали?

плення успіху, визначальне значення мала перемога русько-литовських військ над ординцями у битві на **Синіх Водах у 1362 р.** Ця перемога заклала початок звільнення земель Русі-України від монгольського панування, яке утвердилось ще з 1240 року. Наприкінці XIV ст. ординський хан Тохтамиш своїм ярликом остаточно визнав перехід цих земель до Великого князівства Литовського.

Історики сходяться в думці, що приєднання руських земель до Литви відбувалося мирним шляхом, зокрема через шлюбну дипломатію, обопільні домовленості та союзи. Інкorporація українських земель проходила під гаслом литовців: **«Ми старого не рушимо і нового не вводимо»**. Такий підхід був обумовлений двома причинами. **По-перше**, литовці в своїй величезній державі складали лише 10% від усього населення, більшість же становили руси. **По-друге**, литовська знать була близька до руської культури: сповідувала православне християнство, користувалась староукраїнською мовою та судочинством, почасти мала спорідненість з удільними руськими князями.

Стрімке проникнення литовців у південному напрямку було зумовлено кількома факторами: 1) ослаблення Золотої Орди внаслідок міжусобних війн; 2) через знелюднення територій після монгольського вторгнення, руські удільні князі мали незначні військові спроможності; 3) населення сприймало литовців як визволителів від монгольського засилля.

<i>Особливості литовського управління українськими землями</i>	
Збережені норми	Вимоги
За удільними князями зберігається свобода у внутрішній політиці та навіть право карбувати свою монету	Намісниками над удільними князями стають литовські князі з династії Гедиміновичів
Зберігаються права і маєтності Православної Церкви	Удільні князі перебувають у васальній залежності від великого литовського князя
За боярством зберігають їхні землі та права	Має сплачуватись щорічна данина
Зберігається руська (староукраїнська) мова та судочинство на основі «Руської правди»	У разі потреби руські князі надсилають військо

Чим литовська система управління відрізнялась від польської?

2. Вплив Кревської унії на українські землі. Щоб об'єднати зусилля в боротьбі проти Тевтонського ордену та владнати внутрішні чвари, Польща та Литва укладають в **1385 р. Кревську унію**. Союз скріплено династичним шлюбом — великий литовський князь **Ягайло** одружується з польською королевою **Ядвігою**. За умовами унії Ягайло зобов'язувався охрестити всі русько-литовські землі в католицьку віру та передати їх під вічне управління Польської Корони.

Такі умови спричинили бунт русько-литовських удільних князів, яких очолив литовський князь Вітовт (брат Ягайла). Збройною боротьбою **Вітовт** (1392–1430 рр.) домогся визнання себе довічним правителем Великого князівства Литовського. Питання переходу русько-литовських земель до Польщі «зависло», але не вирішилось. Для більшості удільних князів визнання польських умов дорівнювало втраті власної влади, зрада віри предків, прийняття нових законів і порядків.

Спільна перемога польсько-литовсько-руських військ в **Грюнвальдській битві 1410 р.** над Тевтонським орденом значно посилала позиції Литви. Проте Польське королівство не полишало планів про територіальне розширення, тому вирішило домогтися мети іншим шляхом, натиснувши на інтереси литовської знаті. У **1413 р.** було підписано **Городельську унію**, яка визнавала самостійність

Литви під формальною зверхністю Польщі. Запроваджувались спільні польсько-литовські сейми. Однак, беззаперечне право власності на землю отримували тільки католики, також лише католики могли займати урядові посади.

Русько-литовська знать опинилася перед вибором: або вона приймає католицьку віру та входить у польську суспільно-політичну систему, або польські урядники і землевласники самі із часом прийдуть на їхню землю. Допоки був живий великий князь Вітовт ситуація зоставалась спокійною, але з його смертю в 1430 р. знову вибухнув бунт. Усі прихильники незалежності русько-литовських земель самовільно обрали своїм великим князем **Свидригайла** (1430–1432 рр.) та проголосили створення «**Великого князівства Руського**». Ідею підтримало руське та литовське населення. Натомість литовська католицька знать, щоб не втратити свої привілеї, посадила на великокнязівський трон свого ставленика — **Сигізмунда** (1432–1440 рр.).

Вирішальна битва між партією прихильників унії та партією незалежності відбулася у **1435 р. під Вількомиром**. Сили Свидригайла була розгромлені католицькими польсько-литовськими військами. Ідея створення православної Русько-Литовської держави провалилась.

За правління великого литовського князя **Казимира IV** (1440–1492 рр.) на русько-литовських землях відбувається централізація влади та ліквідація удільних князівств. Новгород-Сіверщина, Чернігівщина, Волинь та Київщина втрачають своїх руських та литовських удільних князів та перетворюються по польському зразку на *воєводства* із поділом на *повіти*. Кожним воєводством

*Свидригайло.
Перший і єдиний
правитель
Великого
князівства
Руського.
Художник
А. Слпшиц*

*М. Горелік Битва під
Вількомиром 1435 року*

управляв намісник великого князя. З 1468 р. замість руських законів поширюється «Судебник Казимира», який на принципах рівноправ'я регулював кримінальні та цивільні відносини між православними і католиками.

Католицькій Церкві та шляхтичам-католикам надано привілеї в землеволодінні, промисловій діяльності та торгових операціях. Натомість православна церква та православна шляхта до кінця XV ст. опиняються в нерівноправних умовах. Через дискримінацію та утиски, відносини в суспільстві набувають ознак неприязні.

Як Кревська та Городельська унії вплинули на українське суспільство XVст.?

3. Релігійна ситуація. Впродовж XIV ст. більшість українських земель, в тому числі Київ, входять у склад Великого князівства Литовського. Проте Київ як православний центр руських земель залишався без свого митрополита. Київські митрополити переїжджали до Володимиро-Суздальського князівства або до Москви. Так відбувалось, бо до 1362 р. українські землі були під прямою владою Золотої Орди.

Щоб зберегти незалежність і традиції руського православ'я, стараннями великого литовського князя Гедиміна в **1317 р.** утворили **Литовсько-Руську митрополію**. Протягом XIV ст. Литва та Москва ведуть боротьбу за контроль над єпископствами Русі-України та з перемінним успіхом намагаються ставити своїх кандидатів на Київську митрополію. Боротьба розпочалась за часів князя Гедиміна (1316–1341 рр.) і набула особливої гостроти за Ольгерда (1345–1377 рр.). Суть протистояння була така: той, хто мав своїх єпископів і митрополита, той легше поширював політичний вплив на руські землі.

Исидор,
митрополит
Київський.
Картина XV ст.

У питаннях ставлення київського митрополита Москва заручилася підтримкою свого покровителя — Золотої Орди, яка зазнала поразки від русько-литовських військ. Ординцям було вигідно, щоб московське правління розширювалось, бо разом з тим росла й данина. Митрополію в ті часи надавав лише візантійських патріарх, а ослаблена в XIV ст. Візантія для підвищення політичної ваги шукала союзу із

Золотою Ордою, тому підтримувала і освячувала переважно московсько-ординських кандидатів.

Для Москви експансія на руські удільні князівства здійснювалась під гаслом «захисту своїх православних». Через Церкву відбувалась і промосковська пропаганда серед мирян. Як тільки в якомусь незалежному князівстві з'являвся промосковський єпископ, одразу ж починалось московське вторгнення. В XIV ст. така доля спіткала Тверське, Смоленське та Псковське князівства.

Головне завдання, яке ставилось перед промосковськими митрополитами, — на релігійному підґрунті об'єднати Київ та Москву. Проте їхні промосковські настрої не влаштували, ані киян, ані литовців, тому коли вони намагались напоказ оселитися в Києві, то їх скоро виганяли.

Митрополит Київський та всієї Русі **Ісидор** (1433–1458 рр.) як людина дуже освічена та культурна, спробував вирішити кризу. Він хотів об'єднати Київську митрополію з Католицькою Церквою на рівних правах, без жодних змін у православ'ї. На тлі османської загрози у Європі, Римська церква також була зацікавлена в такому проекті, адже це об'єднало б християнський світ проти мусульманської загрози. В 1453 р. під час оборони Константинополя від турків, митрополит Ісидор потрапив у полон і його прагнення так і не були реалізовані.

У 1453 р. після падіння Візантії Москва самовільно оголосила себе її наступницею і перебрала статус патріархату з правом призначати митрополитів. Щоб не допустити московського впливу на українські землі, Великий князь Литовський і Король Польський Казимир IV в **1458 р.** проголосив **окрему Київську митрополію**, якій підпорядковувались всі українські єпископства. В такому стані вона проіснує до кінця XVII ст.

Як міжнародні відносини впливали на українську релігійну ситуацію?

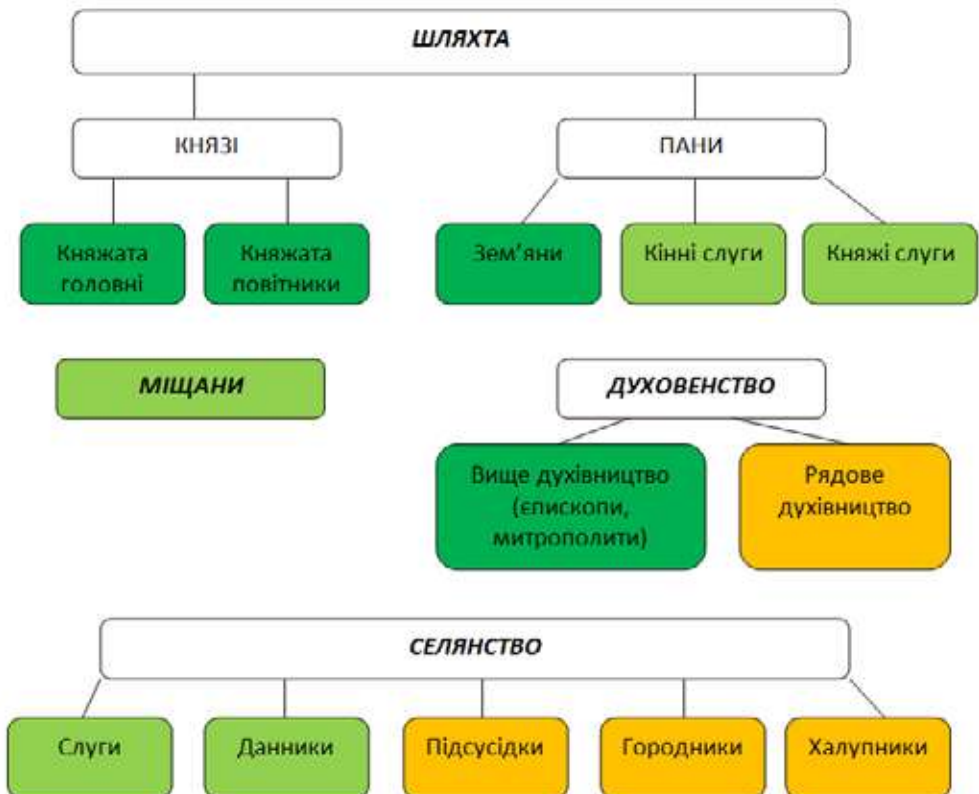
4. Стани українсько-литовського суспільства. Зародження козацтва. Суспільний устрій в Литовській державі мав як руські, так і польські ознаки. Від поляків литовці перебрали принципи шляхетства і поділ на привілейовані та непривілейовані стани. Від русів зберігалася складна система майнової нерівності всередині кожного стану. Назагал станів було чотири: шляхта, дучівництво, міщани та селяни. Деякі були привілейовані, інші — непривілейовані.

Шляхта складалася із князів та панів. До *князів* належали нащадки удільних князів з руської династії Рюриковичів та литовської Гедиміновичів. Серед князів виділялись *княжата головні* (не підлягали місцевій адміністрації та засідали у великокнязівській раді) і *княжата-повітники* (володіли землею в обмін на службу великому литовському князю). До *панів* належали *зем'яни* (бояри зі спадковими землями), *кінні слуги* (кіннотники, що отримали землю за військову службу), *княжі слуги* (військові та цивільні урядовці).

Українські *міщани* були представлені в складі Великого князівства Литовського як відносно однорідна маса ремісників і купців. Міське життя та ремесла розвивались повільно. Населення Києва впродовж XV ст. заледве сягало 5–6 тисяч. На чолі міст стояли

Стани українсько-литовського суспільства XIV-XV ст.

- привілейовані
- частково привілейовані
- непривілейовані

управителі удільного князя або намісники великого князя. Управителі та намісники виконували адміністративні й судові функції, відали збором податків. До кінця XV ст. магдебурзьке право на українські міста під владою Литви не поширювалось, хіба що на Київ у 1498 р. Причина затримки полягла в гаслі, яким керувалась Литва на українських землях: «*Ми старого не рушимо і нового не вводимо*». Часті міжусобні війни та сусідство із Золотою Ордою, також не сприяли поширенню міського самоврядування та іноземній колонізації.

Найчисельнішою верствою було *селянство*. Сільська громада складалась із дворич (кількох родин), а управляв громадою виборний отаман. Кілька громад утворювали волость на чолі з виборним «старцем». Судочинство відбувалось у судах сільської громади — копних судах. Найзаможнішими були вільні селяни — *слуги*, які мали землю і не відпрацьовували повинностей. До вільних селян також належали *данники*, які сплачували данину та *тяглові селяни*, які разом з власною худобою (тяглом) відпрацьовували певну кількість днів на землевласника. До селян, що не мали жодних привілеїв, належали *підсусідки* (були помічниками заможних селян), *городники* (мали землю, але не мали житла) та *халупники* (жили без землі). До залежних селян XIV–XV ст. зараховували челядь та холопів.

Наприкінці XV ст. у Східному Поділлі (сучасні Київщина, Черкащина та Вінниччина) зароджується новий стан суспільства — **козацтво**. Його формуванню сприяли складні соціальні процеси, які відбувалися в той час, а також сусідство із *Кримським ханством* (спадкоємцем Золотої Орди). Імовірним поштовхом до розвитку козацького руху стало розорення татарами Києва 1482 р. та їхнє подальше просування на захід у бік Польщі. Вже у **1489 р.** козаки вперше згадуються в писемних джерелах, а саме в «Польській хроніці» Мартина Бельського як співучасники походу польських військ проти Кримського ханства.

У чому полягала особливість литовського суспільного устрою на українських землях? За яких обставин з'являється козацтво?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Розширення Литви за рахунок руських земель стало взаємовигідним процесом. Литва вберегла свою незалежність від Польщі та змогла стримати московський наступ.

2. Зростання і піднесення Литви у XIV ст. змусить Золоту Орду сліпо підтримувати Московське князівство у його територіальних претензіях, аби лишень мати сильного союзника в боротьбі з Литовською державою.
3. Вправно керуючи Київською митрополією, литовські правителі не дозволили Московії розповсюдити свій вплив у Східній Європі впродовж XV ст.
4. Людський та економічний ресурс українських земель допоміг Литві впоратись із Тевтонським орденом та заявити про себе як про сильну, самодостатню державу.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Завдяки територіальним зростанням Литви та утвердженню її могутності, українські землі від цього виграли, зберігши свою самобутність та культуру.
2. Безперервна боротьба русько-литовських сил із Золотою Ордою та Московією впродовж XIV–XV ст. завадили появи міського самоврядування на українських землях під литовським правлінням.
3. Релігійна політика великих литовських князів вберегла незалежність Української православної церкви.
4. Внаслідок ліквідації удільних князівств у XV ст. більшість руських князів приймає католицьку віру або емігрує до Московії. На кілька століть українські землі залишаються без своєї політичної еліти, а отже, тимчасово втрачють можливість до незалежної державної політики.

Дати для запам'ятовування:

- 1317 р.** — утворення Литовсько-Руської митрополії.
- 1362 р.** — битва на Синіх Водах.
- 1410 р.** — Грюнвальдська битва
- 1413 р.** — Городельська унія.
- 1435 р.** — битва під Вількомиром.
- 1489 р.** — перша письмова згадка про запорозьких козаків.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Складіть список архітектурних пам'яток Великого князівства Литовського, які й досі збереглись на українських теренах. Чи є спільні риси у цих об'єктів? Про що це свідчить?
2. Які слова в українській мові було запозичено з часів панування Великого князівства Литовського? Як ви вважаєте, чому вони опинились у нашій мові? Наведіть приклади таких слів.

§ 45. ВЛАДИМИРО-СУЗДАЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО, НОВГОРОДСЬКА РЕСПУБЛІКА ТА МОСКОВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Пригадайте:

1. Хто такі князі-ізгої?
2. Що таке Золота Орда?
3. Хто такі баскаки? З якими подіями пов'язана їх поява у Східній Європі?

1. Владимиро-Суздальське князівство. З кінця XI ст. внаслідок міжусобних війн за Київський трон, частина слов'ян переселяється північніше від Чернігівщини у Залісся — просторий лісистий край, де мешкали фіно-угорські племена (чудь, меря, весь, мурома та ін.). Слов'янські переселенці та князі-ізгої формують тут Ростово-Суздальську землю з кількома містами, серед яких виокремлюються міста **Суздаль** та **Владимир**. Вони стають політичними та економічними осередками новоутвореного **Владими́ро-Суздальського князівства**.

Піднесення Владимиро-Суздальщини відбувається в 1-ій третині XII ст. коли Русь-Україна розпадається на окремі князівства. Перший владими́ро-суздальський князь **Юрій Долгорукий** (1125–1157 рр.) відділяє свій уділ від Русі-України, стаючи незалежним правителем. Своєю столицею він робить Суздаль. У внутрішній політиці князь намагався ослабити власне боярство, вдаючись до жорстоких розправ і грабунків. Прізвисько «Долгорукий» він отримав за схильність до інтриг та втручання в справи інших віддалених князівств. До самої смерті цей правитель не полишав спроб посісти великокнязівський київський престол. З його персонаю також пов'язана перша писемна згадка про Москву. Під **1147 р.** літопис згадує, що Юрій Долгорукий проводить військову раду з князя-

*Макет міста Владимир
XIII ст.*

В чому архітектурні схожості цього міста з Києвом?

*Андрій
Боголюбський.
Реконструкція
М. Герасимова*

ми-ізгоями у своїй садибі у селищі Москва (на березі Москви-ріки).

Син Юрія Долгорукого — **Андрій Боголюбський** (1157–1174 рр.) переніс столицю із Суздаля у Владимир, остерігаючись суздальських бояр. У зовнішній політиці він вирішив не боротись за київський престол, а знищити Київ, щоб перенести політичний та релігійний центр у Владимир. Він об'єднав довкола себе більшість князів-ізгоїв та разом із половецькими ордами у **1169 р.** взяв Київ і пограбував, викравши коштовності, славнозвісні ікони, книги та навіть церковні дзвони.

Більшість інших військових виправ Андрія Боголюбського були безуспішні. Йому протистояла сильна боярська опозиція (особливо суздальська), яка остерігалася властолюбних амбіцій князя. Врешті, його убили колишні прихильники.

Наступним князем став **Всеволод Велике Гніздо** (1176–1212 рр.) прозваний так за велику кількість нащадків. Він мав вісім синів і вісім онуків. Усі наступні князі владимирські й московські включно до XVI ст. вели своє походження саме від нього. За його правління Владимиро-Суздальське князівство сягає зеніту могутності. Він першим став йменувати себе «великим князем», таким чином претендуючи на верховну владу над іншими руськими князівствами (раніше титул «великий князь» міг мати лише князь Києва).

У своїй владі Всеволод спирався на новозасновані міста, де вплив бояр був незначним. За його сприяння утворюється новий соціальний стан — **дворянство**, тобто військові слуги князя, які отримували за несення служби землю. З міського та дворянського ополчення Всеволод міг зібрати доволі велике військо, яке використав для захоплення Рязанського князівства, а також в 1183 р. розгромив кочівницьку державу Волзьку Булгарію. Після смерті князя його численні спадкоємці спричинили розпад Владимиро-Суздальського князівства на сім окремих князівств. Проте Владимирська земля формально залишалась політичним центром Залісся, а її правитель продовжував йменувати себе «великим князем».

Вторгнення монголів 1237–1241 рр. призвело до спустошення Владимиро-Суздальщини. Однак саме владимирські князі стали союзниками Золотої Орди, отримавши від хана Батия **ярлик** на княжіння та право збирати данину на користь хана. За допомогою ординських військ владимирські князі спустошували сусідні

Князівства Русі-України в середині XII — на початку XIII ст.

1. Яке значення для Новгороду мав вихід до Балтійського (Варязького) моря?
2. На території якої землі виникла Москва?

удільні князівства, усували своїх політичних конкурентів та наروضували земельні володіння. Як особливо вірний союзник Золотої Орди відзначився владимирський князь **Александр Невський** (1249–1263 рр.). Він розорював Твер, Рязань і Суздальщину, коли ті не сплачували данини хану. Для збільшення ординського виходу (даннини) він провів у Владимиро-Суздальському князівстві перший перепис населення. Після смерті князя його спадщина розділиться на численні уділи, серед яких вперше постане *Московське князівство*.

Які наслідки для Русі-України відіграло спустошення Києва 1169 р.?

2. Новгородська республіка. Серед усіх руських князівств особливо вирізнялася Новгородська земля. Корінним населенням тут були фіно-угорські племена, а з VIII ст. прибувають слов'яни, які й заснували перші великі міста, зокрема й Новгород (дослівно «Нове місто»). Жителі цього краю з гордістю називали свою батьківщину «**Пан Великий Новгород**», оскільки він охоплював усю територію Північної Русі: від Балтійського моря на заході до Уральських гір на сході.

Клімат в Новгородських землях був вельми холодний, переважала лісиста місцевість з великою кількістю річок та боліт. Через низьку родючість ґрунтів, населення змушене було займатись не лише рільництвом, а й тваринництвом та збиральництвом. Завдяки багатій природі, у новгородців сформувались особливі традиції риболовного та мисливського промислів, які й стали основою заможності цього краю.

Упродовж XI і до початку XII ст. Новгородська земля була в складі Русі-України та сплачувала данину. Намісниками краю були родичі Київських великих князів. У **1136 р.** новгородці вигнали свого князя за його неспроможність захищати місто від ворогів. Так постанала **Новгородська республіка** з центром у Великому Новгороді. Вона проіснує до **1478 р.**

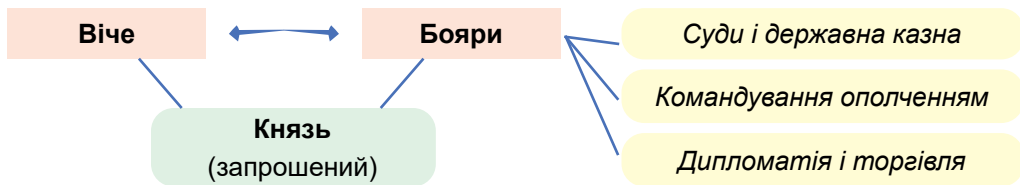
В. Худяков. Дзвін збирає новгородців на віче. 1861 р.

Свободолюбство новгородців було обумовлено багатством цього краю. Тутешні жителі були люди

ділові та не бажали собі ані збитків, ані зайвих витрат. Завдяки своєму вигідному розташуванню, Новгород ще наприкінці X ст. налагоджує активну торгівлю зі скандинавськими країнами та Німеччиною. Продавали віск, мед, рибу, сіль, бурштин, дивовижної складності замки, а головне — хутро. Зовнішня торгівля стала запорукою могутності та заможності Новгородської землі.

Модель влади в Новгороді

Найвищим органом влади у новгородців було **віче** — збори усіх вільних чоловіків. Воно ухвалювало найважливіші державні рішення у воєнний час, а також підтверджувало обранців на державні посади. Реальну політичну та економічну владу тримали **бояри** — найвищий соціальний стан новгородського суспільства. Вони володіли лісами та угіддями в яких здійснювались сезонні промисли на вилов риби, заготівлю хутра, видобуток бурштину та ін. З бояр обиралися урядовці.

У умовах небезпеки віче за домовленістю з боярством, запрошувало князя з його власним військом. З таким князем укладався **ряд** — угода, за якою князь зобов'язувався захищати Новгород, натомість йому заборонялось втручатися у міське управління, вести судочинство чи мати власність у Новгородській землі.

Суспільний устрій Новгороду був подібний до італійських міст-республік з їх комунами та сеньйоріями, тобто балансом влади народу та аристократії. Тому історики називають середньовічний Новгород **боярською республікою**.

Боярська республіка — олігархічна держава, в якій правлячою верхівкою є боярство, котре використовує народні збори і демократичні гасла для керування настроями суспільства аби зберегти свою владу. У вузькому сенсі мається на увазі Новгородська республіка XII–XV ст.

Новгородська культура розвинулась під впливом Русі-України в XI–XII ст., про що свідчать зразки тодішньої архітектури: **Софійський собор** та **Новгородський кремль** (фортеця), збудовані на замовлення Ярослава Мудрого та його сина Володимира Ярославича — першого новгородського князя. Ділова активність

зробила новгородців дуже освіченими, навіть серед простолюду. Це підтверджують знайдені археологами **берестяні грамоти**: листи, торгові розписки, судові позови, вірші, чолобитні (прохання) зроблені на берестовій корі.

У першій половині XIII ст. Новгород мав неодноразові конфлікти з Лівонським і Тевтонським орденом та Швецією, які бажали підкорити цей багатий край. Для захисту, новгородці запросили до себе володимиро-суздальських князів **Ярослава Всеволодовича** (сина Всеволода Велике Гніздо) та його сина **Александра Невського** разом з їхніми військовими друзями. Князю Александру більш пізні російські легенди приписують розгром шведської флотилії в гирлі Неви — **Невська битва** влітку **1240 р.** (за що він і отримав прізвисько «Невський») та перемогу над тевтонськими лицарями в **квітні 1242 р.** у битві на **Чудському озері** (або «**Льодове побоїще**»).

Берестяна грамота із записом молитов. XIII ст.

Собор святої Софії в м. Новгород (сучасне фото)

Які ще собори св. Софії з інших міст ви знаєте?

Цікава цитата

«Ходячи дерев'яними вулицями старого Новгорода, що його жителів вирізали московські посіпаки, можна тільки гадати, як змінився б світ, якби Росія сформувалася під проводом мирної Новгородської республіки. Новгородська Росія, безперечно, дуже відрізнялася б від Московської Росії. Але такі думки неісторичні».

Норман Дейвіс, британський історик XX-XXI ст.

- Чому автор цитати вважає «новгородський» шлях розвитку Росії кращим за «московський»? Чи погоджуєтесь ви з такою думкою? Аргументуйте відповідь. Чому автор цитати називає свою думку «неісторичною»?

Археологічні дослідження та шведсько-німецькі писемні джерела не підтверджують історичності цих битв. Однак сучасна російська пропаганда використовує легенди про Александра Невського для перекручування історії про нібито причетність російського народу до його перемог, хоча Росія як держава постає лише у XVIII ст., а своє історичне коріння веде перш за все від Московського князівства.

Чим Новгород найбільше відрізнявся від інших князівств Русі-України?

3. Московське князівство. Перед своєю смертю Александр Невський в **1263 р.** виділяє із Владимирського князівства окремий уділ — **Московське князівство** і дарує його своєму найменшому сину Данилу. Ця подія є офіційним початком існування Московії як окремої держави. За часів князя **Данила** (1263–1303 рр.) та його сина **Юрія** (1303–1325 рр.) Москва здійснює свої перші завоювання, здобувши частину територій сусідніх Твері, Рязані, Смоленська та Переяславля-Заліського. На рубежі XIII і XIV ст. московські князі намагаються стати великими князями владимирськими, але безуспішно. Щоб компенсувати невдачі князь Юрій в 1317 р. проголошує нову назву своєї держави — *Велике князівство Московське*.

Вагомі зміни відбуваються з приходом до влади **Івана Калита** (1325–1341 рр.). Слово «калита» означає «грошовий мішок». Ходили легенди, що він був князем-скнарою, який накопичив великі багатства. Іван Калита зробив три речі, які значно посилили позиції Москви:

1) У 1325 р. він переніс резиденцію Київського митрополита Петра до Москви, намагаючись перетворити Москву на центр православ'я. Через рік митрополит помер, його поховали в Успенському соборі, а його мощі проголосили чудотворними. *Цими діями князь підкреслював релігійну значимість Москви.*

2) В 1328 р. отримує від хана Золотої Орди ярлик на велике князювання та право збирати данину з усіх князівств Залісся (Москви, Владимира, Суздаль, Твері, Рязані, Смоленська та ін.). *Це дало князю і його наступникам право вважати себе формальними володарями цих земель.*

3) Інтригами у 1327 р. підбурих свого головного політичного супротивника — Тверське князівство до повстання проти ординців, а вже у 1328 р. ординсько-московські війська розгромили Твер. *Із 1328 р. Москва перебирає на себе важливий волзький торговельний шлях, який до того контролювала Твер.*

Наступник Івана Калити — його онук **Дмитрій Іванович Донський** (1359–1389 р.) провадив політику сили. Війною він змусив Твер відмовитись від претензій на титул «великого князівства». Також розв'язав боротьбу з Литвою за вплив на Заліські землі та за право контролювати Київську митрополію.

Князь Дмитрій регулярно виплачував данину Золотій Орді, але припинив це робити з приходом до влади хана Мамає, який не походив із роду Чингізхана. За це Мамає спробував покарати Московію, і в **1380 р.** відбулась **Куликовська битва**, в ході якої монголи зазнали поразки. Однак новий хан Тохтамиш у 1382 р. покарав Дмитрія Донського за свавілля та спустошив Московське князівство, спаливши Москву. Ще на сто років Московія залишилась у сфері впливу Орди.

Саме князь Дмитрій став першим московським правителем, який заповів *передавати владу лише старшому сину*. В майбутньому це закладе основи відносно **політичної стабільності** Московії, у той час коли в інших сусідів триватимуть міжусобні війни за владу.

Централізована держава — держава, в якій всі регіони жорстко підкорені єдиній центральній владі (правителю та його прибічникам).

Перші кроки централізації Московії за Дмитра Донського

Ліквідація віче

Підпорядкування великому князю міст

Підпорядкування великому князю удільних князів

Бояри і дворяни не можуть змінювати землевласника

Чому саме Москва стає центром об'єднання земель Залісся?

4. Московська культура, господарство та зміцнення самодержавства. З кінця XIV ст. і до середини XV ст. у Москві час від часу спалахує боротьба за трон між спадкоємцями, які не хотіли миритися з новими правилами спадкування. Водночас відбувається розвиток московської культури, яка пронизана міфотворчістю, релігійністю та розмежуванням на «своїх» та «чужих».

У московських літописах XIV–XV ст. простежується поділ князів на «минулих Київських» та нинішніх своїх Заліських. Москва демонструється як нібито «правонаступниця» Володимиро-Суздальщини та Києва. Розвивається такий жанр релігійної літерату-

ри, як **життя** — біографії святих, в яких позитивно оцінюється роль митрополитів та священників, які впродовж XIV–XV ст. перейшли з Київської митрополії у Владимирську та Московську. В «Житті святого Александра Невського» вперше з'являються легенди про його перемоги над шведами і тевтонцями.

Виокремлюються **війські повісті** — основа історичних міфів тодішньої Московії та сучасної Росії. В таких творах, як «Задонщина», «Про розорення Рязані», «Про нашествя хана Тохтамиша» головною лінією проходить заклик об'єднатися всьому заліському люду довкола московського великого князя аби перемогти зовнішніх ворогів.

Московська архітектура була дерев'яною і лише з кінця XIV ст. з'являються перші зразки кам'яних споруд. Запозичуються стилі Русі-України та Візантії, це помітно на прикладі перших соборів — Успенського та Благовіщенського. Від новгородців скопійовано принцип будівництва кремлів (фортець).

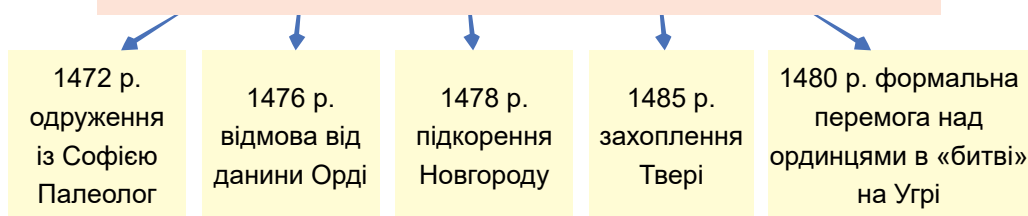
Знатні люди (князі, бояри, дворяни) жили в триповерхових дерев'яних **хоромах** з вузькими вікнами-бійницями. Заможні (купці, урядовці) жили в одноповерхових **ізбах**. Простолюддя великими родинами тулилося в халупах на кшталт землянки чи напівземлянки без димаря, через що стіни й одяг просотувались кіптявою від печі. В побуті багаті московити перебирають ординські звичаї: вішають вдома на стіни килими, усамітнюють від публіки жінок, запозичують монгольські слова і вирази та багато іншого.

І в таких суспільно-культурних умовах приходить до влади князь **Іван III** (1462–1505 рр.), який продовжує політику завоювання нових земель та утверджує **самодержавство**.

Московський Успенський собор XIV ст. перебудований в 1470-х роках. Сучасне фото

Ознаки піднесення Московії за Івана III

Печатка
Івана III із
зображенням
візантійського
двоголового орла

Шлюб Івана III з останньою візантійською принцесою Софією Палеолог мав ключове значення. Після загибелі Візантійської імперії під ударами османів, Московія проголосила себе центром православ'я (прийняла патріархат) і висунула претензії свого покровительства над всіма православними. Це вивело Москву на шлях **імперіалізму** — зазіхання на свободу і території інших народів. Так з'явилась сумнівна теорія, що «Москва — третій Рим». На підтвердження своїх претензій Московія перейняла герб Візантії — двоголового орла.

Звільнившись від Ординського панування, **Іван III** проводить внутрішню реформу: ліквідує всі удільні князівства та створює **Боярську думу** — *постійний дорадчий орган, який не обмежував владу князя, а підкреслював її*. В думі сиділи одні й ті самі родини бояр, які не допускали на своє місце інших. Вони формально підтверджували рішення великого князя, а також були представниками його волі (судової, військової та адміністративної) на місцях.

У 1497 р. Іван III видає першу в Московії збірку законів — «Судебник», який розповсюдив закони великого князя на всю державу, ліквідував усі форми самоуправління та узаконив закріпачення селян. Перейти від одного землевласника до іншого селянин міг лише на Юріїв день (26 листопада).

Ознаки московської «Східної деспотії»

Земля належить
великому князю

Церква об'єднує
людей довкола князя

Немає законів, що обмежують
правителя

Панівна верства —
військові та урядовці

Столиця керує всією державою

Світська та духовна влада були повністю сконцентровані в руках Івана III, а законів які б обмежували великого князя не існувало. Через це, історики ототожнюють московську модель правління зі **«східною деспотією»**, під якою розуміється необмеженість прав і повноважень правителя.

Наприкінці життя Іван III розв'язав велику війну проти Литви. Завдяки переходу на московський бік

1. Орієнтуючись на попередню карту ст. 397, назвіть руські землі, які захопило Московське князівство на початок XVI ст.
2. Як змінились кордони між Великим князівством Литовським та Московією впродовж 1462–1505 рр.?
3. Хто з руських князів зміг зупинити просування Московії на захід? Знайдіть на карті місце тієї битви.

Східна деспотія — особлива форма монархії з необмеженою владою, яка історично зародилась на Стародавньому Сході.

Цікава цитата

«Титул московських князів «государь всея Руси» не можна було обґрунтувати ні історією, ні політичною реальністю. Він належить до тієї самої категорії, що й претензії англійських королів на Францію».

Норман Дейвіс, британський історик ХХ-ХХІ ст.

- Що саме московські князі хотіли підкреслити, вживаючи до себе титул «государь всея Руси»? Чому автор цитати наголошує на історичній необґрунтованості такого титулу?

ВПРАВА

Г
Р
А

деяких удільних князів Чернігівщини та Сіверщини, князь у 1503 р. загарбав ці землі, поділивши їх на волості й повіти на чолі з воеводами. Згодом московити спробували остаточно закріпитися на Чернігівщині та Смоленщині, але в битві під **Оршею 1514 р.**

русько-литовське військо на чолі з руським князем **Костянтином Острозьким** розгромило московське військо, більш ніж на століття зупинивши його просування в бік українських земель.

На вашу думку, як московська «східна деспотія» могла впливати на життя пересічних жителів?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Розвиток Новгородської республіки був спробою слов'ян Північної Русі сформувати державу європейського типу. Підкорення Новгорода Московією залишило тільки один шлях для північно-східних слов'ян — шлях «східної деспотії».
2. Піднесення Московії розпочне добу численних московсько-литовських війн, які з одного боку стримають Москву в її просуванні на захід, а з іншого боку — ослаблять Литву та приведуть її до остаточного об'єднання з Польщею в ХVІ ст.
3. Втративши Москву як свого данника Золота Орда втратить основу свого прибутку і як наслідок швидко розпадеться.
4. Розширення Московського князівства на принципах імперіалізму призведе до появи найбільшої в світі держави — Росії, існування якої значно ускладнить міжнародні відносини ХХ-ХХІ ст.

Вплив описуваних подій на історію України:

ТЕСТ ДО ТЕМИ

1. Пограбування Києва Андрієм Боголюбським в 1169 р. стане «точкою неповернення» у відносинах між північно-східними та південно-західними слов'янами Руської держави.
2. Релігійна політика Владимиро-Суздальщини та Московії спричинить кризу в Київській митрополії, очільники якої переїдуть до цих князівств.
3. Зовнішня політика Московської держави, починаючи з XVI ст. і до сьогодні, стане загрозою для цілісності та безпеки українських земель.

Дати для запам'ятовування:

- 1125–1157 рр.** — правління Юрія Долгорукого.
1136–1478 рр. — існування Новгородської республіки.
1147 р. — перша згадка про Москву.
1169 р. — розграбування Андрієм Боголюбським Києва.
1240 р. — Невська битва.
1242 р. — битва на Чудському озері («Льодове побоїще»).
1263 р. — поява окремого Московського князівства.
1325 р. — перенесення резиденції Київського митрополита до Москви.
1380 р. — Куликовська битва.
1480 р. — кінець васальної залежності Московського князівства від Золотої Орди.
1497 р. — Іван III видає «Судебник».
1514 р. — битва під Оршею.

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Дослідіть біографію Софії (Зої) Палеолог, зокрема передумови та обставини її одруження з московським князем Іваном III. Висловіть думку: Папа Римський, керуючись своїми владними інтересами, сам підштовхнув Московію до імперіалізму чи загарбницька політика Московщини сеюдно була б невідворотною? Аргументуйте свою позицію наводячи історичні факти та процеси.

§ 46. РОЗПАД ЗОЛОТОЇ ОРДИ. УТВОРЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА. ДЕРЖАВА ФЕОДОРО В КРИМУ

Пригадайте:

1. За яких подій утворилась Золота Орда?
2. Як ця держава впливала на розвиток українських земель?
3. Які держави (правителі) активно протистояли Золотій Орді?
4. Яку роль відігравав Крим у чорноморській торгівлі?

1. Розпад Золотої Орди. Складова Монгольської імперії — **Золота Орда** (1242–1502 рр.) охоплювала великий регіон від Причорномор'я на заході до казахських степів на сході. Основу її прибутків складало збирання податків і данини з підкорених народів. На чолі Орди стояв **хан** — лідер і верховний головнокомандувач військ, в руках якого концентрувалась світська і судова влада. За непослух хану існувало лише одне покарання — смерть. Влада в Орді передавалась у спадок від батька до сина, але оскільки у ханів було багато дружин, численні спадкоємці вже наприкінці XIII ст. почали боротися за трон. Тому в Золотій Орді часто спалахували міжусобні війни, які тривали роками і виснажували центральну владу.

Панівна етнічна група Орди — монголи — складала меншість населення. Їм підкорялися численні кочові народи, яких у сукупності називали «**татари**», котрі розмовляли на схожих діалектах *тюркської мови*. Формальною столицею Золотої Орди було місто Сарай, що у волзьких степах. Оскільки монголи були кочівники, ставка хана змінювала своє місце перебування залежно від сезону. Особливо комфортно ординці почувалися у причорноморських степах та Криму. Помірний клімат і багата степова природа — ідеальні умови для скотарства. З кінця XIII ст. ординські хани дедалі частіше обирають Крим для постійного проживання. Місто Солхат (нині Старий Крим) стає другою резиденцією хана після його столиці.

Спочатку монголи були терпимі до будь-якої релігії та надавали великі пільги священникам і монастирям. За правління хана **Узбека** (1313–1341 рр.) ординці приймають *іслам*, який поширюється і на кримські землі. Єдина віра сприяє гуртуванню татар в окремі великі осередки у різних кінцях Золотої Орди. Кожен з цих осередків розвивається на основі спільних торгових інтересів, географічному місці проживання та спільних кровно-плеємінних зв'язках.

*Хаджи Герай.
Портрет-
реконструкція*

Ханство — держава, яку очолює хан. Як форма державності, ханство було поширене у монголів і тюркських народів.

У 2-ій половині XIV ст. в Золотій Орді розпочинається затяжна міжусобиця за ханський трон. Водночас із заходу наступає Велике князівство Литовське, а зі сходу вторгається претендент на всю монгольську спадщину Тамерлан (Тимур). Не витримавши такого натиску, в **середині XV ст.** Золота Орда розпадається на кілька самостійних держав: Велику Орду, Ногайську Орду, Московське князівство, Астраханське, Казанське і **Кримське ханство**. Руйнівним ударом для Золотої Орди став вихід саме Кримського ханства, без якого ординці втрачали найкращі пасовиська та доступ до прибуткової чорноморської торгівлі.

У чому полягали причини розпаду Золотої Орди?

2. Політика і державний устрій Кримського ханства.

Засновником Кримського ханства вважається **Хаджи I Герай** (1441–1466 рр.). Походження родини Гераїв достеменно не відомо і залишається предметом дискусій серед істориків. Відомо, що майбутній кримський хан народився у місті-фортеці Тракай — тодішній столиці Великого князівства Литовського. Його родина перехувалась там від політичних ворогів з Криму. За допомогою русько-литовських військ та союзних татарських племен, Хаджи Герай подолав своїх супротивників і в **1441 р.** заснував державу — Кримське ханство (1441–1774 рр.).

У зовнішній політиці Хаджи I Герай впродовж всього правління залишався щирим прихильником Великого князівства Литовського та Польського королівства. Своім ярликом він підтвердив права Литви на українські землі, які вона виборола у Золотої Орди. Перший кримський хан приклав багато зусиль для остаточного розгрому золотоординців. У 1465 р. він розбив війська Великої Орди (залишок Золотої Орди), які збиралися на Литву походом. Польщу підтримував у її претензіях на Новгород.

Головним конкурентом Хаджи Герая в Криму була **Генуезька Кассарія** — союз генуезьких міст Північного Причорномор'я. Вона контролювала все кримське узбережжя і заважала утвердитись молодому Кримському ханству. Хаджи Герай захопив у генуезців приморське місто Каламіту і подарував її **Феодоро** — невеликій державі в кримських горах. Феодорити мали міцний союз із татарами. Надаючи торговельні пільги жителям Каламіти, хан Хаджи таким чином підривав фінансову могутність генуезців, переносячи кримську торгівлю до Каламітських портів. Маючи військову перевагу, хан з упевненістю відправляв своїх людей заселятися в генуезькі міста, зтягаючи Генуезьку Кассарію в сферу свого впливу.

У внутрішній політиці Хаджи Герай запозичив деякі традиції ординського устрою. Хан очолював державу, мав вищу виконавчу та судову владу. Посаду хана міг займати лише представник роду Гераїв. Нового хана обирав **курултай** — збори кримсько-татарської знаті. Державною релігією був *іслам*, але утисків іновірцям не створювали. Кримське ханство було децентралізованою державою і поділялось на декілька регіонів (*бейліків*), які очолювали *беї* — очільники знатних родів. Вони мали свої війська та органи влади. Беї могли доєднатися до ханських військ у поході або діяти самостійно на власний розсуд. Також існувала посада «*великого бея*», який керував державними, судовими та військовими справами, доповідав хану про настрої в суспільстві та зміни у зовнішній політиці.

Курултай — з'їзд представників знаті у тюркських народів, під час якого вирішуються найважливіші проблеми держави, зокрема і обрання нового правителя.

Ханську владу обмежував *диван* — державна рада, яка складалася з найвищих посадовців, релігійних діячів та найближчих до хана жінок — його матері та першої дружини. Збори дивану вирішували важливі внутрішні та зовнішні проблеми держави.

Важливу роль на зборах відігравав *муфтії* — голова кримських мусульман, який слідкував, щоб рішення хана не суперечили нормам ісламу.

Столицю Хаджи Герай зберіг у Солхаті, хоча його нащадки перенесуть в 1532 р. столицю до Бахчисараю. З 1441 р. карбував власну монету, заохочував пільгами іноземних купців та ремісників. Перший хан мріяв створити заможне, багатокультурне і толерантне суспільство. Однак його нащадки повернули шлях розвитку в дещо іншому напрямку.

Син першого хана **Менглі Герай** (1467–1515 рр.) в ході боротьби за трон з іншими родичами був зраджений власними беями. Частина з них, самовільно починають грабувати українські землі, що швидко стане традицією. Один із беїв, запрошує турецького **султана** Мехмеда II. В період **1475–1478 рр.** потужна османська армія бере під контроль Кримське ханство та змушує Менглі Герая стати **васалом** Османської імперії.

Султан — титул незалежного правителя у деяких мусульманських країнах.

Васалітет Кримського ханства мав особливі риси. Кандидатуру новообраного хана завжди затверджував султан. У найбільших прибережних містах Криму розміщувались турецькі гарнізони. Відносини з іншими країнами кримський хан мав погоджувати із султаном. На спеціальне «запрошення» хан надсилав султану війська, отримуючи наперед оплату на витрати воєнної кампанії. Укладались династичні шлюби: доньки кримських ханів іноді ставали дружинами султанів або їхніх родичів. Данини хан не платив, натомість сам отримував платню від султана за збереження союзу.

На вашу думку, чи можна вважати державний устрій Кримського ханства демократичним як для середньовіччя? Аргументуйте думку.

3. Суспільство, культура і господарство Кримського ханства. Вплив на українські землі. За етнічним походженням кримські татари — вельми строкатий народ. В них тече кров половців, монголів, печенігів, хозарів, турків, болгар, греків, італійців та слов'ян. Кримськотатарська мова сформувалась на основі половецької і турецької, тому належить до сім'ї тюркських мов.

Більшість татар були вільними людьми, не обмеженими в зміні місця проживання. Як і всі кочівники, татари жили родоплеменними групами, які очолювали найшановніші представники татарської знаті. Головою родини був чоловік. Іслам дозволяв мати кількох дружин, але у кримських татар багатоженство не набуло поширення.

Господарство населення залежало від природних умов. Степовики, що жили на кримських рівнинах, займалися скотарством, розводили кіз, овець та велику рогату худобу. Жителі Кримських гір та полонин (яйл) займалися садівництвом, виноградарством та землеробством, забезпечуючи зерном весь півострів. Зокрема, вирощували льон, рис та злаки. За відсутності річок, татари змогли створити складну систему зрошування і поливу, запозичуючи досвід попередніх поколінь.

Важливу роль у житті кримських татар відіграло конярство. Кожен степовий татарин був зобов'язаний мати не менше трьох коней, бути вправним у стрільбі з лука, володінні холодною зброєю та обов'язково доєднуватись у великі походи, до яких час від часу закликав кримський хан.

Активно розвивалося міське життя. Осередками торгівлі й ремесла були Солхат, Кирик-Ер та Бахчисарай. Продавали сіль, рибу, вино, шкіри, тканини, пшеницю, готові ремісничі вироби (килими, кінську зброю, мідний посуд, зброю). Предметом торгівлі також був живий товар — раби. Невільників, або як їх ще називали **ясир**,

Г. Паулі. *Кримські татари.*
1862 р.

*Дюрбе (усипальниця) хана
Хаджи Герая в Бахчисарайі.
Сучасний вигляд*

татари захоплювали під час грабіжницьких походів на території українських, московських, литовських та польських земель. Від збирання ясиру впродовж XV–XVIII ст. найдужче постраждали українські терени. Найбільшим ринком продажу рабів була **Кафа**. За підрахунками істориків, через невільничі ринки татар пройшло не менше трьох мільйонів полонених. Основним покупцем бранців була Османська імперія.

Ясир — полонені, яких захоплювали татари і їх союзники турки під час нападів на українські, литовські, польські та московські землі.

Внаслідок грабіжницьких рейдів, південноукраїнські землі та східне Поділля перетворились на пустку — **Дике поле**. Дужих молодих чоловіків продавали як рабів для польових робіт, будівництва або веслування на *галери* — бойові турецькі кораблі. Хлопчиків наvertsали в іслам і перетворювали на слуг або на **яничар** — елітну турецьку піхоту. Дівчат купували як наложниць заможні мусульмани з різних кінців світу. В умовах постійної боротьби з татарськими набігами в українському суспільстві виникає *козацтво* — вільна воєнізована спільнота людей, що проживала в Дикому полі та його північних околицях.

Архітектура Кримського ханства найкраще представлена у дюрбе (усипальницях знаті й духовних осіб), мечетях, ринкових площах. Такі споруди будували з тесаного каменю, скріпленого вапняним розчином. Усипальниці прикраша-

Бахчисарайський палац.
Фото 2014 року

Цікава цитата

«Від половців кримські татари успадкували мову, від греків і готів – матеріальну культуру й риси зовнішності – світлі очі, руде або рясве волосся і високий зріст. Приміром, в одному із сіл Бахчисарайського району (зараз воно називається Соколине), практично всі жителі народжувалися з блакитними очима, село так і називалося «Кок коз», що буквально означає «блакитне око».

Гульнара Абдулаєва, українська історикиня XXI ст.

- Про які особливості етногенезу кримських татар зазначає авторка цитати?

ли куполом. Мечеть завжди будували разом з мінаретом — вежею для закликів до молитов, а зовні оздоблювали рослинним орнаментом. Перлина кримської архітектури — **ханський палац в Бахчисараї XVI ст.** Це єдиний в Східній Європі зразок близько-східного архітектурного комплексу. Внаслідок російської окупації Криму 2014 р. ця унікальна пам'ятка кримськотатарської цивілізації опинилась на межі знищення.

З якою головною метою татари здійснювали свої набіги на українські терени?

4. Феодоро та його особливості. Невеличким, але важливим сусідом Кримського ханства на півдні півострову була держава Феодоро. Вона виникла на **початку XIII ст.** поряд з генуезькими містами-фортецями. Її населення складало близько 200 тис. осіб, а столицею було місто Мангуп. За походженням феодорити були греки, готи та алани, сповідували православ'я. Їх митрополія підпорядковувалась Константинопольському патріархату.

Феодоро постала в умовах, коли Візантія в 1204 р. тимчасово припинила своє існування внаслідок захоплення європейськими лицарями. Таким чином візантійське володіння в Криму набуло незалежного статусу. Намісники Феодоро зі здобуттям незалежності йменували себе «князями».

Країна займала переважно гірські райони Криму і мала вихід до моря лише з невеличкою західною смуги. Із вторгненням монголів, феодорити визнали залежність від Золотої Орди і зобов'язались платити данину, тому уникнули спустошення. Держава багатіла за рахунок сільського господарства, ремесел та міжнародної торгівлі: по Чорному морю та по сухопутних шляхах через Золоту Орду. В умовах ханської міжусобиці на межі XIII–XIV ст. Феодоро

1. Знайдіть на карті порт Каламіта. Яке значення він відіграв у налагодженні відносин між Кримським ханством та феодоритами?
2. Знайдіть на карті місто Кафа. В чому полягала його сумнозвісна репутація?

*Кримський півострів у середині XV ст.
Князівство Феодоро та генуезькі колонії*

не зазнала руйнувань. Її піднесення припало на XV ст., коли вона звільнилась від ординського панування.

Князівство Феодоро мало дружні відносини з ординцями, тому з появою незалежного Кримського ханства союзні відносини продовжились. Політичним і торговельним супротивником феодоритів була Генуезька Кассарія, зокрема генуезьке місто Кафа. У 30-ті рр. XV ст. розпочалась тривала боротьба з генуезцями за вихід до морського узбережжя. За Феодоро вступилось Кримське ханство: допомогло відвоювати портове місто Каламіту та переорієнтувати торгові шляхи на користь князівства.

Подальшу долю Феодоро та Генуезької Кассарії вирішила Османська імперія. В **1475 р.** турки підкорили Мангуп і Кафу. З того часу, Кримське ханство стало беззаперечно панувати на півострові.

На вашу думку, чому князівство Феодоро не могло надовго зберегти свою незалежність?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Велика Орда як спадкоємниця Золотої Орди всіма силами намагалась приборкати свободу Кримського ханства та Московії, що, як наслідок, не надовго зблизило татар і московитів, а литовців повернуло до союзу з ординцями. Спустошливі набіги татар наприкінці XV ст. на русько-литовські землі мали єдину мету — відволікти русько-литовські сили від подальшого наступу Московського князівства.
2. Потрапивши у васальну залежність від Османської імперії, Кримське ханство впродовж XV–XVIII ст. стане турецьким інструментом міжнародної політики та плацдармом для вторгнень османської армії в Східну Європу.
3. Союзні відносини між татарами і османами, спричинять розрив татарсько-московських відносин. Починаючи з XVI ст., Московія стане запеклим ворогом кримських татар. Затяга боротьба триватиме до кінця XVIII ст., коли Кримське ханство буде окуповане Російською імперією.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Регулярні грабівницькі набіги кримських татар гальмували ріст населення на українських землях, заважали активному розвитку міського життя та ремесел.
2. Між татарами і козаками складуться неоднозначні відносини. З одного боку, впродовж XV–XVII ст. вони часто ворогували, з іншого боку — саме завдяки союзній підтримці татарської кінноти український народ в середині XVII ст. зможе відновити свою державність у вигляді Гетьманщини.
3. Державотворчий досвід феодоритів та генуезців прискорив розвиток економіки та господарства Кримського ханства.

4. Жителі Феодоро та Генуезької Кассарії взяли участь в етногенезі кримськотатарського народу.

Дати для запам'ятовування:

1204 р. — заснування князівства Феодоро.

1242–1502 рр. — існування Золотої Орди.

1441 р. — заснування Кримського ханства

1478 р. — Кримське ханство потрапляє у васальну залежність від Османської імперії.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Як набіги кримських татар на Київщину та Поділля сприяли появі козацтва – нового стану українського суспільства? Висловіть думку: козацтво – це абсолютно нове явище чи воно виникло на основі певного історичного підґрунтя (традицій, старих станів, тощо)? Аргументуйте свою позицію.

Тестові завдання до
розділу IV
«Середньовічні держави»

Узагальнення знань
до розділу IV
«Середньовічні держави»

ДУХОВНИЙ СВІТ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§47. КАТОЛИЦЬКА ТА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В XI–XV СТ.

Пригадайте:

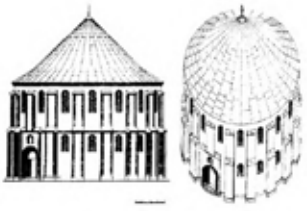

1. Що означає поняття «церква» у широкому і вузькому значенні?
2. В чому полягали суть та причини церковного розколу 1054 р.?
3. Які ви знаєте католицькі та православні держави Середньовіччя?
4. «Папа Римський» і «патріарх» що між ними спільного, а що відмінного?

1. Церква і держава. Відмінності шляхів розвитку християнської церкви. Кризові явища та спроби їх подолання. Як ви вже знаєте, християнство зародилося в Римській імперії та відіграло свій визначальний вплив перш за все на європейські народи. Спочатку, християни зазнавали гонінь, але після їхньої легалізації в 313 р. християнське духівництво починає визначати межі свого впливу. Так формувались парафії — єпископства та митрополії. Після розпаду Західної Римської імперії в 476 р. новоутворені варварські королівства ще добре пам'ятали про велич і значення колишнього Риму. Тому саме Римський єпископ здобуває роль абсолютного лідера та керівника над всім християнським духівництвом Західної Європи.

Існування на сході Візантійської імперії, так само християнської Церкви, стримувало поширення впливу Римського єпископа (Папи Римського) на весь християнський світ. Візантійська християнська Церква в народі називалася «грецькою», бо мова богослужінь була грецькою. Римська християнська Церква йменувалась «латинською», тому що богослужіння відправлялася латиною (мовою давніх римлян). Так упродовж Раннього Середньовіччя виокремлювались *східна* (Православна) і *західна* (Католицька) християнська церкви.

Географічна **межа поширення Католицької та Православної церков** утвердилась у період між VIII–X ст. Орієнтовно по

Церква Святої Марії, яку заснували в Києві у XIII ст. ірландські місіонери-католики

кордону між Візантією та варварськими королівствами: по Балканському півострову до Карпат і на північ до Балтійського моря.

Ставлення в суспільстві до церковного ієрарха (глави церкви) у католиків та православних було різним, і це помітно на відносинах між Церквою і державою. У середньовічних православних державах, церква була додатком до влади монарха, так як це було у Римській імперії за формулою: *одна релігія — одна держава — один*

правитель. І навіть якщо влада правителя виявлялась слабкою, Церква не намагалася цим скористатися. Константинопольський патріарх — глава Православної Церкви, не претендував на владу, землі та прибутки інших православних держав. Однак патріарх призначав митрополитів в інших країнах, і це право залишалось беззаперечним.

У середньовічному католицизмі Папа Римський був не лише церковним ієрархом, а й претендував на світську владу. Він був самостійним правителем у своїй Папській державі, призначав єпископів в інших королівствах (акт інвеститури) і через них отримував 10% прибутку з їх парафії. Десятину з державної казни на користь Папи Римського мали сплачувати й королі. В потужних королівствах, як-от Франція і Німеччина, деякі монархи противилися таким порядкам, що виливалося у прямий конфлікт з Папою Римським — «війни за інвеституру».

Цікава цитата

«Католицька Церква недарма забороняла своїм вірянам читати Біблію та була всіляко проти перекладу Святого Письма з латинської на народні мови. Використати мову народу означало б усунути мовний бар'єр, який забезпечував Церкві абсолютне право вирішувати усі релігійні питання».

Массімо Фірпо, італійський історик XX-XXI ст.

- Чи справедливо вважати, що Святе Письмо в середні віки було інструментом для контролю над народними масами? Чому? Які саме релігійні та суспільні питання могла вирішувати середньовічна католицька Церква?

Щоб тримати свій вплив над королями і народами, римські папи **сприяли поширенню різноманітних церковних організацій**: жебрущих орденів ченців, духовно-лицарських орденів. Також оплачували філософські праці для обґрунтування вищої церковної влади. Усі ці дії з часом лише розширили різноманіття трактувань Біблії та врешті ослабили владу Папи Римського.

Не бажаючи визнавати зверхність один одного, Константинопольський патріарх **Михаїл I** і Папа Римський **Лев IX** у **1054 р.** піддали один одного **анафемі**. Відносини між Візантією та Папською областю остаточно зіпсувались. У східних й західних християн почали накопичуватися розбіжності в розумінні релігійного вчення, здійсненні літургії та обрядів.

Анафема — відлучення християнина (єретика) від Церкви з оголошенням довічного прокляття.

Унія — те саме, що союз, об'єднання.

Православні держави і католицькі королівства не постали один проти одного стіною, але християнський світ, який до того був формально єдиним, став більш вразливий для зовнішніх ворогів. Уперше це проявилось із монгольським вторгненням 1237–1242 рр. у Східну та Центральну Європу. Як ви знаєте, князь Галицько-Волинської держави Данило Романович приклав титанічних зусиль, аби отримати корону від Папи Римського та проголосити в 1253 р. свою країну Королівством Руським, але це все одно не допомогло йому залучити католицькі держави до Хрестового походу проти монголів.

Перед загрозою Золотої Орди, з'являються спроби подолання розколу. На **Другому Ліонському соборі 1274 р.** візантійський імператор Михаїл VIII визнав зверхність Папи Римського та більшість ідей і ритуалів Католицької Церкви, однак імператора не підтримали православні ієрархи. Наступна спроба возз'єднання християнського світу сталася на **Флорентійському соборі**, що відбувався з перервами упродовж **1431–1449 рр.**, коли Візантії та Європі всерйоз стали загрожувати турки. Проте з падінням Константинополя у 1453 р. актуальність **унії** була втрачена.

У чому полягала різниця у відносинах між Церквою і державою у православних і католиків?

2. Середньовічні ересі: від богомилів до альбігойців. «Народне християнство». Окрім визнаних офіційною Церквою поглядів на природу Христа і Божественної Трійці (Бог-Отець, Бог-Син і Святий Дух), у суспільстві були поширені й інші думки. Такі погляди називали **ерессю**, а осіб, що їх висловлювали та поширювали — **еретиками**.

Еретик (від грецької мови — відступник) — особа, що відступилась від офіційного вчення Церкви та виступає зі своїм (ерессю).

Чому виникали ересі? **По-перше**, через матеріальне розшарування. Більшість середньовічних людей були бідні та незахищені від лих. Вони шукали пояснення своїм численним стражданням. **По-друге**, люди боялися смерті, яка переслідувала їх усюди. Середня тривалість життя в ті часи становила 30 років, і люди розмірковували про досягнення безсмертя, якщо не тілесного, то бодай духовного. **По-третє**, життя вищого духівництва суперечило церковним ідеалам. Люди бачили, що духівники накопичували значні багатства, подекуди вели розпусне життя і нерідко перемалювались політичним життям.

Ересі зароджувались у містах, де люди могли обмінюватись ідеями та знаннями. В місті проживало найбільше освічених людей, які вміли читати й тлумачити Біблію. Саме від різних трактувань Святого Письма розвивалося більшість еретичних рухів. **Всі великі еретичні вчення базувались на Євангелії** — тій частині Біблії, яка розповідає про життєвий шлях Ісуса Христа та його учнів.

Першим великим проявом ересі у християнському світі став рух **богомилів**. Він зародився у X ст. на території Болгарського царства і був названий на честь свого засновника — проповідника **Богомила**. Погляди богомилів зводились до того, що все матеріальне в релігії є проявом гріха і породжене дияволом. Тому вони не визнавали ікон, святих мощів, різноманітних церковних атрибутів (зокрема хреста), не відвідували церкву, не визнавали Старий Заповіт і навіть шлюб вважали гріховним, вбачаючи у людських шлюбах передусім матеріальні інтереси. Богомили виступали проти вбивств та війн, не визнавали церковної ієрархії. По суті, це був протест людей, утомлених свавіллям багатіїв.

Скромне життя, полишення земних благ, рівноправність, доброта та милосердя до інших — такий шлях богомили вважали найправильнішим, адже саме так жили перші християни, так жив і сам Ісус Христос та його учні. Богомільство із часом розповсюди-

Цікава цитата

«Аграрне середньовічне суспільство не завжди було релігійним в християнському розумінні цього слова. Між селами почасти пролягали великі, ніким не зайняті простори: ліси та поля, і проповідник не завжди міг вплинути на свідомість селянина. Тому суспільне життя і відчуття часу, перш за все визначали давні свята, пов'язані із сезонами сільськогосподарських робіт».

Жак Ле Гофф, французький історик XX-XXI ст.

- Як природні обставини могли впливати на релігійний світогляд середньовічних людей? Які українські язичницькі свята і традиції вам відомі? На вашу думку, чому деякі з них лишаються поширеними й нині? Про що це свідчить?

лось у Центральну та Західну Європу, особливо проявивши себе у еретичних рухах **вальденсів** та **альбігойців** (катарів). Ці ересі набули поширення у заможних регіонах Франції та Німеччини XII–XIII ст. Представники цих рухів критикували феодалів і вище духовництво за те, що вони витрачають податки з народу на розкіш та владу, замість того, щоб вирішувати соціальні проблеми.

Вальденси — еретики Франції та Німеччини, близькі за ідеологією до катарів. Рух отримав назву від П'єра Вальдо (1140–1217 рр.) — заможного купця, який зворушений соціальною несправедливістю, роздав майно бідним і разом з учнями став проповідувати Євангеліє.

Катари (у перекладі з грецької — «чистий») — представники еретичного руху в Німеччині та Франції XII–XIII ст. які засуджували матеріальні блага та розкіш і закликали обмежувати свої життєві потреби.

Альбігойці — відгалуження катарського руху, яке набуло піднесення у м. Альба, що на півдні Франції.

Альбігойські війни (1209–1229 рр.) — боротьба папства, французьких лицарів та королів проти ересі катарів, поширеної на півдні Франції.

Спільні риси середньовічних ересей (богомилів, вальденсів, катарів, альбігойців)

«бідна» Церква
доступна
кожному

незалежність
від Пап
Римських

засудження
розкоші

критика війн
і феодалів

суспільство
взаємодопомоги

Історики вважають, що в Русі-Україні та кож була своя форма ересі, відома під науковою назвою «**народне християнство**». Його особливість полягала в тому, що воно не відсторонувалось від загальноприйнятої релігійної системи, а навпаки — поглинало її. Хрещення Русі 988 р. перш за все торкнулося жителів міст та політичних лідерів (князів, бояр), натомість селянство продовжувало жити язичницьким світоглядом. З віками, язичницькі традиції, свята, міфологія, органічно змішалися із православною обрядовістю перетворившись у народну релігію з церковними ієрархами на чолі.

Вертеп — пересувний дерев'яний ляльковий театр для п'єс на релігійну та світську тематику

Народне християнство — поєднання язичницького світогляду та християнських обрядів і заповідей. Зародилось у православної спільноті Русі-України, з кінця X ст.

Ознаки народного християнства всім нам добре відомі: це різдяний вертеп, колядки, щедрівки, великодні звичаї, народні приказки, забобони та багато іншого. Отже, християнство прижилося на українських землях, але було адаптовано під народні потреби.

У чому полягала суттєва різниця між «народним християнством» і західноєвропейськими ересями?

3. Інквізиція. Жебрущі ордені. Інакодумців та віровідступників, служителі Церкви нещадно переслідували. Страшною для тих часів була кара у вигляді анафєми. Людина, яка зазнала відлучення від Церкви, опинялася поза законом і суспільством. Проти відлученого фєодала мали право повстати його васали, а відлучений простолюдин міг бути безкарно пограбованим, вбитим або ж бути пійманим та відправленим на суд. Жоден вірянин не мав права допомагати чи давати прихисток відлученим.

Для ефективної боротьби з ересю, папа **Григорій IX** у **1229 р.** засновує спеціальний церковний суд — **інквізицію**. Її діяльність була спрямована на пошук еретиків, розвінчання їхніх ідей, виголошення вироків та їх здійснення. Виконання цих завдань покладалося на **інквізиторів** — дуже освічених священнослужителів та богословів. Більшість інквізиторів походили з *ордену домініканців*, ченці якого славились своєю вченістю. Головна мета, яка ставилась перед інквізиторами — переконати еретика в його не-

правоті та змусити публічно покаятись, і тільки якщо еретик був непохитний, йому присуджували ув'язнення або страту на вогнищі.

Інквізитори поєднували в собі функції прокурора і слідчого, намагаючись знайти і придушити діяльність еретичних громад у своєму регіоні. Для отримання необхідної інформації від підозрюваного, інквізитори застосовували складні бесіди з теорії релігії, моральний тиск і катування.

Інакше ставились до жінок, які не вписувались у тодішнє суспільство — їх легко звинувачували у відьомстві або чаклунстві та страчували. Наприкінці XV ст. з'явилась навіть спеціальна інструкція для розпізнавання чародійників — «Молот відьом».

Для утвердження свого контролю над народними масами, середньовічна Церква використовувала авторитет благочестивих та корисних для суспільства організацій — **жебрущих орденів**.

Традицію жebraущих орденів поклав **орден кармелітів**, заснований у середині XII ст. на горі Кармель в Палестині в добу Хрестових походів. Вони споживали дуже скромну їжу, багато постили, молились, украй мало говорили та відмовлялись від будь-яких матеріальних благ. Кармеліти стали першим орденем, який ставив за мету єднатись з Богом через постійну зосереджену молитву.

Орден францисканців, заснований 1209 р. італійським купцем Франциском Ассизьким, проголошував абсолютну бідність, слухняність Папі Римському, допомогу хворим та нужден-

Інквізитор виносить вирок еретика про спалення на вогнищі. Художник П. Берругете. 1475 р.

Свята Клариса Ассизька. Фреска художника С. Мартіні. 1322 р.

ним. Францисканці створили свою потужну систему богословської освіти, викладали в університетах. Вони також виконували функцію інквізиції та мали право збирати милостиню в необмеженій кількості. Щедрі пожертви у фонд францисканців вважались богугодною справою.

Жіночий **орден Клариси**, утворений 1212 р. Кларою Ассизькою — сподвижницею Франциска Ассизького, також тримався на принципах бідності, покірності Католицькій Церкві та благодійній діяльності. Однак, всі жебрущі ордени та їх окремі монастирі перебували під опікою вищого духовництва, яке почасти зловживало фондом і авторитетом ордену в своїх інтересах. Пересічні люди стали із часом це помічати, і розчарування від церковної організації лишень зростало.

Яку роль для підтримки авторитету католицької церкви відігравала інквізиція та жебрущі ордени?

4. «Нові ересі» та проповідництво. У середньовічній Католицькій Церкві обряди, молитви, читання Біблії та інші богослужіння відбувалися латинською мовою, яку більшість людей не розуміли. Тому популярністю користувались народні проповідники. Це були священники або мандрівники з церковною освітою, які спілкувалися з натовпом національною мовою на релігійні теми, наводячи дотепні побутові приклади. Популярність проповідника залежала від рівня його освіченості, логічного мислення та ораторського мистецтва.

Одним із таких проповідників був **Джон Вікліф** (1320–1384 рр.) — англійський богослов,

*Джон Вікліф.
Художник
Д. Кірбі Ідеї
Вікліфа
назавжди
змінли
ставлення
європейців до
церкви*

переклад Біблії національними мовами

духовництво не має права на світську владу

богослужіння лише національною мовою

Основи вчення Джона Вікліфа

незалежність національної Церкви від папи

гріхи спокутуються совістю, а не індульгенціями

заборона продажу церковних посад

яким зацікавився сам король Едвард III. На прохання монарха Вікліф відстояв інтереси англійського уряду — не сплачувати десятину Папі Римському. Перемовини богослова із римськими нунціями (послами) були такими провальними, що Католицька Церква намагалася оголосити його еретиком, але Едвард III заступився за свого талановитого проповідника. Маючи свободу дій, Джон Вікліф розробив ґрунтовну ідею реформування Католицької Церкви.

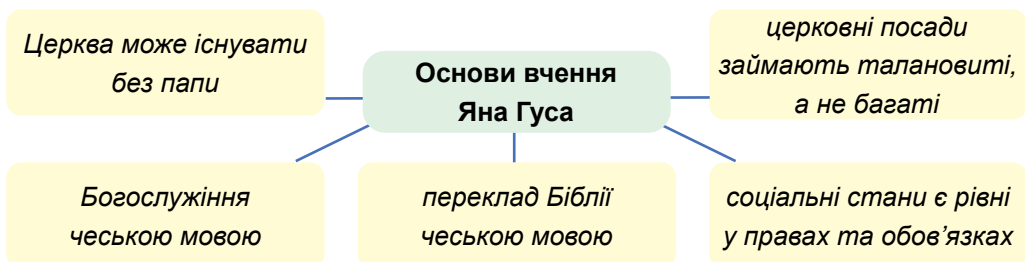
Індульгенція — грамота для відпущення гріхів. Продавались Папою Римським та єпископами за гроші.

Завдяки тісній співпраці Оксфордського та Празького університетів, ідеї Вікліфа набули широкого поширення у Чехії серед освітянської еліти. Чеський професор та християнський проповідник **Ян Гус** (1371–1415 рр.) розвинув ідеї Джона Вікліфа та адаптував їх під нагальні потреби чеського суспільства, яке в XIV–XV ст. потерпало від засилля німецьких переселенців, німецького духівництва та лицарства. Ян Гус мав чимало послідовників серед різних верств населення, тому його проповіді швидко переросли в *Гуситський рух* — боротьбу чехів за реформування Церкви та визволення від німецьких переселенців.

Крайнім проявом доби «нової ересі» стала діяльність флорентійського монаха-домініканця **Джироламо Савонаролі** (1452–1498 рр.). Як і попередні проповідники, він критикував продажність і аморальність деяких представників католицького духівництва, а римських пап порівнював із прислужниками диявола. Народна по-

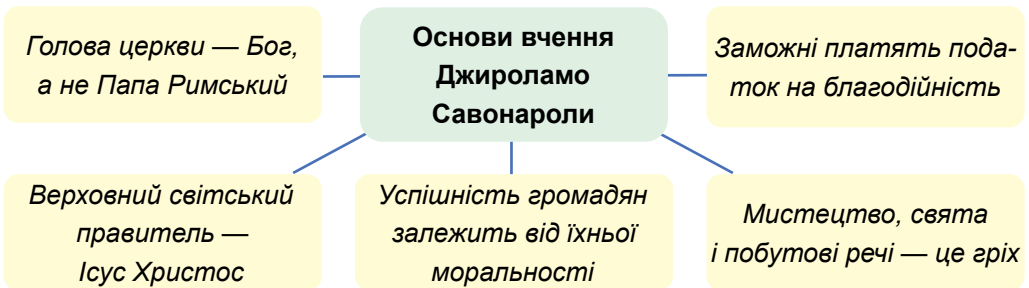

Ф. Дольчаті. Страта Савонаролі. 1498 р.

пулярність Савонароли була обумовлена людським страхом, яким він уміло маніпулював. Італія кінця XV ст. потерпала від війн та епідемій, а у самій Флоренції вперше за століття не було керівника. Простолюддя думало, що гряде кінець світу, а заможні особи боялись за свої статки. Користуючись авторитетом, Савонарола захопив владу у Флоренції, проголосивши Флорентійську теократичну державу засновану на простоті та моральності. Його вчення мало соціально-релігійний характер, але було надто радикальним.

Визначте спільне та відмінне у вченнях Вікліфа та Гуса. Як ви вважаєте, чому попри народну популярність Савонароли, його ідея моральної держави була приречена на крах?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Релігійний розкол європейського суспільства став однією із причин, чому завойовники зі Сходу (монголи, турки-османи, московити) змогли здійснити успішну експансію до Західної Європи і закріпитися на її теренах упродовж століть.
2. У боротьбі за релігійну єдність, Іспанія XV ст. використала увесь сумнозвісний досвід середньовічної інквізиції. Так, іспанський інквізитор Торквемада прирік на спалення до 10 тис. осіб.
3. Релігійні погляди Джона Вікліфа заклали початок боротьби світських володарів за незалежність від Папи Римського та від церковних ієрархів загалом.
4. Завдяки вченню Дж. Вікліфа став можливим чеський рух за незалежність — Гуситські війни (1419–1434 рр.)
5. Ідеї Дж. Вікліфа та Я. Гуса стали основою для Реформації XVI ст. — руху за докорінні зміни у Католицькій Церкві.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Відсутність релігійного порозуміння з католицькими державами у XIII ст. негативно вплинула на спроби Галицько-Волинської держави організувати спільний Хрестовий похід проти монголів.

2. Феномен «народного християнства» дозволив Русі-Україні уникнути релігійних війн та жорстоких суперечностей усередині суспільства.
3. Деякі жєбрущі ордени, як-от домініканці, мали свої резиденції в Русі-Україні. Відомо про католицький монастир і церкву Святої Марії в Києві, зведені ірландськими місіонерами на початку XIII ст. Заклад вів просвітницьку діяльність та обслуговував релігійні потреби купців-католиків, які прибували до Києва з інших держав.

Дати для запам'ятовування:

1054 р. — «Велика Схизма», розкол християнської Церкви на Католицьку і Православну.

1209–1229 рр. — Альбігойські війни.

1229 р. — заснування інквізиції.

1419–1434 рр. — Гуситські війни.

1431–1449 рр. — спроба возз'єднання Церкви на Флорентійському соборі.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Висловіть думку: православ'я в Русі-Україні створювало перешкоди для тісних контактів із Західною Європою чи відкривало нові можливості? Обґрунтуйте свою позицію певними історичними прикладами.

§ 48. СЕРЕДНЬОВІЧНА ФІЛОСОФІЯ

Пригадайте:

1. Що таке жебруці ордени? Назвіть декілька. Як жебруці ордени вплинули на розвиток університетської освіти?
2. Що таке ересь і єретики?
3. Як Католицька і Православна церкви ставилися до інакодумства?

1. Основи середньовічної філософії. Її виникнення та розповсюдження. Схоластика. Зростання інтересу до знань у середньовічних європейців було спричинене арабськими завоюваннями. Розширюючись, Арабський халіфат разом із містами захоплював дуже цінні бібліотеки з науковими працями давньогрецьких і давньоримських авторів. Багато таких праць араби здобули на візантійських територіях. У Сирії, Кордовському халіфаті (в Іспанії) та у Сицилійському королівстві (на півдні Італії) розвиваються осередки перекладу наукової літератури. Звідти вона потрапляла до рук європейців.

Незалежних вчених у середньовічній Європі не існувало. Більшість освічених людей того часу були ченцями, бо тільки вони мали доступ до монастирських бібліотек. За стінами монастирів роздуми ченців, базовані на творах великих мислителів античності, перетворювались у наукові праці релігійного характеру — **богословські** трактати. З таких робіт розвивалась середньовічна наука і філософія. Найбільший вплив на західноєвропейську науку мали праці давньогрецького дослідника **Арістотеля** (384–322 рр. до н.е.). Його методи логічного мислення та пізнання, середньовічні вчені використали для розвитку **теології** — обґрунтування християнських ідей про Бога та Церкву. Богословські дослідження, базовані на логічному мисленні, отримали назву **схоластика**.

Схоластика (від грецького слова «школа») — середньовічна західноєвропейська філософія, сконцентрована на проблемах віри, знання та пошуку доказів існування Бога. Схоластика набула розвитку у XII ст. і зазнала змін у XVI ст. з настанням Реформації.

Теологія — виклад і трактування релігійних вчень у католицькому християнстві. Теологічні дослідження ґрунтувались на філософії та логіці. Набула поширення в Західній Європі з XII ст.

Богослов'я — вчення, предметом пізнання якого є Бог, Біблія та її коментування. Термін вперше вжито французьким ченцем П'єром Абеляром.

Загальні принципи схоластики

Бог — є творець усього

Віра приносить розуміння Бога

Якщо щось відбувається — отже, так хоче Бог

Авторитет Біблії є беззаперечним

Принципи схоластики поширювалися через університети, які в Середні віки були перш за все центрами теології. Упродовж XII ст. схоластичні ідеї поширюються в Італії, Франції, Англії та Німеччині. Однак деякі студенти піддають релігійну філософію критичному переосмисленню. Одні — сумніваються в її раціональності, інші — помічають у ній слабкі сторони.

Одним із перших відомих філософів-схоластів був французький богослов **П'єр Абеляр** (1079–1142 рр.). Він отримав дуже добру освіту і мав власну школу в Парижі. Здобувши славу майстра з релігійних диспутів, він мав багато учнів та послідовників у Європі.

Не заперечуючи істинність Біблії, П'єр Абеляр зазначав, що недостатньо лишень сліпої віри, аби пізнати Бога. «Треба розуміти, щоб вірити» — стверджував він. Для розуміння необхідно формувати власні умовиводи, розтлумачуючи Святе Письмо. Зауваження Абеляра були спрямовані перш за все проти інших філософів-схоластів, які без жодного критичного аналізу цитували авторитетних богословів. Тодішні священнослужителі вважали, що віра має йти від серця, а не від розуму.

Сьогодні теза П'єра Абеляра «*шлях до істини лежить через сумніви*» являється основою сучасної науки. Але в XII ст. його погляди викликали осуд з боку Церкви. На церковному соборі у Сансі (Франція) інший філософ-схоласт Бернард Клервоський зробив все можливе, аби П'єра Абеляра засудили. Усі книги новатора спалили, а його викладацьку діяльність заборонили.

П'єр Абеляр, можливо, ніколи б не став відомим богословом, якби його не розлучили з коханою Елоїзою. Ж. В'єньо. 1819 р.

Бернард Клервоський (1090–1153 рр.) — французький монах з цистеріанського ордену (відомого своїми науковими винаходами), був беззаперечним авторитетом серед філософів-схоластів з усієї Європи. До його порад прислухалися навіть римські папи та королі. Він ревно захищав ідею домінування релігійної влади над світською. Ґрунтувався на загальних принципах схоластики. Активно боровся з ересями та вільнодумством. Однак саме його праці і проповіді суттєво вплинуть на релігійних реформаторів XVI ст.

Новизна Бернарда Клервоського полягала в двох ідеях:

- 1) Тільки людина, яка постійно сумнівається у правильності своєї діяльності, може отримати благодать від Бога;
- 2) «Трете пришествя Христа» — момент, коли в душі щиро віруючої людини народжується Бог, який приведе її до успіху та спасіння.

Перша ідея йшла врозріз із правом Церкви відпускати гріхи й благословляти, а також ставила під сумнів правильність дій світських та духовних правителів. **Друга ідея** співзвучна із тезами богомилів та катарів про те, що зв'язок людини з Богом, лежить не в Церкві, а в її власному усвідомленні.

На яких принципах трималася схоластика? Чому деякі богослови критикували її?

2. Конфлікт наукових та релігійних поглядів. Вагомий поштовх до розвитку теології в Західній Європі зробило вчення арабського філософа **Ібн Рушда** (1126–1198 рр.), відомого серед європейців під ім'ям **Аверроес** (від цього прізвиська пішла назва вчення «аверроїзм»). Ібн Рушда походив з іспанського міста Кордова, яке за часів Кордовського халіфату було інтелектуальним центром мусульманського світу. Його дослідження з логіки ґрунтувалися на працях Аристотеля. Католицькі богослови, які піддавали сумнівам ідеї про «сліпу віру», запозичили декілька тез Ібн Рушда:

- 1) Якщо релігія ґрунтується тільки на вірі, її істинність неможливо перевірити;

Ібн Рушда (Аверроес) — його ідеї суттєво вплинули на всю європейську філософію. Художник А. ді Бонаюто. XIV ст.

- 2) Осягнення істини можливе через філософію, але вона доступна лише інтелектуально розвиненим людям;
- 3) Не може бути конфлікту між релігією і філософією (наукою), адже це просто різні способи пізнання істини;
- 4) Бог — не творець Всесвіту, а його першоджерело;
- 5) Людська душа складається з двох частин: одна її — смертна, як і тіло, друга — безсмертна, бо належить Богу, тому Бог завжди живе в кожному з нас;

Погляди Аверроеса значно випереджали свій час, тому і він, і його послідовники зазнавали критики та гонінь з боку мусульманського та католицького духовництва. Однак деякі богослови все одно залишалися прихильниками аверроїзму. З XIII ст. центром передових наукових поглядів у Європі став **Париж** з його численними богословськими школами та прогресивними університетськими викладачами.

Один паризький студент, а згодом і викладач Сорбонни, англійський філософ та винахідник **Роджер Бекон** (1214–1292 рр.) заклав міцні основи до наукового підходу в теології. Він різко критикував схоластів за їх повторення одних і тих самих цитат з богословських праць, без жодного критичного аналізу. «Навіть визнані авторитети можуть помилятися» — твердив Бекон. Філософ зазначав, що по-справжньому наукові висновки можуть бути сформульовані лише після *особистого досвіду* — *зовнішнього (життєвого) або внутрішнього (духовного)*. Оскільки більшість релігійних ідей відірвані від реального життя, їх неможливо перевірити особистим досвідом. Отже, схоластичні переконання мають бути переглянуті.

Аскетизм — скромне життя, сповнене самообмежень заради розвитку сили волі та духовного просвітлення.

Повторюючи Аверроеса, Бекон стверджував, що віра і знання не можуть суперечити одне одному. Але тільки деякі особи можуть пізнати божественне натхнення і отримати духовний досвід. Більшість людей, здатні досліджувати Бога тільки через природу, в якій він себе проявляє. Роджер Бекон жорстко критикував найвідомішого схоласта Тому Аквінського за те, що той формулює релігійні переконання на основі власних здогадок, не підкріплених особистим науковим досвідом. За свої погляди Бекон у 1277 р. був звинувачений у ересі та провів в ув'язненні 14 років.

Отож, на початку XIII ст. остаточно сформувався конфлікт наукових та релігійних поглядів. Деякі визначні особистості зайняли в цьому інтелектуальному протистоянні позицію Церкви. Син заможного італійського купця **Франциск Ассизький** (1182–1226 рр.), засновник францисканського ордену, проповідував любов і співчуття до ближнього, виступав за єдність Церкви, боронив її ідеали та боровся з ересями. **Домінік Гусман** (1170–1221 рр.) — іспанський священник, засновник домініканського ордену, присвятив своє життя боротьбі з катарськими ересями на півдні Франції. Він вважав, що інакшедумство можна здолати переконаннями та особистим прикладом скромного життя — *аскетизму*.

Найвиразнішим представником офіційної церковної теології став **Тома Аквінський** (1225–1274 рр.) — домініканський монах, родом із Сицилійського королівства. Він жив у той час, коли роль науки у пізнанні світу почала зростати. Серед еретиків та релігійних філософів, прихильників аверроїзму, поширювалась думка, що існування Бога неможливо довести з наукової точки зору. В своїй головній праці «**Сума богослов'я**» Тома Аквінський намагався спростувати подібну критику.

Він зазначав, що віру та Бога можна досягнути за допомогою розуму. Ґрунтуючись на раціональних, логічних висновках, автор навів п'ять «доказів» існування Бога. Вчення розроблене Томою Аквінським — **томізм**, стало офіційним вченням середньовічної Католицької Церкви, оскільки допомагало їй контролювати наукове пізнання.

Тома Аквінський – основоположник томізму та європейської правової системи. Худ. К. Кривеллі. XV ст.

Цікава цитата

«Щоб війна була справедливою потрібні три умови. Перша – влада правителя. Друга – законні підстави. Третя – добрі наміри».

Тома Аквінський, середньовічний італійський теолог та філософ

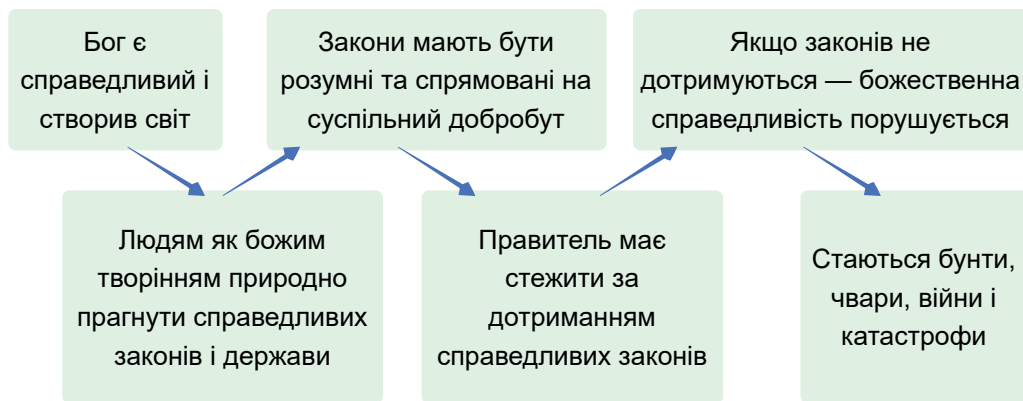
- Чи погоджуєтесь ви з автором цитати про критерії справедливої війни? Аргументуйте свою думку. Які обставини можуть ускладнювати дійсну «справедливість» військових дій?

Томізм (від лат. *Thomas* — Тома) — вчення про способи досягнення Бога та віри за допомогою розуму. Заснований Томою Аквінським.

Ідеї томізму також вплинули на розвиток європейської правової системи. Тома Аквінський стверджував, що держава — це форма людської співпраці, яка може бути ефективною лише за існування справедливих законів, котрі не порушують божественного порядку. Справедливі закони мають допомагати людям самореалізуватися і не відчувати себе пригнобленими. За дотриманням законів мають слідкувати правителі. Якщо правитель не дотримується законів, править одноосібно, зловживає владою і вчиняє насильство — народ має право скинути такого правителя.

Взаємодія держави і права за Томою Аквінським

У чому полягала суперечність наукових та релігійних поглядів у середньовічній філософії? Чому вчення Томи Аквінського стало офіційним для Католицької Церкви?

3. Богословська думка в православному світі. Православній філософській думці була властива увага до проблеми «людина — Бог». Натомість поняття «держави» і «права» залишались поза увагою, оскільки православні ієрархи не претендували на світську владу і зазвичай лише підтримували репутацію правителя.

«Шлях до самовдосконалення і спроба уподібнитись до Бога в своїй доброті» — ось головна тема у православній філософії. Першим її почав розвивати **Василій Великий** (329–379 рр.) — візантійський богослов та архієпископ, родом з Кесарії (сучасна Туреччина). Василій походив із заможної родини, яка славилась своєю ревністю у християнській вірі. Він здобув дуже добру освіту, але з юності був прихильний до аскетичного способу життя: подалі від розкоші та міського галасу, в компанії чернечої громади.

Саме Василій Великий вважається засновником ідеї створення чернечих спільнот. Він створив перші чернечі монастирські громади та правила їхнього існування: безкінечна самоосвіта, проповідницька діяльність, поширення християнства, допомога бідним, хворим і нужденним. «Уподібнитись до Бога — не гріх і не ересь, а правило праведного життя. Наблизитися до Творця людина може через безмежну жертвенну любов до Бога і ближнього» — твердив архієпископ Василій і доводив це своїми справами, за що й отримав від сучасників прізвисько «Великий».

Якщо в Католицькій Церкві аскетизм був принципом лише окремих церковних організацій, зокрема, жебрущих орденів, то в Православній Церкві скромне життя виступало як загальне правило.

Святитель Іларіон (990–1067 рр.) — перший Київський митрополит слов'янського походження поширив ідеї Василя Великого на Русь-Україну. До отримання сану митрополита, Іларіон практикував самітницьке життя в печері, приділяючи багато часу молитвам та суворому посту.

На посаді митрополита він зміцнив християнство в Русі-Україні, розвиваючи освіту та писемність. Час його діяльності збігся з правлінням Ярослава Мудрого. Разом вони створили великий скрипторій для переписування текстів та першу бібліотеку. Іларіон заклав основи руського монастирського життя, базованого на аскетизмі, проповідях та благодійній діяльності. В своєму творі «Слово про закон і благодать» Іларіон Київський висловив думку, що закони не завжди справедливі для всього суспільства, а

ще — закони здатні втрачати свою актуальність. Натомість благодійне і праведне життя, як у Ісуса Христа робить людину ближчою до Бога і забезпечує лад у державі, незалежно від особливостей чинних законів.

Отож, в православній філософії індивідуальний шлях людини вийшов на перше місце перед державними і суспільними процесами. Ідею про «уподібнення людини до Бога через праведне життя»

Іларіона висвячують на Київського митрополита. Ілюстрація з Радзивілівського літопису XV ст.

остаточно утвердив **Григорій Палама** (1296–1359 рр.) — візантійський богослов і архієпископ. За життя він прославився як видатний філософ та цілитель. Його проповіді ґрунтувались на давніх традиціях православних ченців-пустельників. Суть ідей Палами зводилась до того, що людина може досягнути Бога і розумом, і вірою одночасно, якщо буде дотримуватися кількох правил: відмова від розкоші, аскетизм, усвідомлені молитви, обмеження в їжі, безкінечна самоосвіта та допомога людям незалежно від їхнього походження.

На думку Палами та його прихильників, практика самовдосконалення дозволяла не просто досягнути Бога, вона допомагала певною мірою уподібнитися Богові. У католицьких королівствах, такі ідеї привели б людину до в'язниці або на багаття. Проте у Візантії на Константинопольському Соборі у 1351 р. вчення Григорія Палами було визнано офіційним.

Ідеї Палами швидко поширились православними державами. Виражаючись у літературі, мистецтві та церковному житті, вони сприяли розвитку слов'янських національних культур на території Сербії, Болгарії та Русі-України. Представником філософії Палами на українських землях був Київський митрополит **Феодорит** (1352–1354 рр.), який об'єднав довкола Києва українсько-литовські єпархії на ідеалах благодійного життя та державної цілісності.

Фреска святого Григорія Палами на колоні храму в Салоніках (Греція)

У чому полягала головна відмінність богословської православної думки порівняно з католицькою?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Погляд П'єра Абеляра про «шлях до істини через сумніви» став головним принципом в усіх наукових галузях.
2. Роджер Бекон заклав основи критичного наукового аналізу та започаткував ідею важливості експерименту (життєвого досвіду) в науці.
3. Учення Томи Аквінського вплинуло на формування європейської правової системи — законів загального добробуту заради ефективної взаємодії між суспільством і державою.

4. На працях схоластів та їх критиків виховались найвизначніші реформатори Католицької Церкви XVI ст. — німецький богослов Мартін Лютер та французький богослов Жан Кальвін.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Проїнявшись поглядами та діяльністю Василя Великого, митрополит Іларіон Київський сформує на українських землях перші монастирі на принципах аскетизму та благодійності.
2. «Уподібнення до Бога через власну праведність і самовдосконалення» — феномен візантійської та руської культури, який розвинувся в умовах, коли через часту зміну влади внаслідок війн, люди розуміли, що не можуть якісно вплинути на появу законів загального добробуту.
3. Утвердження і поширення ідей Григорія Палами сприяло формуванню самобутньої української культури в сфері мистецтва та церковного життя.
4. Погляди Григорія Палами стали основою для розвитку українського гуманізму — філософії людяності, взаємодопомоги, жертвовності заради суспільства та держави.
5. Праці Василя Великого мали вагомий вплив на розвиток ідей гуманізму в Італії XIV–XV ст.

Дати для запам'ятовування:

П'єр Абеляр (1079–1142 рр.) – перший, хто піддав схоластику критиці

Іларіон (990-1067 рр.) – перший русич на посаді Київського митрополита і перший автор руської філософської праці «Слово про закон і благодать».

1225–1274 рр. – роки життя Томи Аквінського.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

- Висловіть думку. Чому філософська теза про «уподібнення людини до Бога через власну праведність і самовдосконалення» отримала відозву у Візантії та на українських теренах? Які політичні обставини та процеси могли сприяти такій філософії?

§49. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ШКОЛИ ТА УНІВЕРСИТЕТИ

Пригадайте:

1. Чому освітні та наукові здобутки часів Римської імперії зазнали занепаду за часів Середньовіччя?
2. Якою була роль Церкви у поширенні наукових знань в часи Середньовіччя?
3. Які науки в середньовічній Європі розвивалися під впливом праць арабських учених?

1. Розвиток освіти та науки у середньовічній Західній Європі. Середньовічну Західну Європу нерідко називають світом неписьменних. Переважна частина населення не вміла ні читати, ні писати. Наприкінці X ст. грамотними були не більш ніж 10 % європейців. Грамотою мусили володіти ті, хто моляться, щоби доносити до простих людей Слово Боже. Для тих, що працюють, освіта була не обов'язковою і часто недоступною — селяни не мали часу на повноцінне навчання, і до виникнення товарно-грошових відносин не мали чим за неї платити. Ті, що воюють, мали можливість навчатися, проте не завжди надавали цьому належного значення.

Після розпаду Римської імперії здобутки її культури були втрачені на багато століть. Варвари не розуміли значення освіти та науки і зовсім не опікувалися нею. Античні культурні здобутки зберігалися при монастирях, не виходячи за їхні межі, і саме монастирі були чи не єдиним місцем, де можна було здобути освіту.

Ситуація почала змінюватися за імператора франків **Карла Великого (768–814 рр.)**. Цей монарх знав давньогрецьку мову та латину, багато читав, цікавився історією, тогочасною германською та франкською культурами. Карл Великий цінував освічених людей і запрошував їх до управління власною державою. При дворі імператора існувала так звана «**Академія**» — гурток освічених людей, які проводили час у наукових диспутах. Аби освічених людей ставало більше, Карл наказав створити школи при єпископствах. Також він наказав вести «**аннали**» — записи щодо всіх подій по роках, які відбуваються в державі.

Нащадки імператора Карла почасти нехтували подальшим розвитком освіти й науки, однак засновані ним школи нікуди не поділися. З **XI ст.** постає альтернатива монастирським школам у вигляді міських шкіл. Школи *нижчого рівня* — при церквах та монастирях навчали латині та організації богослужінь, оскільки

готували переважно представників духівництва. *Середній рівень* освіти давали школи при єпископствах — тут вивчали дисципліни, не пов'язані з християнством. Ці науки отримали назву «**сім вільних мистецтв**».

«**Сім вільних мистецтв**» – сім наук, опанувати які можна було в середньовічних середніх школах при єпископствах. До них належали так звані тривіум (гуманітарні граматики, риторика, діалектика) та квадривіум (точні арифметика, геометрія, астрономія та музика).

На найвищому щаблі середньовічної освіти перебували міські школи, які були менш залежними від Церкви і дозволяли вільнодумство, даючи можливість шукати істину. Їхня поява була відповіддю на потребу міст у освічених людях, котрі не поширювали б на незалежні міські громади вплив Церкви. Такі навчальні заклади з часом стали називати **університетами**. Університети являли собою своєрідні братства з викладачів та їхніх учнів — **студентів**. Їхня свобода була значною — кожен університет сам визначав власний статут, напрями навчання та кодекс поведінки для своїх студентів.

Перші середньовічні університети виникли в італійських містах **Салерно** та **Болонья** у XI ст. У них викладали нетипові для середніх шкіл предмети — *медицину* та *римське право*. Новація була сприйнята позитивно, тому протягом XII–XIII ст. у Європі розпочалося поширення університетів. Уже тоді вважалися солідними навчальними закладами Кембриджський та Оксфордський університети в Англії, Саламанкський університет в Іспанії, а також паризька Сорбонна у Франції. До кінця Середньовіччя кількість університетів у Європі перевищила півсотню.

Лекція в Болонському університеті. Мініатюра середини XIV ст.

У перших університетах не існувало жодної фіксованої програми навчання, тривалість курсу фактично обирав сам студент. Викладання по всій Європі велось латиною. Була поширеною практика мандрівного навчання. Мандрівних студентів, що розважали народ музикою та співами на побутові й жартівливі теми,

Цікава цитата

«Адміністрацію вільних міст драгував той факт, що студенти університетів не підпадають під міське судочинство. Містян турбував нічний галас, грабежі та злочини деяких студентів. Викладачі та студентство обмежували економічну діяльність міського самоуправління: встановлювали чіткі ціни на житло і продукти харчування, змушували торговців укласти угоди згідно законодавства».

Жак Ле Гофф, французький історик XX-XXI ст.

- Яку роль в міському житті відігравали університети? Наявність університету поліпшувала міське життя чи погіршувала його? Обґрунтуйте свою позицію.

Університети, засновані не пізніше початку XVI ст.

Знайдіть на карті трійку найстаріших університетів Європи. На території яких сучасних держав були розташовані перші середньовічні університети?

Роджер Бекон

називали *вагантами*. Середньовічні студенти вважали за правильне повчитися в кількох університетах, об'єднуючись у ватаги для безпечного пересування між містами. Слухачі університетів часто були носіями вільнодумства, критикували церковних діячів за самодурство, лицемірство та жадібність. Це різко контрастувало з порядками, які панували у школах при церквах та монастирях. Тамтешня програма була просякнута незмінними уявленнями про світ, вільнодумство вважалося загрозою, а за непослух учнів сувро карали різками.

Однак середньовічні університети не були повністю світськими. Всі вони мали в своєму складі богословський факультет, а їхніми викладачами нерідко були найбільш освічені представники стану тих, що моляться. Проте й вони мали певну схильність до вільнодумства. Професор Оксфордського університету **Роджер Бекон (1214–1292 рр.)**, хоч і був францисканським ченцем, поширював революційну думку про необхідність дослідження навколишнього світу за допомогою дослідів, а не лише через обговорення релігійних джерел. Бекон значно випередив свій час, пояснивши причини виникнення веселки, зробив перші кроки до створення телескопа та мікроскопа, передбачив виникнення в майбутньому автомобілів та літаків.

Середньовічним центром європейської науки була Італія. У Сицилійському королівстві склалося унікальне поєднання західноєвропейської та арабської культур. Тут лояльно ставилися до надбань інших народів та релігій. Звідси почали свій шлях по Європі перші переклади передових наукових та філософських творів мусульманського світу (*зокрема, Аверроеса*), а також давньогрецьких авторів.

Середньовічна наука не завжди розвивалася правильними шляхами, проте навіть помилковий напрямок наукових пошуків давав певні позитивні результати. Поширена в Середньовіччі **алхімія** шукала способів перетворення будь-яких металів на золото, а також рецепт філософського каменю як речовини, за допомогою якої можна це зробити. У створенні золота алхіміки зазнали невдачі, але у своїх пошуках вони дослідили фізичні та хімічні властивості багатьох речовин.

Астрологія намагалася передбачити майбутнє за розташуванням зірок на небі. Європейська астрологія ґрунтувалася на працях давньогрецького вченого Птолемея, який багато в чому помилявся стосовно небесних тіл. Проте, регулярно спостерігаючи небо, астрологи зробили нові корисні астрономічні відкриття. Суттєвих досягнень сягнули арабські середньовічні астрономи. Українці також долучались до цього руху. Юрій Дрогобич в 1483 р. став першим українським автором друкованої астрологічної праці.

Пізнанню географії сприяли описи земель, складені купцями та мандрівниками, а їхню шалену популярність спровокував венеціанець **Марко Поло**, що у **2-ій половині XIII ст.** написав книгу про свою подорож до незвіданого Китаю. Деякі описи містили більше вигадок, ніж фактів, але провокували інтерес до географії, подорожей та відкриттів.

Назвіть три типи середньовічних шкіл. У чому полягали відмінності між ними?

2. Технічний розвиток середньовічної Західної Європи.

Протягом більшої частини Середньовіччя технологічних удосконалень майже не було, а механізми застосовувалися вкрай обмежено. Перша середньовічна книга про техніку з'явилася лише в **XIII ст.** Збільшення кількості освічених, або хоча би просто писемних людей призвело до того, що вдосконалення будь-яких існуючих механізмів та факт винаходу нових можна було закріпити, а знання про них — передати.

Перші середньовічні винаходи стосувалися сільського господарства. Удосконалені *підйомні крани* дозволяли піднімати більшу вагу, що сприяло прискоренню будівництва і швидшому відвантаженню великих обсягів продукції. Винайдення *верхньобійного водяного колеса* дозволило будувати ефективні *водяні млини* навіть на рівнинних річках із повільною течією. *Хомут* дозволив запрягати коней у плуг, підвищивши ефективність використання тварин для обробки полів. Водяні млини та хомути сприяли збільшенню кількості врожаїв та розвитку внутрішньої колонізації Європи.

У містах здійснювали складні винаходи в галузі механіки. Учені сперечаються щодо того, хто і коли першим винайшов *механічний годинник*, проте цей пристрій точно з'явився **не пізніше XIV ст.** Перші годинники не мали циферблата і стрілок, а спові-

щали про хід часу за допомогою ударів у дзвін. Вони являли собою величезні механізми баштового типу, тому спочатку з'явилися саме в містах. Без цього винаходу не могли би розвиватися ділова активність і транспорт.

У **X ст.** у Центральній Європі винайшли *ножиці* — нехитрий інструмент, без якого важко уявити життя сучасної людини. У **XII ст.** у Іспанії винайшли *папір* — незалежно від Китаю, де його рецепт знали на тисячу років раніше. Новий матеріал був значно дешевшим за пергамент і дозволяв здешевити книжки, котрі на той час коштували великих грошей. У **XIII ст.** в Італії винайшли *скляні дзеркала* (замість металевих) та *окуляри* — предмети, незамінні і в наш час.

Але справжню технологічну революцію здійснив німець **Йоганн Гутенберг (1400–1468 рр.)**. Орієнтовно в **1445 р.** він винайшов ефективний спосіб **книгодрукування**, який дозволяв швидко робити численні копії набраного з металевих кубиків тексту. До цього винаходу кожна книга переписувалася вручну, тому купувати книги могли лише дуже заможні люди. З новою технологією книги суттєво подешевшали, а в історичному контексті книгодрукування посприяло радикальному прискоренню розвитку освіти та науки, а також технологічного прогресу загалом.

Біблія, надрукована Гутенбергом – зберігається в музеї міста Майнц

Про які середньовічні відкриття ви дізналися? Якими з них користуєтеся у XXI ст.?

3. Освіта в Русі-Україні та Галицько-Волинській державі.

Віддаленість земель Русі-України від Рима сприяла тому, аби латина не набула тут такого ж поширення, як у Західній Європі. У **X ст.** винайшли і запровадили **кирилицю** — абетку, якою ми користуємося і зараз. З появою кирилиці руська мова отримала писемне вираження, виникли передумови для розвитку освіти. Окремі джерела свідчать, що до кирилиці у східних слов'ян існувала власна абетка, проте вона, вочевидь, не мала значного поширення.

Хрещення Русі-України в **988 р.** вимагало збільшення кількості навчених священників, а нещодавнє впровадження кирилиці до-

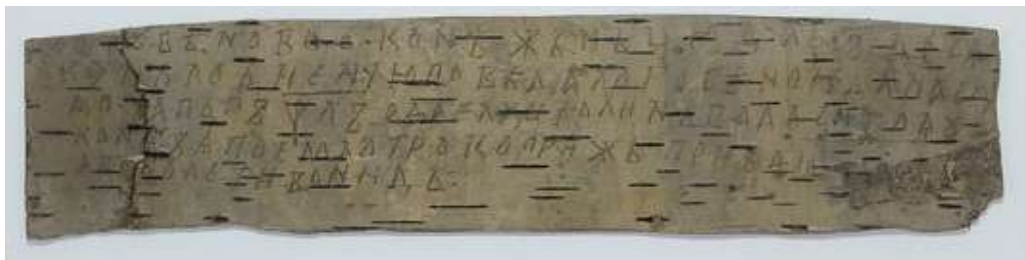

зволювало створювати книги. Першу школу в Києві заснував **Володимир Великий (979–1015 рр.)** — у ній могли навчатися діти зі знатних родин (князів, бояр). **Ярослав Мудрий (1019–1054 рр.)** продовжив справу батька, залучивши до шкільного навчання при Софійському соборі дітей старост та священників. За Ярослава Мудрого розширюється мережа шкіл. Шкільна програма включала такі предмети: богослов'я, граматики, риторика, філософія та іноземні мови. Поступово, як і в Західній Європі, роль освітніх центрів перебирають на себе монастирі та церкви.

У **1068 р.** при Андріївському монастирі в Києві князівна **Янка Всеволодівна** засновує школу для дівчат. У Західній Європі на той час нічого подібного ще не існувало: освіту для жінок вважали непотрібною. Поширювалася практика домашнього навчання: багаті батьки могли запросити освічену людину як домашнього вчителя для своїх дітей.

Скрипторії — центри з переписування книг при монастирях були численними і працювали продуктивно, перекладаючи античні, візантійські, арабські та західноєвропейські твори. У **1037 р.** засновано першу бібліотеку Русі-України при Софійському соборі в Києві, однак серед істориків тривають дискусії щодо часу її появи. Відсоток грамотних русинів був значно вищим за аналогічний показник у західноєвропейських країнах. Жителі Новгороду взагалі майже всі вмели читати та писати, про що свідчать численні берестяні грамоти та написи на стінах старовинних пам'яток.

Розорення Києва монголами в **XIII ст.** означало занепад міського життя, проте українська державність і культура продовжились у Галицько-Волинській державі (Королівстві Руському). Місцева система освіти повністю дублювала ту, що існувала за часів Русі-України. До шкіл при церквах та монастирях приймали хлопчиків віком від семи років, але можна було навчатися й удома. Існува-

Берестяна грамота — зразок староукраїнської мови першої половини XII ст.

ли *книгозбірні* (бібліотеки), виготовлялися знаряддя для письма, укладалися письмові юридичні документи — заповіти та купчі. Усе це свідчить, що рівень грамотності у Галицько-Волинському князівстві був доволі високим.

У Середньовіччі на території України не існувало університетів. Проте західна частина нинішньої України інтегрувалася до складу європейських держав — Великого князівства Литовського, Королівства Польщі та інших. Це сприяло тому, аби представники багатших родин отримували вищу освіту в європейських університетах — перш за все Краківському та Празькому як найближчих. Українець з Галичини **Юрій Дрогобич (1450–1494 рр.)** навіть очолював університет у Болоньї, ставши його ректором.

Назвіть спільні та відмінні риси у системах середньовічної освіти Західної Європи та Русі-Україні.

4. Особливості середньовічної освіти та науки поза межами Європи. Середньовіччя в історичному контексті — поняття, що стосується лише Європи. У V–XV ст. контакти з далекими землями були обмеженими, тому держави поза межами Європи розвивалися за власними закономірностями. Це повною мірою стосується їхньої освіти та науки.

Арабська цивілізація найбільше вплинула на середньовічну Європу. В Арабському халіфаті була добре розвинена наука — за цим показником араби в IX–XII ст. значно випереджали європейців. Ця мусульманська імперія володіла землями інших великих цивілізацій, таких як Вавилон, Стародавня Персія, Давній Єгипет, Давня Греція та Римська імперія, межувала із Західною Європою, мала контакти з Індією. Це дозволяло поєднати наукові здобутки всіх перелічених цивілізацій та примножити їх.

Система освіти в Арабському халіфаті передбачала або домашнє навчання з найманим учителем,

Будинок мудрості — арабська наукова академія Багдаду, заснована на поч. IX ст. халіфом Аль-Мамуном. Вона була сучасницею Академії Карла Великого. Зображення з манускрипту XIII ст.

або відвідування шкіл. Замість університетів у арабів виникли **медресе** — вищі релігійні школи, у програмі яких знайшлося місце і для світських дисциплін. У **820-х рр.** у Багдаді засновується «**Дім мудрості**» — ісламська академія як центр науки Арабського халіфату. Цей науковий осередок сприяв обміну знаннями та розвитку астрономії, математики, хімії, механіки, філософії та інших наук. **Аль Хорезмі** в IX ст. заклав основи сучасної алгебри. **Аль Біруні** в XI ст. припустив, що планети рухаються довкола Сонця. Процвітала й медицина — за книгою **Ібн Сіні (Авіценни) «Канон лікарської науки»**, написаною на початку XI ст., європейці вивчали в університетах медичну справу протягом кількох наступних століть.

Чіткої системи освіти в середньовічній Індії не було через її політичну роздробленість. Варно-кастовий спосіб організації суспільства означав, що, окрім брахманів (учителів та священнослужителів) і частково кшатріїв (воїнів, правителів), доступу до освіти не матиме ніхто. Проте давня культурна традиція та наявність спільної наукової мови — санскриту, сприяли розвитку наукових досягнень. Індійські математики вже в Середньовіччі вміли вираховувати площу фігур та об'єм тіл, оперували дробами та вираховували число пі. Вражаючими були здобутки індійських медиків — вони

добре знали анатомію й проводили успішні хірургічні операції.

У Китаї до освіти ставилися дуже серйозно, адже популярне місцеве релігійно-філософське вчення — **конфуціанство** закликає до постійного самовдосконалення.

Освіта мала не лише духовне, а й практичне значення, адже держава допускала до високих керівних посад усіх бажаючих за умови здачі іспитів. Освічені люди дуже цінувалися, тому у **VIII ст.** відкрилася Академія наук, а в **XV ст.** усі знання китайських учених записали у «Енциклопедію Юнле». До винаходів середньовічних китайців належать папір, книгодрукування, газети, компас, порох.

*Приклад
стародавнього
китайського компаса*

Як ви гадаєте, чому деякі винаходи, такі як папір і книгодрукування були окремо винайдені в Китаї та Європі?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Освітні програми закладені в часи Франкської імперії за Карла Великого дали великий поштовх до книгописання та розвитку освіти в усій Західній Європі.
2. Ідеологічна конкуренція між церковною освітою та університетською сприяла розвитку філософської думки, підштовхувала дослідників до вірного шляху заради пошуку істини.
3. Вплив арабської науки на європейську став визначальним. Здогадки Аль Біруні про те, що планети обертаються навколо Сонця ляжуть в основу праць польського астронома Миколая Коперника, який в XVI ст. науково доведе факт «геліоцентризму» — Сонце є центром, довкола якого обертаються планети.
4. Європейські алхіміки в марних пошуках філософського каменю зробили інші відкриття: селітру, азотну кислоту, потужні порохові суміші, нові металеві сплави. Ці відкриття сприятимуть прогресу сільського господарства, металургії та військової справи.
5. Книгодрукування назавжди змінить світ. Знання стануть більш доступними та зможуть швидко поширюватись суспільством, сприяючи новим відкриттям.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Освіта на теренах Русі-України в цілому розвивалася за європейським зразком. Це важливий фактор того, чому сьогodнішня Україна — європейська держава.
2. Використання в письмі кириличної абетки замість латини, стримувало культурний та науковий обмін між Руссю-Україною і західноєвропейськими державами.
3. Винахід Й. Гутенбергом друкарського верстату якісно вплинув на розвиток українського книгодрукування. Українське суспільство швидше ознайомилося з передовими європейськими ідеями, а також розвинуло друк української релігійної літератури церковнослов'янською мовою. Книгодрукування допомогло зберегти інтелект українського народу в складні бездержавні часи XV–XVI ст.

Дати для запам'ятовування:

820-ті рр. — заснування «Дому мудрості» у Багдаді.

1037 р. — заснування першої у Русі-Україні бібліотеки при Софійському соборі в Києві.

1068 р. — заснування при Андріївському монастирі в Києві школи для дівчат.

1257 р. — заснування Сорбонни у Парижі.

1364 р. — заснування Ягеллонського університету у Кракові.

Бл. 1445 р. — винайдення **Йоганном Гутенбергом** друкарського верстата.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Середньовічні європейські монастирі – це осередки дорогоцінних знань чи поширювачі хибних філософій на догоду Церкві? Займіть свою позицію та обґрунтуйте її.
2. Який внесок у розвиток середньовічного суспільства та економіки зробили цистеріанські монастирі? Чи можна їх вважати рушієм європейського прогресу в середні віки? Доведіть або спростуйте цю тезу.

§ 50. АРХІТЕКТУРА І МИСТЕЦТВО В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Пригадайте:

1. Як Велике переселення народів вплинуло на культуру Античності?
2. Що таке «Каролінзьке відродження»? З яким монархом пов'язаний цей культурний період?
3. Які джерела допомагають досліджувати історію культури?
4. З якою релігією пов'язана культура Русі-України?

1. Романська архітектура та скульптура. Як вам відомо, архітектура — мистецтво створення споруд, необхідних для життя й діяльності людини. Європейська архітектура Раннього середньовіччя V–XI ст. переживала глибоку кризу, адже більшість споруд римської доби були знищені або занепали внаслідок Великого переселення народів. На територіях Остготського (сучасна Італія) та Вестготського королівств (сучасна Іспанія) упродовж V–VII ст. ще жевріли певні архітектурні проекти (палаці, усипальниці, церкви), які повторювали античний стиль, але в більш грубій формі. Назагал у Європі запанувало дерев'яне будівництво, а особливості римської архітектурної думки були забуті.

Романський стиль (від лат. *romanus* — *римський*) – напрям ранньосередньовічного мистецтва X–XIII ст., поширений у християнських державах і базований на елементах римського мистецтва.

Фреска – малюнок фарбами на вогкій штукатурці.

Занепад культури був спричинений нестабільністю варварських королівств, адже мистецтво потребує відносного миру і великих коштів. Проблиск у культурному житті настає з постановням Франкської імперії під управлінням Карла Великого. З його іменем пов'язана доба «Каролінзького відродження» — піднесення культури і освіти у IX ст. З цього часу розвивається кам'яна архітектура в **романському стилі**. Із X по XIII ст. цей стиль залишатиметься панівним у Європі. Він поєднував елементи давньоримської та візантійської традицій. Архітектура цього стилю мала релігійний характер, оскільки Раннє Середньовіччя — доба утвердження християнства в Європі, а будівельними проектами займались освічені ченці й впливові феодалі, які хотіли продемонструвати свою силу і владу.

У романському стилі будували собори, замки та монастирі. Їхніми *типовими рисами були*: масивність форми, товсті муровані стіни, вузькі вікна, скульптура з умовними рисами людини. Романські

будови не відрізнялися багатством оздоблення. Найупізнаваніші їхні елементи — це вежі та напівкруглі арки на стінах. Романські споруди складають враження неприступних фортець, що є віддзеркаленням тогочасних неспокойних подій: набігів арабів, вікінгів, угорців.

Основу романського собору створювали за планом римської громадської будівлі — базилики. Всередині, стіни прикрашали **фресками** — зображеннями на релігійну тематику. В спорудах пізнього типу використовували **вітражі** — сюжетні картини й орнаменти із кольорового скла.

Доба романського стилю сприяла відродженню європейської скульптури, яка проявилась у **капітелі** — верхів'я колони, прикрашене композиціями у вигляді людей, тварин чи рослин. Капітельна скульптура мала примітивний вигляд та непропорційність. Фігури людей були полишені пластики, а їх емоції мали почасти химерний, хворобливий характер. У романській скульптурі часто переплітались теми язичницького фольклору з християнськими сюжетами.

Які обставини гальмували розвиток європейської культури в Ранньому середньовіччі?

2. Готична архітектура та скульптура.

З середини XII і до початку XVI ст. в європейській архітектурі набуває розвитку **готичний стиль (готика)**. Він зародився у Франції і швидко поширився в Англію, Німеччину, Іспанію, Італію та Чехію. Його появі сприяло повторне відкриття античних знань з геометрії та математики.

Новий стиль відрізнявся великою кількістю кам'яного різьблення, скульптурного оздоблення та надзвичайно складними деталями. Най-

*Лисабонський собор
(Португалія)
XII ст.*

Класичний зразок романського стилю

Церква святого Пантелеймона XII ст. Івано-Франківська обл. Рідкісний приклад романського стилю в укр. середн. архітектурі

Готичний стиль (від італ. *Gotica* — *готський*) – напрям мистецтва XII–XVI ст. поширений в Центральній та Західній Європі серед католицьких країні. Його назва виникла у XVI ст. в Італії й пов'язана із назвою варварських племен готів.

Скульптури північної частини Нотр-Дам де Парі. Діва Марія з Ісусом на руках. Під ногами рай. Зверху святі та апостоли

Вітражі собору Нотр-Дам де Парі. Париж. Франція

Собор Нотр-Дам де Парі — класика готичної архітектури. Будувався впродовж XII–XIV ст. Париж. Сучасне фото

типовіші риси готичного стилю: спрямованість вгору, легкість форми, великі різнокольорові вікна, високі арки, деталізована скульптура, просторі зали. Все це було можливим лише завдяки новим технологіям будівництва.

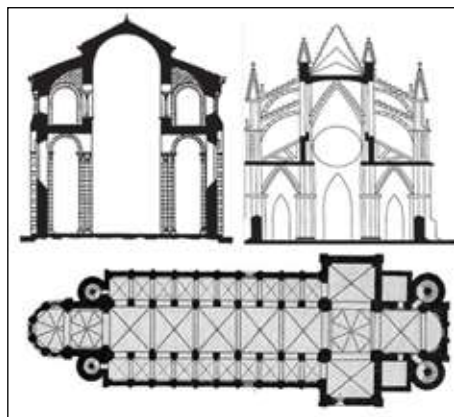
Готика перш за все проявила себе у храмовій архітектурі. Грандіозні собори будували під опікою Католицької Церкви, яка через архітектуру воліла продемонструвати значущість християнства в житті кожної людини. Як і в романському стилі, фундамент готичних соборів повторював форму хреста. Завдяки міцному фундаменту споруда могла здійматись на сотню метрів.

У готичних соборах досягло найвищого рівня мистецтво вітражів — вони стали більші, а палітра кольорів різноманітнішою. Разом з галерейними барельєфами, вітражі відтворювали біблійні сюжети. Так поступово зникав фресковий розпис стін.

Скульптура додавала готичним спорудам вишуканості та сповнювала ілюзії руху. Її головними темами були зображення ангелів, святих, Діви Марії, Ісуса Хри-

ста, але водночас поряд поставали прості люди і навіть демонічні істоти — *гаргульї*. Готична скульптура та вітражі були енциклопедією знань та уявлень середньовічної людини. Храм для пересічної неграмотної людини ставав ілюстрованою розповіддю про основи християнської віри та Святого Письма.

Піднесення готичного стилю збіглося із розвитком міського життя та міського самоврядування. Лише найбагатші, найважливіші та найуспішніші міста могли дозволити собі будівництво готичного храму, яке зазвичай тривало не одну сотню років. Такі проекти згуртовували містян. Собор ставав безсмертним символом міста, уособленням дому Бога на землі.

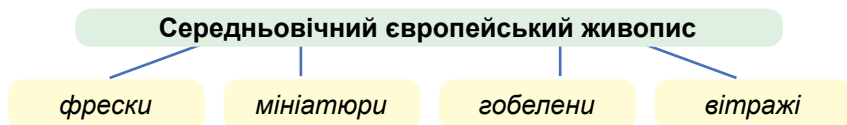
Романський та готичний собор в розрізі. В основі їх плану завжди лежить форма хреста

Порівняйте особливості романського і готичного стилів: визначте спільне і відмінне.

3. Західноєвропейський живопис, література і музика.

Зображальне мистецтво обслуговувало інтереси Церкви та феодалів. У сюжетах фігурували церковні діячі, святі, біблійні історії або феодальні війни та вчинки правителів. Перші мистецькі школи формувались при монастирях. Деякі митці були самоуки, інші — набували майстерності від ремесла батьків: ювелірів, скульпторів, каменярів.

Фресковий живопис застосовувався у церквах і соборах, меншою мірою в замках та університетах. У добу «Каролінзького відродження» фрески романського стилю мали схематичні та умовні риси. Для романської композиції був характерний простір позбавлений глибини, кольорові контрасти, прості геометричні орнаменти. Обличчя зображуваних осіб часто схожі одне на одного і їх можна розрізнити хіба що за одягом і кольором волосся.

Романська фреска з каплиці Сан-Бауделіо (Іспанія) XII ст. Ісус та його учні в'їжджають в Єрусалим

Один з барельєфів Нотр-Дам де Парі

Фрагмент гобелену з Байє. Вільям Завойовник в битві під Гастінгсом. Англія. 1066 р. Це єдиний цілілий гобелен доби раннього середньовіччя

З розвитком готичного стилю у XIII ст. живописні техніки ускладнюються і стають досконалішими, але все ще використовуються переважно у храмах. Фрески поступово витісняються скляними вітражами та барельєфами з каменю або дерева. Поряд з релігійними сюжетами з'являються зображення на побутові теми.

Завдяки розвитку міст з XIII ст. постають будови світського призначення: міські ратуші, ринки, цехові будинки. Їх оздоблення сприяло поширенню побутової тематики в живописі — зображення простих людей та сцен з життя.

З Раннього Середньовіччя стіни замків і палаців прикрашали **гобеленами** — витканими шпалерами з шерсті. Вони не тільки захищали від протягів і холоду, але й підкреслювали статус господаря. Тематами гобеленів були визначні битви, релігійні сюжети або історія роду.

Книжкові мініатюри також пройшли свій шлях розвитку. Спочатку їх використовували тільки для оздоблення текстів релігійної або історичної тематики. В ілюстраціях романського стилю зображення тварин і людей були вельми умовні й статичні, з обмеженим простором, як і у фресках тієї доби. Найкращі зразки ранньосередньовічних ілюстрацій залишили по собі ірландські ченці IX ст.

Головна мета книжних середньовічних мініатюр завжди зали-

Середньовічна література

Державного типу

історична

релігійна

лицарська

Народного типу

міська

епос

шалася незмінною — приголомшливо зобразити подію або ж наочно продемонструвати порядок дій. З настанням доби готики, розширилось коло ілюстрованих рукописів, зокрема для домашнього користування. Художники стали відвертіші, почали прагнути до більш достовірного і детального відтворення природи.

До **історичної літератури** належали **хроніки** — опис історичних подій, викладений у хронологічній послідовності. Хроніки писали на замовлення правителів. Головними темами були війни, вторгнення іноземних загарбників, зміна панівних династій, реформи, стихійні лиха, епідемії та їхні наслідки. Написання хроніки могло тривати десятиліттями.

До **релігійної літератури** належали тексти Святого Письма, життєписи святих, твори схоластики та інші трактати, у яких розглядали різні аспекти моралі, людського побуту, християнської віри, значущості й ролі Церкви в політиці. Мовою письма зазвичай була латина. Рідкісними і дуже цінними були твори з медицини, права та алхімії.

З винайденням друкарського верста у 1450-х роках європейські хроніки та релігійну літературу почали перевидава-

Ілюстрація до першого речення на сторінці Келльської книги. Ірландія. IX ст. Секрет дивовижної краси ірландських ілюстрацій лежить у використанні кельтського орнаменту

Сторінка інкунабули з Біблії. Німеччина. кінець XV ст.

Цікава цитата

«Джерелом піднесення середньовічного мистецтва знову ж таки виступили монастирі. Устав Святого Бенедикта VII ст. дозволяє монахам створювати предмети розкоші та мистецтва не лише з релігійних міркувань, але і для приватних світських замовлень. Там, де це було можливо, монастирі наймали спеціалістів з числа мирян. Так мистецькі техніки вдосконалювались і поширювались Європою впродовж усього Середньовіччя».

Карл Додуелл, британський історик XX ст.

- Судячи з цитати, який фактор став визначальним для розвитку середньовічного мистецтва? Окрім мистецтва, на які ще сфери суспільного розвитку впливали монастирі?

ти у вигляді **інкунабул** — друкарських відтисків тексту, який за формою повторював рукописний шрифт разом з ілюстраціями. Їх видавали до кінця XV ст. невеликими тиражами, поки не створили більш прості й дешеві методи друкування.

Народна література спочатку існувала в **епосах** — історіях про героїв, які поширювалися з вуст в уста, а з X ст. почали записуватися. Найвідоміший германський епос **«Пісня про Нібелунгів»** — історія благородного рицаря Зигфріда, що прагнув прекрасної Кримгільди, але був зраджений і вбитий, що врешті призвело до занепаду його держави. Англосаксонський епос **«Король Артур та лицарі круглого столу»** — легенда про короля, що боровся за свободу Британії від завойовників. Цей епос був найпопулярніший протягом всього Середньовіччя. Його неодноразово переписували, доповнювали та створювали на його основі нові сюжети.

З розвитком феодалізму у XIII ст. з'являється **лицарська література** — романи про героїчну і трагічну долю відважних рицарів, що готові здолати будь-які перепони і навіть померти заради прихильності прекрасної дами. Такий сюжетний ідеал отримав назву **«куртуазний роман»** — поезія про високе і віддане кохання між чоловіком і жінкою благородного походження.

Одночасно з лицарською розвивалася **міська література**: віршовані байки, жарти і романи про кмітливих містян, які розумом здолають всіх противників і виплутаються з будь-якого скрутного становища. Такі твори, як **«Роман про Лиса»** або **«Роман про**

Троянду» виховували почуття справедливості, людяності, працьовитості, вчили цінувати свободу й незалежність.

Маніфестом соціальної справедливості і рівності між статями стало оповідання Христини Пізанської «Книга про Град Жіночий».

Середньовічна музика органічно доповнювала народний фольклор. Зазвичай музиканти мандрували, щоб заробити на хліб. У містах вони ставили вертепи — музичний ляльковий театр до народних казок і легенд. Гурт музикантів чи окремих співців міг найняти король, фінансуючи їхню творчість і перетворюючи свою столицю на культурний центр, що додавало політичної ваги.

Як народна література і музика були пов'язані одне з одною? Чим лицарська література відрізнялась від героїчного епосу?

Середньовічні музиканти та їхні жанри	
Трубадури	Поети, співці про кохання та лицарську славу. Зародились у Франції.
Мінезингери	Виконавці народних пісень, оспівували природу та високе кохання. Зародилися в Німеччині.
Ваганти	Мандрівні поети, любовного та жартівливого жанрів. Співали латинською мовою. Часто походили зі студентів.
Менестрелі	Професійні музиканти й співці, що виконували будь-які твори на пам'ять. Служили при дворі феодала чи короля.

4. Мусульманське мистецтво.

Мусульманське мистецтво умовно поділяється на арабське, перське і турецьке. Спільним для них були дві речі: будівництво купольних **мечетей** (мусульманських храмів) та відсутність в живописі фресок, ікон чи картин. Іслам забороняв зображення тварин чи людей — це вважалося зазіханням на Бога (Аллаха) як творця. Однак книжкова мініатюра була винятком. Перські мініатюри досягли дивовижної майстерності в X–XIV ст., а з XV ст.

Зелена мечеть в місті Ізнік (Туреччина) з типовим для мусульманської архітектури купольним дахом та баштою-мінаретом. XIV ст.

*Загибель Іскандера
(Александра Великого).
Перська мініатюра XIV ст.*

це мистецтво переймають турки. Мусульманські мініатюри вирізнялися від європейських реалістичністю зображень, унікальними рисами персонажів, динамікою руху, декоративністю.

Усередині та зовні будівлі оздоблювали **арабесками** — геометричним або рослинним орнаментом, що складався із численних переплетінь. Замість барельєфів мусульмани викарбовували в мечетях цитати з Корану. Написи виконувалися вишуканим каліграфічним письмом — **арабською**

в'яззю. Зовні споруди облицьовували кольоровими кахлями з рослинними сюжетами. Кахлярство набуло особливого поширення у персів і туркмен (Середня Азія).

Арабська мова традиційно вважалась мовою науки і діловодства, а перська — мовою поезії. Найвідомішим перським поетом всіх часів вважається **Фірдоусі** (940–1020 рр.) автор епосу «Шах-наме» («Книга правителів»). У ньому він описував життя перських шахів, героїчні пригоди та нероздільне кохання. Найпопулярнішою пам'яткою арабської середньовічної літератури є збірка казок «Тисяча і одна ніч» невідомого автора IX ст. У пригодницьких оповідях згадуються такі герої, як Аладдін, Алі Баба, Синдбад-мореплавець та ін.

Турецьке мистецтво розвинулось під сильним впливом арабської та перської культур. Формування турецької народної поезії та художньої літератури відбувається з XIV ст. Мандрівний поет Юнус Емре (1240–1321 рр.) заклав основи турецького вірша, його творчість пронизана ідеями милосердя, співчуття та людяності. Поетеса Міхрі-хатун (1456–1514 р.) заклала основи автобіографічної літератури.

На які три основні види поділяється мусульманське мистецтво? Що між ними спільного?

5. Візантійське і руське мистецтво: спільне та відмінне.

Візантійська (ромейська) культура розвивалась тисячу років: з

кінця V ст. до 1453 р., коли її врешті знищили турки. В її самотності було багато запозичень із давньоримської традиції. Візантійське мистецтво мало визначальний вплив на розвиток південних і східних слов'ян, зокрема Русі-України. Завдяки науковому спадку від давніх греків і римлян, Візантія мала надзвичайний рівень розвитку будівельної справи: вміння виготовити міцну цеглу та правильно її вкласти, підготувати якісний вапняний розчин, забезпечити природне освітлення, звести грандіозні **бані** (куполи).

Візантійське мистецтво трималося на **канонах** — незмінних традиціях при будівництві й живописі. Основа візантійської архітектурної думки — це **хрестово-купольний храм**. *Перша* його характерна риса це фундамент у вигляді хреста. *Друга* риса — поділ галерей храму на три частини, що символізує Святу Трійцю. *Третя* риса — шоломоподібні бані (одна основна і декілька додаткових). Вікна переважно вузькі, а стіни масивні.

У староукраїнському усному фольклорі були поширені **билини** — аналоги західноєвропейського епосу, які виконували в пісенному вигляді під *гусли* (найдавніший серед слов'ян струнний інструмент). Билини пронизані темою пригод і героїчної боротьби народу проти завойовників.

Як і в Західній Європі та Візантії, в Русі-Україні були свої хроніки, відомі під назвою **літописи**, тому що опис подій в них починався з виразу «в літо», тобто «у рік». Найвідомішим з них є

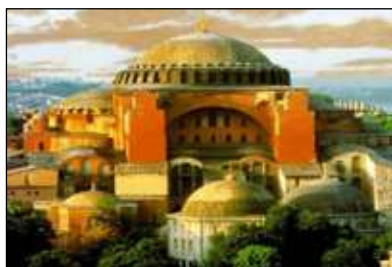

Мозаїка — зображення складене з різнокольорових шматочків скла або камінців.

Смальта — непрозоре кольорове скло з барвниками або шматочками золота.

Макет собору Софії Київської до монгольського нашестя

Собор Святої Софії в Константинополі. Комп'ютерна реконструкція вигляду до перебудови собору турками

Книжкова мініатюра з Остромирова Євангеліє 1056 р. — найдавнішої збереженої письмової пам'ятки Русі-України

«Повість минулих літ» написана на початку XII ст. в Києві ченцем **Нестором**. Після занепаду Королівства Руського літописні традиції зберігалися до XV ст. у західноукраїнських літописах, в яких йшлося про історію українських та білоруських земель у складі Великого князівства Литовського. Із поширенням друкування наприкінці XV ст. виходять у друк твори церковнослов'янською мовою.

Розвиток староукраїнської мови впродовж Середньовіччя помітний не лише в літописанні, а й у **графіті** — написах на стінах храму Святої Софії Київської. Ці написи залишали люди різного походження: від князів до простолюддя. В графіті тисячолітньої давнини простежуються ознаки сучасної української мови:

- Типово український давальний відмінок: «*Василь — Василеві*»;
- Закінчення дієслів у минулому часі на «в»: *писав, ходив*;
- Закінчення чоловічих імена на «о»: *Данило, Кирило, Дмитро*;
- Форма дієслів без літери «т»: *пече, щєбече*.

Література Русі-України подарувала твори світового значення: «Повість минулих літ», «Київський літопис», «Галицько-Волинський літопис», «Слово о полку Ігоревім», без яких неможливо уявити тодішні часи і відтворити минуле України.

Візантійське і руське мистецтво

Спільні риси:	1) канон у будівництві хрестово-купольних храмів	
	2) використання в оздобленні мозаїки і смальти	
	3) умовне зображення людей	
	4) вузькі арочні вікна	
	5) храмові фрески	
	6) книжкова мініатюра	
	7) іконопис	
Відмінності:	Візантія	Русь-Україна
Форма бань	Завжди шоломоподібні.	Після відновлень від монгольського нашествия бані роблять видовженими.

Форма споруди	Завжди товсті, приземлені стіни.	Руські храми тягнуться вгору, що додає враження легкості.
Храмові прибудови	Зазвичай відсутні	Додаткові приміщення і бічні вежі
Мистецьке оздоблення	Лише по канону	Поєднання фрески і мозаїки в одній композиції; Велика кількість оздоблень; Релігійні зображення поряд зі світськими (полювання, змагання, народні забави)
Книжкова мініатюра	В зображенні немає чітких меж, малюнок ніби пливе в повітрі.	Мініатюра має рамки, присутня земля, персонажі в статичних позах.

Чому в Русі-Україні запозичували саме візантійський мистецький стиль?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Завдяки становленню романського стилю стало можливим відновлення європейської архітектури, яка значно постраждала від наслідків Великого переселення народів.
2. Готичний стиль з його містичністю, химерністю та похмурою грандіозністю мав надзвичайний вплив на митців, архітекторів та письменників усіх часів. Сучасний вплив готики помітний у жанрі фільмів жахів, детективній літературі, субкультурі та відеоіграх.
3. Епос про «Короля Артура та лицарів круглого столу» вплинув на появу фентезійного жанру в мистецтві. Більшість творів сучасного фентезі побудовано на сюжетних принципах «Артуріани»: суворе середньовічне середовище, героїзм і пошуки кохання в умовах наближення грандіозного зла.
4. Мусульманська культура сприяла розвитку чуттєвої любовної лірики, а також вплинула на появу європейської мистецької течії «орієнталізму» – захоплення мотивами Східного життя і побуту.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. На зміну середньовічним билинам в український фольклор з XVI ст. приходять козацькі думи та казки, укладені за тією ж сюжетною структурою: глибокий символічний зміст, ідея боротьби народу проти завойовників та оптимістичні погляди на майбутнє.
2. Після відбудови з часів монгольського нашествия візантійські канони пристосовуються до української культури і знаходять своє продовження в «козацькому бароко» — архітектурному стилі XVII–XVIII ст.

3. На основі церковнослов'янської літератури та народної говірки впродовж Середньовіччя формується самобутня українська мова, яка є відмінною від російської та значно старшою.

Дати для запам'ятовування:

X–XIII ст. — панування у Західній Європі романського стилю.

XII–XVI ст. — панування у Західній Європі ґотичного стилю.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Дослідіть історію будівництва церкви святого Якова у Регенсбурзі XII ст. та гіпотезу появи католицької церкви й монастиря святої Марії у середньовічному Києві. На основі своїх досліджень, наведіть приклади культурного обміну та співробітництва між православною Руссю-Україною та католицькою Західною Європою.
2. Дослідіть особливості церкви Успіння в Крилосі. Які ознаки в її оздобленні притаманні західноєвропейському мистецтву?

§ 51. РАННЄ ВІДРОДЖЕННЯ І ГУМАНІЗМ

Пригадайте:

1. Що таке тиранія? В чому полягала особливість італійської тиранії (сеньйорії)?
2. Що таке італійська комуна?
3. Що таке схоластика? Чому вона була тісно пов'язана з Церквою? За що її критикували?
4. Які ви можете навести приклади античної культури?

1. Передумови та початок епохи Відродження. Гуманізм.

У середині XIII ст. в Італії починає формуватися новий етап європейської культури — **Відродження** або ж **Ренесанс** (від італ. «*rinascimento*», франц. «*renaissance*» — «Відродження»). Зачинателями нової культурної доби були містяни: вчені, поети, літературознавці, юристи, урядовці, художники. Вони хотіли відновити чуттєве і наповнене людяності античне мистецтво, щоб протиставити його своїй власній суворій добі, яку прозвали «Середньовіччя». Їхнім ідейним стрижнем став **гуманізм** — погляд на людину як на головну суспільну цінність і диво природи. Прихильники цих поглядів називалися **гуманісти**.

Ренесанс (від франц. «*renaissance*» — «Відродження») — культурно-філософський рух Західної Європи XIII–XVII ст., який поєднав у собі найкращі досягнення Античності та Середньовіччя. Відзначився прогресом у науці, техніці та мистецтві.

Раннє Відродження – перший етап Ренесансу. Бере початок в містах північної Італії. Ґрунтувався на ідеях гуманізму. Розпочався з розвитку літератури, продовжився прогресом в мистецтві, науці та праві.

Гуманізм (від лат. *humanism* – *людяний, людський*) – система поглядів на людину, як на найвищу цінність – «*найліпше творіння Боже*». Ідеал для гуманістів це людина розумна, здібна, чесна, щаслива й вільна.

Характерними рисами доби Відродження були: реалістичний живопис і скульптура, оспівування людських почуттів та просування уявлень щодо побудови нового порядку, в якому запанують людська гідність, честь та свобода. Назва доби «*відродження*» пояснюється тим, що в Середні віки, античні досягнення як нехристиянські, почасти засуджувались Церквою та суспільством, тому гуманісти хотіли відродити ці забуті знання.

Добу між Стародавнім світом і епохою Відродження гуманісти прозвали часом неуттва та духовно-інтелектуальної темряви. Вони ж першими і назвали цей період *Середніми віками*, а епоху, яку вони побудують, йменували *Новим часом*.

Періоди Відродження

Раннє Відродження
(середина XIII – кінець XV ст.)

Високе Відродження
(кінець XV – початок XVI ст.)

Пізнє Відродження
(перша третина XVI – початок XVII ст.)

Місцем, де проявилися перші ознаки Відродження та започаткувалися ідеї гуманізму, було італійське місто **Флоренція**. Звідти походили більшість перших гуманістів. Самі флорентійці дуже пишалися своїм походженням. Вони вважали Флоренцію символом ідеальної республіки, перевтіленням античного грецького поліса та оплотом проти тиранії.

Чому ж саме в Італії (Флоренції) зародився гуманізм?

- 1) Італія — це батьківщина Античної цивілізації. Тут виникла Римська імперія, яка, своєю чергою, запозичила культуру від Давньої Греції.
- 2) у середньовічній Італії відбувалася жорстка політична боротьба між тиранічними режимами (Мілан, Папська держава) та осередками міської свободи (Флоренція, Падуя)
- 3) щедре фінансування гуманістів родиною Медичі — управителів Флоренції.
- 4) відсутність у Флоренції університету, який схилив би суспільство до старомодних схоластичних ідей.
- 5) в Італії був найвищий по Європі рівень освіти у міського населення.

Варто розуміти, що гуманізм не виник на порожньому місці. *Це було нове світобачення, базоване на попередніх досягненнях.* Перші гуманісти черпали натхнення із джерел та досягнень минулого, причім не лише європейських.

Коло інтересів гуманістів було широким, але перші важливі зміни відбулися саме в *літературі*. Слово було

Джерела гуманізму

1) Антична література та філософія;

2) Візантійські інтелектуали, які переселялись в Італію внаслідок турецько-візантійських війн;

3) Праці арабських мислителів (Аверроїзм);

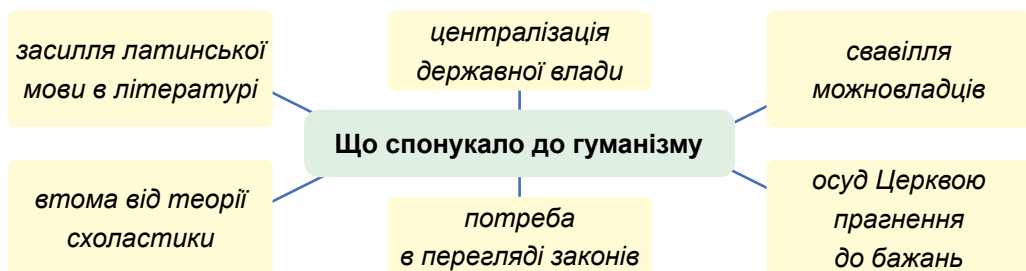
4) Розвиток банківської справи і торгівлі (як джерело фінансування гуманістів);

5) Лицарська література з ідеалом чесної та доблесної людини;

для гуманістів інструментом, який дозволяв поглянути на відомі речі під іншим кутом. В середньовічній Італії XIII–XV ст. існував культ мистецтва письма, яке було невід’ємним складником якісної освіти для заможних італійських міщан. Базою для розвитку мистецтва письма стали **університети Болоньї та Падуї**. Під час перекладу античних праць, гуманісти знаходили важливі ідеї у сфері права та етики, які розвивали для вирішення поточних проблем.

Гуманісти не лише створювали філософію та мистецтво нового типу, а й займали провідні посади в уряді Флоренції та Падуї. Таким чином, на політичному рівні закріплювалися досягнення нового часу.

Мистецтво Ренесансу (реалістичні картини, елегантні скульптури, грандіозна архітектура) — це лише вершина гуманізму. В його основі лежала ідея нового суспільства з оновленою культурою, яка ґрунтується на греко-римських ідеалах.

У чому полягає взаємозв'язок між добою Відродження та гуманізмом? Чому саме Італія стала батьківщиною цих явищ?

2. Література Раннього Відродження. Як ви вже дізналися, доба Ренесансу починалась з літератури. Досягнення античних поетів, філософів, науковців надихали гуманістів на створення власних творів. Новою модою стає писання італійською народною мовою, яка на відміну від латини, була зрозуміла пересічному читачу і допомагала краще розкрити емоції сюжету. Письменники-гуманісти оспівували природу, міське бурхливе життя, прекрасні й сильні людські почуття.

Засновником раннього італійського гуманізму вважають флорентійського юриста і поета **Данте Аліг'єрі** (1265–1321 рр.). Дослідники визначають його, як останнього поета Середньовіччя та водночас першого поета Відродження. На його творчість вплинуло нерозділене кохання до Беатріче.

Ідеалізований образ чарівної жінки надихнув поета на створення збірки прекрасної ліричної поезії **«Нове життя»** (1292 р.). Вона була написана італійською мовою, а не латиною, як було прийнято в Середньовіччі. Тому Данте є засновником літературної італійської мови.

Найважливіший твір Данте — це поема **«Божественна комедія»** (1321 р.). Праця також присвячена Беатріче, в якій вона є однією з головних героїнь. Сюжет написаний у формі «видіння». Головний герой — сам Данте, подорожує пеклом, чистилищем і раєм, де зустрічає видатних діячів Античності та Середньовіччя (полководців, правителів, пап, філософів). В потойбіччі всі вони переживають ті самі пристрасті й слабкості, що й при житті. Таким чином, Данте підводить читача до думки, що людина має бути активною і прагнути самовдосконалення заради суспільного добра, а не для особистих примх. Друга ідея — це образ Беатріче у вигляді непорочної сяючої провідниці, яка в кінці шляху перетворюється на самого Бога. Це смілива метафора, про те, що в своїй суті кожна людина є частиною Божественної сутності, тому людське життя і людська доля мають свою беззаперечну цінність.

Першою фігурою саме доби Відродження є флорентійський священник і поет **Франческо Петрарка** (1304–1375 рр.). Натхненний давньоримськими рукописами про філософію та поезію, він створив чудову збірку поетичних сонетів (віршів) **«Книга пісень»** (1348 р.). Як і Данте, Петрарка надихався нероздільним коханням до юної дівчини, яку звали Лаура. Він зустрів її у церкві, коли йому було 23 роки. Наступні 30 років після тієї зустрічі, Петрарка оспівував свої почуття до неї. Всі його 366 віршів присвячені коханій, в яких він порівнює Лауру з Мадонною (Дівою Марією).

Найстаріший портрет Данте, авторства С. Боттічеллі – визначного флорентійського художника XV ст. доби Раннього Відродження

Франческо Петрарка за поетичну майстерність був коронований у 1341 р. лавровим вінцем у Римі. Художник Ю. ван Гент. XV ст.

Цікава цитата

«По-справжньому благородна людина не народжується з великою душею, але самотужки робить себе такою своїми чудовими справами».

Петрарка, італійський середньовічний митець

- Чи погоджуєтесь ви з автором цитати? Чому? Цей вислів традиційно вважається одним з найяскравіших для опису сутності філософії гуманізму: як ви вважаєте, що робить його таким?

У філософській праці **«Про засоби від мінливостей долі»** Петрарка критикував схоластичні теорії та розбещеність вищого духовенства. Однак робив це в настільки вишуканій та літературно елегантній формі, що його філософські твори мали не менший успіх, аніж поезія.

Друг Петрарки, флорентійський письменник **Джованні Бокаччо** (1313–1375 рр.), також писав народною італійською мовою. Він прославився збіркою оповідань **«Декамерон»** (1351 р.). Її головною ідеєю є те, що хоч Бог і є творцем людей, всі проблеми й переваги суспільства лежать на нашій совісті, тому лише саморозвиток, освіченість та любов можуть змінити світ на краще.

Що ви бачите спільного у літературних творах Раннього Відродження?

3. Мистецтво Раннього Відродження. Головним досягненням митців цієї доби стало повторне відкриття **лінійної перспективи**, яку знали ще давні греки. Як вам відомо, середньовічні художники часто зображали людей у спрощеному вигляді та без дотримання перспективи, коли всі особи та об'єкти були одного розміру незалежно від місця розташування. Картини створені за правилами лінійної перспективи подають зображення так, як його бачить людське око: предмети на передньому плані — більші, а на задньому — менші. Ракурс змінюється залежно від того, під яким кутом художник створює композицію.

Справжнім новатором у мистецтві був друг Данте, флорентієць **Джотто ді Бондоне** (1267–1377 рр.). Він малював фрески у церквах на біблійні теми. Його герої — це Ісус, Діва Марія, апостоли, які зображені без пафосу, наче прості люди, однак міцні тілом й духом. Джотто одним із перших став передавати всю складність людських емоцій на обличчі, що говорить про те, що він писав з натури, а не лише з уяви.

Трійця. Мазаччо.

В центрі на хресті Ісус та позаду Бог-Отець. Ліворуч Діва Марія. Праворуч апостол Іоанн Богослов. На колінах меценати картини. Внизу скелет Адама

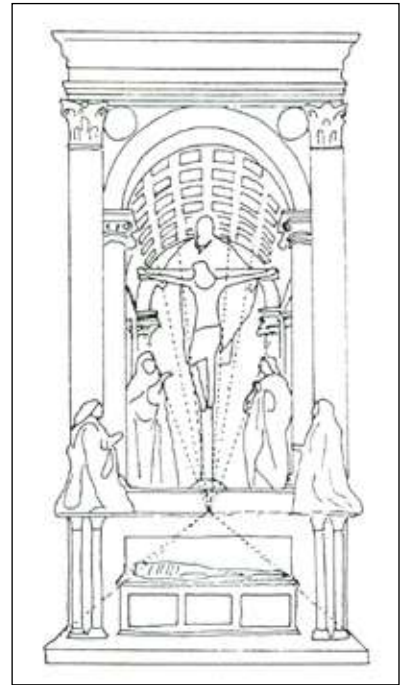

Схема лінійної перспективи на прикладі Трійці Мазаччо

Суть гуманістичної філософії «Кожна людина має значення», можливо, найкраще проілюстровано у фресці «Трійця» церкви Санта-Марія-Новелла авторства флорентійського художника **Мазаччо** (1401–1428 рр.). Зображення зроблено методом лінійної перспективи. Ісус, Свята Трійця та люди довкола хреста зображені в однаковій пропорції. Цей шедевр є ідеальним зразком мистецтва Раннього Відродження. Усі наступні художники Відродження вчилися на творах Джотто і Мазаччо.

У жанрі скульптури беззаперечним генієм є флорентійський митець **Донателло** (1386–1466 рр.). Його бронзова статуя «**Давид**» і мармурова скульптура «**Святий Георгій**» примітні не лише пластикою та реалістичністю. В цих роботах оспівується краса людського тіла — типова риса всього мистецтва доби Відродження.

Філіппо Брунеллескі (1377–1446 рр.) — найвизначніший із архітекторів Раннього Відродження. Він працював над величез-

Флорентійський собор Санта-Марія-Дель-Фйоре (з італ. Свята Діва Марія з квіткою лілії). Купол собору був найбільшим в історії європейської архітектури з часів Давнього Риму

Святий Георгій і Давид. Скульптури авторства Донателло XV ст.

ним куполом флорентійського собору **Санта-Марія-дель-Фйоре**, споруди, що поєднала в собі давньоримський та іотичний стилі. Для вирішення інженерних проблем Брунеллескі підгледів у природи. Так, аби грандіозна конструкція не розвалилась, грані купола звели за принципом пелюсток квітки, де одна підтримує іншу.

Цей шедевр у камені наочно демонструє зміст епохи Відродження: поєднуючи досвід минулого, сьогодення та секрети природи, людина здатна творити дивовижні речі!

Що ви бачите спільного у мистецьких творах Раннього Відродження?

4. Вплив епохи Відродження на українські землі. Ренесанс та ідеї гуманізму проникають на українські терени з **кінця XIV ст.** під впливом Польського королівства, яке на той час контролювало Галичину. Важливим освітнім центром українського Відродження було місто **Львів**.

Україна до XVI ст. не мала власних вищих навчальних закладів, тому діти із заможних родин відправлялися на навчання в закордонні, зокрема італійські університети. Після навчання українські студенти привносили на наші терени прогресивні гуманістичні ідеї. Другим шляхом проникнення Ренесансу в Україну була польська система освіти, яка зазнала сильного впливу італійських гуманістів.

Зважаючи на політичну ситуацію, яка склалась на українських землях в Пізньому Середньовіччі, Рене-

Будівля Львівської Успенської церкви, при якій було створено першу братську школу. 1463 р. Сучасне фото

Юрій Дрогобич – автор першої української друкованої книги, ректор Болонського університету в Італії. Картина невідомого художника кінця XV ст.

санс поширився у нас тільки в межах Правобережжя.

Однак отримати освіту православному українцю в католицькому Польському королівстві було непросто, адже мова викладання була латинська (рідше польська), якої українці не знали. Також давалися ознаки обмеження на релігійному та соціальному підґрунті. Як реакція, упродовж XV–XVI ст. у Львові з'являється низка українських **братських шкіл** — релігійних організацій, що надавали освітні та юридичні послуги православним українцям.

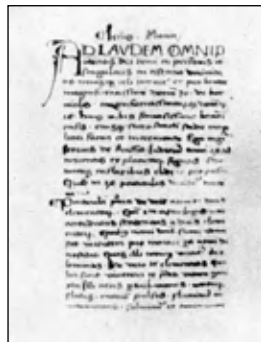
Працюючи на засадах гуманізму, братські школи формували освітню еліту української нації в складний бездержавний період. Найвідомішим українським представником Ранняго Відродження був **Юрій Дрогобич-Котермак** (1450–1494 рр.) — науковець, поет, освітній діяч та астролог, відомий серед європейців під ім'ям Джорджо да Леополі. Він походив із заможної сім'ї солеварів із Дрогобича, який тоді входив до Руського воеводства. Першу освіту здобув при церкві, а потім продовжив навчатися у Краківському та Болонському університетах, вивчаючи медицину, астрономію та філософію.

У Болоньї з 1478–1482 рр. Юрій Дрогобич читав лекції з астрономії та був ректором Болонського університету — найстарішого університету Європи. Серед його студентів був Миколай Коперник, видатний польський астроном, який першим довів, що саме планети рухаються

довкола Сонця, а не навпаки, як тоді стверджувала Церква.

Праця Юрія Дрогобича «**Прогноз на 1483 р.**», видана в Римі, стала першою друкованою книжкою, написаною українцем. В її змісті, окрім астрологічного прогнозу та філософських поглядів, автор надає вичерпну інформації з географії Європи, наголошуючи, що його мала батьківщина — Львів та Дрогобич є частиною Русі, тобто Королівства Руського, а не Польського королівства.

Упродовж життя Юрій Дрогобич був переконаним гуманістом, вважаючи, що тільки самовдосконалення є істинним шляхом, адже так, людина наближається до Бога.

*Сторінка з
«Прогнозу
на 1483 р.»
авторства Юрія
Дрогобича*

У чому полягали особливості українського Ренесансу? Чому він обмежився лише Правобережжям?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Гуманізм та досягнення Ренесансу швидко поширюються країнами Європи, перетворюючи добу Відродження у загальноєвропейський рух.
2. У добу Відродження набуває поширення «біоніка» — метод інженерних рішень, який ґрунтується на запозиченні рис довколишньої природи. Сьогодні біоніка є окремою наукою, яка забезпечує надзвичайний прогрес в техніці, медицині та архітектурі.
3. Мистецькі техніки доби Відродження вплинуть на подальший розвиток європейського живопису та скульптури. Наприклад, сучасна течія у мистецтві «гіперреалізм» (бездоганне відтворення реальності) була б неможливою без досягнень митців Ренесансу.
4. Із XV ст. у європейських державах розвивається література народною мовою — важливий крок для формування національної єдності та самосвідомості.
5. Політична думка доби Відродження сприяла національній єдності європейських королівств. Однак, ця єдність обернулася створенням потужних абсолютних монархій, які зіштовхнуться у масштабних війнах XVI–XVII ст.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Епоха Відродження знайде свій найбільший прояв в українській літературі (спроба наблизити церковнослов'янську мову до народної) та архітектурі (цивільних, оборонних та релігійних спорудах).

2. Під впливом Ренесансу в XVI–XVII ст. розвиватиметься українська скульптура і декоративне мистецтво (графіка, різьблення), однак цей розвиток обмежиться лише Правобережжям.
3. Доба Відродження позитивно вплине на розвиток міського життя, що виллється у конфронтацію між українським православним та польсько-литовським католицьким міщанством.
4. Унаслідок культурно-релігійних конфронтацій постануть братські школи, які на принципах гуманізму надаватимуть якісну освіту і захищатимуть права українців у непростий бездержавний період XV–XVI ст.

Дати для запам'ятовування:

Середина XIII — кінець XV ст. — Раннє Відродження

Кінець XV — початок XVI ст. — Високе Відродження

перша третина XVI — початок XVII ст. — Пізнє Відродження

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження проблемного питання та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або групового обговорення в класі:

1. Доведіть або спростуйте тезу, що «Флоренція – батьківщина Раннього Відродження». Наведіть аргументи на користь своєї позиції.
2. Висловіть думку: український період 2-ї половини XIV-XV ст. це час великих втрат чи доба нових перспектив? Обґрунтуйте свою позицію.

Тестові завдання
до розділу V
«Духовний світ Середньовіччя»

Узагальнення знань
до розділу V «Духовний
світ Середньовіччя»

УЗАГАЛЬНЕННЯ КУРСУ

§52. ЗДОБУТКИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

Пригадайте і поміркуйте:

1. Які вагомі зміни впродовж Середніх віків відбулись у сфері суспільного та державного устрою?
2. Чи був у Середні віки певний поступ у сфері права та філософії?
3. Які нові релігії постали або утвердились упродовж Середньовіччя?
4. Що спонукає людську цивілізацію до змін?

1. Політичні та суспільні зміни. Доба Середньовіччя тривала понад тисячу років і стала часом вагомих відкриттів та докорінних змін в житті людей. Бунтівні народи й племена зруйнували Римську імперію та збудували на її руїнах примітивні політичні утворення. Водночас їх не полишали спогади про грандіозне минуле, яке повсякчас нагадувало про себе своїми архітектурними руїнами. Ідея відновлення Римської імперії «червоною лінією» пройшла через всю політичну історію середньовічної Європи. Спочатку це намагалися зробити Франкська держава та Візантія, згодом — Німеччина.

Ті варварські королівства, що вистояли впродовж Раннього Середньовіччя, стали прабатьками сучасних народів: іспанців, італійців, французів, німців, англійців, чехів та багатьох інших. Політична система пройшла складний шлях від ранньофеодальних монархій з її войовничими вождями-королями до **централізованих**

Імператор Юстиніан (мозаїка VI ст. в місті Равенна) та імператор Карл Великий (картина XVI ст. художника А. Дюрера)

Яка держава мала більший вплив на Русь-Україну: Візантія чи Франкська імперія? Чому ви так вважаєте?

монархій, в яких король — це не самовладний тиран, а символ єдності народу і державного порядку, правитель, що вміє домовлятися з усіма суспільними станами.

Компроміс став можливо головним суспільним досягненням середньовічної доби. **Станово-представницькі органи** виникають на тлі безкінечної потреби короля в грошах для амбітних проєктів. Домовляючись з платниками податків про частоту та розмір оподаткування, монарх вчиться бути більш далекоглядним та спритним, плануючи державний бюджет. Питання державних інтересів виходить за межі королівського двору. Середньовічні станово-представницькі органи мали дорадчий характер, часто закривалися і розпускалися примхливими королями. Однак практика їхньої роботи ляже в основу всіх сучасних національних парламентів. Без парламентів неможливо уявити демократичний устрій, де кожен соціальний стан має право делегувати свої інтереси обраним парламентаріям (депутатам) і вимагати від них належної роботи.

Натомість азійські країни пішли шляхом «східної деспотії», при якій правитель є або «турботливим батьком» для своїх підданих, або жорстоким паном для всіх незгодних. Становлення Арабського халіфату надірвало могутність Візантії, зупинило просування Китаю в Центральну Азію та створило належні умови для формування численних мусульманських держав. Всі вони сформувалися на принципах єдиної віри, культури і етнічної толерантності.

Чому політичні зміни в Середньовіччі відбувалися так довго? Чи могли вони відбуватися швидше?

2. Зміни в релігії та філософії. Епоха Середньовіччя стала часом загибелі язичницьких культів та багатобожжя, які панували у Стародавньому світі. В Азії, на Аравійському півострові, народжується нова релігія — **іслам**. Тим часом у Європі остаточно утверджується **християнство**. Середземне і Чорне моря стали природними кордонами між двома релігійними світами. Ісламський світ витіснив християнство з Малої Азії, знищивши в 1453 р. Візантію. Натомість християни за майже 700 років Реконквісти подолали мусульман на Іберійському півострові, не давши ісламу проникнути на Захід.

І мусульманський, і християнський світ, охопили надто велику територію, щоб зберегти свою єдність. В VII ст. мусульмани розколюються на сунітів і шіїтів, ворожнеча між якими не вщухає й досі.

Найважливіша мусульманська святиня Кааба в місті Мекка та собор Святого Петра в Римі — найвідоміша католицька пам'ятка

Пригадайте, як ісламський та католицький світи впливали на Русь-Україну?

Християн також розривали чвари. З **1054 р.** Рим стає серцем католицького християнства, а Константинополь — центром православ'я.

Попри жорстокі політичні конфлікти, іслам та християнство мають більше діалогу на філософському і культурному фронті. Через Італію та Іспанію в Європу проникають арабські переклади праць давньогрецьких і давньоримських науковців. Вони надихають деяких католицьких богословів на нові роздуми і пошук істини. На перше місце виходить принцип розуму, а не сліпої віри. В дискусії між прихильниками офіційної Церкви (схоластами) та вільнодумцями (еретиками) народжуються важливі висновки: **важливість наукового підходу** в будь-якому дослідженні та **ідея законів загального добробуту**. Остання ляже в основу сучасної європейської правової системи.

У релігійних диспутах засуджується вплив Католицької Церкви на думки й настрої суспільства. Дедалі частіше звучить думка про створення національних церков, незалежних від Рима, заснованих на рівності, чесності, гідній поведінці та з використанням народної мови в богослужінні.

Ісламський середньовічний світ також пізнав жорсткі дискусії в сфері релігії та філософії, що спричинило появу численних мусульманських течій та релігійних шкіл. Однак на відміну від християнства, іслам не став домінуючою релігією в Азії. Заснований на принципах релігійної терпимості, мусульманський світ мирно співіснував із буддизмом, зороастризмом, індуїзмом та ін.

Назвіть найвизначніші релігійні рухи інакодумства в середньовічній Європі. Що було спільним у їхніх прагненнях? Пригадайте видатних арабських та європейських мислителів, які змінили середньовічну філософію.

3. Зміни в економіці. Перша половина Середньовіччя минула для Європи буквально без грошей. В суспільстві панував обмін ремісничими виробами та сільськогосподарськими продуктами. Помітний поштовх у розвитку товарно-грошових відносин зробила доба арабської міжнародної торгівлі, яка тривала з VIII до X ст. Великий потік срібних монет сприяв піднесенню **ярмаркової торгівлі** у Європі. На ярмаркових осередках засновуються нові міста та підносяться старі. Це якісно вплинуло на розвиток ремесла. Утворюються ремісничі **цехи**, майстерні та торговельні **гільдії**. З XIII ст. у Європі впевнено настає доба міста.

Подальший прогрес міського життя гальмував феодальний порядок. Жорсткий поділ суспільства на тих, хто «молиться», «воює» і «працює» був аж надто не гнучкий. Він заважав появі нових робочих рук у містах, а також обтяжував міста великими поборами на користь місцевого феодала, котрий počував себе в своїх володіннях геть як король.

Потреби міщан збіглися з інтересами королів, які прагнули об'єднати довкола себе якомога більше земель і применшити вплив феодалів на політику корони. Роздаючи привілеї міського самоврядування, монархи Західної і Центральної Європи започаткували епоху **«вільних міст»**. Ця доба починається з Німеччини та її славнозвісного **магдебурзького права**, статут якого стане

зразковим для кожного міста, що жадає податкової свободи. Спираючись на заможні вільні міста, а також всіх, хто зазнав пригноблення від феодалів, королі поступово завершують добу політичної роздробленості. Станом на кінець Середньовіччя постають централізовані монархії. Більшість сучасних європейських держав беруть своє історичне коріння саме з них.

Піднесення міст і торгівлі сформувало стабільну європейську грошову систему. Монети стають

Ратуша Магдебургу (Німеччина) — міста, з якого в XIII ст. почалась історія міського самоврядування

А яким українським містам в Середні віки надавали право самоврядування?

«безсмертними вояками», яких правителі відправляють на завоювання ринків збуту за межами своїх кордонів.

Серцем середньовічної торгівлі стає Італія. Розташована між християнським і мусульманським світом, вона багатіє на посередницьких послугах. У візантійців, італійські міста-республіки запозичують секрети виробництва предметів розкоші. Хрестоносцям, що везуть зі Святої землі скарби, італійці надають послуги **ломбардів**. Копіюють **банківську систему** від ордену тамплієрів. Заковують шерсть з усєї Європи та виготовляють у цехах готові тканини. Збагачуються знаннями з перекладених праць арабських та античних авторів.

Підприємницька діяльність навчила італійців цінувати ресурси. Не нехтуючи духовними скарбами, найпрогресивніші італійські міста — Флоренція та Піза, привносять у європейський світ новий погляд на дійсність. Їхній внесок ознаменує початок нової доби в історії людства — **Ренесансу (Відродження)**.

Тим часом в Азії після монгольського нашествия настає затяжна криза. Мусульманський світ не продукує нових винаходів та ідей — їх нікому реалізувати та нікому фінансувати. Впродовж XIII–XIV ст. Близький Схід та Центральна Азія оготувались від руйнацій, поки в Китаї тривала партизанська боротьба проти монгольських завойовників. Міста вздовж Великого шовкового шляху були сплюдровані. Рівень торгівлі впав, що також відобразилось на якості монет.

До появи Монгольської імперії в середньовічному Близькому Сході панували турки-сельджуки. З XIV ст. їхні держави занепадають від безперервних війн та розбрату. Цілим залишається лиш маленьке князівство Османів. Цій крихітній державі судилося досягти неймовірного піднесення. Наприкінці Середньовіччя Османська імперія змусить здригнутися від страху всю Європу. Закривши торгові шляхи до Азії, османи тим самим спонукатимуть європейців шукати обхідні морські шляхи до Індії, що призведе до неочікуваного відкриття Америки.

Як Хрестові походи вплинули на економічні та політичні процеси в Європі?

4. Зміни в освіті, науці й техніці. Якісна освіта Раннього Середньовіччя зводилася до вміння читати й писати латиною. Але і цей привілей мали переважно лиш ті, хто молиться. До XIII ст. Церква мала визначальний вплив на всю освітню систему. Доступ

до знань тримався під суворим контролем монастирів — єдиних світочів тогочасної науки.

З появою перших **університетів** XI–XII ст. в Італії, Англії та Франції коло знань поволі розширюється. І хоча університетські богослови все ще мають захищати ідеї Церкви, деякі з них піддають старі традиції сумнівам.

Активне міське життя та розквіт фінансової системи, допомагають реалізуватися передовим ідеям. Саме містяни започатковують середньовічні зміни в освіті, науці й техніці. Міщани займаються перекладами давно забутих античних праць, обмінюються досвідом, мають достатньо грошей, щоб займатися самоосвітою та подорожувати в пошуках нових знань.

Після жахливих наслідків «Чорної смерті» кожне людське життя стає цінним. Мислителів такі обставини підштовхують до ідей **гуманізму** — людинолюбства. Винахідники поширюють нові технологічні рішення, щоб компенсувати брак людських рук: з'являються водяні колеса, вітряки, механічні підйомники, вдосконалюються будівельні технології. Так набуває розвитку **готична архітектура**, цехове виробництво, металургія, кораблебудування та ін.

Освіта й наука стають ближчими до людей. Викладання поступово переорієнтовується з латини на **народну мову**. Середньовічне мистецтво проходить складний шлях від жартівливих пісень та книжкових мініатюр до філософських поем та реалістичних картин, від яких перехоплює дух.

Ідеї гуманізму нагадують, що світ набагато складніший і ширший, ніж його раніше уявляли. Світ повний таємниць, які треба досліджувати. Наприкінці Середньовіччя, людство врешті «роззирається» довкола і бачить нові можливості й нові обрії. Гряде **Новий час**.

Внутрішній двір Болонського університету – найстарішого університету Європи, заснованого в 1088 р.

Хто з відомих українців доби Середньовіччя пов'язаний з Болонським університетом?

ТЕСТ ДО ТЕМИ

-
-
-

Назвіть відомі вам мистецькі та архітектурні пам'ятки Середніх віків. Порівняйте особливості розвитку середньовічної освіти в Західній Європі та в Русі-Україні: визначте спільні та відмінні риси.

§ 53. ІСТОРІЯ РУСИ-УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СЕРЕДНІХ ВІКІВ. ВЗАЄМОВПЛИВИ ТА ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ.

Пригадайте:

1. Коли і яким чином постала Русь-Україна?
2. Чому Галицько-Волинську державу дослідники вважають спадкоємницею державних і культурних традицій Русі-України?
3. Які держави розподілили між собою українські землі впродовж XIV–XV ст.?

1. Політика і дипломатія.

Наша середньовічна держава відіграла ключову роль у світовій історії IX–XIII ст. Притаманною рисою Русі-України було те, що вона не мала експансіоністського характеру — не прагнула завоювання інших народів та культур. За винятком доби Святослава Хороброго і Володимира Великого, Русь-Україна не проявляла відвертих намірів загарбати територію інших держав.

Вектор руської політики визначила сама природа. По Дніпру проходив важливий торговельний шлях «із варягів у греки», який політично, економічно і культурно сполучив східних слов'ян із народами Балтії та Візантійською імперією. Ще за часів династії **Києвичів**, морські виправи слов'ян на Константинополь мали на меті перш за все отримати від візантійців право на вигідну торгівлю. Традиція «військового тиску» на Візантію продовжилась і за перших **Рюриковичів** — князів Олега та Ігоря.

Князь Святослав Хоробрий першим вирішив змінити стратегію. Економічна незалежність стала у нього в пріоритеті. Він не просто скидає зі східних слов'ян ярмо данини Хозарському каганату. Він фактично руйнує цю державу, відбираючи в неї ключові міста транзитної торгівлі — Саркел та Ітиль, засновуючи на їхньому місці Тмутороканське князівство. Однак його втручання в справи Болгарського царства та спроба доєднати до Києва ще й торгівлю по Дунаю закінчилися фатально. Військова діяльність Святослава відкрила шлях печенігам у Північне Причорномор'я. Ще за життя князя, войовничі печеніги встигнуть пограбувати західні околиці

Назвіть князів, що зображені. Які їх політичні кроки найбільше вплинули на історію Середньовіччя. Поясніть чому?

Візантії, північ Болгарського царства і візьмуть в облогу Київ.

Князь Володимир Великий, щоб залагодити конфлікт із Візантією, розпочатий його батьком, приймає у **988 р. християнство** східного обряду. Це була знакова подія в історії Ранняго Середньовіччя. Якби князь Володимир зробив би вибір на користь західного християнства (католицизму), Східна Європа майже безсумнівно зазнала б сильного німецького впливу в сфері культури, права та міського життя. Коли б вибір князя зупинився на ісламі, то християнська Європа, затиснута зі сходу мусульманською Руссю-Україною, а на заході Кордовським халіфатом в Іспанії, навряд дожила б до нашого часу.

За правління Ярослава Мудрого поглиблюються дипломатичні взаємозв'язки Русі та європейських королівств. Уміло використовуючи **«шлюбну дипломатію»**, князь встановлює міцні відносини з Норвегією, Швецією, Німеччиною, Угорщиною, Польщею, Францією та Англією. У 1-ій половині XI ст. Русь-Україна мала найбільшу дипломатичну мережу порівняно з іншими тогочасними королівствами. Рід київських правителів Рюриковичів на століття продовжився в династіях Арпадів (Угорщина), Капетингів (Франція), Анжу (Сицилійське королівство), Інґлінгів (Норвегія), Данкелдів (Шотландія) та багатьох інших.

Князівські міжусобиці та боротьба за київський престол послаблюють вплив Русі-України на Західну Європу. Князі змушені концентруватися більше на внутрішніх справах. Між XI і XII ст. ще зберігається певна взаємодія між Руссю-Україною, Польщею, Угорщиною та Чехією. Країни втручаються у внутрішні справи одна одної, допомагають приборкувати бунти та намагаються приводити до влади бажаних претендентів на трон. Також Русь-Україна в цей період ще продовжує надсилати дружинників союзній Візантії для її безперервної боротьби з іноземними загарбниками. У запеклій війні з кочівницьким світом в XII ст. народжується назва **«Україна»** — край, що бореться за свою свободу.

З XIII ст. ініціативу в політичних взаємозв'язках перебирає **Галицько-Волинська держава**. Після занепаду Києва від монгольського нашествия, вона забезпечує наступність та безперервність розвитку державотворення на українських землях. Центр політичного та економічного життя пересувається до Королівства Руського і воно на відмінно справляється з цим історичним викликом.

Кого зображено на картині. Що саме цей правитель зробив для збереження української державності та самобутності

Галицько-Волинська держава намагається підняти втомлену міжусобицями Європу на хрестовий похід проти монголів. Князь **Данило Романович** прикладає титанічних зусиль для відновлення своєї країни та налагодження дипломатичних зв'язків з Угорщиною, Польщею, Францією, Чехією та Папською державою, аби переконати їх, що загроза для європейської цивілізації ще не минула. Попри **коронацію**, Данило Романович не знаходить належної відозви від королівств і залишається сам на сам із могутньою Золотою Ордою. Звикши тільки перемагати, монголи неочікувано зазнають великих поразок від короля Данила.

Подальша боротьба русинів переходить у фазу оборони. За Лева I зберігається короткотривала стабільність. Шанс взаємовигідно возз'єднатися із Великим князівством Литовським втрачається після раптової смерті Шварна Даниловича. Дипломатія за нащадків короля Данила обмежується торговельними відносинами та династичними шлюбами. Сусіди займають вичікувальну позицію і після смерті синів Данила, починають зазіхати на галицько-волинські землі.

З другої половини XIV ст. Литва наближається до Чорного моря, збираючи руські землі в єдине ціле, але вже з литовською верхівкою на чолі. Спільні русько-литовські сили остаточно витісняють монголів з українських теренів. Упродовж XV ст. мрії Московського князівства про контроль над Середнім Подніпров'ям розбиваються об щити русько-литовських військ та відновлену **Київську митрополію**.

Після занепаду династії галицько-волинських правителів, держава опиняється розділеною між Польщею та Литвою. Однак подальше польсько-литовське зближення не дасть українським землям втратити культурний зв'язок.

Складіть перелік найвагоміших внесків Русі-України у політичні процеси Середньовіччя.

2. Суспільство та економіка. Як і європейські королівства, Русь-Україна пройшла складні етапи розвитку від розрізнених **племінних княжінь** до **централізованої монархії**. Порівняно з іншими європейськими монархіями, наша держава перетнула цей період доволі швидко і з відносно малим опором. Уже в XI ст. Русь-Україна простягалася від Балтійського до Чорного морів, не поступаючись в могутності Священній Римській імперії. Причини успішного становлення полягали у відсутності потужних держав на шляху Києва, спільній східнослов'янській культурі, ненасильницькій християнізації, єдиному шляху **«із варяг у греки»**, який мов хребет сполучав руські землі спільним інтересом.

На заході, сусідні Угорщина та Польща першими підпадали під німецький вплив, тому руське суспільство змогло розвинути в унікальних самобутніх умовах. Руський **феодалізм** відрізнявся від західноєвропейського передусім розвиненим приватним землеволодінням, яке було узаконено наприкінці XI ст. **Бояри та князі** не мали економічної залежності від великого князя, могли вільно змінювати сюзерена, накопичуючи землі. Те саме стосувалося **дружинників**, які не завжди були професійними військовими і не мали кодексу вірно служити лише одному феодалу.

На тлі такої широкої суспільно-політичної свободи Русь-Україна рано поринає в епоху **політичної роздробленості**. Упродовж XII–XIII ст. успіхи централізації були лиш частковими. Половецькі набіги, спустошення міст, війни між князівськими гілками Ольговичів та Мономаховичів виснажують економічний потенціал держави.

На відміну від деяких королівств Західної Європи, **вільна селянська община** в Русі-Україні залишається домінуючою в суспільно-економічному житті. Частка залежних чи безправних селян була невеликою. Особиста свобода сприяла високому рівню господарства. Селяни були активними учасниками економічних процесів, могли накопичувати багатства та змінювати свій соціальний статус.

Що зображено на ілюстрації? Як ці предмети впливали на суспільство і економіку Русі-України та на середньовічний світ загалом?

Хрещення Русі-України в 988 р. та початок карбування власної **монети** сприяв піднесенню міського життя та розвитку ремесел. Торговий шлях «із варяг у греки» пов'язував Західну та Північну Європу з Близьким Сходом. Руських купців добре знали чи не в усьому тогочасному світі. Київ, Чернігів, Володимир, Галич, Новгород — були важливими осередками міжнародної торгівлі у Середні віки. Особливо цінувались товари наших зброярів, ювелірів, іконописців, ковалів. Їхні вироби мали попит за свою високу якість та вишукану красу.

Вагомим досягненням Русі-України була її власна правова система — на основі **«Руської Правди»**, укладеної за Ярослава Мудрого. Базована на усному звичаєвому праві східних слов'ян, вона вирізнялася своєю гуманністю, орієнтацією на грошові штрафи та захистом інтересів центральної влади. «Руська Правда» була першою писаною збіркою законів серед народів Центрально-Східної Європи. Натомість угорські, польські, литовські, чеські, болгарські, сербські кодекси формувались під візантійським або німецьким впливом.

Кодекс «Руської Правди» завдяки своїй унікальності допоміг зберегти самобутність українського суспільства в бездержавні часи. Проіснувавши до XVI ст., збірка суттєво вплинула на законодавство Польщі та Литви.

Назвіть спільні та відмінні риси в суспільно-економічному житті Русі-України та Західної Європи у Середні віки.

3. Культурне життя. У релігійній сфері руське суспільство поєднало візантійську християнську обрядовість та східнослов'янські язичницькі традиції. Християнство швидко прижилось у містах, але у провінції, в селянському середовищі, воно перепліталось зі стародавніми культами, породивши так зване **«народне християнство»**.

Русь-Україна не брала участі в християнізації інших народів, але зберігала толерантність до іновірців. Київ XII–XIII ст. став осередком діяльності ірландських ченців та ордену домініканців. Католицькі купці та князівська верхівка здійснювали пожертви для розбудови церков та монастирів у різних куточках Європи.

Мистецтво та освіта Русі-України були тісно пов'язані із церковним життям. Від візантійських митців, руські майстри запозичили канони в архітектурі **соборів, іконописі, створенні мозаїк**

Назвіть об'єкти, зображені на фото. З якими періодами історії Русі-України вони пов'язані? Як вони демонструють зв'язок України із середньовічним світом?

ВПРАВА

Г
Р
А

Входження Галицького князівства до Польщі прискорює розвиток міського життя. Із поширенням магдебурзького права, західноукраїнські землі зазнають німецького, польського та угорського впливів у мові, архітектурі та суспільно-правових відносинах. Водночас відбувається знайомство з ідеалами **гуманізму** і здобутками **Ренесансу**. Поширюється **друкарство**, що допомагає зберегти самобутню українську літературу та мову. Здобуваючи знання в європейських університетах, українці долучаються до прогресу в науці, філософії та культурі, відкриваючи початок епохи **Нового часу**.

Назвіть відомі вам мистецькі та архітектурні пам'ятки Русі-України та Королівства Руського. Складіть перелік представників руської культури, філософії та науки. Якими працями вони прославились?

ТЕСТ ДО ТЕМИ

та **фресок**. Прийняття християнства сприяло розвитку писемності та освіти. Окрім релігійної літератури, з'являються **літописи** (аналог європейських хронік) та **билини** (сюжети подібні до саг та епосів). У сфері освіти розвивається богослов'я, філософія, граматики та риторика.

Досвід Києва в архітектурі, літературі та образотворчому мистецтві був запозичений упродовж XI–XIII ст. Новгородською республікою, Володимиро-Суздальським та Московським князівствами. В культурі Галицько-Волинської держави вишуканим чином суміщались впливи **київської школи**, **візантійського мистецтва** та західноєвропейського **романського стилю**.

ЗМІСТ

ВСТУП СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЯК ІСТОРИЧНА ЕПОХА

- §1. Історична періодизація та джерела вивчення історії середніх віків. 5

РОЗДІЛ I. НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

- §2. Занепад античного світу. Західна Римська імперія напередодні свого падіння. Світ варварів..... 13
- §3. Слов'яни: етногенез та розселення. 21
- §4. Варварські королівства в Європі 29
- §5. Візантійська імперія — наступниця Риму 38
- §6. Імперія Карла Великого та її розпад 49
- §7. Завершення великого переселення народів: вікінги та прибуття угорців..... 59
- §8. Перші держави слов'ян: Само, Велика Моравія, Болгарське царство. Виникнення Русі-України..... 70
- §9. Руська держава (Русь-Україна) за перших князів 79
- §10. Руська держава (Русь-Україна) за князювання Ольги та Святослава..... 89
- §11. Християнська церква в IV–XI століттях 98
- §12. Русь-Україна наприкінці X — у першій половині XI ст.: Становлення імперії за князювання Володимира і Ярослава 108
- §13. Триумвірат Ярославичів та політична роздробленість Русі-України..... 120
- Практичне заняття до розділу I «Народження середньовічної Європи»..... 128
- «Урок узагальнення знань до розділу «Народження середньовічної Європи»..... 128

РОЗДІЛ II. СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЗА МЕЖАМИ ЄВРОПИ

- §14. Араби та народження ісламського світу 129
- §15. Держави кочовиків раннього середньовіччя та їх вплив на українські землі 139
- §16. Вплив кочових народів високого середньовіччя на Русь-Україну та інші держави 148
- §17. Китай та Японія в середньовіччі..... 160
- §18. Середньовічна Індія 170
- §19. Держави доколумбової Америки. Мая. Інки. Ацтеки..... 177

Практичне заняття до розділу II «Середньовіччя за межами Європи»	187
Тестові завдання до розділу II «Середньовіччя за межами Європи»	188
Узагальнення знань до розділу II «Середньовіччя за межами Європи»	188

РОЗДІЛ III. СЕРЕДНЬОВІЧНІ СУСПІЛЬСТВА

§20. Світогляд середньовічної людини.....	189
§21. Людина і природа в середньовіччі.....	198
§22. Стани середньовічного суспільства: соціальна структура та форми землеволодіння	206
§23. Середньовічне духівництво, лицарство і селянство	214
§24. Середньовічне місто та його мешканці	224
§25. Руське суспільство: стани, міста, повсякдення.....	234
§26. Суспільство кочовиків: суспільна організація, ремесла, торгівля, набіги, повсякдення.....	243
§27. Соціальні конфлікти в середні віки.....	251
Практичне заняття до розділу III «Середньовічні суспільства» .	259
Тестові завдання до розділу III «Середньовічні суспільства» .	260
Узагальнення знань до розділу III «Середньовічні суспільства»	260

РОЗДІЛ IV. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

§28. Державотворення в середні віки. Ранньофеодальні монархії та імперії.....	261
§29. Від політичної роздробленості до централізованих монархій	268
§30. Хрестові походи. Німецька експансія на схід	275
§31. Реконкіста. Утворення централізованої держави в Іспанії.....	285
§32. Особливості розвитку Англії в середні віки.	293
§33. Особливості розвитку Франції в середні віки	302
§34. Столітня війна 1337–1453 рр. між Англією та Францією	311
§35. Італійські міста-республіки та їх особливості	321
§36. Священна римська імперія та її вплив на Європу.....	334
§37. Чеське та Угорське королівство у XIV-XV ст.	345
§38. Польське королівство в середні віки	355
§39. Велике князівство Литовське в середні віки	365
§40. Удільні князівства Русі-України	375
§41. Становлення Галицько-Волинської держави. Королівство Руське	390
§42. Галицько-Волинська держава (Королівство Руське) в другій половині XIII ст. — 1-ій половині XIV ст.	404
§43. Українські землі в складі Польського королівства	412

§44. Українські землі в складі Великого князівства Литовського .	422
§45. Владимиро-Суздальське князівство, Новгородська республіка та Московське князівство.....	431
§46. Розпад Золотої Орди. Утворення Кримського ханства. Держава Феодоро в Криму.....	444
Практичне заняття до розділу IV «Середньовічні держави»..	452
Тестові завдання до розділу IV «Середньовічні держави».....	452
Узагальнення знань до розділу IV «Середньовічні держави».....	452

РОЗДІЛ V. ДУХОВНИЙ СВІТ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§47. Католицька та православна церква в XI–XV ст.....	453
§48. Середньовічна філософія.....	464
§49. Середньовічні школи та університети.....	473
§50. Архітектура і мистецтво в середньовіччі.....	484
§51. Раннє Відродження і гуманізм.....	497
Практичне заняття до розділу V «Духовний світ середньовіччя».....	506
Тестові завдання до розділу V «Духовний світ середньовіччя».....	506
Урок узагальнення знань до розділу V «Духовний світ середньовіччя».....	506

РОЗДІЛ VI. УЗАГАЛЬНЕННЯ КУРСУ

§52. Здобутки середньовічної Європи.....	507
§53. Історія Русі-України в контексті середніх віків. Взаємовпливи та взаємозалежності.....	513

Навчальне видання

УМЄРОВ Руслан Васифович
КОВТУН Сергій Вікторович
ЛИХОЛАЙ Олександра Сергіївна

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 7 КЛАСУ
закладів загальної середньої освіти

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактори *Василь Герасимчук, Петро Ктитор*
Обкладинка *Ростислава Крамара*
Комп'ютерна верстка *Івана Бліща*
Технічний редактор *Неля Домарецька*
Художній редактор *Ростислав Крамар*

Підписано до друку *._._.* Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Умовн. друк. арк. *._.* Умовн. фарбо-відб. *._.*
Обл.-вид. арк. *._.* Тираж *_____* пр.

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.
Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008

тел./факс (0352)52-06-07
office@bohdan-books.com www.bohdan-books.com